

ISSN 1814 - 6961

**ОТАН ТАРИХЫ
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ**

**ОТЕЧЕСТВЕННАЯ
ИСТОРИЯ
НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ**

**HISTORY OF THE
HOMELAND
RESEARCH JOURNAL**

**Үш айда бір рет шығатын ғылыми журнал
2015, № 1 (69)**

1/2015

Құрылтайшы:

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі
Ғылым Комитеті
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты

Бас редакторы:

Ханкелді Әбжанов

Редакциялық алқа:

Р. Абдуллаев (Өзбекстан), М. Асылбеков, Б. Аяған, М. Әбусейітова,
С. Әжіғали, Н. Әлімбаев, К. Бұрханов, Б. Байтанаев, М. Ескендіров,
Қ. Жұмағұлов, Ғ. Кенжебаев, Б. Көмеков, Мансура-Хайдар (Үндістан),
Р. Масов (Тәжікстан), Ә. Мұқтар, В. Плоских (Қырғызстан), Ю. Петров (Ресей),
О. Смағұлов, Сон Ен Хун (Оңтүстік Корея), Е. Сыдықов,
У. Фиерман (АҚШ), Н. Аблажей (Ресей), А. Чубарьян (Ресей)

Бас редактордың орынбасары:

С. Рүстемов

Жауапты редактор:

Қ. Әлімғазин

Редакторлар:

К. Нұрымбетова, З. Төленова

Редакцияның мекен-жайы:

050100, Қазақстан Республикасы,
Алматы қ.,
Шевченко көшесі, 28,
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты,
«Отан тарихы»
журналының редакциясы
Телефон: 272-68-46
E-mail: kazhistory@bk.ru
Электрондық мекен-жай:
www.iie.kz

Журнал Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде 1998 ж. 9 наурызда тіркеліп, N 158-ж куәлігіне ие болды.

Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда, микрофильмге және басқа да көшірмелерге түсіргенде міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.

**Мазмұны
Содержание
Contents**

**Тарих теориясы
Теория истории
Theory of History**

КОБРИНСКИЙ А.Л.

Этно-государственный подход: к вопросу о периодизации истории (продолжение).....5

**Қазақ хандығы – 550 жыл
Казахское ханство – 550 лет
Kazakh Khanate - 550 years**

МАХАЕВА А.Ш.

Қазақ хандығы және қырғыздар: өзара байланыстарының тарихынан.....14

**Ш.Ш. Уәлиханов – 180 жыл
Ч.Ч. Валиханов – 180 лет
СН.СН. Valikhanov - the 180 th anniversary**

БӘКІР Ә.Қ.

Ұлы ғалым Шоқан Уәлиханов халқының саяси қорғаны, әлеуметтік айбаты (жалғасы).....24

**Тарих және тұлға
История и личность
History and Person**

СМАҒҰЛОВА С.О.

Ұлт зиялылары және діни ахуал (XIX ғ. – XX ғ. басы).....39

БЕКІШЕВ Ә.С., РАХЫМЖАНОВА С.Р.

Қ.И. Сәтбаев: академиялық әдебиеттің қалыптасуы мен дамуы.....51

МАРГУЛАН Д.А., ТЛЕУБЕРДИНА З.

Путь ученого (к 110-летию А.Х. Маргулана).....65

**Ұлы Жеңіске – 70 жыл
Великой Победе – 70 лет
70th Anniversary of the Great Victory**

ОРАЗБАҚОВ А.Ж.

Соғыс жылдарындағы Қызылорда облысындағы госпитальдар.....74

НЕСИПБАЕВА Ж.Ж.

Казахстан в годы Великой Отечественной войны: археографическое исследование (обзор материалов научной экспедиции в ЮКО).....81

**Тарих толқынында
В потоке истории
In the Stream of History**

САРКЕНОВА К.А.

Торғай облысындағы Байұлы бірлестігінің орналасуы
(XIX ғасырдың II жартысы – XX ғасырдың басы).....89

ОРАЗОВ Р.Е.

Жетісу: қазақ байларын тәркілеудің барысы мен салдары.....100

ARDAK YESDAULETOVA, AITMUKHANBET YESDAULETOV,

«FAMINE IN KAZAKHSTAN IN THE 1930 s: HISTORIANS’

VIEWSEIGHTYYEARSLATER».....117

**Тарих және демография
История и демография
History and Demography**

ҚАЛЫШ А.Б.

Қазақстандағы сәтсіз отбастарындағы балалардың жағдайы.....129

ӘПЕНДИЕВ Т.А.

Қазақстандық немістер: әлеуметтік-демографиялық құрамындағы
өзгерістер (1989-2009 жж.).....136

**Тарихнама және деректану
Историография и источниковедение
Historiography and Source Studies**

ЖҮГЕНБАЕВА Г.

«Мәңгілік ел» идеясы тарихи ретроспекцияда: зерттеудің әдіснамалық
дискурсы.....143

РҮСТЕМОВ С.К.

Түркі-мұсылман халықтары: XX ғасыр басындағы әлеуметтік-саяси
мәселелерінің алғашқы кәсіпкерлерінің еңбектерінде бағамдалуы.....152

КУНДАКБАЕВА Ж.Б.

Мастерская Шейлы Фицпатрик как перспективная модель интерпретации
истории сталинизма в Казахстане.....162

БАХТОРАЗОВ А.

Формирование организационно-методической основы архивного
дела Республики Казахстан.....175

**Этнология және археология
Этнология и археология
Ethnology and Archaeology**

КАРТАЕВА Т. Е.

Қысқы қоныс пен жайылым иеленудің аймақтық ерекшеліктері
(XIX ғ. аяғы – XX ғ. басы).....183

МУСАЕВ М.

Сотрудничество ислама и христианства в Узбекистане на
пути обеспечения религиозной толерантности.....195

**ТАРИХ ТЕОРИЯСЫ
ТЕОРИЯ ИСТОРИИ
THEORY OF HISTORY**

Продолжение

УДК 930.2

КОБРИНСКИЙ А.Л.

Профессор Московского государственного университета
им. М.В. Ломоносова, д.и.н.

**ЭТНО-ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ПОДХОД: К ВОПРОСУ О
ПЕРИОДИЗАЦИИ ИСТОРИИ**

Аннотация

В статье рассматривается новый подход к изучению истории, который учитывает историю становления и развития того или иного государства с опорой на этно-социальный компонент. Предложенный этно-государственный подход, главным образом, направлен на изучение процесса становления государства в различных странах, его трансформации; эволюцию идеологических императивов этноса и общества в целом в ходе смены государств, становления институтов государства, векторов в политике, проводимых государством, а также иных компонентов жизни государства и общества, а также их взаимодействия. С помощью этого подхода можно проследить трансформацию одного государства в несколько, иногда, в последующем, даже враждебных друг другу. И наоборот, процесс слияния нескольких государств в одно, а также иные возможные переходы государств в различные состояния, и, вместе с этим, изменения в жизни, как общества в целом, так и его структурных составляющих – этносов, их духовно-нравственной компоненты.

Ключевые слова: история, государство, власть, трансформация, этнос.

Но прежде чем мы перейдем к описанию собственно этно-государственного подхода, нам необходимо разобраться с одним вопросом.

Часто сталкиваясь с людьми, с удивлением обнаруживаешь, что, к сожалению, не все ясно понимают и могут объяснить, что такое **государство**? Мы часто слышим это слово, мы живем в государстве, платим государственные налоги, ждем от него бесплатного образования, работы, пенсию, хорошей медицины, защиты, наконец, и многого другого, но мало кто может объяснить, а что же такое **государство**? Для чего оно и чем должно заниматься понимают не все.

Обратим внимание на то, что древние философы, со времен Аристотеля в качестве основных форм государства называли следующие:

- монархию;
- аристократию;
- демократию.

Когда же форма государства отклонялась от одной из вышеназванных античные философы, считали что, наступает упадок в государстве. К государственным формам, ведущим народ к упадку, они относили следующие:

- автократию (тирания), к ней ведет неограниченная монархия;

- олигархию, к ней приводит неограниченная аристократия;
- охлократию (или анархию) как следствие неограниченной демократии.

Охлократия – господство толпы (точнее черни).

Следует заметить, что речь здесь идет о формах государства, а не о том, что же это собственно такое.

Кант в свою очередь выделял:

- варварство – насилие без свободы и закона;
- деспотизм – насилие и закон без свободы;
- республику – насилие при наличии свободы и закона;
- анархию – закон и свобода без насилия.

Здесь так же скорее великий философ размышляет о формах и типе правления в государстве, удивительно точно подмечая, что есть что, но мы не видим ответа на интересующий нас вопрос.

Многие помнят с детства определение В.И. Ленина, что государство есть машина для поддержания господства одного класса над другими, с добавлением И.В. Сталина, что это машина в руках господствующего класса для подавления сопротивления своих классовых противников. Но этого явно недостаточно для понимания, что же такое государство.

Вот как определял государство краткий философский словарь 1955 года:

ГОСУДАРСТВО – политическая организация экономически господствующего класса, имеющая своей целью охранять существующий экономический порядок и подавлять сопротивление других классов. «Государство — это есть машина для поддержания господства одного класса над другим» (Ленин, т. 29, с. 441), «машина в руках господствующего класса для подавления сопротивления своих классовых противников» (Сталин, т. 6, с. 114). Государство возникло с разделением общества на классы эксплуататоров и эксплуатируемых, как продукт непримиримых классовых противоречий. Деятельность эксплуататорского государства характеризуют две основные функции: внутренняя и внешняя. Внутренняя функция является главной. Цель её — подавлять трудящиеся, эксплуатируемые массы, составляющие большинство общества. Внешняя функция эксплуататорского государства состоит в расширении своей территории путём захвата чужих земель, в защите своей территории от нападения со стороны других государств. Так было дело при рабовладельческом строе, при феодализме и при капитализме.

Орудия власти государства — это армия, карательные органы, разведка, тюрьмы, государственный аппарат. Современные империалистические государства преследуют всякое проявление освободительного движения, борьбу масс за мир и т. д. Внешняя функция современных империалистических государств направлена на порабощение свободных и независимых народов, на подчинение их империалистам.

В этом определении говорится о целях государства, о функциях, об орудиях и т.п., а в сухом остатке: «государство - политическая организация экономически господствующего класса», честно говоря, ощущение неудовлетворенности от этого определения – политическая организация, это все? Но и ООН и Совет Европы тоже политические организации, являются ли они государствами? Конечно, нет. Тогда, что же такое государство?

Берем философский энциклопедический словарь 1983 года и читаем:

ГОСУДАРСТВО, осн. институт политич. системы классового общества, осуществляющий управление обществом, охрану его экономич. и социальной

структуры; в классово антагонистич. обществах находится в руках экономически господств. класса (классов) и используется им прежде всего для подавления своих социальных противников. Выделяя эту гл. функцию эксплуататорского Г., В.И. Ленин писал: «Государство есть машина для угнетения одного класса другим, машина, чтобы держать в повиновении одному классу прочие подчиненные классы» (ПСС, т. 39, с. 75).

Г. обладает монополией на принуждение всего населения в рамках определ. территории, правом на осуществление от имени всего общества внутр. и внеш. политики, исключит. правом издания законов и правил, обязательных для всего населения, правом взимания налогов и сборов.

Вскрыв социально-классовую природу Г., К. Маркс и Ф. Энгельс заложили основы подлинной науки о Г. Энгельс подчёркивал, что Г. «...по общему правилу является государством самого могущественного, экономически господствующего класса, который при помощи государства становится также политически господствующим классом и приобретает таким образом новые средства для подавления и эксплуатации угнетенного класса» (Маркс К. и Э н г е л ь с Ф. Соч., т. 21, с. 171). Но указывая на классовый характер Г., Маркс и Энгельс отмечали, что оно представляет собой и форму организации всего общества в целом. Маркс писал, что деятельность Г. «...охватывает два момента: и выполнение общих дел, вытекающих из природы всякого общества, и специфические функции, вытекающие из противоположности между правительством и народными массами» (там же, т. 25, ч. 1, с. 422).

В отличие от буржуазной социологии, классики марксизма-ленинизма подчёркивали, что Г. не вечно, а представляет собой социальное явление, ограниченное определ. историч. рамками. Первобытнообщинный строй не знал Г. Оно возникло в результате обществ. разделения труда, появления частной собственности и раскола общества на классы. Основными признаками Г. являются: 1) наличие особой системы органов и учреждений, осуществляющих функции гос. власти; 2) наличие права, закрепляющего определ. систему норм, санкционированных Г.; 3) наличие определ. территории, на к-рую распространяется юрисдикция данного Г.

Г. обусловлено в конечном счёте характером производств, отношений и способом произ-ва в целом, оно является надстройкой над экономич. базисом. Вне этой зависимости не может быть понят генезис Г., переход от одного историч. типа Г. к другому. В ходе истории Г. приобретает по отношению к базису значит., хотя и относит. самостоятельность. Его самостоят., воздействие на осн. сферы жизни общества (в т. ч. на экономику) весьма существенно и может способствовать развитию общественных отношений или, наоборот, тормозить его. По мере усложнения государственно организованного общества роль этого воздействия возрастает.

Здесь вновь функции, характер, классовая сущность, социально-классовая природа, орудия, признаки, в чьих руках находится и т.д. В остатке: «государство – основной институт политической системы классового общества, осуществляющий управление обществом, охрану его экономической и социальной структуры». Слишком много текста, заидеологизировано, понять трудно, повторить невозможно. Проблема.

Хорошо, попробуем философский энциклопедический словарь 2002 года, изданный «Инфра-М»:

ГОСУДАРСТВО - структура господства, которая постоянно возобновляется в результате совместных действий людей, действий, совершающихся благодаря

представительству, и которая, в конечном счете, упорядочивает общественные действия в той или иной области. Основой государства является право.

Здесь нам предлагают за государство принять структуру господства, правда, что значит структура господства? В Академии наук, есть президиум и другие органы управления, то есть присутствует структура господства руководства Академией над подчиненными, она постоянно обновляется и возобновляются, через представительство академиков, упорядочивающих общественные действия в различных областях и не только науки. Все действия ими совершаются на основе законов России и устава Академии. Будет ли при этом Академия наук государством? Безусловно, нет.

Видно, как менялось отношение к видению, к определению, что есть государство и для чего оно? Но все же перечитывая раз за разом эти определения сложно понять, что же такое государство, четкого ответа на вопрос так и не получено. На взгляд автора этой работы, определение должно было быть простым, максимально коротким, легко запоминающимся и не сложным для повторения. Так возникло определение, предлагаемое вашему вниманию:

Государство – система институтов по управлению обществом, основанная на праве.

Именно СИСТЕМА. Устройство власти – приказы, коллегии, министерства, ведомства, администрация президента, церковь, суды, выборы и т.д. и т.п. – все это институты. Их система, то, как они выстроены и принципы работы, и является государством.

Безусловно, это определение можно расширять, можно дополнять и совершенствовать. Из приведенных выше словарных статей, можно брать принципы, функции, цели, задачи, орудия, территорию государства и т.д. и т.п., но главное государство – это система институтов по управлению обществом, основанная на праве. Все. Коротко и ясно.

Далее. Коль скоро государство – это система институтов, то при смене системы или её сломе, не важно, то ли вследствие внешнего воздействия, то ли внутреннего происходит и слом или смена собственно государства. Это важно понимать. Другими словами его (государства) гибель. На смену сломанной системе институтов или трансформировавшейся приходит другая система, следовательно, на смену одному государству приходит следующее. Выглядит все просто, если не принимать во внимание человеческий фактор.

Однако каждое государство имеет свои правила и нормы поведения, законы, традиции, обычаи, социально-экономические принципы, политическую логику развития, внешнеполитические интересы и т.д. Все это формирует мировоззренческие позиции его граждан или подданных, а также людей, проживающих в государстве. При сломе государства или его гибели всё перечисленное выше также гибнет или неизбежно радикально изменяется. Следовательно, меняется мировоззрение людей и не только в этом государстве, но и в сопредельных. Если же государство большое и играет значительную роль в мировой политике, то необратимо меняется и окружающий мир, и лицо всей планеты.

Одни и те же люди меняются до неузнаваемости. Любят то, с чем раньше боролись, принимают то, что раньше у них же вызывало резкое отторжение. Меняются не только принципы, но и взгляды людей, делая их неузнаваемыми даже для самих себя.

Гибель государства всегда огромная трагедия для современников, а формирование нового суровое испытание, занимающее по времени добрую

половину, а иногда и больше человеческой жизни. Государство редко гибнет в одночасье, только в случае проигранной войны, его гибель может готовиться в течение столетия, а иногда и больше. Система институтов будет угасать медленно и неотвратно. И если не будут своевременно проведены реформы, государство рухнет. Хотя, справедливости ради, следует отметить, что история знает мало примеров своевременной санации институтов управления. В этой связи, если государство вступило в полосу своей гибели, она неизбежна. И здесь огромную роль должна играть историческая наука, ибо только она способна предупредить власть и людей, принимающих решения о надвигающейся трагедии. Но сильные мира сего, как правило, мало доверяют историкам (см. начало статьи) и остаются глухи к предупреждениям, действуя по принципу – после нас хоть потоп. Государство гибнет, калеча своими обломками судьбы людей, разрушая семьи, ведя людей к преждевременной гибели, лишая их Родины. Вот ещё одна причина старательно, прилежно и досконально изучать историю.

Так, что же представляет из себя этно-государственный подход к изучению истории? Он учитывает историю становления и развития того или иного государства с опорой на этно-социальную компоненту. Сразу оговоримся: он не работает в догосударственный период развития этноса и общества и в протогосударственный период, но, по мнению автора статьи, он одинаково хорошо работает, как для Европы, так и для Азии, Африки и других континентов, для всех природно-климатических зон. Данный подход, главным образом, направлен на изучение процесса становления государства в различных странах, его трансформации; эволюцию идеологических императивов этноса и общества в целом в ходе смены государств, становления институтов государства, векторов в политике, проводимых государством, а также иных компонентов жизни государства и общества, а также их взаимодействия. С помощью этого подхода можно проследить трансформацию одного государства в несколько, иногда, в последующем, даже враждебных друг другу. И наоборот, процесс слияния нескольких государств в одно, а также иные возможные переходы государств в различные состояния, и, вместе с этим, изменения в жизни, как общества в целом, так и его структурных составляющих – этносов, их духовно-нравственной компоненты.

Далее кратко посмотрим, как можно применить этно-государственный подход к истории России. Формат настоящей статьи не позволяет описать подробно ход эволюции государств в истории России, поэтому попробуем показать его очень и очень схематично.

История России представляет собой историю нескольких государств. Образно её можно представить в виде цепочки, у которой нет начала и конца, но все звенья скреплены вместе и представляют собою единое целое (см. рисунок 1).

Первым звеном цепи будет Древнерусское государство, иногда называемое Киевская Русь. Это звено открыто, ибо мы на современном этапе развития исторической науки доподлинно не знаем, какая форма государственности существовала до этого периода на территории, впоследствии занятой Древнерусским государством.

Считается, что Древнерусское государство существовало с 862 года (IX век) до середины XII века (~ 1132 год). Основой его этнической составляющей были различные фино-угорские и славянские племена. По форме правления – раннефеодальная монархия. Просуществовала эта система институтов по управлению обществом около 270 лет. Здесь мы не будем подробно разбирать,

как происходило формирование и причины краха Древнерусского государства, причины объяснены выше, но в последующих работах это будет сделано непременно.

Следующее звено цепи – это период феодальной раздробленности. Переходы между звеньями цепочки остаются открытыми, так как смена государств не происходит в одночасье и может длиться значительное время, и переходный период может составлять десятилетия. В этот период на территории России существует множество государств. Мы можем говорить о мультигосударственности, в рамках которой Древнерусское государство распалось, в том числе и по этническому принципу – многие, как княжества-государства, так и боярские республики, были образованы на землях, ранее занимавших их этнических племен и племенных союзов, по сути, сформировав определенную субэтническую культуру в каждом государственном образовании. Часто довольно близкие друг другу по языку и вероисповеданию, но очень далекие друг от друга по идеологическим императивам, обусловленным разницей в системе институтов по управлению обществом.

Период феодальной раздробленности продлится с середины XII века по конец XV века. Из этого периода выкристаллизуется Московское государство и последние территории, собранные в его состав – Псков в 1510 году, 1514 – Смоленск и в 1521 году юридически Рязань. Таким образом, от момента распада Киевской Руси до момента формирования Московского государства с включением территорий бывшего Древнерусского государства пройдет около 390 лет. Например, Новгородская боярская республика после выхода из состава Древнерусского государства в 1136 году как государство просуществует около 340 лет, что более чем на полвека дольше, чем существовала Киевская Русь, и это не считая того, что Новгородская республика существовала и до появления такого государства, как Киевская Русь.

С учетом мультигосударственности в период феодальной раздробленности будем считать, что по форме правления он был смешанным, в том смысле, что существовали государства, как с институтами раннефеодальной монархии, так и с республиканскими.

Следующим звеном в нашей цепочке будет Московское княжество/ Московское государство. Можно спорить было ли это одно звено в нашей цепи государств или это два самостоятельных звена. Здесь рассмотрим его в качестве одного звена. Однако нужно отметить, что Московское княжество существует со второй половины XIII века (1276 г.) по конец XV века (ок. 1500 г.) около 230 лет. Далее ему на смену приходит «полноценное» Московское государство с конца XV века по начало XVIII века (~1500 – 1711/1721 гг.) и период его функционирования составляет около 210-220 лет. Как мы видим и тот и другой период существования Московского государства по временному отрезку близок к существованию Древнерусского государства и значительно меньше существования, например, Новгородской боярской республики. А суммарно почти равен периоду феодальной раздробленности.

По форме правления Московское государство – это сословно-представительная монархия. Что же заставляет нас объединить эти два периода при условии, что система институтов по управлению обществом претерпела за это время некоторую трансформацию, также как и система права, и в принципе их можно было бы разделить? Ответ и прост и сложен одновременно. В ряду многих великих решений князей Даниловичей было одно, стоявшее совершенно особняком и выбивавшееся из стереотипов восприятия людей того времени. Но это решение предопределило

победу Москвы в битве за выживаемость именно её формы государственности. Этим решением стала фактически проводимая в жизнь первыми московскими князьями политика этно- и веротерпимости, что для людей той эпохи было совершенно новым явлением.

Рис.1 Периодизация истории России с точки зрения этно-государственного подхода

Итак, основу Московского государства составили славянский и татарский этносы, а вот фино-угорские племена уже не играли основной роли, как это было в начале русской истории. Именно в симбиозе славянского и татарского этносов на территории некогда являвшейся частью Древнерусского государства и возникает Московское государство. Этот союз двух народов, а также политика этноверотерпимости, позволили Москве возвыситься не только в рамках русских земель, но и отстоять свою независимость в период Смутного времени в начале XVII века.

В ходе реформ Петра Великого система институтов по управлению обществом претерпевает радикальные изменения. На смену сословно-представительной монархии приходит абсолютная монархия, а к делу формирования нового государства, наряду с русским и татарским этносом активно подключаются и выходцы с южных рубежей России и, главным образом, с территорий занимаемых современной Украиной. Так появляется Российская империя, центр политической и культурной жизни смещается из Москвы в Санкт-Петербург. В последующем к развитию Российской империи подключаются ещё несколько десятков этносов, а из Московского государства перейдет, помимо прочего, и этноверотерпимость, что предопределяет успех Российской империи и выведет её в ранг передовых государств мира. Время жизни Российской империи ~196 лет с 1721 года до 1917 года.

В результате страшных катаклизмов государство, называемое Российской империя, погибает. Ему на смену приходит совершенно новая форма государства. Центр политической и общественно-культурной жизни вновь возвращается в Москву, после двухсотлетнего перерыва. Новая форма государства для Москвы, но не для русских земель – республика. В 1917 году империю и абсолютную монархию сменяет Советская республика (Советское государство/СССР 1917-1991 гг.). Вся власть в республике (и исполнительная, и законодательная, и

судебная) принадлежит коллективным органам – Советам. Более того, и функции контроля также принадлежат Советам. Новое государство выстраивается на том же, уже вековом принципе, исповедуемом Россией – этноверотерпимости, но с тем отличием, что уже несколько десятков этносов принимают самое активное участие в деле формирования системы институтов по управлению обществом, а роль русского этноса заметно снижается. Период жизни этого государства всего 74 года.

Конец XX века принес крах Советскому государству и ему на смену в 1991 году приходит Российская Федерация – демократическая республика, основанная на принципе разделения властей. Политологи, историки, юристы и другие ученые спорят, какая именно республика – президентская, полупрезидентская-полупарламентская, полупарламентская, полупрезидентская, но это мы уже говорим не о форме правления, а о типе и для нас это не столь существенно для понимания этно-государственного подхода при изучении истории. Сегодня мы можем наблюдать, как русский этнос пытается вернуть себе право формировать государство. Несколько десятков этносов, исконно проживающих на данной территории и, совместно с которыми, русским уже удавалось построить могущественные государства, просуществовавшие не одно столетие, помогают им в этом деле, и, прежде всего, конечно же, татарский этнос, совместная история с которым у русских насчитывает вот уже более семи с половиной веков.

Другие этносы, даже близкие русскому по духу, строившие с ним и Российскую империю и СССР, предпочли попробовать построить собственные национальные государства. Насколько успешной будет эта попытка, покажет время и история. Автор настоящей статьи надеется, что как минимум ещё несколько очень близких русскому народу этносов в недалеком будущем присоединятся к делу создания Великого государства. Такими этносами могли бы быть белорусы, казахи и ряд других.

В заключении хотелось бы ещё раз отметить, что тысячелетняя история России насчитывает, как минимум шесть государств, в рамках которых мировоззрение народа претерпевало серьёзные изменения, эволюция идеологических императивов была глубокой и подчас меняла общество до неузнаваемости: от язычества до христианства, от совместного плодотворного существования христианства и мусульманства до атеизма и обратно. Но это лишь грубые основные вехи. Жизнь серьёзнее и шире нашего о ней представления и не укладывается в простые слова. Формат статьи не позволил нам рассмотреть многие вопросы более глубоко, но в её рамках представлен этно-государственный подход к периодизации истории, который в ряде случаев, на взгляд автора, способен осветить новые грани у исторических процессов, а иногда сделать историю и исторические законы, явственнее и понятнее для широкой аудитории.

Литература

1 Ленин В.И. Полное собрание сочинений. – М.: Издательство политической литературы, 1967. – 5 изд. – Т. 39. – С. 15.

2 Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1957. – Т. 6. – С. 442.

References

1 Lenin V.I. Polnoe sobranie sochinenij. – M.: Izdatelstvo politicheskoy literatury, 1967. – 5 izd. – T. 39. – S. 15.

2 Marks K. i Jengels F. Sochinenija. – M.: Gosudarstvennoe izdatelstvo politicheskoy literatury, 1957. – T. 6. – S. 442.

КОБРИНСКИЙ А.Л.

М.В. Ломоносов атындағы Москва мемлекеттік
университетінің профессоры, т.ғ.д.

ЭТНО-МЕМЛЕКЕТТІК ҰСТАНЫМ: ТАРИХТЫ ДӘУІРЛЕУ МӘСЕЛЕСІ

Түйін

Мақалада мемлекеттің қалыптасуы мен дамуын қарастырудағы жаңа ұстанымдар талданады. Автор ұсынып отырған этно-мемлекеттік ұстаным әртүрлі елдерде мемлекеттің қалыптасуы мен дамуын және оның өзгерістерге түсуін, сондай-ақ, мемлекеттік институттардың құрылуын, әрі мемлекеттің жүргізіп отырған саясатының бағыттарын дұрыс баяндауға оң ықпалын тигізеді. Автордың пайымдауынша, аталмыш ұстаным бір мемлекеттің бірнеше мемлекетке бөлінуін, тіпті олардың өзара жауласу себептерін айқындауға болады. Сонымен қатар мақалада этно-мемлекеттік ұстаным мемлекеттің рухани-адамгершілік құндылықтарын аңғаруға септігін тигізетіндігі негізделген.

Түйін сөздер: тарих, мемлекет, билік, өзгеріс, этнос.

KOBRINSKIY A.L.

Professor of the Lomonosov Moscow State University,
Doctor of Historical Sciences

ETHNO-STATE APPROACH: THE ISSUE OF HISTORY PERIODIZATION

Summary

In this paper the author considers a new approach to study of history, which takes into account the history of formation and development of a certain state relying on ethno-social component. The proposed ethno-state approach mainly aimed at studying the process of state formation in various countries and its transformation; the evolution of ideological imperatives of ethnos and society as a whole during the change of states, formation of state institutes, vectors in government policies, and other components of the state and society, as well as their interaction. With help of this approach it is possible to trace the transformation of one state to several states, sometimes later even hostile to each other. And conversely, the process of unification of several states in one, and other possible transitions of states to various statuses, and at the same time, changes in the life of society as a whole and its structural units – ethnic groups, their spiritual-moral component.

Keywords: history, state, power, transformation, ethnic group.

ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ – 550 ЖЫЛ
КАЗАХСКОЕ ХАНСТВО – 550 ЛЕТ
KAZAKH KHANATE - 550 YEARS

ӘОЖ -94 «04/15»

МАХАЕВА А.Ш.

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Академик Т.С. Садықов атындағы Қазақстан тарихы кафедрасының
меңгерушісі, т. ғ. д.

**ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ ЖӘНЕ ҚЫРҒЫЗДАР: ӨЗАРА
БАЙЛАНЫСТАРЫНЫҢ ТАРИХЫНАН**

Аннотация

Қазақ хандығының билеушілерінің қырғыздарға байланысты ұстанымы талданып, сол тарихи кезеңдегі қазақ-қырғыз байланыстарының өрбу ерекшеліктері ашылып көрсетілген.

Түйін сөздер: Қазақ хандығы, қырғыздар, сұлтан, хан, билеуші.

Құрылғанына 550 жыл толып отырған Қазақ хандығының тарихында тілі мен ділі бір, этникалық құрылымы және бір-біріне жақын әдет-ғұрыптары мен соғыс өнері де ұқсас болып келетін қырғыздардың алар орны ерекше. Бұл ғасырлар бойы көршілес келе жатқан қазақ-қырғыздың тығыз байланыстарын көрсетсе керек. Өз кезегінде Қазақ хандығының дәуіріндегі қазақ-қырғыз қарым-қатынастары Қазақстан мен Қырғызстанның ғалымдарының еңбектерінде арнайы болмаса да қарастырылып жатқаны байқалады. Мысалы, осы мәселенің ортағасырлық тарихшы М. Хайдар Дулатидың еңбегінде көрініс беруін тарихшы С. Жолдасбайұлы [1], Моғолстан мемлекетіндегі қазақтар мен қырғыздардың саяси ахуалы қырғыз зерттеушісі Г.О. Эсеналиеваның [2], этникалық байланыстары М. Қалқанның [3], дипломатиялық қарым-қатынасы тарихшы М.Қ. Әбусейітованың [4] және т.б. еңбектеріне арқау болуымәселенің өзектілігін және де Қазақ хандығының күш алып, нығаяу кезеңінде қырғыздар мен қазақтардың байланысы жаңа серпін алғанын аңғартады.

Қазақ хандығының алғаш шаңырақ көтеруі Моғолстан мемлекетіндегі Жетісу өңірі болғандықтан қырғыздармен алғашқы әскери одақтар да осы жерде орын алды.

Шағатай ұлысының Мауреннахр мен Моғолстанға бөлініп кетуі тек саяси ғана емес, сонымен бірге этникалық та сипат алды. Моңғол тілді және т.б. тайпалардың түркіленуі және мұсылмандыққа өту үрдісі үздіксіз жалғасып жатты. Әсіресе, Керей мен Жәнібек бастаған қазақ-өзбектердің Әбілқайыр хандығынан бөлініп, Жетісуға келуі маңызды тарихи оқиға болды. Мұндағы этникалық үрдісте түркі тілді тұрғындардың басым түсуіне септігін тигізді.

XVI ғасырдың басына қарай Мауреннахрды көшпелі өзбектердің алуы, Қазақ хандығы мен Қырғыз ұлысының құрылуы Моғолстандағы этносаяси дамуға өзіндік өзгерістер енгізді. Қырғыздар моғолдарды Шығыс Түркістанға қарай ығыстырды. Өзге де түркі-мұсылман тайпаларымен қатар өмір сүрген қырғыздар этникалық басымдыққа ие тайпалардың біріне айналды.

Нәтижесінде Моғолстан мемлекеті өзінің батыс бөлігінен айрылып қалады да тек Шығыс Түркістан жерін иеленіп, деректерде Моғол мемлекеті деп атала

бастайды. Мұндай этносаияси жағдайда моғолдар қырғыздармен санасуға мәжбүр болды, тіпті оларды әскери одақтас етіп өз жақтарына тартуға тырысты [5, с. 233].

XVI ғасырдың басында қырғыз руларының басын қосып, жеке ұлыс құрып, оны бек ретінде басқарған Мұхаммед Қырғыз болды. Моғол ханы Саид ханның кезінде «қырғыз істері Мұхаммед Қырғызға тапсырылды» [6, 496-б.] және «барлық қырғыз оған ықыласпен бағынды» [6, 391-б.]. Оның тұсында қырғыздардың күшейгені соншалық, Түркістан, Ташкент, Сайрамдағы өзбектер қарсы шабуыл жасауға дәрменсіз болды. Дегенмен де қырғыздар моғол хандарымен бірде тату, бірде қату тұрды. Қырғыздар деректерге қарағанда, «хандарға көп қарсылық жасағандықтан, моғолдардан бөлектеніп кеткен» [6, 170-б.]. Тянь-Шанда тұратын қырғыздар Моғолстанның билеушілері үшін мемлекеттегі «барлық бүлікті бастаушылар», бас имейтін таулықтар болатын. XV ғасырдың ортасына қарай қашып барып, Тянь-Шанның батыс сілемдерінен пана тапқан қырғыздармен таулы жерде соғысуға Моғолстан хандарының да жүрегі дауалай бермейтін [7, с. 176]. Өздерінен күші жағынан бірнеше есе асып түсетін қаһарлы қарсыластарына қарсы күресте бостандық пен теңдік үшін қырғыздар талай ғасыр ақ білектің күшімен, ақ найзаның ұшымен қасқая қарсы тұрды. Моғол хандары тарапынан қауіп төнген тұста қырғыздар қазақ хандарынан қолдау тауып отырды.

Қырғыз фольклорлық деректеріне қарағанда, қазақ-қырғыз байланыстары Қазақ хандығының алғашқы билеушілері тұсында-ақ бастау алғанға ұқсайды. «Жәнібек хан» деп аталатын аңыз әңгімеде «Тоқмақта Жәнібек деген хан болған екен. ...Жәнібек хандың кезінде Асан Қайғы деген әулие болған екен» деген жолдар [8, 424-б.] осындай ойға жетелейді. Алғашқы қазақ хандары қалмақтар мен қырғыздарға шабуыл жасап тұрды деген Махмұд ибн Уәлидің мәліметін [9, с. 353] теріске шығара отырып, зерттеуші С. Жолдасбаев: «Қырғыздардың Есен бұға хандығынан бөлініп, жеке хандық құруға талпынып, Жәнібектің бір баласын өздеріне хан болуға қалап барғандығы шындығында рас болуы мүмкін. «Қазақтың «Жел болмаса, шөптің басы қимылдамайды» дегеніндей, ел аузындағы бұл аңыздың бекер айтылмағандығын көрсетеді. ...Қырғыздар моғолдардың қол астында болудан бас тартып, қазақ хандарының қол астында болуға әрекет жасаған» [1, 47-48-бб.], – деп көрсетеді.

Қырғыз тарихшысы Б. Солтоноев та Қасым хан қырғыздарды өзіне қаратпаса да қалқан болғанын атап өтеді [10, 164-165-бб.]. Ал қазақ ханы Таһирдің кезіндегі қазақ-қырғыз байланыстары жөнінде, аз да болса, деректер баршылық.

Қазақ-қырғыздың байланыстары моғол билеушілері мен ойрат-қалмақ шапқыншылықтарына қарсы күресте беки түсті.

Қырғыздардың мұсылман моғолдардан іргесін аулақ салуы кей деректерде олардың мұсылмандықты қабылдамауынан деп түсіндіріледі [6, 170-б.]. Дегенмен де негізгі себеп қырғыздардың дербестікке ұмтылған күресінде жатты. Ал қазақтардың бір кездері аталарына Қозыбасы жайлауынан жер беріп, қанатына алған моғол хандарының ұрпақтарымен араздығының басталуы моғол ханы – Жүніс ханның үлкен ұлы Сұлтан Махмұдтың (1487-1509 жж.) қазақ хандарының саяси қарсыластарышайбаниліктерге Түркістанда билік тізгінін алуға мүмкіндік беруінен басталды. М.Х. Дулати: «Қазақ хандары – Керей мен Жәнібек хан балалары бір жағынан, Сұлтан Махмұд хан екінші жағынан арасында ежелден келе жатқан достық осының салдарынан дау-дамайға айналды. Себебі, олар «Шаһибек ханның (Мұхаммед Шайбани – авт.) біздің жауымыз екенін біле тұра оны Түркістанға неге әмір етіп тағайындайсың?», – деп наразылық білдірді. Сөйтіп, осы керістің

салдарынан Сұлтан Махмұд хан мен өзбек-қазақ арасында екі рет шайқас болды. Екеуінде де Сұлтан Махмұд хан жеңіліске ұшырады» [6, 142-б.], – деп көрсетеді. Моғол ханы өзінің арамза кеңесшілерінің тіліне еріп, Мұхаммед Шайбаниге Самарқан мен Бұқараны да алуға жәрдем береді. Мұның қате екенін айтқан дулат әмірлерінің сөздеріне құлақ аспай, ақыры 1509 жылы Мұхаммед Шайбани ханның бұйрығымен көмелетке толмаған 5 баласымен бірге Ходжент өзенінің иріміне тасталып, өлтіріледі.

Шайбаниліктер секілді моғол хандары да қырғыздардың қажет кезінде көрсеткен жақсылықтарын тез ұмытып кетіп отырды. Мысалы, Мұхаммед Қырғыз бастаған қырғыздар моғолдардың 1514 жылы Қашқарды, Жаркентті, Хотанды алуына үлкен жәрдемін тигізді. Алайда моғол ханы – Жүніс ханның немересі, Сұлтан Ахмед ханның (Жүніс ханның кіші баласы) 18 ұлының үшіншісі Сұлтан Саид (1487-1533 жж.) бұл жәрдемнің маңызын елеусіз қалдырып, Мұхаммед Қырғызды 1517 жылы тұтқынға алып, 5 жыл бойы ұстайды. Себебі, Мұхаммед Қырғыз шайбанилік Абдолла ханды тұтқынға алып тұрып, сый-сыяпатын жасап, қайта босатып жіберген болатын. Сұлтан Саид хан Мұхаммед Қырғыз шайбаниліктермен құпия келісімге келді деген күдікпен 1517 жылы қырғыздарға жорық жасап, Барсқун деген жерде өткен шайқаста жеңіске жетеді.

Сұлтан Саид хан Мұхаммед Қырғызды өз жағына тартпақ болып, 1522 жылы оны қамаудан босатып, қырғыздардың басшысы ретінде қайта таниды. 1521-1522 жж. Саид ханға Қашқардағы иелігі мал жайылымына тарлық қылып, оны кеңейте түсу үшін Моғолстанды басып алуға, ондағы қырғыздарды бағындыруға бар ынта-жігерін жұмсайды [6, 399, 404-405-бб.].

Саид хан әскерге 13 жасар ұлы Рашидті (Абд-ар Рашид) басшы етіп, оған тұтқыннан босатылған Мұхаммед Қырғызды қосып, Моғолстанға аттандырады [10, 81-б.]. Қырғыздар жас Рашид ханды еркелетіп Эреше хан деп атаған [10, 81-б.]. «Рашид сұлтан Моғолстанға қарай кеткен кезде, Мұхаммед Қырғыз алға озып кетіп, қырғыздың көп бөлігін алып, оның алдынан шықты. Қырғыздардың аз бөлігі Моғолстанның шалғай аймақтарына қашып кетті» [6, 407-б.], – деп жазады сол заманның куәгерлерінің бірі М.Х. Дулати.

Қашқан қырғыздар қазақ ханы Таһирді пана тұтты. Қошқарға жақынырақ келіп қоныстанған қазақ ханы Таһир өзіне келіп қосылған қырғыздарға көрші тұруға қоныс береді. Осы кезде қазақтармен әскери одақ құру жөнінде жасырын келіссөздер жүргізуге Мұхаммед Қырғыз да кіріскен болатын. Бірақ оның бұл әрекеті Сұлтан Саид ханға мәлім болып, Мұхаммед Қырғызды қайта ұстап алып, тұтқындап Қашқарға алып кетеді. Қазақтар мен қырғыздардың бірлескен қимылынан секем алған Рашид сұлтан да қайта Қашқарға оралады.

Басшысыз қалған қырғыздар қазақ ханы Таһирді өз ханы ретінде таныды. Таһир хан, шамамен, 1523-1533 жылдары билік құрған. Ол Әдік сұлтанның ұлы, өз-Жәнібек ханның немересі болатын. Таһирдің ата-анасы ұзақ жыл бойы Ташкентте тұрғандықтан мұсылманша сауат ашқан, көзі ашық, көкірегі ояу сұлтан болуы да ықтимал [11, с.174]. Себебі, XVI ғасырда, Фазаллах Рузбиханның көрсетуінше, қазақ хандары мен сұлтандары өз балаларын медреселерде оқытуды жөн көретін [12, с. 63].

Таһир ханның ел ішіндегі бүліншілікке қарсы тұруда өзін аса қатал ұстауы оны кейде сырт адамдарға мейрімсіз жан етіп те көрсететін. Қырғыздарды тәртіпке көндіру үшін жіберілген (Сұлтан Саид ханның тапсырмасымен) тарихшы әрі Рашид ханның тәлімгері Мұхаммед Хайдар Дулати өз еңбегінде Таһир ханды өте қатал әрі

ашушаң болды деп сипаттаған. Опасыз бауыры Әбілқасым сұлтанды да аямастан өлім жазасына кесуі сенімсіз сұлтандардың сырт айналуына соқтырып, халқының да берекесін қашырады. Есесіне Таһир хан Атбасыдағы қырғыздарды жинап, оған Моғолстанның моғолдарын бір үйір жылқымен қосып, өзіне қаратып алады.

Қанша қатал болса да Таһир ханды қырғыздар қолдап, керек кезде көмектерін аямады. Мұхаммед Қырғыздың моғол ханының тұтқынына түскеніне қарамастан, қазақ-қырғыз әскери соғыс одағы құрылып, оның басында Таһир хан тұрды.

Қырғыз зерттеушілері арасында Мұхаммед Қырғызды Тағай би деп қабылдайтындар да және ондай пікірмен келіспейтіндер де бар [13]. Ал қазақ ханы Таһир қырғыздардың шығу тегі туралы аңыздардың бірінде айтылатын Дайырмен теңестіріліп жүр [4, с. 184]. Таһир хан қалай дегенде де XVI ғасырдың 20 жылдары қазақтар мен қырғыздардың басын қосып, Сұлтан Саид хан мен оның баласы Рашид сұлтанға қарсы күресте саяси және экономикалық дербестікті сақтап қала алды [4, с. 184].

Сұлтан Саид ханның 1526 жылғы Жетісудағы қазақтарға жасаған жорығы сәтсіз болып, қазақ-қырғыз қайтадан Таһир ханның жанына топтасады. Таһир хан 1523-1524 жылдары құрылған қазақ-қырғыз әскери одағын одан әрі нығайтып, Жетісуды уысынан шығармай, Іле алқабындағы Күнес, Қас өзендерінің бойына дейін көшіп-қонып жүрді [14, 250-б.]. Жетісудан айрылу Таһир хан үшін аса қауіпті еді, себебі, қарсыластарының күшеюінен одан басқа табан тірер жері де қалмаған еді.

Сұлтан Саид хан 1533 жылы өз қызметінде жүрген тарихшы Мұхаммед Хайдар Дулатиді Моғолстандағы халықты тыныштандыруға жібереді. Тарихшының өзі де: «Қырғыздарды басуға қанша тырыссам да, олар бой бермей, қайтадан Моғолстанның шалғай аймақтарына кетіп, Таһир сұлтанға қосылды, қалған аз бөлігі сол орнында қалды» [6, 414-б.], – деп көрсетеді.

Таһир хан ішкі, сыртқы тартыстардан әбден әлсіреп, 1 млн халқы 200 мыңға дейін кеміп қалған еді. Сондықтан да қырғыздардың қолдауына аса зәру болатын. Қырғыздардың көмегімен Таһир хан «Жатан» бекінісін салады. Бекіністің қай жерде салынғанын әр ғалым әрқалай топшылайды. Ғалымдардың кейбірі оны қазіргі қырғыз жеріндегі Қошқар өңірінде салынған десе [1, 52-б.], екіншілері Ыстықкөл маңында тұрғызылған [15, 250-251-66.] деп көрсетеді, ал белгілі ресейлік тарихшы Т.И. Сұлтанов орналасқан жері белгісіз деп атап өтеді [16, с. 179]. Оның себебін деректерде дәл көрсетілмеуімен негіздейді. Расында да Жатан бекінісі туралы бізге дейін жеткен бір ғана мәлімет бар. Оны ортағасырлық автор Зайнидин Уасифи өзінің «Таңғажайып оқиғалар» (Бадаи ал-вакаи) атты еңбегінде береді [16, с. 181]. Бекіністі бір таудың етегінде Таһир хан салды деп жаза отырып, Уасифи оның сырт келбетін биіктігі үшқан құстың қанатын, қараған жанның көзінің қарын талдыратындай заңғар екенін, ал бекініс тұрған таудың салмағы жерді мүйізімен тіреп тұрған өгіздің белін қайыстыратындай, таудың шыңы жұлдыздарға жетіп жығылатындай деп әспеттеп суреттейді. Бұл ортағасырлық тарихшының Жатан бекінісінің өз заманында айтарлықтай зәулім де берік архитектуралық құрылысболғанын аңғартса керек. Жалпы, ортағасырларда мұндай бекіністердің Моғолстан мемлекетінде де болғанын тағы бір ортағасырлық тарихшы Мұхамед Хайдар Дулати да растап өтеді. Ол дулат руының әмірі Керімбердінің Моғолстан шекарасында Әндіжан мен Ферғана бағытында Алабұға деген жерде бір төбенің үстінде қорған салдырғанын, дулаттың тағы бір әмірі Хакбердінің Ыстықкөл маңында, Қойсу деген жерінде қорған тұрғызып, қалмақтардан қорғанғанын [6, 109-б.] баяндап өтеді.

Бекіністер ортағасырларда да, кейіндері де қорғаныс нышаны ретінде қызмет еткен. Шайбанилік Убайдулла хан мен моғол ханы Рашиддің біріккен күшіне қарсы соғыста Таһир хан Жатан бекінісіне келіп қорғанып, бекіністің беріктігі мен қырғыздардың қолдауы арқасында жаудың шабуылынан аман қалады.

Алайда Таһир ханды сын сағаттарда өз жұрты жиі тастап кетіп отырды. Оның себебін көптеген зерттеушілер ханның саяси дарынсыздығынан, қаталдығынан көреді. Дегенмен де соңғы уақытта осы мәселеге жаңаша көзқарас қалыптастыруға ұмтылған йассауиға тариқатының қазақ қоғамындағы қызметі мен орны жөнінде ғылыми зерттеулер жүргізіп жүрген З. Жандарбек сияқты ғалымның тың пікірі көңіл аударалық екенін айтпай кетуге болмайды. «...Бұл жерде йасауиға мен нақшбандийа тариқаттары арасындағы тартыс Қазақ хандығының тағдырына кері әсерін тигізген негізгі фактор болды десек, артық айтқан болмаймыз, – деп жазады зерттеуші.

Қасым ханның сол кезде нақшбандийа шайхы Абу Бакр Саадтың муриді болғаны жазылған. Міне, осы кезден бастап, нақшбандийа ағымы қазақ даласына тарала бастайды. ...Таһир, Бұйдаш хандардың қазақ халқына билік жүргізе алмай, қырғыздарға барып, хан болу себебі осыған байланысты. Мұхаммед Хайдардың да «Қазір бірде бір қазақ қалмады» деп жазуы сондықтан» [18, 228-129-бб.].

Өмірінің соңында айналасындағы сұлтандардың және халқының қолдауынан айрылып, жалғыз қалған Таһир хан қырғыздар арасына кетіп, сонда көз жұмады [6, 418-б.].

Алайда қазақ-қырғыз қатынасы Таһир ханнан кейін де жалғасын табады.

Қазақтар мен қырғыздардың біріккен әрекеттерінің нәтижесінде Шығыс Түркістанға ығысқанымен моғол хандары өздерінің шабуылын тоқтатпады. Рашид хан 1537-38 жылдары болған бір соғыста Таһир ханның туысы Тоғым бастаған 37 сұлтанды өлтіреді. Сөйтіп, қазақтардың әлсірегенін пайдаланып, Рашид хан Жетісуға баласы Әбділатифты билеуші етіп қояды. Әйтсе де қазақтар қайта ес жиып, Жетісуға өз өктемдіктерін жүргізе бастайды.

Қасым ханның баласы Хақназар (1538-1580 жж.) қазақ пен қырғызға хан болып тұрғанда Таһир хан мен Бұйдаш хан кезінде әлсіреп, бытыраңқылыққа ұшыраған елді қайта біріктіруге, хандықты нығайтуға ұмтылады. Сөйтіп, Хақназар ханның тұсында қазақ-қырғыз әскери одағы нығая түсіп, бір соғыста қазақтар Әбділатифті өлтіреді. Қытайдан батысқа баратын сауда жолдарын бақылауына алған қазақтар Ташкентке, ал қырғыздар Қашқарға қауіп төндіріп тұрады. Хақназар қазақтар мен қырғыздардың билеушісі ретінде танылады [18, 62-б.].

Қырғыздар Хақназардан соң билікке келген Шығай хан (1580-1582 жж.), Тәуекел ханның (1582-1598 жж.) кезінде де саяси оқиғалар ортасынан табылады. Қазақ сұлтандары қауіпті жағдайларда көбіне қырғыздар арасына өтіп кетіп, пана тауып отырды. XVI ғасырдың соңы мен XVII ғасырдың басындағы Тәуекел ханның Сыр бойындағы қалалар үшін Мауреннахрда жүргізген күресінде де қырғыздар қазақ сұлтандары жағын қолдады.

XVII ғасырдың алғашқы ширегінде Келдімұхаммедтің, кейіндері оның ұлы Ханзаданың тұсында да қырғыздар қазақтар жағында аштарханиліктермен отырықшы-егіншілік аудандар үшін күресті.

Қазақ-қырғыз шежіресінің мәліметтеріне қарағанда, қазақтың Еңсегей бойлы Ер Есім ханы (1598-1628 жж.) тұсында қазақ-қырғыз келісімі түзіліп, қырғыздың Көкім биі Ташкенттің алты қақпасын басқарып тұрады. Қырғыздың оң қанатының басшысы, өз заманындағы белгілі саяси қайраткер Көкім би Есім ханды хан көтеруге

белсене қатысады және сыртқы жауларға қарсы соғыстарда баһадүр қолбасшы ретінде де танылады. Тіпті, ел аузында оның ел басқару туралы ұлғаттары болғаны да айтылып жүр.

Қырғыздың шонбағыш руынан шыққан Көкім би Жанқораздың баласы, атақты қырғыз биі Тағайдың немересі болатын [10, 107-б.]. Қырғыз бен қатағанның соғысы» деген әңгімесінде қырғыз тарихшысы Б. Солтоноев былай деп оқиға барысын өрбітеді: «Қариялардың берген хабарында: «Еңсегей бойлы Ер Есім қатағанның ханы Тұрсынды өлтірді» дейді.

Қырғыз-қазақтың ханы қалмақпенен Іле өзенінде қырғыз, қазақты бастап, (ол заманда қазаққа қырғыз қарап тұрған қаласы болған) соғысып жүргенде Ташкентке хан болып тұрған қатағанның хан Тұрсыны келіп, Талас пенен Шудағы қырғызды шауып, малын талап, қыз-келіні олжаға кеткенде, Іледе қалмақпенен соғысып жүрген Ер Есімге хабар бергенде, Ер Есім қалмаққа қарсы әскер қойып (ол әскердің басшысы Манап болған деген мәлімет бар) өзі кері қайтып, әскерінің жартысмен тоқтаусыз, күні-түні жүріп отырып ... Сарыпқұла (қырғызша – Шарткула) деген жүйрік атымен Ташкентке жақындайды» [10, 107-б.].

Талай атты болдыртып тастайтын ұзақ жолдарда Есім ханның тек бір ғана сәйгүлігі – Сарыпқұласы жүйріктігімен ел аузына ілігіп, қазақ-қырғыздың мақтанышына айналады. Оны Есім ханға екі мыңдай күрең сәйгүлігі бардосы, қырғыздың саяқ руының бай адамдарының бірі Түгел деген кісі сыйға береді. Шежірелерде бұл тұлпарды Есім ханның қалай тандап алғаны да айтылады. Жылқыдан тандап, қалаған жүйрігіңізді алыңыз дегенде, Есім хан Түгел байдың малшысы мініп жүрген жүдеулеу келген құлабасты атты қалайтынын айтады. Оны таңдауға Санжы деген сыншысы кеңес береді [19, 22-б.].

Есім ханның Сарыпқұла аты кейін қазақ-қалмаққа бірдей атақты болып шығады. «Есім ханның Сарыпқұла аты бірінші бәйгені ешкімге бермегенін көп естиміз, – деп жазады хандар шежіресінің білгірі Қ. Халид. Талай қазақ пен қалмақ оның қасиетін айтып қызығатын. Сарып аяқ ауруы, яғни жай уақытта ақсап, бәйге қосса сауығып кетеді екен» [20, 184-185-бб.].

Есім хан мен Тұрсынның арасындағы анттың мәнісін қырғыз шежіресін жазған Тоғолоқ Молда: «... Есім хан өзінің елінен мың кісі қол алып, елін хан Тұрсынға тапсырып, екі мың қолмен аттанып кетеді» [21, 54-б.], – деп көрсетеді. Бірақ Тұрсын хан антында тұрмай, Есім хан жорыққа кеткенде, қырғыз-қазақты шауып, елдің берекесін алады.

Есім хан Көкім би бастаған қырғыздардың көмегімен қатағандардың бүлігін басады. Жалпы қатағандар «Қатаған қырғыны» болған XVII ғасырдың 20-жылдары қазақ ханына да, моғол ханына да қараған.

Қатағандардың қырғыз ішіндегі басты рудың бірі болғаны «Манас» жырындағы мәліметтерден аңғарылады. Онда:

...Басты руы Қатаған,

Қырғыздан шығып осы ел,

Бәрі де бір атадан [22, 104-б.], – деген жолдар бар.

Ал қазақтың шежірелерінде қатағандар құрама тайпа ретінде беріледі.

Қалай дегенде де, қырғыздарда, ел аузында «Қатағаннан хан Тұрсын, хан Тұрсынды ант үрсын» деген мәтел қалған [10, 108-б.]. Есім ханның серіктерінің бірі болған Көкім биден Құттықсейіт және Иман деген екі ұл қалады. Есім хан Тұрсын ханды өлтіргеннен кейін, Ташкенттің билеушісі етіп, Көкімді тағайындайды. Бірақ Көкім би қаланың билігіне таласқан қазақтардың қолынан қаза табады. Бұған Көкім би қаланың билігіне таласқан қазақтардың қолынан қаза табады. Бұған ашынған қырғыздар қазақтарды Ташкенттен ығыстырып шығарады да Бұхар

ханының рұқсатымен Түлкінің баласы Тейишті (Көкім бидің бауыры Корчудың немересі) ұлық етіп қояды [10, 108-б.].

Көкім бидің ерен ерлігі мен адал қызметін ардақтай білген Есім хан Ташкентте қазақ пен қырғыздың достығының белгісі іспетті Көкім бидің көк күмбесін салдырады. Қырғыздар да Есім ханды барынша құрметтеген. Оны қырғыз шежіресіндегі «Біздің Еңсегей бойлы Ер Есім, Есен барып, сау келсе» деген жолдар байқатады. Есім хан Тұрсын ханның мал-мүлкін және қыздарын да бөліске салғанда, қырғыздарды да ұмытпайды. Тұрсын ханның бір бойжеткен қызын Сарыпқұла атын сыйға тартқан Түгел байдың баласы Маңғытқа береді. Одан Маңғыттың Сүйерқұл, Есіркемес деген ұлдары туылып, кейін қырғыздың бір рулы еліне айналады. Тұрсын ханның көп қыздарынан өрбіген ұрпақ қазақтың да, қырғыздың да арасында таралған.

Есім хан қырғыздармен құда-жекжаттық дәстүрді де жалғастырып отырған. Өзінің қырғыздан асырап алған бір қызы болған. Ал қарындасын Көкім бидің бауыры Корчудың немересі Қантейишке ұзатқан [10, 109-б.].

Қазақ хандығының әскери тарихында ерекше орын алатын 1643 жылғы Орбұлақ шайқасында қырғыздың батырлары да өзіндік рөл атқарды. Сонау Самарқаннан 20 мыңдық Алшын Жалаңтөс баһадүрдің қолы жеткенін естіген қырғыздар да қарап жатпады. Қырғыз қолы да кешікпей келіп, Салқам Жәңгір жасағының алдыңғы қатарын құрады. Қазақ батырларымен қатар тұрып шайқасқан қырғыздың Көтен және Табай батырлары бастаған қолы болатын [23, с. 49]. Бірнеше есе басым түсетін күшпен келген жоңғар басқыншыларына қарсы шайқаста қазақ-қырғыз қолы жеңіске жетеді. Бұл жеңістің қазақтар мен қырғыздар үшін тарихи маңызы зор болды. Екі жұрттың да еңсесі көтеріліп, бірліктің түбі тірілік екенін аңағарды. Сонымен бірге қазақтың Салқам Жәңгір ханының тек қолбасшылық қана емес, сонымен бірге дипломатиялық көрегендігі де осы шайқаста өз жемісін берді. Орбұлақ шайқасы қазақ пен қырғыз жасақтарының өз еркіндігін қорғау жолындағы жасампаз ерліктерін алыс-жақынға паш етті.

Қазақ хандығы Тәуке ханның тұсында одан ары күшейе түсті. Сонымен бірге қазақ-қырғыз қатынастары да белсендірек жүрді.

Қырғыз тарихшысы Б. Солтоноев қырғыздар Қасым хан кезінен бастап, Тәуке ханың тұсына дейін, қырғыз қалмақтан қашып Алай, Әндіжанға қашқанға шейінгі аралықта, 1510-1685 жылдар аралығында, 170 жылдай қазақ хандарына қарап тұрды деп жазады [23, 185-б.].

Бұл әрине аз уақыт емес. Қазақ хандарының көршілес қырғыздарға қатысты ұстанымы негізінен достық, бауырластық, одақтастық сипатта өрбіді. Қазақ хандарының билігін мойындаған қырғыздар Жетісу мен Қырғызстан аумақтары үшін, өз тәуелсіздіктері үшін қазақ жасақтарымен қатар тұрып бірлескен күрес жүргізді. Бұл Қазақ хандығының нығайып, күш алуына көршілес қырғыздар да өзіндік үлес қосқанын көрсетеді.

Әдебиеттер

1 Жолдасбаев С. М. Х. Дулати және XV-XVI ғасырлардағы Қазақ хандығы. – Алматы: Қазақ университеті, 2000. – 112 б.

2 Эсеналиева Г.О. Кыргызы и казахи Могулистана в исследованиях О. Караева // Отан тарихы. – 2008. – № 4. – С. 139-145.

3 Калкан М. XIV кылымдын экинчи жарымынан XVI кылымдын аягына чейин кыргыз, казак урууларынын этникалык байланыштары: тарых илимдеринин канд. ... авторефераты. – Бишкек, 2003. – 23 б.

- 4 Абусейтова М.Х. Казахстан и Центральная Азия в XV-XVII вв. – Алматы: Дайк-Пресс, 1998. – 264 с.
- 5 Джуманалиев Т. История Кыргызстана с древности и до середины XVIII в. – Бишкек: МОН КР, 2009. – 304 с.
- 6 Дулати М.Х. Тарих-и Рашиди. – Алматы: Түран, 2003. – 616 б.
- 7 Худяков Ю.С. Сабля Багыра Вооружение и военное искусство средневековых кыргызов. – СПб.: Петербургское востоковедение, 2003. – 192 с.
- 8 Тарыхый ырлар, кошоктар жана окуялар / А. Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. – Бишкек: Илим, 2002. – 544 б.
- 9 Махмуд бен Вали. Бахр ал-асрар фи манакиб ал-ахйар // Материалы по истории Казахских ханств XV – XVIII веков (извлечения из персидских и тюркских сочинений). – Алма-Ата: Наука, 1969. – 649 с.
- 10 Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы. – 1-китеп. – Бишкек: Учкун, 1993. – 208 б.
- 11 Султанов Т. И. Поднятые на белой кошме. Ханы казахских степей. – Астана: «Астана Даму». – 2006. – 256 с.
- 12 Фазаллах ибн Рузбихан Исфাহани. Михман наме-и Бухара. – М.: Наука, 1976. – 442 с.
- 13 Турганбаев Э. Тагай би жана Мухаммед Кыргыз bizdin.kg/elib/makala/tagai.
- 14 Қани М. Қазақтың көне тарихы. – Алматы: Жалын, 1993. – 400 б.
- 15 Султанов Т.И. Поднятые на белой кошме. Потомки Чингиз-хана. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 276 с.
- 16 Зайн-ад-дин Васифи. Бадаи ал вакаи // Материалы по истории Казахских ханств XV–XVIII веков (извлечения из персидских и тюркских сочинений). – Алма-Ата: Наука, 1969. – 649 с.
- 17 Жандарбек З. Иассауи жолы және қазақ қоғамы. Ғылыми зерттеу. – Алматы: Ел-шежіре, 2006. – 256 б.
- 18 Чоротегин Т.К., Молдокасымов К.С. Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхы. – Бишкек: Мектеп, 2000. – 160 б.
- 19 Елешова З. Есім хан мен Түрсын хан арасындағы ант (қазақ және кыргыз шежірелері негізінде) // Қазақ тарихы. – 1999. – № 1. – 18-25-бб.
- 20 Халид Қ. Тауарих хамса. – Алматы: Қазақстан, 1992. – 304 б.
- 21 Тоголок Молдо. Тарых, тупку аталар // Кыргыз санжырасы. Ала-Тоо журналынын тиркемеси / Башкы ред. К. Жусупаев, К. Кушубаков, М. Апышев. – Бишкек: «Ала-Тоо» журналынын редакциясы, 1994. – 287 б.
- 22 Манас: Эпос. Сагымбай Орозбакуулынын варианты боюнча. – 2-китеп. – Фрунзе, 1958. – 229 б.
- 23 Галиев В.З. Хан Джангир и Орбулакская битва. – Алматы: Ғылым, 1998. – 128 с.

References

- 1 Zholdasbaev S. M.H. Dulati zhane XV-XVI gasyrlardagy Kazak handygy. – Almaty: Kazak universiteti, 2000. – 112 b.
- 2 Jesenaliyeva G.O. Kyrgyzy i kazahi Mogulistana v issledovaniyah O. Karaeva // Otan tarihy, 2008. – № 4. – S. 139-145.
- 3 Kalkan M. IV kilymdyn jekinci zharymynan XVI kilymdyn ajagyna chejin kyrgyz, kazak uruularynyn jetnikalyk bajlanyshтары: Taryh ilimderinin kand. ... avtoreferaty. – Bishkek, 2003. – 23 b.
- 4 Abuseitova M.H. Kazahstan i Centralnaja Azija v XV-XVII vv. – Almaty: Dajk-Press, 1998. – 264 s.

- 5 Dzhumanaliev T. Istorija Kyrgyzstana s drevnosti i do serediny XVIII v. – Bishkek: MON KR, 2009. – 304 s.
- 6 Dulati M.H. Tarih-i Rashidi. – Almaty: Tyran, 2003. – 616 b.
- 7 Hudjakov Ju.S. Sablja Bagyra Vooruzhenie i voennoe iskusstvo srednevekovyh kyrgyzov. – SPb.: Peterburgskoe vostokovedenie, 2003. – 192 s.
- 8 Taryhyj yrlar, koshoktar zhana okujalar / A. Akmatalievdin zhalpy redakcijasy astynda. – Bishkek: Ilim, 2002. – 544 b.
- 9 Mahmud ben Vali. Bahr al-asrar fi manakib al-ahjar // Materialy po istorii Kazahskih hanstv XV – XVIII vekov (izvlechenija iz persidskih i tjurkskih sochinenij). – Alma-Ata: Nauka, 1969. – 649 s.
- 10 Soltonoev B. Kyzyl kyrgyz taryhy. – 1-kitep. – Bishkek: Uchkun, 1993. – 208 b.
- 11 Sultanov T. I. Podnjatye na beloju koshme. Hany kazahskih stepej. – Astana: Astana Damu, 2006. – 256 s.
- 12 Gazzallah ibn Ruzbihan Isfahani. Mihman name-i Buhara. – M.: Nauka, 1976. – 442s.
- 13 Turganbaev Je. Tagaj bi zhana Muhammed Kyrgyz bizdin.kg/elib/makala/tagaj.
- 14 Kani M. Kazaktyn kone tarihy. – Almaty: Zhalyn, 1993. – 400 b.
- 15 Sultanov T. I. Podnjatye na beloju koshme. Potomki Chingiz-hana. – Almaty: Dajk-Press, 2001. – 276 s.
- 16 Zajn-ad- din Vasifi. Badai al vakai // Materialy po istorii Kazahskih hanstv XV – XVIII vekov (izvlechenija iz persidskih i tjurkskih sochinenij). – Alma-Ata: Nauka, 1969. – 649 s.
- 17 Zhandarbek Z. Iassau zholy zhane kazakkogamy. Gylymi zertteu. – Almaty: El-shezhire, 2006. – 256 b.
- 18 Chorotegin T.K., Moldokasymov K.S. Kyrgyzdardyn zhana Kyrgyzstandyn taryhy. – Bishkek: Mektep, 2000. – 160 b.
- 19 Eleshova Z. Esim han men Tyrsyn han arasyndagy ant (kazak zhane kyrgyz shezhireleri negizinde) // Kazak tarihy. – 1999. – № 1. – 18-25-bb.
- 20 Halid K. Tauarih hamsa. – Almaty: Kazakstan, 1992. – 304 b.
- 21 Togolok Moldo. Taryh, tupku atalar // Kyrgyz sanzhyrasy. Ala-TOO zhurnalynyn tirkemesi / Bashky red. K. Zhusupaev, K. Kushubakov, M. Apyshev. – Bishkek: Ala-Too zhurnalynyn redakcijasy, 1994. – 287 b.
- 22 Manas: Jepos. Sagymbaj Orozbakuulynyn varianty bojuncha. – 2-kitep. – Frunze, 1958. – 229 b.
- 23 Galiev V.Z. Han Dzhangir i Orbulakskaja bitva. – Almaty: Gylym, 1998. – 128 s.

МАХАЕВА А.Ш.

Казахский педагогический университет имени Абая,
Заведующая кафедры истории Казахстана имени академика
Т.С. Садыкова, д.и.н.

Резюме

КАЗАХСКОЕ ХАНСТВО И КЫРГЫЗЫ: ИЗ ИСТОРИИ ВЗАИМОСВЯЗЕЙ

На основе фольклорных материалов и опубликованных источников в данной статье рассматриваются проблемы истории казахско-кыргызских взаимосвязей

в период правления казахских ханов XV–XVII вв. Автор статьи утверждает, что киргизы признавали власть казахских ханов Тахира, Хакназара, Тауекеля и Ишима, которые в источниках часто назывались казахско-киргизскими правителями. В период укрепления казахской государственности киргизы активно участвовали в политических событиях на стороне казахов и в итоге казахско-кыргызские отношения вступили в более активную фазу.

Ключевые слова: Казахское ханство, киргизы, султан, хан, правитель.

МАКНАЕВА А.Ш.

Kazakh National Pedagogical University named after Abai Head
of the Department of History of Kazakhstan named after Academician
T.S. Sadykov, Doctor of Historical Sciences

KAZAKH KHANATE AND KYRGYZ: HISTORY OF RELATIONSHIP

Summary

On the basis of folklore materials and published sources this article describes the problems of the history of the Kazakh-Kyrgyz relationships during the reign of the Kazakh khans (XV -XVII centuries). The author argues that the Kyrgyz authorities recognized the Kazakh khans Tahir, Khaknazar, Tauekel and Ishim, which sources are often called the Kazakh-Kyrgyz rulers. During the strengthening of the Kazakh state the Kyrgyzes actively participated in political events on the Kazakhs side and eventually Kazakh-Kyrgyz relations have entered a more active phase.

Keywords: Kazakh Khanate, Kyrgyzes, sultan, khan, ruler.

Ш.Ш. УӘЛИХАНОВ – 180 ЖЫЛ
Ч.Ч. ВАЛИХАНОВ – 180 ЛЕТ
SH.SH. VALIKHANOV - THE 180TH ANNIVERSARY

ӘОЖ 930(09); 930(092)

Жалғасы

БӘКІР Ә.Қ.

мемлекет және қоғам қайраткері, с. ғ. д.
Қазақ гуманитарлық заң университетінің профессоры

**ҰЛЫ ҒАЛЫМ ШОҚАН УӘЛИХАНОВ ХАЛҚЫНЫҢ
САЯСИ ҚОРҒАНЫ, ӘЛЕУМЕТТІК АЙБАТЫ**

Саяси-құқықтық ойдың інжу-маржаны

XIX ғасырдың екінші жартысында патшалық Ресей Қазақстан аймағын толық қаратып алғаннан кейін, хандық билікті жойып, басқаруды өз жүйесіне сәйкес реформалауға кіріскен еді. 1860-шы жылдары жүргізіле бастаған сот реформасы империяның осы кең көлемдегі отаршылдық саясатына тікелей қатысты болды. Оның мақсаты қазақ тұрмысында ежелден келе жатқан, өзінің тиімділігін талай ғасыр дәлелдеген билер сотын жоюға бағытталған болатын.

Осы мәселеге арналған Шоқан Уәлихановтың «Сот реформасы туралы жазба» атты еңбегі – сол кездегі құны бүгінгі күні де биіктемесе, әсте төмендемеген, қазақтың саяси-құқықтық, әлеуметтік-экономикалық ойының теориялық және практикалық жағынан асқар шыңы. Бұл - орысша оқып, орыс ортасында өсіп, орысша тәрбиеленіп, Еуропа мәдениетін ұстанғанымен автордың жасынан ұлттық рухани бұлақтан барынша сусындаған, кейін оны жетілдіре түскен, өз халқының адал перзенті екенін дәлелдеген шығарма.

Ғасырдан астам қызығушылық туғызып келе жатқан бұл жазба бір жарым жылдан астам тынымсыз ізденістердің нәтижесінде дүниеге келген болатын. Ресейдің саяси-әлеуметтік, экономикалық ахуалынан, осы күйтұрқы саясатқа тікелей қатысты сот реформасынан жан-жақты хабардар, бұл кездері атағы шет елдерге де мәлім болып қалған Шоқан Уәлиханов жергілікті әкімшілік арнайы құрған экспедиция құрамында 1862 жылғы жаз айларында Орталық және Солтүстік Қазақстанда, Көкшетау, Ақмола, Атбасар, Баянауыл және Қарқаралы округтерінде болып, қазақтардың құқықтық қарым-қатынастарын зерттеп, әдет-ғұрып туралы материалдар жинап, жүргізілмекші реформа жайында билердің, бай-сұлтандардың пікірлерімен танысқан-ды.

Халық пікірінің маңыздылығына лайықты мән беріп, Шоқан оның шынайы көрінісін жеткізу үшін іс барысындағы барлық жағдайға нақты, әрі егжей-тегжейлі шолу жасайды. Ең әуелі халықтың пікірі қалай, сот реформасы жөніндегі ұсыныстар қандай жағдайда жиналғанын баян етеді. Экспедиция кезінде жиналған материалдарды сарапқа салады. Реформаны талқылау кезінде 92 әртүрлі мәселелерді қамтыған ұсыныстар түскен болатын. Бұл пікірлер көп томдық шығармалар жинағының 5-томынан орын алған. Оларды Шоқан өз еңбегінде барынша пайдаланды. Мысал үшін, Көкшетаудан түскен мынандай ұсыныстарды келтіре кеткен артық болмас: «3. Би игі жақсы, халық арасында адалдығымен белгілі, халық заңдары мен салттарын жақсы білетін және сот пен тергеуде болмаған, жасы 25-тен асқан қазақтардан сайланады. 4. Билер істерді халық заңдары мен салттарының негізінде шешеді. Ол үшін дала заңдарының

біздердің ана тілімізде басылып шығуын қалаймыз. 5. Билер өз шешімдерінде халықтың салтынан ауытқитын болса, айыппұл салынады, ал алаяқтық танытса, сотқа тартылады. 6. Билердің шешімдері кітапқа қырғыз (қазақ – Ә.Б.) тілінде жазылуы және ол әр бидің қолында болуы тиіс» [1, 119-б.]. Осындай талаптар, әсіресе, халықтық дәстүрді және заңды білетін, адамгершілігі жоғары, елге танымал деген билерге аса қажет қасиеттер округтардан түскен ұсыныстардың барлығында бар еді.

Алайда Шоқан қарапайым халықтың бұл аса маңызды іске енжар қатысқанын атап көрсетеді. Оның себептерін ол былай түсіндіреді: біріншіден, қазақтардың сауатты бөлігі ғана ұғынатын мәселелерге көпшіліктің дайын еместігі, білімсіздігі; екіншіден, тез арада жауап талап етілетін ереженің жұртшылыққа алдын ала түсіндірілмегендегі; үшіншіден, орыс үкіметіне сенімсіздік салдарынан да қазақтардың салғырттыққа бой алдырғандығы. Өйткені орыс бастықтарының әрбір әрекетін қазақтар арасында көбіне бостандығымызға, тұрмысымызға қол сұғатын озбырлық деп қабылдау дәстүрге айналған болатын.

Шоқан Уәлиханов ұсынылып отырған мәселенің барынша дұрыс шешілуін аңсады. Сондықтан ол қазақтарға қатынасында әдетке айналып кеткен ықылассыздықтың салдарынан ғана аймақтық басқарма жанындағы бұрынғы комитет сұлтан-билердің және басқа «ақсүйек» қазақтардың пікірлерін ешбір сыни бағасыз өз жұмыстарына басты негіздеме етіп қабылдап, тереңнен тамыр алған салғырттықтан халық үшін түкке керегі жоқ, тек қазақтың мәртебесі жоғары тобы қол жеткізуге тырысатын зиянды жаңғыртулар мен өзгерістерді өз жобасында қайта бекіткенін сынайды. «Қоғамдағы дәрежесі биік таптың пікіріне халықтың шынайы қажеттілігін теріс бұрмалаушы ретінде қарау керек, өйткені атақты не бай адамдардың мүддесі, тіпті жоғары өркениетке қол жеткізгендер қоғамында да басым жағдайда көпшіліктің мүддесімен қастасып, қарсы келіп жатады» деген Шоқан бүкіл ұлттың мүддесі, қатал әділеттікке жүгінгенде, жеке қауымның пайдасынан жоғары болуы керек деп есептеді [3, 84-б.]. Сөйтіп табиғатында демократ Шоқан ақсүйектер мен ауқатты адамдардың, жоғары мәртебелі қауым адамдарының мүддесі көбіне көпшіліктің мүддесіне қайшы келетінін ойда ұстауды қажет деп санайды.

Өзіне жүктелген тапсырманы қатаң ескере отырып, Шоқан облыс басқармасы мен округтік бұйрықтардың іс қағаздарынан алынған санақ пен тарихи деректерді барынша пайдаланады. Реформасы мәселесін нақты мәліметтермен, болжамдармен түсіндіреді. Қазақтың билер соты жөніндегі мол білімін толықтай жайып салады.

Ұлы ғалымның осы классикалық шығармасында өз кезіндегі толып жатқан келелі мәселелер сөз болады. Халқымыздың ұлттық табиғаты, оның әдебиеті, ділі, діні, оны ағарту және т.б. туралы маңызды да мәнді пікірлер жетерлік. Оларды бір мақалаға сиғызу мүмкін емес. Сол себепті өзі қазақ қауымына аса қажет деп есептеген халықтық сипаттағы экономикалық және әлеуметтік реформалар туралы тұжырымдамаларын еске түсірумен шектеліп, негізгі тақырыбымыз – сот реформасы туралы мәселеге көшкенді жөн көріп отырмыз.

Шоқан Уәлиханов қазақ қоғамының бар ахуалын терең түсіне отырып, оны жаңартудың жолдарын алға жылжудың қозғаушы тетігі ретінде қоғамдық реформалардан да іздеді. Бұл бағыттағы ойын тарқата келе ол қазақтың еуропалық реформаны қабылдайтын қабілетін арттыру үшін қарапайым халыққа алдын ала білім беру арқылы ой қабілеті мен жүйке жүйесін жетілдіру керек деп санады. Сонымен қатар реформаға қоғамдық қажеттілік болғанда ғана жүзеге асады

дей келіп, осы ұғымға адамдардың ақыл-қабілетін, өнегелілігін, жоғары саяси сананы сиғызады. Шоқанның ойынша, адам тұрмысын жақсатуға оң ықпал ететін реформалар ғана пайдалы да, осы мұратқа қол жеткізуде қандай да кедергі келтіретіндері зиянды.

Қашан да халқының тұрмыс мұқтажы үшін күресуді асыл мұраты санаған Шоқан Уәлиханов жалпы реформалардың ішінде ең бірінші адам тұрмысын жақсартуға оң ықпал ететін реформалар пайдалы да, ал осы мақсатқа қандай да болса кедергі келтіретін реформа зиянды дей отырып, қоғамдық жанарудың қозғаушы тетігі, тарихи дамудың ең басты бағыты, қоғамның барлық мүшелерінің материалдық жағдайын өсірудің бірден-бір жолы ретінде экономикалық және әлеуметтік реформаларға ерекше мән береді. Ол аса қажет халық реформасын қоғамдық-саяси жанарудың қозғаушы тетігі ретінде қарастырады, мұны тарихи дамудың ең басты бағыты, қоғамның барлық мүшелерінің материалдық жағдайын өсірудің жолы деп бағалады. Бұлардай «соншалықты маңызды қоғамдық мәселе жоқ» деп санайды. «Біздің қазіргі уақытымызда, – деп жазды Шоқан, халыққа етене жақын әрі ең маңыздысы болып, оның ең толғақты қажеттіліктеріне тікелей қатысты экономикалық және әлеуметтік реформалар есептеледі, ал саяси реформалар тиісті экономикалық формаларды жүргізу құралы ретінде орын алады, өйткені әрбір адам жекеше түрде және бүкіл адамзат ұжым болып өз дамуында бір ғана соңғы мақсатқа – өзінің материалдық тұрмысын жақсартуға талпынады, осы тұрғыдан прогресс (ілгерілушілік) аталатын нәрсе анықталады» [2, 84-б.]. Шоқан прогресс деген ұғымды халықты ағарту, отандастарының саяси-экономикалық жағдайын жаңартумен байланыста қарады.

Осы жерде мынандай бір мәселеге арнайы тоқтай кеткенді жөн көріп отырмыз. Кейбір экономист ғалымдарымыздың арасында алдымен экономикалық реформа, сонан соң - саяси деген жалған түсінік бар. Меніңше, бұл қате пікір. Біріншіден, қоғамның салаларын бірінен бірін бөлуге болмайды. Қоғам - тұтас дүние. Екіншіден, экономикалық сала өз-өзінен дамымайды. Оны ұйымдастыру, басқару қажет. Оның ұдайы өсуіне ықпал ететін объективті жағдайлармен қатар субъективті факторлар да керек. Экономиканың дамуы адамдардың субъективті іс-әрекеттері - санасы мен қабілетіне, ақыл-ойы, көңіл-күйі мен ықыласына, біліміне, белсенділігіне мен еңбекқорлығына байланысты. Сол себепті қандай да бір экономикалық құбылыс, үдеріс болмасын, оларды талдауды, анықтауды әруақытта нақтылы жеке адамның, жеке топтың іс-әрекеті мен қызметінің жемісі ретінде қараған жөн.

«Сот реформа туралы жазба» атты еңбектің аса бір мәнділігі, оның бүгінгі күн үшін де өсте төмендемеген ерекше маңыздылығы автордың жалпы реформа атаулыны жүзеге асыруда қажетті-қажетті деген ғылыми-әдістемелік қағидаларға жан-жақты тоқталғанында болып отыр. Шоқан реформаларды жүргізуде әр халықтың қоғамдық-тарихи үдерістерінің ерекшеліктерін, олардың халықтың мүддесі мен материалдық мұқтажына, тұрмыс-салты мен әдет-ғұрпына сай келуін ескеру қажет екенін атап көрсетеді. Ол өзіне етене таныс, сонымен тәрбиеленіп, өсіп-өнген заң қаншалықты олпы-солпы болғанымен, сырттан телінген немесе жоғарыдан ұсынылған заңнан гөрі түсінікті де айқын екеніне ешқандай күмән жоқ дейді. Заң ісінің ең алдымен адам өмірі жағдайына, оның тәрбиесіне, санасына және тағы басқа көптеген факторларға сәйкес келуінің қажеттігін алға тартады.

Осы бағыттағы ойын ары қарай тарқата келе Шоқан реформаға қоғамдық қажеттілік болғанда ғана жүзеге асады деп, ағылшын философы, саяси және экономикалық либерализмнің теоретигі Джон Стюарт Милльдің қандай да

болмасын қауымның адамдарына жаңа құқық берместен бұрын, бұл қауым адамдарының ақыл-қабілетін, өнегелілігін және саяси сана сезімін ғылыми тұрғыда мұқият зерттеуі керек дегенін орынды санайды. Сөйтіп жоғарыдағы қоғамдық қажеттілік деген ұғымға адамдардың ақыл-қабілетін, өнегелілігін, жоғары саяси санасын сыйғызады.

Шоқан Уәлиханов заң шығарушылар мен реформаторлар қоғам мүддесін көздеп келгені, бірақ қоғамның дамуына не залал, не пайда екені жайындағы ұғым әр дәуірде әртүрлі болғанын, тіпті, әлі күнге дейін көптеген тағылық болжам орын алып отырғанын, ал ғылым мұның жаңсақтығын, ешқандай негізсіз екендігін толық дәлелдегенін атап көрсетеді. Қандай да болмасын реформа қоғамның мұқтажы мен қаражаты белгілі болғанда ғана кездейсоқтыққа ұшырамай, діттеген мақсатына жете алады дейді. Бірақ осыларды білмегендіктен, қажеті жоқ жаңа өзгерістер, реформалар бұрын да, кейін де туатындығын атап көрсетеді. «Егер түрлі реформаларды енгізу кезінде өсімдіктерді егу үстінде қолданылатын тәсілдерді ауыл шаруашылығындағы сияқты бұлжытпай басшылыққа алатын болсақ, бұл тұрғыдағы қателіктерден құтылу оңай. Бұл әдіс бойынша, біріншіден, өсімдіктердің өзін толықтай зерттеу қажет, содан кейін оның қандай топырақта өсіп-өнетінін, қанша жарық, жылу және сол сияқтыларды талап ететінін білу керек» деген Шоқан пікірін бүгін де ескеріп жатсақ, әсте артық болмас еді [3, 85-б.].

Шоқан реформа қоғамдық организм жан-жақты дами алатын мызғымас прогресс заңына негізделіп жасалғанда ғана ұтымды бола алатынын, сондықтан қандай да болмасын өзгерістерді ұластырып, орын тептіріп, әрі сақтап қалу үшін қабылдағалы отырған реформа сол халықтың ұлттық мінез-құлқына сай келуі қажет деп санады. Тіпті қазақтың еуропалық реформаны қабылдайтын қабілетін арттыру үшін оған алдын ала білім беру арқылы ой қабілетті мен жүйке жүйесін жетілдіру керек деуі жайдан-жай емес еді. Бұл жағдайдан тыс жасалған өзгерістің бәрі де зиянды, әрі жағымсыз аномал құбылыс ретінде қауымды айықпас дертке шалдықтыратынын ескертеді. Сондай-ақ қисынсыз теорияға немесе өзге халықтың өміріне негізделіп, зорлықпен ырықсыз жасалған реформа адам баласын жойқын апаттарға душар етіп келеді дейді. Бұған кезінде қоғамда аномалдық яғни ауытқушылық жағдай туғызған Бірінші Петрдің реформасын мысалға келтіреді.

Осындай аса маңызды әдістемелік қағидаларды жалғастыра түсіп, Шоқан Уәлиханов ежелгі халықтық үлгідегі билер сотына, оның керемет ұлттық қасиеттеріне тоқталады. Мұны тереңірек түсіну үшін туындыдағы халықтың қалыпты өсуі үшін ол дамудың қандай сатысында болмасын өзін-өзі қорғауы, өзін-өзі сақтауы, өзін-өзі билеуі және өзіндік соты болуы керек деген аса бір маңызды қағидасының «өзіндік сот» дегеніне арнайы тоқтай кетсек. «Өзіндік сотты» айтқанда автор ежелден қалыптасқан, көшпелі өмір тұрмысына сай келетін әдет-ғұрып, салт-санаға негізделген сот жүйесін, яғни билер сотын айтып отыр.

Қазақ қоғамында би атағына көтерілу қандай да бір формалді сайлаудың өткізілуіне және оның басқарушы үкімет тарапынан бекітілуіне себепкер болған емес, тек заңгерлік білім, шешендік өнер мен соттық салт-дәстүрдегі терең танымның өзара орайластырылуы қажет. Мұндай адамдар туралы дағпырт тұтас далаға тез жайылып, олардың есімдері барлығына және әрқайсысына танымал болады. Сөйтіп би атағы соттық және қорғаушылық істегі патентке айналады. Осындай атағы бар билердің балалары заңгерлік тәжірибе мен тиісті білімге ие болып билік жүргізгендеріне Шоқан көптеген мысалдар келтіруге болатынын айтады. XVII ғасырдың соңынан келе жатқан Қазбек бидің Бекболат, Тіленші және Алшынбай сияқты ұрпақтарын атап өтеді.

Қазақ қоғамында би болу үшін халық арасында әділдік, шешендік жағынан танылған адам болуы керектігі, бидің билігі ұнамаған адамның екінші бидің төрелігіне жүгінуге құқы барлығы және тағы басқа фактілерге сүйене отырып, Шоқан қазақтар арасында ашықтығы, демократиялық принциптері ертеден етене таныс, өз тілінде өтетін билер сотын үкіметтің жобалап отырған мировой (бітістіруші) сотының алғашқы жобасымен салыстыра отырып, алдыңғы әділдікке әлдеқайда жақын екенін атап көрсетті. Оның пікірінше, қазақты орыс заңымен соттауға болмайды, жалпы алғанда, мировой сот пәк таза сот деп айтуға да және қалай да бұл қалпынан артықты күтуге де болмайды. Егер қазақ өз құлқынын, қарабасының қамын ойлаған шенеуніктердің ырқымен би тағайындауды сайлау арқылы жүргізсе, онда сот әділеттігі деген кім көрінгеннің қолжаулығы болып, ақшамен пұлдап, әр түрлі жылпостық жолмен, сот тәртібінен, юстициялық құқықтық жөн-жосығынан бейхабар малды байлардың, атақты саудагерлердің қолына көшіп кетеді.

Жоғарыдағы ойларды жалғастыра түсіп Шоқан өзге көрші халықтардың заңдарына қарағанда, қазақтың әдеттегі құқығының адамгершілік жағы басымдау екенін нақты мысал негізінде көрсетеді. Қазақ заңында еуропалық жаңа кодекстердегідей сіресіп сескендіретін шаралар жоқ. Мысалы, ол қазақта дене жазасының жоқтығы, рулық дәстүрдегі өзара көмек (мысалы, барымтадан зардап шеккенге, малдары жұтқа ұшырағандарға) тағы басқаларымен көптеген ұлттардың заңдар жүйесінен ерекшеленетінін айтумен қатар әдеттегі құқықтың «көленкелі жағын да» (мысалы, отбасының дәстүрі бойынша қыздарын тым ерте күйеуге шығаруы, тіпті кейде ықтиярсыз беруі, атастыру, қалың мал, әмеңгерлік, қылмыс жайлы құқығында кісі өлтіргеннің төлем төлеуі және басқалар) атап көрсетеді. Соңғыларды өркениетке жат құбылыс деп таныды.

Шоқан Уәлихановтың құқықтық идеяларында әйел құқығы ерекше орын алады. Орысша оқып, Еуропа мәдениетін бойына сіңірген ол қазақтың некелік әдеттік құқығына сол болмыс дәрежесімен қарайды. Шоқанның ойынша, атастыру, қалың мал, әмеңгерлік, көп әйел алушылық ескінің сарқыншақтары өркениетке жат құбылыстар ретінде танылды. Мысалы, ол атастыру институты арқылы неке қиюды және қалыңмал беруді өте зиянды әлеуметтік көрініс деп бағалады. Бұл тұрғыдағы ойын былайша білдірген еді: «... Қазақтардың тұрпайы әдет-ғұрпы, өздерінің қыздарын күйеуге тым жас кезінде, көбінесе олардың келісімінсіз беретіндігінен болса керек. Қазақтар кейде өздерінің балаларын бесікте жатқан кезінен атастырып қояды... жеке басының ықтиярынсыз некеге түсуге мәжбүр етпеуіне қатаң бақылау қоюын тапсыру қажет» [3].

Билер сотының маңызы мен ерекше сипатын көрсету үшін Уәлиханов статистика мен өзге де нақты деректерге сүйеніп отырып, сот істерін жүргізудің және билер соты мен бітістіруші сот құрылымын егжей-тегжейлі салыстыра талдайды. Халықтың билер сотының ең басты артықшылығын оның қоғамдық өмірді қабылдау динамикасының ашықтығынан, формальдық бұғауында еместігінен, болып жатқан қоғамдағы өзгерістерді нәзік сезінетіндігінен көрінеді. Билер соты істі некен-саяқ болмаса, жалғыз шешпейді, оған қатысатын адамға шек қойылмайды, ал тіпті кейде олар ақтаушы да болып көрінеді және бидің шағым жасауға да құқы бар деп жазды. Шоқанның терең сенімі бойынша, формализм мен бюрократизм «халықтың жанды күші талап ететін күнделікті өзгерістер ағымына» тежеу болады.

Қазақ билерін ресми түрде ешкім сайламады және бекітпеді. Еуропадағы ақындар, ғалымдар, адвокаттар сияқты билердің маңызы жеке беделге негізделді.

Халық қалағанда ғана би билік жүргізе алады. Бедел жойылғанда билік те дәрежеден айырылады. Бидің шешіміне әрқашан да шағым жасауға болады, ал мировой судьяның шешімі белгілі жағдайда ақтық шешім болып табылады. Билердің барлық ісіне жариялық дәстүр болса, мировой судья болса азаматтық істі ғана жария жүргізеді. Билер соты қараған барлық іске адвокатура қатыстырылады. Ал мировой соттың іс қарауында адвокат тек азаматтық іске ғана қатыстырылады.

Билер соты ауызша, көпшілік алдында жария жүргізіледі және барлық жағдайларда қорғаушылық қызметке жол беріледі. Оның халық арасында құрметке ие болғаны соншалық, бүгінгі күнге дейін ешқандай тәртіптік шара қолдануды талап етпеді және етпейді де.

Бұл салыстырулар сол кездегі қолданыстағы Қылмыстық, Азаматтық сот ісін жүргізу заңдарының нақты баптарына сүйене отырып жасалған. Содан байқалғанындай, қазақтың билер сотының мировой соттан артықшылығы басым. Шоқанның пікірінше, билер сотының басты ерекшелігі онда немқұрайдылық пен әр түрлі ресми кертартпалықтың жоқтығында. Бұған үлгілі деген Англияның өзінде көптеген заңгерлер мен мемлекет адамдары ағылшынның мировой сот мекемелерінің жағдайына толық қанағаттанбайтынын, британдық соттың кемшілігін көрсеткен белгілі ағылшын, француз және неміс заңгерлерінің де пікірін мысалға келтіреді.

Қазақтың әдет-ғұрыптын өте жақсы білген Шоқан осылай билер сотының артықшылығын жан-жақты баяндай отырып, Шоқан: «Ресей өз ұлдарының қатарында байырғы орыс тұрғындарының өмір салтына қарама-қайшылықты өмір кешетін славяндық орыс тайпасы салттары мен өнегесіне мүлдем кереғар өнегелері мен ғұрыптары бар өзге дінді және бұратана халықтарға да ие. Жоғарыда баяндалған себептерге байланысты христиандық әрі отырықшы орыс халқына арналып жобаланған қайта жаңғыртудың ешқандай пайда әкелмейтіні және де ол көшпенділерге, Еуропа мен Азиялық Ресейдің қаңғыбас бұратаналарына тұтастай қолданатын болса, мән-мағынасыз болатыны түсінікті» деген қорытындыға келеді [3, 83-б.].

Шоқан ежелгі халық сотының үлгісіне қосатын ешқандай жаңалық, өзгеріс таба алмауын, орыстың ықпалына қарамастан бұрынғы қалпын сақтап қалуын, орыс мекемелері мен заңдары да оның ежелгі, қарапайым үлгісін өзгерте алмауын қазақтың ежелгі сот билігі халықтың бүгінгі даму кезеңіне сай екенін дәлелдейтін даусыз шындық деп түйіндейді. Осындай себептермен ол билер сотын белгілі мерзімге дейін өз қалпында қалдырылуына шешуші ықпал етеді. 1864 жылғы 4 наурызда К.К. Гутковскийге жазған хатында Шоқан: «Мен билер сотын еш өзгерісіз қалдыру керектігі туралы жазба жібердім. Менің жобам қабылданып, билер соты бұрынғыша қалатын болды» деп жазды [1, 155-156-бб.].

Халық мүддесі мен мұратын асқақ ұстаған Шоқан ненің қауіпті екенін терең түсінді. Сондықтан билер сотының бұрынғыша қалуына барын салды, жақсы мағынада консерватор болды. Ол тек халықтың мұң-мүддесін ойлаудан, ежелгі билер сотының жағымды жақтарының басымдығын түсінгеннен туған еді. Алайда Шоқан өзін халықшылдардың тар шеңберіндегі, яғни халықтардың тағдырын алдын ала кесіп-пішіп қоятын, олар ешбір бөгдеге қатыспай өзімен-өзі дамиды деп топшылайтындар тобына жатқызудан аулақ болған жөн деп ескертеді. Керісінше, өзінің берісі европалық, әрісі жалпы адамзат баласына тән ғылым-білім бұлағынан нәр алу жолындағы бөгеттермен батыл күрескер екенін ашық айтып, бұл дамуға, мәдениетті өрістетуге ұмтылу – халықтың түпкі мақсаты екенін қадап айтады. Бұл

мақсаттан Шоқанды ешкім, ешнәрсе, ешқашан да бұра алмағанына оның жарқын өмірі толық дәлел бола алады.

Шоқан Уәлиханов қайтыс болғаннан кейін жүргізілген сот реформасының тәжірибесі жазбада айтылған ұсыныстардың шындығын растай түсті, өміршендігін көрсетті. Бұрын да халықтың тарихи даму үдерісін, ұлттық ерекшеліктерін ескермей реформалаудың қауіпті де зиянды екені талай дәлелден еді, кейін сан рет дәлелденді. Бұл, әсіресе кенестік дәуірде ерекше байқалды. Басқаны былай қойғанда, жергілікті халықтың тұрмыс-шаруашылық жағдайымен санаспай жүргізілген бір ғана ұжымдастырудың өзі миллиондаған адамдарды ашаршылыққа ұшыратып, өмірлерін қиғаны естен кете қойған жоқ. Кеше ғана жоғарыдан, Мәскеуден танылып жүргізілген қайта құрудың қанша материалдық және рухани құндылықтарымызды қиратқаны әлі көз алдымызда.

Қазіргі еліміздің тәуелсіздік жағдайында да жаһандандудың алыс-жақынды біле бермейтін күшімен өз мүмкіндіктерімізді барынша есепке ала бермей, сан ғасыр серік болып келе жатқан мәдени қазналарымызға тереңдеп бармай, шетелдік нұсқаларға жан-жақты парасаттылықпен қарамай, шектен тыс еліктеу, кейде оны сол күйінде қабылдау бой көрсетіп қалады. Сондықтан олардың өмірлерінің де ұзаққа бара бермейтіні белгілі.

Қоғам дамуының прогресті жолын қолдаушы, демократиялық бағытты ұстанушы Шоқан Уәлихановтың қоғамдағы жалпы реформаларға, сондай-ақ нақты сот реформасына қатысты айтылған тамаша ойлары мен толымды тұжырымдарын, ғылыми әдістемелік мәні зор қағидаларын қоғамымыздың сан түрлі саласында тиімді де пайымды пайдалана білсек, ұтарымыз да, табысымыз да көп болар еді.

Шоқан дінді ақыл-оймен таныды

Шоқан Уәлихановтың әлеуметтік ойларының ішінде адамдардың діни сенімі туралы ойлары сол кездегі замандастарынан ерекше. Оның дінге қатысты арнайы жазылған еңбектерінде діннің шығу себебін ғылыми түрде дәлелдемек болуының өзі сол дәуір үшін бір адым ілгері басқандық болып саналады. Терең білімі және айрықша қабілетінің арқасында ол діни танымдар мәнін түсіндіре алды. Ол табиғат пен қоршаған ақиқат-шындық адамның санасынан тыс тіршілік етеді деген шешімге келді, әлемді мәңгілік және шексіз деп санады. Кешегі кеңес кезінде Шоқанды заманның саяси сипатына ыңғайлап, атеист еттік. Бұл шындыққа келмейтін еді. Мысалы, оның «Ендігі бір ғажайып – адам. Бұл жан, бұл қабілет, ойлауға қабілетті әрі не нәрсеге әуестеніп, құмартушы сол бір рух, осы зертелінбейтін мәңгі күштің, күдіреттің күмәнсіз бар екендігін танытады емес пе?» дегенін қалай түсінуге болды [3, 55-б.]. Болмаса өзімен бірге оқыған досы Г.Н. Потаниннің орыс қызына үйленбейсің бе деген сұрағына өзінің мұсылман екенін айтқанын қайда қоямыз?

«Қырғыздардағы шамандықтың қалдықтары» деген мақаласында Ш. Уәлиханов шамандық дін ретінде арнайы ілім тарихында әлі зерттелмеген тақырып екенін атап көрсетеді. Сонымен қатар ол көшпенді тұрмыспен соншалықты тығыз бірігіп кеткен барлық шамандық салттар, түсініктер, аңыздар қазақтарда түп-тұтас қалпында сақталып қалғандықтан мұсылмандық сенім-наныммен араласып, мұсылман деп аталатын бір дінді құрап отырғанын, бұл ортаазиялық көне уақытты зерттеуде бай материал болып табылатынын айтқан болатын. Ал енді шамандықтың шығу тегін Шоқан адамның табиғатты қадір тұтуымен, ерекше мәпелеуімен, өз санасына тәуелді емес, өзі қыр-сырын біле алмаған ортаны қадірлеу, құрметтеу және өзіне жылы жағдай жасауға ұмтылуымен байланыстырды. «Шаман адам күнге таң қалып, оған

тағзым етіп, табынды, айды көріп оған табынды, - деп жазды ол, – ол табиғаттағы барлық нәрсеге, осы түсіну қиын күш бар жердің бәріне, уақыт сияқты мәңгі, өзі көк аспан атаған көк тәңірге табынды. Шамандықтың шығу тегі – бұл жалпы және жекелеген түрде табиғатты мәпелеу, қадір тұту» [3, 54-б.]. Табиғаттың адамға, әсіресе оның аңғалдық кезеңіндегі ықпалының тым күшті, тым қуатты болғанынан адамның өзі құпия табиғатқа қатысты өзі басшылыққа алатын ереже-қағидалар тудыруға мәжбүр болғанын, не істеу керектігін, нені жасау керектігін ойланғанын айта келе, дінтанушы ғұлама ғалым нағыз материализмді танытатын шамандық наным-сенім деп атайтын ырым-салттардың шығу тегі, міне, осындай және де олар сол кездерде шынайы наным, күмәнсіз жанды сенім болды деп жазды. Қазақтардың Алла мен Тәңірге бірдей табынатыны, әулие санағандардың басына құрбан шалып, «ескі айда есірке, жаңа айда жарылқа деп жататыны және т.б. әдет-ғұрып, салт-саналарда шамандық нанымның кейін келген мұсылман дінімен араласып кеткенін атап көрсетті.

Шоқан Уәлиханов сондай-ақ діни сенімнің, адам санасындағы «құдай», «тәңір» сияқты ұғымдардың табиғат күшінің өктемдігінің әсерінен, адамның оның алдында әлсіздігінен пайда болғандығын дәлелдейді. Өзі қыр-сырын біле алмаған адам ортаны қадірлеу, құрметтеу, өзіне жылы жағдай жасауды ойлады, адам табиғаттың ықпалымен әрекет етіп, өмір сүреді. Шоқан Уәлихановтың: «Табиғат пен адам, өмір мен өлім аса керемет табиғаттан тыс ғажайып пән болды және ол әрқашан зерттелмейтін құпия саналды. Айтыңыздаршы, табиғат пен адамнан ғажап, одан да құпия не болуы мүмкін? Бүкіл әлемді оның таңғажайыптарымен бірге тану қажеттілігі, өмір мен өлімнің және адамның табиғатқа қатынасы туралы сұрақтар шамандықты – бүкіл әлемді немесе табиғатты және өлген адамдарды шексіз қадірлеп, мәпелеу жағдайын тудырды. Сөйтіп аңғалдық кезеңіндегі адам табиғат не бүкіл әлем деп аталатын күн, ай, жұлдызды және басқа да шексіздікті, мәңгілік пен алуан түрлілікті қадір тұтуға алып келді» деп жазуы тегіннен-тегін емес еді [3, 54-б.].

Мұсылмандық фанатизм мен діни кертартпалыққа батыл түрде қарсы тұрған Ш. Уәлиханов діни надандықтың қас жауы болды. Ол өкіметтің қандай да бір білімге қарсы кез келген дінге қамқорлық танытпауын, қорқыту мен соққыға негізделген теологиялық заңдарды далаға зорлықпен енгізулерін талап етеді. «Сахарадағы мұсылмандық туралы» мақаласында Ш. Уәлиханов аңқау әрі тез әсерленгіш қазақ халқының ой мен сезімінің дамуын тежейтін, өлі схоластикадан басқа не ештеңе бермейтін, ультрамұсылмандық бағыттың қанат жаюына ықпал ететін татар молдаларын сынады. Қалайда татарлық кезеңді айналып өтудің қажеттігін, өйткені татардың сатылғыш діни қауымының адалдығына үміт артуға болмайтын атап көрсетті. Бұдан құтылудың жолын білімнен іздеп, «Тек ақиқат білім ғана күмәннан арылатын рух береді, тек сол ғана оны өмір мен материалдық тұрмысты бағалауға үйретеді» деп жазды [3, 77-б.].

Патшалық Ресейдің отарлық саясатының өзіндік ерекшеліктерінің бірі – отар халықтарды өз дінінен бездіру болатын. Өйткені тілінен, дінінен айрылған бұратананы орыстандыру оңай еді. Сол себепті мақалада қазақтардың христиандықты қабылдау мәселесі сөз болып, шоқынған қазақтардың жаңа діннің құрсағына бекініп кетулеріне мүмкіндік беру үшін мешанға және казактарға тіркелгендігі айтылады. Бұлай қазақтарды даладан қол үздірудің саяси жағынан зор қате болғанын атап көрсетті. Сонымен қатар патшалық әкімшіліктің бұратана сібірліктер арасына миссионерлер мен дін қызметшілері арқылы енгізілген

христиандық, құзырлы адамдардың айтуы бойынша, мейлінше сәтсіз жүріп жатыр және бәрінен маңыздысы – халыққа онша ықпал етіп жатпағанын, жергілікті халықтың өз сеніміне мықтылығын атап көрсетеді.

1854-1855 жылдары жазылған «Тәңірі (Құдай)» атты мақала Шоқан Уәлихановтың дінтанушы әрі этнограф-ғалым екендігінің айқын көрінісі болып саналады. Мұнда ғасырлар бойы келе жатқан, өздерінің өмір сүруінің болмысына айналған шамандық сипаттағы алуан түрлі тұрмыстық әдет-ғұрып, салт-дәстүрлерді жан-жақты әңгіме етіледі. Ол әдет-ғұрыптардың барлығы халықтың табиғаттың тосын құбылыстарын қасиетті деп тануынан, күнделікті тұрмыс тіршілігінен туғандығы атап көрсетіледі.

Шоқан Уәлихановтың Ислам дінін қазақ қауымының өркендеуіне бірден-бір тежеу, қырсық осыдан деп санағаны белгілі. Мұны сол кездегі Ислам дінін уағыздаушы шала сауатты татар, татарланған молдалардың білімдерінің төменгі деңгейімен түсіндіруге болады. Сондықтан оның қазақ даласын Орынбор мүфтиі ведомствасынан бөліп, аймақтық ерекше ахун тағайындау, татар молдарының орнына қазақтар мен қожаларды бекітуді ұсынуы да жайдан-жай болмаса керек.

Поэзия - халықтың рухани серігі

Шоқан Уәлихановтың әдебиет туралы арнайы мақалалар жазбаған. Алайда оның әдебиетті қоғамдық, әлеуметтік өмірімен тығыз байланыста қарағандығы, поэзияның халықтың рухани серігі болып келе жатқандығы туралы ойларының маңызы зор. Оның ертеден халықтың ауыз әдебиетіне жақындығы, оның үлгілерін ерекше еңбекқорлықпен жинауы және олар туралы қалдырған ой-тұжырымдарының бүгінгі күндері де әлеуметтік мәні әсте жойылған жоқ.

Тарихи тұрғыдан алғанда халықтың поэтикалық рухы керемет екенін атап көрсете отырып, Шоқан Уәлиханов зерде-жады тамаша суырып салма жыршылар сақтап қалған ежелгі дастандар, батырлардың ерлігін мадақтайтын жырлар суырып салма, есте сақтау қабілеттерінің арқасында әртүрлі кезеңде өмір сүрген ақын-жыраулар халық санасына өз дәуірінің оқиғасын сіңіргені соншалық, оның барлығы бірігіп келіп, бір бүтінді құрайды деп жазды [2, 258-б.]. Сонан соң осы поэмалардың барлығы салт-дәстүрмен, мақал-мәтелдермен, халықтың адамгершілік туралы жарғыларымен біріге келіп, халықтың тарихи және рухани өмірінің өткенін толық көрсетіп, осы көне аңыз-әңгімелер мен наным-сенім, ырымдардың соншалықты таза, бастапқы қалпында сақталып қалғаны таңқалдыратыны соншалықты олар бір қолмен көшірілген қолжазбадағыдай өзгеріссіз, қаз қалпында айтылады деп атап көрсетеді. Осы көшпенді, сауатсыз халықтың ауызша деректері адам сенгісіз дәлме дәл сақталғаны оларға шүбә келтіруге болмайтын шынайы дәлел деген қорытынды жасалады [2, 258-б.].

Шоқан Уәлиханов көшпелі елдердің мәдениеті жоқ деп санайтын және оны менсінбейтін кейбір Еуропа ғалымдарының пікіріне дау айтады. Көшпенділерге нәсілшілдік қатынасты әшкерелей отырып, ол қазақтардың өзіндік ерекшеліктерін, мәдениетін, ақыл-парасатын, адамгершілік қасиеттерін жоғары бағалап, басқа кейбір отырықшы түркі халықтардан артық екенін батыл жақтады. «Еуропада әлі күнге дейін көшпенді тайпалар қатыгез тобыр және тәртіпсіз жабайылар деген кате түсінік басым. Көшпенді монғолдар мен қырғыз туралы түсінік дөрекі және мал сияқты варвар деген идеямен тығыз байланысты. Алайда, осы варварлардың көп бөлігінің өз әдебиеті мен жазбаша және ауызша ертегі аңыздары бар. Алғашқылардың қатарына монғолдар мен жоңғарлар жатады, екіншілеріне монғол

түркі тектес көшпенді тайпалар жатады. Қыр қазағы өзінің ар ұяты мен ақыл ой қабілеті жағынан отырықшы татар мен түріктен әлдеқайда жоғары. Поэзияға икемділігі, әсіресе суырып салып жанынан жыр шығару барлық көшпенділердің ерекшелігі» [2, 257-б]. Шоқан көшпенділердің ақынжандылық сырын көшпенді өмірдің ықпалынан, табиғатқа жақындықтан, жұлдызды ашық аспан мен кең-байтақ даламен етене болудан іздеді. Ал ақын А.Г. Майковқа 1862 жылғы 6 желтоқсанда жазған хатында былай дейді: «...Қырғыздың (қазақтың – Ә.Б.) баяғы бір заманда өткен ақылды аталары айтып кеткен толып жатқан жырлары (бұл арада мен жыр дегенге, оның орта ғасырдағы мағынасында, мысал үшін айтқанда, Роланд туралы жыр мағынасында айтып отырмын), ұшы-қиыры жоқ мақалдары, нақыл сөздері бар», – деді [1, 147-б.].

«Оңтүстік Сібір тайпаларының тарихы туралы жазбалар» атты еңбегінде Шоқан Ресейдің оңтүстік шығыс бөлігіндегі кеңістікте қоныс тепкен фин, түркі және монғол тектес көшпенді халықтардың шығу тегі мен тарихынан ешқандай нақты мәліметтер, деректер болмаса да, отырықшы Батыс пен көшпенді Шығыс халықтарының этнографиясын мұқият зерттеу, салыстыру арқылы ақиқаттың сәл де болса сәулесін таба аламыз деп жаза отырып: «Егер Гомердің поэтикалық шығармалары мен Геродот ел аузынан жинаған мәліметтері тарихи құнды мағлұматтар деуге тұрарлық болса; егер ауыздан ауызға тарап жеткен кез келген мысалдың негізінде шындық оқиға жатқан болса, онда қазақтардың көнеден келе жатқан аңыз әңгімелері, тұрмыс тіршілігі, қазіргі күнгі өмір салты мен ата баба тұрмысының айнасы болған дәстүрі және салыстыра келгенде тарихи мәліметтермен барлық жағынан дәл келетін осының барлығы тарихи ақиқат деген сөз», – деген тұжырым жасайды [2, 256-б.]. Ал бұл тарихи ақиқат тұтас қоғамның өмірі мен дамуын, сезім-түйсігін бейнелейтін, таза халықтық ақыл-ойдың туындысы ретінде халық аузынан бір адам сөзі сияқты төгілген бұл шығармалар тарихи, филологиялық және психологиялық тұрғыдан қызығушылық тудыратынын атап көрсетіледі.

Алаңсыз көшпелі өмір немесе табиғатпен етене араласу, ұдайы ашық аспанға қарап, жап-жасыл даланың шексіз-шетсіз жазығына көз жүгірту, бәлкім қыр көшпенділерінің поэтикалық ойына арна ашып, оның рухани жан дүниесінің қалыптасуына бірден-бір себепші екенін қайталап айтып жатудың қажеті жоқтығын ескертіп, Шоқан бұл мәселенің шешімін табиғатты, оның адамға әсер ықпалын, ол әсердің жеміс-нәтижесіне сілтейді [2, 257-б.]. Содан ол қалай алып қарасаң да қазақ поэзиясы өмірдің нақты көрінісі, өз қарамағындағы қарым-қатынастың бейнелі куәсі ретінде айрықша қызғылықты әрі назар аударар жақтары ұшан-теңіз құбылыс деп түйіндейді [2, 258-б.].

Шоқан Уәлихановтың халықтардың тұрмыс ұқсастығы олардың әдебиеттерінің ұқсастығын туғызатынын қазақ пен араб поэзиясын салыстыра отырып жасаған тұжырымы да аса құнды. «Көшпелі елдердің қай-қайсысының болсын бір өзгешелігі – олар өлең-жырға бай, шебер келеді, – деп жазды ол. – Бөдеуилердің ақын келетіндігі Еуропа халқына мәлім. Арабия даласын аралағандардың бәрі де жас балалардың өздеріне қойылған сұрауларға қисынды, ұйқасты өлеңмен жауап қайтаратынын айтып, ауыздарынан суы құриды. Монғол, түркі тектес рулар да дәл осындай...» [2, 257-б.]. Мұндай қасиеттердің болуына көшпенділердің алаңсыз көшпелі өмірі, ұшы-қиыры жоқ жасыл дала мен моншақтай тізілген жұлдыздары көп ашық аспанды сұлу табиғат әсер етті ме, кім білсін деген ой тастайды. Жазуы жоқ елдердің өткен тарихы мен салтын тануымыз үшін ұзақ желіге құрылған,

күрделі эпостардың үлкен мәні барлығын Шоқан қырғыз халқының өмірі, әдет-ғұрпы, жағрафиясы, діни дәрігерлік ұғымдары, шетелдермен қарым-қатынасы түгел қамтылған «Манас», «Семетей» туралы дастандарының үлгісінде көрсеткен болатын.

Шоқан Уәлихановтың әдебиет, поэзия туралы ойлары халықтың табиғатын, тұрмыс күйін, рухани дүниесін тануда ерекше мәнді екенін айта отырып, мұның жалпы әдебиеттің қоғамдағы рөлін айқындауда маңызы зор екенін айтқан жөн.

Шоқан және орыстың зиялы қауымы

Шоқан Уәлиханов өз болмысымен өз кезіндегі батыс-сібір қоғамының жоғары сапындағыларға тән барлық дерлік сипаттарды қабылдады. Жаратылысынан аса қабілетті, сирек кездесетін зеректік оның Омбыдағы кадет корпусында жүріп-ақ қаланың басқа зиялы қауымымен араласуы оның саяси-әлеуметтік көзқарастарының қалыптасуына игі ықпал етті. Ежелден көрші келе жатқан екі халықтың қарым-қатынасын тереңірек тануға жол ашты.

Оқудың алғашқы жылдарында-ақ Шоқанға қызығушылық танытып, оны жексенбі күндері үйіне алып кетушілер аз болмаған. Ол мереке күндерін Қазан университетінің шығыс факультетін бітірген шенеунік Сотниковтың үйінде өткізсе, кейіннен өркениеттер тарихынан сабақ беретін, жер аударылған ғалым поляк Г.В. Гонсевскийдің отбасында, қаладағы ең білімді адамдар жиналатын Омбының әдеби клубы іспеттес Капустиндердің үйлерінде Шоқан өз адамындай, жақын туысындай жылы қабылданады. Мұнда Уәлиханов петрашевшіл ақын С.Ф. Дуровпен, кейіннен шаруалардың мұң-мұқтажын жырлаушы ретінде әдеби ортаға танылған С.Я. Капустинмен, Бас штабтың офицері, суретші Померанцевпен танысады. Бұлардың барлығы қаладағы ең алдыңғы қатарлы, адамгершілікті, ең көзі ашық, оқымысты жандар болатын. Олар жас шәкіртті білім мен ғылымға баулыды, оның ойлау қабілетінің дамуына едәуір әсер етеді.

Шоқанның өмірінде өзіне қамқоршы ретінде ерекше орын алған, өзінің туған баласындай қараған, корпустан офицер болып шыққаннан кейін де өте жақын болған оқытушысы, жергілікті штабта қызмет атқарған, білімдар-энциклопедист, полковник К.К. Гутковский еді. Көп томдық шығармалар жинағының 5-ші томында оның тоғыз хаты жарияланған. Шоқан да оны адамгершілігі жоғары, мейірманды жан есебінде санаған. Олардың мазмұнынан екеуінің ерекше сыйластықта, өзара сенімділікте болғаны байқалады. 1862 жылы Шоқанның Ф.М. Достоевскийге жазған хатында барлық орыс ұлықтарының ішінен өзін жақтаған Гутковский мырза ғана болғанын және кешегі оқытушысының Атбасардың аға сұлтандығына сайлаудың қорытындысына байланысты бағаналылардың ізденіп, губернатордың оны сұлтандыққа ешбір бекіткісі келмейтіндігін жазуы, сондай-ақ 1864 жылғы 4 наурызда К.К. Гутковскийге жазған хатында Шоқанның: «Мен билер сотын еш өзгерісіз қалдыру керектігі туралы жазба жібердім. Менің жобам қабылданып, билер соты бұрынғыша қалатын болды» деп жазуы да олардың арасындағы өзара сенімді қатынасты, жақындықты, тілеулестікті жақсы танытатын [3, 155-156-бб.]. Осы ағасындай болып кеткен К.К. Гутковский Шоқан қайтыс болғаннан кейін Дала комиссиясының құрамында Алтын емелге соққанында оның қалған қолжабаларын кітап етіп шығару үшін алып кеткен болатын. Осының тілегімен Шоқан Уәлиханов жазбаларының барлығын Географиялық қоғамның «Записки» журналында басып шығаруды өз мойнына алғанын физикалық география бөлімінде төрағалық етуші П.П. Семенов мәлім етеді. Ғылыми кеңес бұл ұсынысты шын ризашылықпен

кабылдайды. Ұлы ғалымның бірсыпыра қолжазбаларының К.К. Гутковскийдің отбасында сақталып, 1920 жылы оның қызы КСРО Ғылым академиясына тапсыруы да көп нәрсені аңғартса керек.

Шоқан Уәлихановтың кейінірек бірсыпыра хат жазысып, жақсы түсінісіп, қарым-қатынаста болған адамдарының бірі – генерал-майор Герасим Алексеевич Колпаковский. Ол өмірінің көп бөлігін Батыс Сібір мен Орта Азияда қызметте өткізіп, Алатау округі мен Үлкен Орда қазақтарының бастығы, Семей және Жетісу облыстарының әскери губернаторы болған. Сондықтан Шоқан Уәлиханов өмірінің соңғы жылдары 1864 жылдың 20 қарашасынан 1865 жылдың 19 ақпанына дейін Тезек төре ауылында болғанда онымен хат жазысып тұрған. Ол Шоқанды мәңгі есте қалдыруда үлкен үлес қосқан. 1887 жылғы Г.Н. Потанинге жазған хатында ол кезде Дала генерал-губернаторы болған Г.А. Колпаковский: «Егер Шоқанның өмірбаяны мен шығармаларын шығаруға қаржы керек болып жатса, мен өз тарапымнан бұған үлес қосуға дайынмын» деп жазған еді [1, 215-б.]. Ал 1889 жылғы 15 маусымда К.С. Веселовскийге жазған хатында үш жүз сом көлемінде материалдық қолдау көрсететіні туралы тағы жазған болатын. Кейін Шоқан бейітіне Ақ мәрмәр тастан жасалған құлпытас орнатқан да осы генерал Колпаковский еді.

Шоқанның қоғамдық-саяси көзқарасының қалыптасуында 1854 жылы танысқан петрашевшіл ақын С. Ф. Дуровтың елеулі рөлі болды. Ол екі жақты түсіністік әңгімелерде патшалық Ресейдің және оның жергілікті әкімшіліктің саясатын әшкерелеп отырды. Петрашевшілдердің тарихы мен олардың «идеялық қастандығы» туралы Шоқан осы С.Ф. Дуровтан білді.

Өз сөзімен айтқанда, «тағдыр тамаша адам етіп жаратып, жүрек пен кеңпейілділік берген» Шоқанды бір көргеннен жете танып, «керемет жақсы көріп кеткен» орыстың ұлы жазушысы Ф.М. Достоевский болды. Алғашқы кездескенде Шоқан небәрі он тоғыз жаста еді. Ұлылардың достығы Омбыда, Семей мен Петербургте бірге болған кездерінде бір үзілмейді және содан кейінгі алты жыл ішінде (1856-1862) хат арқылы онан сайын нығая түседі.

Араларында бір мүшелден астам айырмашылық бар Шоқан мен Ф.М. Достоевскийдің 1854 жылдан бастау алған бір-біріне деген сыйластығын, достық қарым-қатынастарын, бір-біріне идеялық тұрғыдан жасаған әсерін, сол кездегі саяси-әлеуметтік ахуал туралы ойларды олардың хаттарынан айқын байқауға болады. Шоқан ұлы досына барлығы төрт хат жазса, Ф.М. Достоевскийдің бір-ақ хаты бізге мәлім. Бірақ осы хаттың өн бойы жас досына деген шынайы сезім, ақ тілек пен қамқорлыққа толы. 1856 жылғы 14 желтоқсанда Семейден жазған хатында ұлы жазушы: «Мен сізді жақсы көретінім соншалық, сіз және сіздің тағдырыңыз туралы күні бойы ойланамын. Әрине, сіздің тағдырыңызды өз қиялымда жөнге түсіріп, аялай қарадым. Сол қиялдардың арасында жалғыз шындық бар, ол шындық: сіз өз тайпаңыздан шыққан еуропалық білімді жалғыз адамсыз. Осының өзі қандай ғанибет әрі бұл сізге көп міндеттерді еріксіз жүктейді» деп ағынан жарыла отырып, 21 жасқа жана толған Шоқанға әсте артта қалуға болмайтынын айтып, табанды болуына тілек білдіріп, шынайы сенім артады [1, 174-б.].

Жанашырлық жалынды да шынайы сезімдерге құрылған осы хатында Ф.М. Достоевский Шоқанға Ресейде сахара дегеннің не екенін, оның маңызын және өз халқыңыз туралы жерлестерінің арасында алғашқылардың бір болып айтып жеткізуді, сөйтіп өз Отанына ағартушы ретінде қызмет етуді, орыс ортасындағы өз халқының жоғын жоқтаушысы болуды ұсынады. Мұның қасиетті іс, ұлы мақсат екенін атап көрсетеді. Осылай саяси да әлеуметтік мол өмір көрген Ф.М. Достоевский

өз хатында Шоқанға шын жүректен шыққан адал ақылын айтады. Шоқанға азырақ қиялдап, бос армандай бермеуге кеңес беріп, оны белсенді іс, батыл әрекетке рухтандыра түседі.

Ф.М. Достоевскийдің өзінің жас досын қаншалықты бағалап, қаншалықты қастерлегенін одан алған заттарының бәрін ең қымбат естелік ретінде сақтағаны дәлел бола алады. Шоқан қайтыс болғаннан кейін Достоевский өзінің әйелі А.Г. Достоевскаяға: «Мына үлкен полисандр қобдишаны көріп тұрсыз ба?, бұл менің сібірлік досым Шоқан Уәлихановтың сыйлығы, меноны қатты бағалаймын. Бұған мен өзім үшін қымбат жазбаларымды, хаттарымды, басқа да қадірлі заттарымды сақтаймын», — деген екен [1, с. 420]. Ал Шоқанның Ф.М. Достоевскийге деген терең достық сезімін оның 1862 жылғы 14 қаңтарда жолдаған мына сөздерінен айқын байқауға болады: «... күзге қарай, егер тірі болсам, Петербургке барамын, сені сондай қысып, құшақтармын, сен құшағыма шыдамай, айқайлап жіберетін боласың» [1, 141-б.].

Шоқан Уәлихановқа алғашқы көргеннен тәнті болған ақын А.Н. Майков еді. Ол өзінің 1863 жылғы 10 ақпанда жазған хатында Шоқанның өз ортасы үшін тым сауатты, білімді екенін, сол себепті оның өз елі үшін не істей алатынын білмейтінін, ал өзі үшін, Еуропа үшін, Ресей үшін айтып тауыса алмайтындай көп нәрсе істей алатынын айтады. Бұл үшін Петербургке келуін ұсына отырып, ол былай дейді: «Өз бойыңыздағы еуропалық білім мен ғылымның жемісін Шығыстың ғылымымен ұштастыра отырып, Сіз Азияны Еуропаға таныстыруға тиіссіз, ал әзірше, Азия үшін ештеңе де істей алмайсыз» [1, 200-б.]. Бұл жерде ақын Азияның, оның ішінде қазақ даласының да артта қалып келе жатқанын мензеп отырып, қайраткерлер қажет болатын уақыт әлі келген жоқ.

Шоқанды алғашқы кездескенінде-ақ жас өспірімнің Омбы сияқты қиырдағы қалашықтан шықпай-ақ шығыстану саласында ұшан-теңіз білім жинап алғанына таңқалып, оның қабілеттілігі мен біліміне ерекше назар аударған, кейін жасы 22-ге де толмаған Шоқан Уәлихановтың ғылыми еңбектерін жоғары бағалап, Императорлық географиялық қоғамның толық мүшелігіне сайлануына ұсыныс жасаған П.П. Семенов Тянь-Шанский болды. Шоқанды ғылыми әлемде жоғары бағаға ие еткен Шығыс Түркістанға құпия тапсырмамен жіберуге септігін тигізген де, одан білімін толықтыру үшін Петербургке шақырған да осы орыстың ұлы саяхатшысы болатын. Оның шығармаларын Географиялық қоғамның басылымдарында жариялауға үлкен көмек көрсетеді. Кейін ол «Батыс Сібірдегі және Жетісу өлкесіндегі кездесулер» атты естелігінде өзінің ықпалымен Шоқанның Петербург университетінде дәрістер тыңдағанын, француз және неміс тілдерін жақсы меңгергенін жазған еді.

Айта кететін тағы бір мәселе, кейін осы Орыс географиялық қоғамының кеңесі П.П. Семенов Тянь-Шанскийдің Шоқан Уәлихановтың қалдырған қолжазбаларын басып шығару туралы ұсынысын шын ризашылықпен қабылдайды.

Ұлы ғалымды алдымен орыс қауымына, сол арқылы оны басқалардың жете тануына ерекше үлес қосқан өзімен корпуста қатар оқыған Г.П. Потанин болды. Ол кадеттесінің ғылыми өмір баянын жасады. Осы мақсатпен досы қайтыс болғаннан кейін оның аулына арнайы барып қайтады. Шоқанның азаматтық һәм ғалымдық болмысын жан-жақты ашу бағытына арнаған алты баспа табақтан астам мақалалар жазды. Сөйтіп ол Шоқантану ғылымының негізін қалады. Г.Н. Потанин Шоқанға қатысты мәліметтерді жинау бойынша бағдарлама жасау үшін құрылған комиссия мүшесі ретінде оның шығармаларының жарық көруіне де үлкен үлес қосады. Ол өз мақалаларда досының өмірінің басты мұраты өз халқына, оның рухани жаңаруына қызмет ету, елінің мүддесін орыс билігінен қорғау болды деп атап көрсетті.

Шоқан тақырыбына мол қалам тартқан, 5-6 мақаланың иесі Қазақстан мен Сібір халықтарының зерттеушісі, орыстың прогресшіл публицисі Н.М. Ядринцев болды. Ол «Қырғыздардың ішіндегі білімдісі атақты саяхатшы марқұм Шоқан Уәлихан болды. Оның саяхаты қызық әзілдерге толы болды. Ел аузында Шоқан өмірде өте тапқыр адам ретінде аталады. Еуропалық білім мен танымды өз бойына сіңіріп ол өткір гейнелік әжуамен кез келген тұрпайылықты сынап отырды. Сонымен бірге ол терең шығармашылықтың адам еді» деп жазған еді [1, 280-б.]. Ұлы ғалым дүниеден өткенде де оның ерекше дарынды әрі білімді, Орта Азия географиясын зерттеумен шұғылданған, өз халқының сүйікті ұлы, қырғыз Ш. Уәлиханов офицерлік ортада өмір кешіп, асқан ақыл және тамаша тапқырлық қасиетке ие болғанын алғаш жазғандардың бірі де осы Н.М. Ядринцев болатын.

Шоқан Уәлихановқа жоғары һәм лайықты аса баға берген, 1904 жылы басылған оның шығармаларының редакциясын басқарған академик Н.И. Веселовский болды. Ол былай деп жазғанды: «Қырғыз хандарының ұрпағы және орыс армиясының офицері Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов шығыстану көгінен құйрықты жұлдыздай ағып өтті. Орыс шығыстанушылары оны бір ауыздан ерекше бір құбылыс деп мойындап, болашақта түркі халықтарының тағдыры туралы ұлы және маңызды жаңалықтар ашады деп үміттенген еді, бірақ Шоқанның мезгілсіз дүние салуы бізді бұл үміттен айырып отыр» [2, 69 б.]. Бұл шынайы көңілден туған сөздер өзінің ұлы перзентінен хабары бар халқымыздың кез келген өкілінің жадында мәңгі жазылып келеді.

Жинақтай айтқанда, 30-дан астам орыстың алдыңғы қатарлы ғалымдары, ақын-жазушылары мен публицистерінің Шоқан туралы ой-толғаныстары қызық та тағылымды-ақ. Олар арада бір жарым ғасыр өтсе де, ғылым әлеміндегі жарық жұлдыздардың бірінің шынайы жаратылысы, шығармашылық қуаты, тағдыр сыйлаған тамаша дарыны туралы санаға мазмұнды әсер береді. Шоқан туралы қалам тартқандардың барлығының айрықша атап өтетіндері – қаншалықты орысша оқып, Батысша тәрбие алса да, оның өз халқына қалтқысыз адалдығы, соған қызмет ету асыл мұраты болғандығы. Оған жазушы Н.И. Наумовтың: «Уәлиханов кең жолға шыға отырып, өз отанына бөтен болған жоқ. Керісінше, ол мәдени өмірдің жағдайын жоғары бағалай келе, өз халқын шынайы сүйе білді» деген сөзін дәлел етуге болады [1, 303-б.].

Шоқан Уәлиханов 30-ға толмаған қысқа өмірінде артына мол мұра қалдырғанымен, оның көбісі кезінде жүйеге түспеген еді, автордың көзі тірісінде баспа бетін көрген де жоқ болатын. Бұрын-сонды қазақ тарихында шығармалары ағылшын, неміс және француз тілдеріне алғаш аударылған ұлы ғалымның мол мұрасының иесіне тиюіне өлшеусіз үлес қосқан орыстың зиялы қауымының қызметін ештеңемен салыстыруға келмейді. Шындап келгенде солардың арқасында ғана туған халқы мол мұраға ие болып отыр. Бұған қазақ халқының алғыстан басқа айтары жоқ. Бұл екі халықтың ұлы өкілдерінің шынайы қарым-қатынастары тарихта мәңгілік жазылып қалды.

Шоқан мұрасы тәуелсіздікке қызмет етеді

Қазақ тарихында халқын берісі Ресейдің, арысы Еуропаның озат мәдениетіне үндеген тұңғыш ағартушы, мұралары алғаш жетекші шет елдердің тіліне аударылған ұлы ғалым Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов Батыстың демократиялық үрдістерін бойына сіңіре отырып, оны қазақ өміріне пайдалану тұрғысында терең пайымдаулар жасады. Тіпті классикалық туындының тамаша үлгісі болып саналатын «Сот

реформасы жайындағы жазбаның» бір өзінде айшықталған ғылыми-әдістемелік қағидалардың қазіргі жаһандану заманында шетелдік озат тәжірибелерді отан игіліне айналдыруда бірден-бір таптырмас әдіс-тәсіл, тиімді амалдар болмақ. Сондықтан да Шоқан Уәлихановтың артына мәңгі өшпес мол мұрасын әлі де терең зерттеу, оның рухани бар байлығын халықтың игілігіне айналдыра түсу алда да зор міндет, азаматтық парыз бола береді. Әсіресе мұны тәуелсіздік талаптарына сәйкес зерттеу маңызды.

Осы кезге дейін ұлы ғалымның мұрасы қазақ және орыс тілдерінде бірнеше рет әр түрлі басылым бетін көрді. Орыс тілінде бір жүйеге түсті деуге болады. Бұл, әсіресе, 1984-1985 жылдары Қазақ ССР Ғылым академиясы Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнография институты шығарған бес томдық шығармалар жинағына қатысты пікір. Алайда, осы кезге дейін бұл туындылардың бүгінгі күннің талабына сәйкес аудармасын қазақ оқырманы өз тілінде оқи алмай отыр. 2010 жылы Алматыдағы аты-заты түсініксіздеу, орысша-қазақшасы аралас «Толағай групп» баспасынан шыққан Шоқан Уәлихановтың қазақ тіліндегі көп томдық шығармалар жинағын ғылыми мақсатпен оқу үстінде байқалған өрескел кемшіліктер, ең алдымен ғұлама оқымысты Әлкей Марғұланның «Шоқан (Мұхаммед-Ханафия) Шыңғысұлы Уәлихановтың өмірі мен қызметі» атты бірінші томдағы көлемді бас мақаласының дұрыс аударылмауы барлық шығармалардың қазақшасына күдік туғызып, көңілге қаяу түсірді. Сонан соң аудармашылардың қазақ тілінде шыққан Шоқан еңбектерінің бар басылымдарын ескермегендері таң қалдырады. Мұны және басқаларды арнайы мақала етіп жазуға мәжбүр болдық. Ол «Отан тарихы» атты журналдың 2013 жылғы қаңтар айындағы №1(61) санында «Жақсы бастаманың кемшілігі көп» деген атпен жарияланды. Сондықтан көп томдық шығармалар жинағын қазақ тілінде қайта шығару керек. Мұны ұлы ғалымның атындағы Тарих және этнология институтына тапсырып, ұжымдық басылым еткен жөн болар еді

Сөз соңында айтпағымыз, әлемдік озық идеялармен ұштасып, үндесіп жатқан Шоқан Уәлихановтың тамаша мол да асыл мұрасын «ең бейбітшілікті сүйгіш» халқы еркін оқи алатын етіп, қазіргі күні «өздігімен дамып, өзін-өзі қорғап, өзін өзі билеп, өзіндік соты» болып отырған тәуелсіз еліне толыққанды қызмет етуін жан-жақты ойластыру қажет-ақ.

Әдебиеттер

1 Уәлиханов Ш. Көп томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Толағай групп, 2010. – 5 т. – 528 б.

2 Уәлиханов Ш. Көп томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Толағай групп, 2010. – 1 т. – 376 б.

3 Уәлиханов Ш. Көп томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Толағай групп, 2010. – 4 т. – 496 б.

References

1 Ualihanov Sh. Kop tomdyk shygarmalar zhinagy. – Almaty: Tolafaj grupp, 2010. – 5 t. – 528 b.

2 Ualihanov Sh. Kop tomdyk shygarmalar zhinagy. – Almaty: Tolafaj grupp, 2010. – 1 t. – 376 b.

3 Ualihanov Sh. Kop tomdyk shygarmalar zhinagy. – Almaty: Tolagaj grupp, 2010. – 4 t. – 496 b.

**ТАРИХ ЖӘНЕ ТҰЛҒА
ИСТОРИЯ И ЛИЧНОСТЬ
HISTORY AND PERSON**

ӘОЖ 94 (574)

СМАҒҰЛОВА С.О.

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
директорының орынбасары, т.ғ.д.

**ҰЛТ ЗИЯЛЫЛАРЫ ЖӘНЕ ДІНИ АХУАЛ
(XIX ғ. соңы – XX ғ. басы)**

Аннотация

Мақалада қазақ жерінде жүргізілген отарлау, орыстандыру саясаты негізінде ислам дініне көрсетілген қысым мен шоқындыру мәселелерінің жүзеге асуы қарастырылады. Автор дін мәселесіне қатысты XIX ғ. соңы – XX ғ. басында туындағын ұлт зиялыларының пікірлері мен тұжырымдарын саралап, дінге деген қоғамдық көзқарастарды, сол кезде қалыптасқан діни ахуалдарды нақтылап береді.

Түйін сөз: дін, миссионер, ислам, салт-дәстүр, қоғам, шоқындыру, орыстандыру, ағартушылық.

Барлық қоғамда дін аса маңызды мәселенің бірі болған. Ұлы ақындар да, ғалымдар да, шайырлар да, ағартушылар да жалпы дінге, оның ішінде ислам дініне де қатысты тағылымды ой-тұжырымдар қалдырған, дінді жоғары қойып, жырларына қосқан, ғылыми еңбектерінде арқау еткен. Бірі діннен ізгілікті қасиеттерді іздеуге болады десе, бірі діннен кертартпалық туындайтындығын дәлелдеп баққан.

1867-1868 жылдары қабылданған «Уақытша ереженің» «Қырғыздардың рухани істерін басқару жөніндегі» баптарында ислам дініне шектеуліктер қойылып, рұқсатсыз мешіт пен медреселер салуға тыйым салынды. Тек патша үкіметінің арнайы рұқсатымен ғана ашылып, оның өзіне молдалыққа немесе мұғалімдікке үкімет тарапынан бекітілген өкілдерін тағайындады. Жергілікті мұсылман дін басыларының әрбір әрекеті күпия түрде бақыланып, жоғары орындарға хабарланып отырды [1, с. 339-340.].

Осылайша, бұл Ереже біріншіден, қазақтардың рухани ісі мен басқан қадамдарын қадағалауға, екіншіден, орыстандыру, шоқындыруға жол ашты. Патша үкіметі мұсылман дінін уағыздауға тыйым салып, керісінше христиан дінін дөріптеп, насихаттауға батыл кірісті.

Ұлт зиялылары арасында дінге деген көзқарастың алуан түрлі болғандығын байқау қиын емес. Кезінде Ш. Уәлиханов қоғамды артқа сүйреуші, прогреске бөгет болып, ғылым мен мәдениеттің дамуына діннің кері әсері бар деп санаған еді. Өзінің «Сахарадағы мұсылмандық туралы» деген еңбегінде: «Мұсылмандық әзірше біздің сүйегіміз бен қанымызға сіңіп бола қойған жоқ. Ол бізге келешекте халықты ыдырату қаупін төндірмек. Татар молдаларының, Орта Азиялық ишандар мен өздерінің жаңа діни ілімін уағыздаушылардың ықпалымен біздің халық барған сайын жалпы мұсылмандық кейпіне түсіп келеді», – деп жазған болатын [2, 197-б.].

Шоқан 1861 жылға дейін барлық шоқынған қазақтарды мешандар мен қазақтардың қатарына жазып келгендігін, христиандық тұрғыдан бұл шара күптарлық іс саналса, ал саяси жағынан аса ірі қателік екендігін дөп айтқан. Оның жазуынша шоқындып, православие дінін қабылдап, қазақтардың қырдан кетіп, орыс селоларына көшкен қазақ халқына еш әсер бермеген. Жалпы ол сыртқы округтердің құрылғаннан бергі уақыт ішінде православиені қабылдаған

қазақтардың есебі жөнінде деректің жоқтығын, бірақ шоқынғандардың санының аз еместігін атап өткен. Сонымен қатар Ямышевская, Чистая тағы басқа бекіністерде шоқынған қазақтардың тұратындығын, тіпті патша үкіметі оларға қырда қала салуға рұқсат бергендігін жаза отырып, қазақтардың өзге дінге енуі келешекте қазақ халқына маңызды пайда келтіреді деп ойлады. Дегенмен Сібір бұратаналары арасында миссионерлер мен священниктер арқылы енгізіліп жатқан христиандық өте табыссыз таралып, нәтиже бермей отыр деген тұжырым жасаған. Бұл жерде ағартушы христиан дінінің мұсылмандарға ешқандай да ықпалы жоқтығын айта келе, орыс үкіметіне сахарада қандай да болмасын бір пәрменді жолмен кеңес беруден аулақ екендігін, кез-келген білімге қастандықпен қарайтын дінге қамқорлық жасамауын, әрі құдайға сиынудың үрей мен таяққа негізделген заңдарын сахараға күшпен енгізбеуін сұрады және талап етті. Ол сонымен қатар ислам дінінің одан әрі қарай дамуын тежеу үшін біріншіден, татар молдалары мен ортаазиялық сопылардың ықпалын әлсіретуді, екіншіден, Орынбор басшыларының үлгісімен жүйелі шаралар қабылдау қажеттігін ұсынды.

Шоқан Уәлихановтың пайымынша, дінді әлсірету арқылы тұрпайы санаған, қыздарды күйеуге тым жас кезінде беру, ықтиярсыз некеге тұру сияқты исламның әдет-ғұрыптан арылтуға болады. Ислам діні қазақ қауымының өркендеуіне тежеу болады деп түсінді.

Дінді надандықтың қайнар бұлағы, бұқараның санасын улайтын құрал деп қарағанмен де діни сотқа байланысты көтерілген мәселені пайдалана отырып, сахараны діни басқаруда реформа жүргізу қажет деп түйді. Ол үшін мынадай іс-шаралар жүзеге асырылуы тиіс:

1) Қазақ даласын Орынбор муфтиінің қарамағынан бөліп алып, қазақтардың атынан қойылған кеңесші сияқты, жалпы облыстық басқарманың қарамағына кіретін облыстық ахун тағайындау керек;

2) Молда атағын тек осы жердің қазақтарына немесе бұл туралы халық тарапынан қатты өтініш болатын болса, қазақ қожаларына ғана беру керек;

3) Округке бір молдадан артық тағайындалмасын, ал облыстардағы жарлықшы қызметі таратылсын;

4) Орта Азиядан татар семинаристеріне келіп жүрген ишандар мен қожаларға дәруіштік және мистикалық қоғамдар құрмас үшін, белгілі бір кәсіпсіз қазақ қоныстарында тұруға рұқсат етілмесін [2, 199-201-бб.].

Әрине, сол кезде Ш. Уәлиханов қазақ жеріне өктемдік пен заңсыздық әкелген Ресей империясының орыстандыру, шоқындыру сияқты әккі саясатының түпкі мәнісіне байыппен барған жоқ. Дегенмен прогреске қарай ұмтылудың жолы оқуда, ағартушылықта деген тұжырымды берік ұстанды.

Дін мәселесі ағартушы Ы. Алтынсарин де аса мән беріп, имандылық, адамгершілік сияқты қасиеттерді діннен табуға болатындығын жазған. «Мұсылманшылдықтың тұтқасы» деп аталған еңбегінде қазақ жастарының теріс бағытқа түсіп кетпеуі және қазақтың жазба тілінде татар тілі орынсыз етек алуына жол бермеу үшін Мұхаммед шариғатын үйрене бастағандығын келтіреді. Ағартушы Алланы бір, Құранды шын, Мұхамедті хақ деп білген адам [3, 6-6.]. «Қырғыз хрестоматиясындағы» «Кел балалар оқылық» деген өлең жолындағы «Бір Құдайға сыйынып, Кел, балалар, оқылық» деуінен-ақ Алланың құдіретін сезінген, жаратушының хақтығын паш еткендігін көруге болады. Ы. Алтынсарин ислам дінін жетік білген, түсінген, педагогикалық ойларына қоса білген.

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында патша өкіметі қазақ даласын отарлап алып, орыстандыру, шоқындыру саясатын пәрменді түрде жүргізе бастады. Ислам дініне тоқтау салаларлық барлық жағдайды қолдануға кірісті. Сөйтіп, қазақтардың тілі мен дін өзгертуге бар күштерін салды.

Мұсылман мектептері мен медреселерді жабу немесе олардағы оқыту жүйесін күрделендіру қолға алынды. Бұл жағдай жаңа қалыптасып келе жатқан

ұлт зиялыларын бей-жай қалдырған жоқ. Патша өкіметінің жүргізіп отырған отарлау, шоқындыру саясатының астарына терең үңіле отырып, тіліне, дініне, жеріне қол сұғу деген ұлтты жоқ қылу, табанына таптау екендігін түсінді. Олар орыстандырудың тамырын тереңнен іздеді. Патшаның «бұратана» атанған халықтарға арналып шығарған реформалары, бұйрық, жарлық, нұсқауларын жете саралай отырып, оның түбінде не жатқандығын айқын түрде талдауға алды. Ислам дініне тыйым салып, православие дінін дамытуға пәрменді түрде кіріскен патша әкімшіліктерінің әрекеттерін, қазақ жеріне жіберілген Н.И. Ильминский, А.Е. Алекторов, В.В. Катаринский, Н.П. Остроумов сияқты миссионерлердің түркі-мұсылман халықтарын шоқындырудағы ұсыныстарын көре, біле тұра оларға қарсы күресуге дәрменсіздіктері де байқалды. Дегенмен онтайлы сәтте бағыл түрде қаламымен қарсы шыққан зиялыларымыз да аз болған жоқ. Бірі жер мәселесімен, бірі оқытудағы проблемалармен, енді бірі діндегі шектеуліктерді сынау арқылы ойларын мерзімді баспасөз бен Дума мінбері арқылы жеткізуге тырысты.

1905 жылдың 18 ақпанында ІІ-ші Николайдың «сөз, баспасөзге» бостандық беру туралы рескрипті жариялауы қазақ халқының қоғамдық-саяси өміріне елеулі өзгерістер әкелді. Қазақтың зиялы қауым өкілдері бұл рескрипті үлкен қуанышпен қарсы алды. Ә. Бөкейханов бұл жайында: «Бүкіл дала саясат аясына тартылып азаттық үшін қозғалыс тасқыны құрсауына енді» десе [4, с. 596-597], ал заңгер М. Тынышпаев: «18 ақпандағы рескрипт барлық адамдарға өздерінің мұң-мұқтажын айтуға және петиция берулеріне құқық берді», – деген пікір айтты [5, с. 26.].

Осы жылдың жазында саяси күрес жолына түскен қазақ халқының көрнекті өкілдерінің ұйымдастыруымен бірнеше арыз-тілектер (петиция) жоғарғы орындарына жөнелтілді. Онда жер мәселесімен қатар дін мәселесін шешу де айқын келтірілді. 1905 ж. 26 маусымдағы Қоянды жәрмеңкесіне ұйымдастырылып, 14 500 адам қол қойып, Министрлер комитетіне жіберген петициясында медреселер мен мешіттер салу Дала генерал-губернаторының рұқсатымен ғана шешіліп отырғандығын келтіре, дін ұстану еркіндігін, дала өлкесінің қазақтары үшін әкімшілікке бағынбайтын діни басқарма құру, діни кітаптарды шығаруға тыйым салмау талап етілді [6].

Ішкі істер министріне Семей облысынан осы маусым айында бекітілуге жіберілген қазақтардың арыз-тілекте қазақтар мұсылман-қазақтар деп аталып, әскери қызметтен босатылса, 1868 жылдағы сияқты қазақтар Орынбор діни басқарасына бағынса, қазақ халқына медресе, мешіт салуға, араб, парсы және түрік тілдерін медреседе оқытуға, қажылыққа баруға, Қағбаға тауап етуге еркіндік берілсе, қажылыққа барудағы билет-паспорт алу православие зияратшыларының құқығындай болса деген талаптар айтылды. Бұл арыз-тілектің ұтымды жері қазақ тұрғындарының арасында миссионерлерді жіберуді тоқтатуды және қазақтардың өздері білмейтін бөгде дінге кіруге мәжбүрlemeуді, өзге дінге еніп кеткендерді қайтадан мұсылман дініне қайтуға рұқсат етуді, құқығы православие пастырларына жасалынатын құрмет мұсылман дін иелеріне де көрсетілуін талап етуі [7].

Осы арыз-тілектерді ұйымдастырып, құрастыруға қатысқан зиялылардың арасында ұлт зиялысы Ә. Бөкейханов басшы болып, петицияны Омбы арқылы Петерборға жіберді. Талап-ұсыныс жібергендердің арасында заңгер Жақып Ақбаевтың қызметі зор. [8, 46-б.].

Жалпы арыз-тілектердің жазылып, жоғары үкімет орындарына жіберілуі отарлық саясатқа қарсы ұлт азаматтарының бірлесе күресінің бастамасы болды. Бұдан кейін де үлкен жиындарда қазақ зиялылары Ресей империясының «бұратана» деп атаған жұрттарға, қазақ халқына қатысты жүргізіп отырған отарлық саясатына ашық түрде қарсы шығып, демократиялық сипаттағы талаптарын қойды. Мысалы, қазақ зиялысының бірі М. Тынышпаев патша үкіметінің «Уақытша Ережесіндегі» қазақтардың рухани-діни қатынастарының дұрыс еместігін министрлер комитетінің

төрағасына жазған хатында айтып сынға алды. «Такая постановка дела управления киргизами в духовно-религиозном отношении совершенно неправильна, ввиду крайне сомнительной компетентности чиновников разных учреждений в знании предписаний мусульманской религии. Отсутствие положительных, вполне определенных и отвечающих современным условиям киргизской жизни начало породить со стороны властей многочисленные циркуляры, распоряжения, предписания и т.д., несовместимые с принципом веротерпимости, и каждый чиновник считает своим долгом вмешиваться в наши религиозные дела – закрытие мечетей и молитвенных домов, кошунство и надругательство над Кораном и нашей религией, запрещение преподавания нашего вероучения в заведениях, где обучаются наши дети, усиленная помощь администрации миссионерам для проповедования среди нас христианства и заключение в тюрьмы, и другие наказания, постигающие требующих справедливых и законных обоснований подобных поступков – вот некоторые красноречивые примеры беззакония м произвола, царящие в наших степях», – дей отырып, мешіттер мен намаз оқитын үйлерді жабу мен мұсылман дініне барлық шектеуліктерді қоюын заңсыздық деп санады [5, с. 15-16].

М. Тынышпаев «Уақытша Ережедегі» қырғыздардың (қазақтардың – С.С.) рухани ісін басқару туралы барлық баптар қырғыздарға қысандық жасап отырғандығын, қырғыз өміріне сай келмейтіндігін баса көрсете келе, қазақтардың рухани-діни қатынастарына толық еркіндік беру қажеттігін көтерді. Ол: а) қазақтардың барлық рухани-діни істерін түрлі әкімшілік мекемелері құзырынан алып, басшылығында қазақ мүфтиі отырған ерекше қазақ діни жиналысына беру және мүфтилердің әкімшілік мекемелері мен миссионерлік қоғамынан тәуелсіз болуы; в) орыс үкіметінің рұқсатынсыз мешіт, намаз оқитын орындар, медреселер салу; с) қырғыз (қазақ), араб және татар тіліндегі діни кітаптарға бақылауды (цензураны) алып тастау; д) метрикалық кітапты қазақ діни басқармасына беру; е) әкімшілік қолдауынсыз миссионерлермен ашық түрде қарсылық айтуға және пікірсайысқа шығуға мүмкіндік беру сияқты шарттарды билік орындары орындауға міндетті санады. Бұл жерде М. Тынышпаев дін ісінде қысымшылық жасау адамзат құқығына үлкен нұқсан екендігін аңғарта білді [9, 19-б.].

1905 жылдың 19 қарашасында «Автономияшылар одағының» І-нші съезінде жасаған баяндамасында да қазақтардың рухани, діни еркіндігіне қол сұғылуы, мешіттер мен намаз оқитын орындардың, медреселердің жабылуы және діни кітаптардың тәркіленіп алынып, христиан дінін қабылдаудан бас тартқандарды Сібірге жер аударумен қорқытуы, мылтық пен қылыштың ұшымен өзге дінді қабылдануы, миссионер-мұғалімдердің күшімен оқу жүйесінің орыстандырылуы – бұның бәрі үкіметтің қорқыту, үркіту, қорлау саясаты екендігін ашық айтты. «...қазақтар орысқа бодан болғаннан бері бірде-бір ашық жайдарлы күн мен минуттың» болмағандығын айта келе, үкімет тарапынан қысымшылықтың үдеп бара жатқанын құлаққағыс қылды [10, 35-б.].

М. Тынышбаев патша үкіметінің өзге ұлттың рухани өміріне араласуы, қол сұғуын басынғандық, рухани тәуелділікте ұстауы ұлттың салт-дәстүрін аяққа таптағандық деп санады және ұлттық рухты сақтауда тілді де, дінді де биік көтеру қажеттігін насихаттай білді.

Ә. Бөкейханның да 1905 жылдың қарашасында Мәскеуде өткен жергілікті және қала қайраткерлерінің съезіндегі сөзінде қазақ халқына басты қажеттіліктердің бірі деп діни бостандық туралы мәселені көтеруі жайдан-жай емес. Ал «Қырғыздар» деген көлемді еңбегінде қазақтар ХІХ ғ. екінші жартысына дейін дінге, нақтылай айтсақ исламға немқұрайлы қарап, Меккеге бірлі-жарымдары ғана барса, ал ХХ ғ. басынан, яғни 1905 жылы Омбы генерал-губернаторынан Меккеге баруға 500 адам бірден паспорт (төлқұжат) алғандығын, ақшасының аздығы және тағы басқа сылтаумен крестьян басшысы жібермеуге тырысқандығы жөнінде сақталған жазбалардан білуге болатындығын келтірді. Ислам дінін насихаттауға тырысқан

татарлар қазақ жерінен қудаланып, әкімшілік қазақ мектептерінде дәріс беретін ұстаздарды орыс тілін білуге міндеттегенін, миссионерлер қазақ арасында үгіт-насихат арасында жүргізсе де православие дініне тек орыс селоларында қаңғып жүрген кездейсоқ жетім балалар мен ғашық болған екі жастың еріндік алу үшін қабылдауы еріксіз мәжбүр болатындығын атап өткен. Ол ислам дініндегілерді қуғындауға байланысты бірнеше дәлелді мысалдар келтіре, қазақтарға қысымшылық, зорлық-зомбылық көрсетіліп жатқандығын жасырмады [11, 73-75-бб.].

1905 жылы Орал қаласында Б. Қаратаев, Ғ. Бердиев, М. Бақытгереев, И. Тоқбердиев, Х. Досмұхамедов, Н. Ипмағамбетов, Ғ. Рақымбердиев, Ізбасаров және Ү. Дүйсембиндер конституциялық-демократиялық партия құру туралы шешім қабылдап, арнайы дайындаған бағдарламасында дін мәселесіне ерекше мән берді. Онда әрбір азаматтың діни сеніміне кеңшілік беріліп, өзінің діни сенімі үшін, яки дінін өзгерткені немесе діннен бүтіндей шыққаны және дін жөніндегі пікірі үшін ешқандай жауапқа алынып, жазаға тартылмау, өз дінін насихаттауға тосқауыл қоймау, Ресей империясы құрамындағы барлық мұсылмандары соның ішінде қазақ пен татар және басқа діндегі халықтарға жиналыстары мен мәжілістерінде өз ана тілінде сөйлеуге еріктілік беру қажеттігі айтылды.

Діндердің ешбіріне таршылық не кеңшілік жасалынбай, мүфтилер, қазылар және молдаларды сайлау қауымның өз ықтиярына беру, мешіт пен медресе салуға кедергі жасалмауын, сонымен қатар ислам дініне Ресей империясының заңдарын қатыстырмау және дін мәселесін қарастыру керек болған жағдайда әкімдерден рұқсат сұрау міндетті болмауы қаланды [8, 55-58-бб.].

1907 жылы Мемлекеттік Дума мүшесі Шәймерден Қосшығұловтың ұйымдастыруымен «Серке» газеті шықты. Бұл газет татардың «Үлфат» газетінің қосымшасы болды. Алайда оның тағдыры ұзаққа бармады, үш-төрт санынан кейін діншіл бағытта деген желеумен жабылып тасталынды.

XIX ғасырдың соңында Қазақстанда миссионерлік бағыт күшейе түскен тұста ислам дінін уағыздаушылар олардың әрекетіне қарсылық есебінде діни кітаптарды шығару арқылы мұсылман дінін насихаттауды қолға алып, діни мазмұндағы кітаптар шығарыла басталды. Ғалымдар Ш. Елеуқенов пен Ж. Шалғынбаеваның көрсетуінше кітаптарды қайталап басудың нәтижесінде олардың саны 149 басылымға жеткен [12, 100-б.].

Діни бағыттағы кітаптар шығару XX ғасыр басындағы Орта Азияда жәдидтік қозғалыс өрлеген кезде күрт өсті. Осы бағыттағы медреселер қатары да көбейіп, діни сабақтардан өзге тарихы, арифметика, жағрафия және тағы басқа дәрістер оқытыла бастады. Діни мазмұндағы М. Кәшімовтің «Насихат қазақия», М. Көпеевтің «Сарыарқаның кімдікі екендігі?», «Хал ахуал», Мақаш Қалтаевтың «Насихат Қазақия», «Бар уақиға», «Тура жол», Кенжеғали Сырғалиннің «Қазақтың қамы» сияқты және тағы басқа кітаптар халық арасына кең тарады. Бұл кітаптардың маңыздылығы сонда, олардың кейбіреулері бала тәрбиесіне арналып шағырылғанымен де діндік сарында болды. Себебі патша үкіметінің қатаң бақылауында дінді ашық түрде насихаттау мүмкін емес еді, оның үстіне Ресей мен Түркия арасында болған соғыс мұсылман дінінің, оның ішінде жәдидшілдік бағыттың өрлеуіне тыйым салып, керісінше христиан дінін мұсылман халықтарының арасына насихаттау өріс алған болатын. Патша үкіметі орыстандыру саясатын пәрменді түрде жалғастырып, қазақ даласына миссионерлерін жіберуді, христиан дініне қазақтарды тартып, оларды шоқындыру маңыздылығын түсіндіру жұмыстарын тоқтатпады. Сөйтіп, көптеген қазақ отбасыларын, тіпті кейбір болыстарды отырықшыландыра отырып, христиан дініне енгізді. Оның үстіне халықтардың санасын улап, алдап-арбап, христиан дініне енсе жеңілдіктер беретіндігіне уәде беріп, сол дінге көшкендерге орысша есім беріп, қызықтыра бастады.

Қазақ молдаларын халық арасында кертартпа, надан ретінде көрсете отырып, олардың қызметтеріне шектеу қойылды. Панисламшылдықтың Қазақстанда өрлеуінен қорыққан үкімет бір себептермен халық арасына танымал болған дін

иелерін, атап айтқанда Науан хазіреттің, Ш. Қошығұловтың үстінен қылмыстық іс қозғап, жер аударып, қатаң бақылауға алды. Медреседе дәріс беруші татар молдаларының әрекеттеріне де шектеулік қойды. Алайда бұндай кедергілерге қарамастан қазақ зиялылары Түркия, Ресей мұсылмандарымен араласып, еркіндік, бостандық жолында бір идея аясына тоғыса білді.

1917 жылғы Ақпан төңкерісіне дейінгі аралықта қазақ мектептеріне, медреселеріне арналып жәдиттік бағытта бірнеше оқу кітаптары мен оқу құралдары басылып шыққан. Алайда А. Байтұрсыновтың оқу құралынан басқасы халық арасында кең қолданыс таба алмады. Дегенмен де бұл оқу кітаптарының жарық көруі сол кезеңде білім жүйесінің сәл болса да алға жылжығандығын көрсетеді. Сондықтан олардың маңыздылығы аса зор болды деп айта аламыз.

Ұлт зиялыларының жер, тілмен бірге дін мәселесін батыл көтергендігін қазақтың тұңғыш журналы «Айқап» пен «Қазақ» газетіне жарияланған мақалаларынан көруге болады. Бұл екі басылым да қазақ халқын толғандыратын өзекті мәселелерді шешудің бірден бір жолы «бас қосып» ақылдасу деп түсініп, осы төңіректе ой-пікірлерін жариялай бастады. «Бас қосу» мәселесі туралы ең алғаш болып халыққа үн тастаған «Айқаптың» редакторы Мұхамеджан Сералин. Ол 1913 жылғы «Айқаптың» №4-5 санында бас қосып съезд жасағанда сол үш сауал төңірегінде пікір алмасу маңызды деп келтірген [13, 77-78-бб.].

Райымжан Мәрсекөв алда болатын съезде қаралатын мәселелердің арасында медреселер ашу мен дін турасындағы сөздердің талқыланудың аса маңыздығын атап өткен [14, 221-223-бб.]. Ол «Алаш» газетіне жариялаған «Тек жатпау керек» атты мақаласында патша үкіметі қазақ халқын мал есебінде ұстап, қолында барын тартып алып, тиісті құқығын бермей қысымға алғандығын жаза келе: «Ел арасына миссионерлер жіберіп, қазақ халқын сүйікті дінінен айырып, өз діндеріне шығаруға құтыртты. Бұл құтыртулары арқасында бағзы бір жерде өз дінінен жаздыруға муафық болды. ... Бар уақытта бірге мектеп, медресе ашуға рұқсат болмады. Бұдан бұрын молла һәм мұғалімдерге ел арасында жүріп оқытуға право берілмеді. Ол молла, мұғалімдер осы күнге шейін оқытып келсе, хукіметтен рұқсатсыз қашып-пысып жүріп оқытушы еді», – дейді [15, 221-б.].

Ал Ж. Сейдалиннің «Русияның заңына, діннің ретіне анық түсініп, жете алған жоқпыз» деуі, дін мәселесін міндетті түрде қарастыру қажеттігіне үндеді [16, 299-300-бб.].

«Айқап» пен «Қазаққа» жарияланған «бас қосу» турасындағы мақала иелері әр түрлі талап, ұсыныстар жасады. Мәселен, Жұбакин Тілеубергенов 1913 жылғы «Айқаптың» 13 санында жариялаған «Бас қосу турасында» мақаласында съезде қаралатын маңызды мәселенің біріне осы дін мәселесін қойды.

1913 ж. 11 шілдесінде Ж. Сейдалин съезд өткізуге бастама көтеріп, үкіметтен рұқсат сұрауды қолға алғандығын, бұл съездің тамыз не қыркүйек айларында Орынбор қаласында өтпектігі және оған белгілі заңгер Райымжан Мәрсекөв пен Орал облысында тұратын Бақытжан Қаратаев қатысатындығын, ұлт зиялылары бас қосуында жер, Мемлекеттік думаға қазақтардан депутат сайлау, облыстарда мүфтилік ұйым құру сияқты мәселелер қаралатындығын Жетісу облысының Верныйдағы жеке жандармдық жеке корпустың ротмистрі Астраханцев Орынбордағы жандармдық Басқармаға жеткізген [17, с. 14.]. Осы мәлімдемеден кейін сиезді мәселесі жайында күпия түрде Орынбор жандармдық басқармасына хабарламалар түсіп тұрды.

Өкініштісі сол, ұлт зиялыларының көздеген мақсаттары жүзеге аспай қалды. Дегенмен, олардың бұл іс әрекеттері патша өкіметін қатты алаңдатты.

Жалпы, «Қазақ» газеті жер, тіл, дін, оқу-ағарту, әйел және т.б. мәселелерді жиі жариялап көпшіліктің талқысына салған. Жарыққа шығарған алғашқы санының өзінде «Дін таласы» деген тақырыппен мақала жарияланып, дүниежүзіндегі діндер мәселесі көтерілді. Мұнда бірнеше дін өкілдерінің арасындағы диалог іспеттес қай діннің мықтылығын дәлелдеп сөйлеген сөздері беріліп, Құдайды сүюдің, оның бәр

халықты бірдей қылып жаратқандығын, әр халықтың өз діні, өз дәстүрі барлығын, ислам дінінің сол кезеңдегі рөлінің басымдылығы айтылды [18]. Сонымен қатар газет әр шыққан санында түрік соғысы жайында жаза отырар, мұсылмандық бірліктің мықты екендігін көрсетпекке тырысты. Діни шарттардың орындалуы, қажыға бару мәселесі жөнінде де жиірек жариялап отырды. Мәселен, газеттің 23 санында жариялаған «Қажы жолы» деген мақалада қазақтан қажыға барушылардың негізгі ережелерді білуі, оған баратын арзан жолы, жолға алатын нәрселер жөнінде толық мағлұмат берілді [19]. Бұл халықтың мұсылман дініне деген ықыласының, қызығушылығының артқандығын байқатты.

1914 ж. 1 ақпанда Ә. Бөкейхан Мемлекеттік Дума мүшелеріне жіберген ашық хатында қазақтардың діни және азаматтық құқықтарына қол сұққан Қасиетті Синод заңдары мен жарлығы жөнінде айқын жазды [20].

Жергілікті әкімшілік орындары дін саласына қысымшылық жасағанымен де елдегі саяси жағдайдың орын алуына байланысты жақтастардың қатарын көбейту мақсатында молдалардың өз жағына тарту, оларға үкімет тарапынан сый-сияпат жасау, жиын, мерекелерге шақыру сияқты құрметтер көрсетіп отырды.

1917 жылы ақпанда патша тақтан түсіп, қос өкімет орнағаннан кейін қазақ облыстарында облыстық съездер өткізіле бастады. 1-8 сәуірде Орынборда өткен Торғай облыстық съезінде, 12-23 сәуірде Верныйда өткен Жетісу облыстық съезінде, 19-22 сәуірде Оралда өткен Орал облыстық съезінде, 21 сәуірде Бөкей ордасында өткен облыстық съезде, 25 сәуірде Омбыда өткен Ақмола облыстық съезде, 27 сәуір мен 7 мамыр аралығында Семейде өткен Семей облыстық съезінде қаралатын мәселелердің бірі – дінге, діни басқару жүйесіне арналды. Аталған съездерде осы дін мәселесіне орай қандай талаптар қойылды десек, мәселен, Торғай облыстық съезінде мынадай шешім қабылданған: 1. Дін ісі мемлекет ісінен бөлінуге тиіс; 2. Торғай облысының қазағы уақытша Орынбор мүфтилігіне қарасын; 3. Мүфти һәм қазыларды сайлауға әр ұлт санына қарай қатыссын; 4. Орынбор діни Басқарманың жаңа низамын жасауға қазақ халқы өкілдері де қатыссын; 5. Имам һәм мүзінді халық сайлайды, ахундарды имамдар өз арасынан сайлайды, қазыларды ахундар сайлайды. Имам, мүзін, ахундардың дәрежелеріне лайық шахатнамасы болсын. 6. Мешіт саны халықтың тілегінше болсын [21]. Ал Жетісу облыстық съезде қабылдаған қарарда Петроградта мұсылмандардың барлық рухани және ұлттық мәселелері мен істерін атқаратын мұсылмандардың жоғары рухани басқармасын құру, Орталық діни далалық қырғыз облыстарында: Орал, Торғай, Ақмола, Семей және Жетісуда ортақ «ерекше діни жиналыс» құру және оны «Қазақстан» деп атау, Қазақстанның Діни жиналысының құрамы, құқығы және міндеттері мұсылман діни жиналысына және жаңа ережеге сәйкес алда тұрған Бүкілресейлік мұсылмандар сиезіне даяр болу, облыстық және уездік жерлерде кең бағдарламалы медресе ашатындай бір-бір мешіттерін салу және сол мешіт пен медресе салынатын жерлерді қалалық жерлерден бөлінуі, мешіттерге молда және имамдарды ұлт ерекшелігіне қарамай, белгілі дәрежеде білімі бар мұсылмандардан сайлау және оларды рухани-діни жиналыс бекітсе, мешіттерді сайлау, мектеп-медреселерді ашу, молдалар мен имамдар, мұғалімдері православие шіркеулерімен бірдей қазына есебінен қамтамасыз етілсе делінді [22].

Орал облыстық съезі де ерекше мүфтилік басқарма құруды қолдағанымен де уақытша Орынбордағы мүфтилікке бағынуды және имамдыққа арнайы діни білімі бар адамды сайлауды жөн санады [8, 263-264-бб.]. Семей облыстық съезінде қаралған дін мәселесі басқа облыстарда қабылданған қарарлармен бірдей болды. Тек мұрагерлік мәселесін шариғат жолымен мұсылман діни арқылы шешіліп, зекет жинау уақытша жергілікті комитеттердің құзырына беру мәселесін қолдады [23].

1917 жылдың 1-11 мамыр аралығында Мәскеуде өткен Бүкілресейлік мұсылман съезі де дін мәселесінде талас-тартыссыз болмады. Бұл съезге қазақтан Х. Досмұхамедов, Ж. Досмұхамедов, М. Жұмабаев, Ф. Әлібеков, У. Танашев,

А. Теміров, Ы. Жайнақов сияқты қазақ зиялылары қатысты [24]. Негізі съезге қатынасқан 200-ге тарта дін иелерінің 30-ға жуығы Орта Азиямен Қазақстаннан келгендер еді. «Шура-и-ислам» ұйымы атынан Көлбай Төгісов сайланып барған. Мұсылмандардың орталық органын құру, Ресей мұсылмандар кеңесін құру мәселесін де күн тәртібімен қаралды [25, с. 10-11.]. Ж. Тілеулин «Қазақ» газетіне жариялаған «Жалпы мұсылман сиезі» деген мақаласында сөйлегендер «Русия мұсылмандарына бірлесу керек, Русия мұсылмандарына тарихтың артқан міндет орындайтын заман жетті, аяқтарын ислам мәдениетіне тіреп, ислам мәдениетін бұрынғы қалпына түсіріп, өсіріп, бастарына күнбатыс мәдениетін сіндіріп, екеуін біріне бірін таныстырып қосатын реті келді» деп Мұсылмандардың ұлт кеңесін жасап, күллі мұсылмандардың жұмысын сонда қарау мәселесін көтергендігін келтірген [26].

Алаш жетекшілері тәуелсіздік үшін күресті әсте діннен бөліп қараған жоқ. Дін ісі 21-26 шілдеде Орынборда өткен Жалпы қазақ съезінде де қарастырылып, 13 пункттен тұратын қаулы қабылданды. Енді Ақмола, Семей, Жетісу, Торғай, Орал һәм Закаспий (Маңғышлақ уезі) облыстарының қазақтары уақытша Орынбор мүфтилігіне қаралатын және діни жиналыс қарауына берілген мәселелерді ендігі жерде қазақ сот комиссиясы қарайтын болды. Мүфтилікте қазақ бөлімі ашылып, ондағы істер таза қазақ тілінде жазылатын болып шешілді және олардың жылға арналған жалақыларының мөлшері анықталды [27].

Бұдан кейін 2-5 тамызда Ташкент қаласында өткен Түркістан аймағы қазақ-қырғыздарының жалпы жиылысында дінге қатысты «барша облыстардың қазақ-қырғыздарының өз алдына мүфтилігі болсын, рухани ишараға (духовное собрание) тиісті мәселелерді қазақ-қырғыз жалпы сот комиссиясы айырсын» делінген қаулы қабылданған [28].

Міне, көріп отырғанымыздай барлық жиылыс, съездерде қаралған дін мәселесінде бұрынғы қысымшылық көрген, қудаланған дінге еркіндік беру, жеке мүфтилік құру арқылы оның ісін шешуді қолға алғандығын аңғаруымызға болады.

Кеңес өкіметі орнағаннан кейін де бастапқы кездерде дінге аса қысым күшті болған жоқ. Керісінше дінге біршама еркіншілік берілді. Ұлт зиялылары дін мәселесіне қатысты патша үкіметінің жүргізген саясатыны арнайы зерттеу нысанына айналдырып, оған қорытынды жасаған. Мысалы, Телжан Шонанұлы қазақ халқының Ресей империясының отарлыққа салынуының мақсатын «Қазақ жер мәселесінің тарихы» атты кітабында айқын жазды. Кітаптың «Қазақты жерден айырып, дінге қосу шарасы» атты 23 бөлімінде патша өкіметінің қазақтарды православие дініне қалай енгізу, яғни шоқындыру керектігі жолындағы әрекеттерін саралап береді. Ол православие дініне кірмеген бұратаналарды ала қойға, ал ала қойды бақтыратын үкімет төрелерін қасқырға теңеді. Орыс билігінің ала қойларды православие дініне енгізу үшін олардың қонысын, өрісін күштеп алып тартылтып, еріксіз шоқындырмаққа итермелеуін ерекше әдіске жатқызды.

Телжан Шонанұлы қазақтарды шоқындырудың бірден-бір жолы қазақтарды орыстармен бірге қоныстандыру және қазақтан орыстардың санын басым қылу жөніндегі Қасиетті Синод кеңес қаулысының мәнісін түсіндіріп берді. Синодтың Түркістан мен Дала уалаяттарындағы қазақтарды православие дінін қабылдаттыруда оларды мұжық қаласына орналастыру арқылы жүзеге асыруға болатын бұйрық, жарлық, нұсқауларын сынға алды. «5 миллион қазақтың тіршілік шаруасын қысумен дініне қол салуға болады деп отырған шарапатты Синодтың ісі мынау» деп, олардың ісінің мақсатын былайша түсіндірді: шіркеу үшін қазақтың шұрайлы жері керек, ол үшін қазақтарды қала салу, отырықшылыққа үндеумен христиан дініне тарту, поптар бақалшы сияқты сауда жасап, ақырындап башқұрттардыкі сияқты жерлерін тартып алу.

Ол «Синодтың тағы бір әдісі амалсыз қазақ мұжыққа қонысы қонса, екі мұжыққа бір қазақ келсе, қазақ шоқынады, мемлекет арасында ала қой болмайды, қазақ шаруа және саяси жағынан құл болады деп ойлауы» дейді.

Расында да Т. Шонанұлы көрсеткендей, Синодтың саясаты мұсылмандарды дінінен бездіртіп, жері де, діні де жоқ жоқ халыққа айналдыру, сол арқылы оларды жетегінде жүретін, көнбіс халыққа айналдыру болды.

Отаршылдардың қазақ жеріне қолданған ебі, тұтынған әдісі, жасаған зорлығынан жерінен, дінінен бас тартып, шоқындыға айналуы халықтың тұрмысын өзгеріске ұшыратып, жұрттың тағдырын жоғалтатын әккі саясат екендігін жасырмады [29, 179-184-бб.].

Телжан Шонанұлы Ахмет Байтұрсыновтың 50 жасқа толған мүшелтойына арнап жазған мақаласында Торғай губернаторы Барабаш, миссионер Ильминский сияқты патша әкімдері мен ағартушылардың басты мақсаты қазақ жұрттың православиялық дінге тарту болғандығын баса жаза келе, «Тағы жұрттардың ағартушысы» атанған Ильминский халық ағарту министрі Д. Толстой қатысқан қазан-татар семинариясында сөйлеген сөзінде: «...бұратана мектептің басты мақсаты: бұратаналар арасында орыс православиялық шіркеуінің ықпалын күшейту, бұратаналардың біртіндеп орыстануына жағдай жасау» деп ашық түрде айтуы қазақтарға ана тілінде оқуға рұқсат етпей, рұқсат еткеннің өзінде жағдайды ауырлата түсіп, медреселер ашылуына орай қазақ тілінде миссионерлік бағыттағы кітаптар шығарып, православиялық діннің мифологиялық транскрипциясы алуына жағдай туғызды дейді. Ол осы істің басында Ильминский, Победоносцев, Яковлев, Мироглов және т.б., ал жүзеге асырушылардың қатарында Алекторов, Васильев, Присненің болғандығын барлығы білетіндігін жаза келе, патша миссионерлерінің ықпалынан құтқаруға жалғыз күрескен Ахмет Байтұрсынов болғандығын келтіреді. «Бұл жолда Ахаң жалғыз ағартушы болды. Оның жаңа қазақ алфавитін жасауы іс жүзіндегі ішкі және сыртқы жаулармен күресінің көрінісі болатын, біздің тіліміздегі барлық дыбыстарды сақтай отырып, дыбыс үндестігінің заңдылығы бойынша жаңа әріптер белгілеп, ана тіліміздің синтаксисі мен этимологиясын жасап шықты», – дейді.

Т. Шонанұлы бұған дейін қазақтың өз әліппесі болмай, дүмше молдалар әліппе жасай алмай, балаларды «әліп-би» шартымен қағаз жүзінде оқытса, ал миссионерлер Васильев, Алекторов, Рожинский және басқалар қазақ әліппесін орыс транскрипциясымен бергендігін айта келе, Ахметтің жаңа әліппесін қазақ мәдениетін өркендетуге зор пайда тигізетін құбылысқа жатқызды [29, 240-241-бб.].

Қайраткер Қазан төңкерісіне дейін қазақ жерінде оқу жүйесін діни және дүние мектепке бөлді. Діни мектептердің бағдарламасы иман шарт, құран, мұқтасар оқыту, намаз оқытқанда ораза тұтқанда, дәрет алғанда, тамақ жегенде оқытын дұғаларды жаттату дей келе, бұл мектеп баланы кеше қылғанша, мағынасын түсінбейтін араб сөздерін жаттату, тәрбие, білім беретін құралдары төрт өрме камшы, ақ сабау, көк шыбық, жалаңаш арқаға дүре соғу, құлақтан тарту, ернін сызу деп көрсетті.

Т. Шонанұлының көрсетуінше, дүние мектеп көбінесе орыс тілінде арнаулы бағдарламасыз, дін негізінде (шоқындыру) оқытылып, орыстандыру саясатын ұстанды. Ол бұл мектептердің негізі 1872 жылғы ереже негізінде салынып, Ильминский, Победоносцев, Бабробников сияқты миссионерлер басшылыққа алған. Ереженің бірінші бабында «бұратаналарды орыс жұртшылығы, христиан мәдениетімен араластыру үшін школдар ашылды» делінді. Осы ереженің маңызын Т. Шонанұлы нақтылай айтқанда «Бұратаналарды орыс байларының малайы қылу үшін, христиан дінінің үмбеті қылу үшін школ ашылды» деп түсіндіріп, осы ереженің негізінде патшаны сүю, отанды жақтау, дінді демеуге үйрететін бағдарлама жасалынып, мұсылмандарды шоқындыру ісі қолға алынғандығын айқын түрде келтіреді.

Бұл жерден Телжан Шонанұлы патша үкіметінің отарлау саясатында орыстандыру, шоқындыру мәселелері бірінші орынға қойғандығын нақтылап берді [30, 2-б.].

Ұлт қайраткері С. Сәдуақасұлы да Қазақстан мұғалімдерінің I съезінде жасаған «Қазақстанда халық ағарту мәселелері» деген баяндамасында Иван Грозныйдың заманынан бері Ресейдің жиһангерлік саясатын дін оқумен байланыстырып, Қазандағы татар хандарын орыс дінін алуға зорлап, сол жолды патша үкіметі құлағанға шейін ұстап, қазақ ұлтын шоқындырып, қазақ еңбекшілерін орыс қылу үшін орыс-қазақ мектептерін пайдаланғандығын айта отырып, бұл мектептердің кеңес мектебіне үлгі еместігін: «Әрине, миссионерлер школы бізге өрнек бола алмайды. Оның мақсұды да, жұмысы да бізге жат» деген [31, 135-б.].

Сөйтіп, ұлт зиялылары «бұратана» атанғандарды дініне, ар-ожданына қыастық жасау арқылы айтқанына көнетін, айдағанына жүретін ұлтқа айналдырудың бар амалын жасағандығын айғақтап берді.

Қорыта айтқанда, қазақ қоғамындағы дін аса маңызды мәселе болып табылады. Өкініштісі сол, кеңестік жүйе дінге деген патша саясатын одан әрі жалғастырып, тәуелсіздігімізді алғанымызша дінге еркіндік бермей, қатаң бақылауда, қысымда ұстады. Дінге байланысты ұлт зиялыларының көзқарастары қазір де аса маңызды десек қателеспейміз. Олардың ойлары мен тұжырымдары, бағалары дәстүрлі діннің ілімін ұғынуға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

- 1 Материалы по истории политического строя Казахстана. – Т. – 1. – Алма-Ата: Изд. АН КазССР, 1960. – 442 с.
- 2 Уәлиханов Ш. Таңдамалы. 2-бас. – Алматы: Жазушы, 1985. – 560 б.
- 3 Алтынсарин Ы. Мұсылмандықтың белгісі. – Алматы, «Қаламгер», 1991.
- 4 Букейханов А. Киргизы // Формы национального движения в современных государствах. Под редак. Костелянского. – СПб., 1910.
- 5 Тынышпаев М. История казахского народа. – Алма-Ата: Қазақ университеті, 1993. – 224 с.
- 6 ҚР ОММ. 64-қ., 1-т., 2053-іс. 13-14-пп.
- 7 ҚР ОММ. 64-қ., 1-т., 5658-іс. 17-20-пп.
- 8 Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. Сәуір 1901 ж. – желтоқсан 1917 ж. – Алматы: «Алаш», 2004. – Т.1. – 552 б.
- 9 Тынышбаев М. Таңдамалы. Избранное. – Алматы «Арыс» баспасы, 2001. – 332 б.; ҚР ОММ. 380-қ., 1-т., 1-іс. 132-140-бб.
- 10 Дәуірдің жарық жұлдызы: Халқымыздың көрнекті саяси қайраткері М. Тынышбаевқа арналады / Құраст. М.М. Бегманова. – Алматы: Орталық ғылыми кітапхана, 2001. – 258 б.
- 11 Бөкейхан Ә. Таңдамалы (Избранное). / Гл. ред. Р. Нурғалиев. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 1995.
- 12 Елеуенов Ш., Шалғынбаева Ж. Қазақ кітаптарының тарихы: (Ежелгі дәуірден 1917 жылға дейін). – Алматы: Санат, 1999. – 192 б.
- 13 Айқап. – 1913. – №4-5.
- 14 Мәрсекөв Р. Бас қосудың керектігі // Айқап. – 1913. – №10
15. Мәрсекөв Р. Қазақ қайда бара жатыр? / Что ожидает казахов? – Алматы: Издательство «Центр Азии», 2014. – 368 с.
- 16 Сейдалиев Ж. Тағы да сиез нақында // Айқап. – 1915. – №15.
- 17 Алашорда. Сборник документов. – Алматы, 1992.
- 18 Қазақ. – 1913. – №1. – 2 февраль.
- 19 Қазақ. – 1913. – №23. – 23 июль.
- 20 Открытое письмо членам Государственной Думы // Мусульманская газета. – 1914. – №4.

- 21 Мадияр. Қазақ сиезі // Қазақ. – 1917. – №226. – 22 сәуір.
 22 ҚР ОММ. 9-к., 1-т. 51-іс. 1-8-пп.
 23 ҚР ОММ. 15-к., 2-т. 422-іс. 45-48-пп.
 24 Ішкі хабарлар // Қазақ. – 1917. – № 232. – 3 маусым.
 25 Документы мусульманских политических партии. 1917-1920 гг. – Оксфорд, 1985.
 26 Тілеулин Ж. Жалпы мұсылман сиезі // Қазақ. – 1917. – №232. – 3 маусым.
 27 Жалпы қазақ съезінің қаулысы // Қазақ. – 1917. – №238. – 31 шілде.
 28 Бірлік туы. – 1917. – № 6, – 20 тамыз.
 29 Телжан Шонанұлы мұралары (шығармалар, зерттеулер және мақалалар). – Алматы: «Ел-шежіре», 2007. – 368 б.
 30 Шонанов. Оқыту әдісі мен программа жолындағы дамуымыз // Жаңа мектеп. – 1927. – №6.
 31 Сәдуақасұлы С. Екі томдық шығармалар жинағы. 2-том. – Алматы: «Алаш», 2003. – 360 б.

Referenses

- 1 Materialy po istorii politicheskogo stroja Kazahstana. – T. – 1. – Alma-Ata: Izd. AN KazSSR, 1960. – 442 s.
 2 Ualihanov Sh. Tandamaly. 2-bas. – Almaty: Zhazushy, 1985. – 560 b.
 3 Altynsarin Y. Mysylmandyktyn belgisi. – Almaty: «Kalamger», 1991.
 4 Bukejhanov A. Kirgizy // Formy nacionalnogo dvizhenija v sovremennyh gosudarstvah. Pod redak. Kosteljanskogo. – SPb., 1910.
 5 Tynyshpaev M. Istorija kazahskogo naroda. – Alma-Ata: Kazak universiteti, 1993. – 224 c.
 6 KR OMM. 64- k., 1-t., 2053-is. 13-14-pp.
 7 KR OMM. 64- k., 1-t., 5658-is. 17-20-pp.
 8 Alash kozgalysy. Kyzhattar men materialdar zhinagy. Saur 1901 zh. –zheltoksan 1917 zh. – Almaty: «Alash», 2004. – T.1. – 552 b.
 9 Tynyshbaev M. Tandamaly. Izbrannoe. – Almaty «Arys» baspasy, 2001. – 332 b.; KR OMM. 380-k., 1-t., 1-is. 132-140-bb.
 10 Dauirdin zharyk zhyldyzy: Halkymyzdyn kornekti sajasi kajratkeri M. Tynyshbaevka arnalady / Kyrast. M.M. Begmanova. – Almaty: Ortalyk gylymi kitaphana, 2001. – 258 b.
 11 Bokejhan Ә. Tandamaly (Izbrannoe). / Gl. red. R. Nurgaliev. – Almaty: «Kazak jenciklopedijasy», 1995.
 12 Eleukenov Sh., Shalgynbaeva Zh. Kazak kitaptarynyn tarihy: (Ezhelgi дәuirден 1917 zhylyga dejin). – Almaty: Sanat, 1999. – 192 b.
 13 Ajkap. – 1913. – №4-5.
 14 Marsekov R. Bas kosudyn kerektigi // Ajkap. – 1913. – №10
 15. Marsekov R. Kazak kajda bara zhatyr? / Chto ozhidaet kazahov? – Almaty: Izdatelstvo «Centr Azii», 2014. – 368 c.
 16 Sejdalin Zh. Tagy da siez hakynda // Ajkap. – 1915. – №15.
 17 Alashorda. Sbornik dokumentov. – Almaty, 1992.
 18 Kazak. – 1913. – №1. – 2 fevral.
 19 Kazak. – 1913. – №23. – 23 ijul.
 20 Otkrytoe pismo chlenam Gosudarstvennoj Dumy // Musulmanskaja gazeta. – 1914. – №4.
 21 Madijar. Kazak siezi // Kazak. – 1917. – №226. – 22 sauir.
 22 KR OMM. 9-к., 1-т. 51-іс. 1-8-пп.

- 23 KR OMM. 15-к., 2-т. 422-ис. 45-48-pp.
24 Ishki habarlar // Kazak. – 1917. – № 232. – 3 mausym.
25 Dokumenty musulmanskih politicheskikh partii. 1917-1920 gg. – Oksford, 1985.
26 Tileulin Zh. Zhalpy mysylman siezi // Kazak. – 1917. – №232. – 3 mausym.
27 Zhalpy kazak sezinin kaulysy // Kazak. – 1917. – №238. – 31 shilde.
28 Birlik tuy. – 1917. – № 6. – 20 tamyz.
29 Telzhan Shonanyly myralary (shygarmalar, zertteuler zhane makalalar). – Almaty: «El-shezhire», 2007. – 368 b.
30 Shonanov T. Okytu adisi men programma zholyndagy damuymyz // Zhana mektep. – 1927. – №6.
31 Saduakasyly S. Eki tomdyk shygarmalar zhinagy. 2-tom. – Almaty: «Alash», 2003. – 360 b.

СМАГУЛОВА С.О.

Зам. директор Института истории и этнологии
имени Ч.Ч. Валиханова, д.и.н.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ И
РЕЛИГИОЗНАЯ СИТУАЦИЯ**

(конец XIX – начало XX вв.)

Аннотация

В данной статье рассматриваются проблемы христианизации и давления на религию ислам посредством политики колонизации и русификации, проводимой на казахской земле. Автор, анализируя взгляды национальной интеллигенции и общественности конца XIX–начала XX вв. на религиозную проблему, освещает сложившуюся в тот период религиозную ситуацию.

Ключевые слова: религия, миссионер, ислам, традиции, общество, христианизация, русификация, просветительство.

SMAGULOVA S.O.

Deputy Director of the Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch.
Valikhanov, Doctor of Historical Sciences

THE NATIONAL IDEA AND RELIGIOUS TOLERANCE

(late XIX - early XX centuries)

Annotation

In this paper the author considers the issues of Christianization and pressure on Islam through colonization and Russification policies pursued in the Kazakh land. The author, analyzing the views of the national intelligentsia and the public on the religious issue in late XIX – early XX centuries, highlights the religious situation formed in that period.

Keywords: religion, missionary, Islam, traditions, society, Christianization, Russification, enlightenment.

БЕКІШЕВ Ә.С.

«Ғылым ордасы» РМК Сирек кездесетін кітаптар мұражайының меңгерушісі
РАХЫМЖАНОВА С.Р.

Фил. ғыл. кан., кітаптанушы (книговед)

**Қ.И. СӘТБАЕВ: АКАДЕМИЯЛЫҚ
ӘДЕБИЕТТІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУЫ**

Аннотация

Мақалада отандық ғылыми әдебиеттің қалыптасуы мен дамуындағы академик Қ.И. Сәтбаевтың қосқан үлесі қарастырылған. Ғылыми әдебиеттің тарихында 50-60 жылдардың орны ерекше. Осы кезеңде республикада Ғылыми зерттеу жұмыстар кең көлемде дамып, ғылымның жаңа салалары өріс алды (металогения, астрофизика, астробиология). Бұл ғылыми жаңа басылымдардың артуына мұрындық болды.

Еліміздің экономикасы, ғылымы мен мәдениетінің дамуына ғылыми кітап маңызды роль атқарды.

Түйін сөз: «Ғылым» баспасы, баспахана, редакциялық кеңес, баспагерлік қызмет, академиялық басылымдар, ғылыми еңбектер, редакторлық және корректорлық жұмыстар, монография.

Отандық ғылыми әдебиеттің дамуы мен тарихи жолы ұлтымыздың зиялы өкілдерінің атымен тығыз байланысты. Санкт-Петербургте 1904 ж. Шоқан Уәлиханұлы еңбектерінің бір томдығы жарық көрді. Бұл ғылыми басылымның шыққан жылы – Қазақстандағы ғылыми кітап тарихының негізгі кезеңіне айналады. Өткен ғасырдың 1920-1930 жж. қазақ зиялы қауымының өкілдері өз еңбектері арқасында отандық ғылыми кітаптың қалыптасуы мен дамуына зор үлес қосты. Солардың ішінде отандық академиялық ғылыми басылымдардың бастауында тұрған, оған ұйытқы болған академик Қаныш Имантайұлы Сәтбаевтың орны ерекше.

Қазақстанда жаратылыстану саласындағы ғылыми зерттеулердің саны Ұлы Отан соғысынан кейін күрт өсті. Кеңес ғалымдары отандық физикада, геофизикада, математикада, ғарыштық биологияда, астробиологияда, металлогенияда, геоботаникада, биохимияда және басқа да салаларда едәуір табыстарға жетті. Академик Қ.И. Сәтбаев «Советтік Қазақстанның 40-жылдық мерекесіне Қазақ ССР Ғылым академиясының тартуы» деген мақаласында: «Қазақстан ғалымдары, Қазақ ССР Ғылым академиясы өздерінің ғылыми зерттеу жұмыстарын әрқашанда республикамыздың табиғи байлықтарын зерттеуге, оларды өндіріс жүзінде толық пайдаланудың жолдарын ашуға, сондай-ақ, ғылым мен өмірдің өзара байланыс жасап, ұласатын мәселелеріне арнап жүргізіп келеді. Бұл жұмыстардың арқасында республиканың өндіріс өміріне берілетін үлесімен қатар Қазақстан ғалымдары «ғылымға да мол табыс қосып келе жатыр» [1], – деп атап көрсеткен-ді. Осы жетістіктер ғылыми әдебиеттің дамуына себеп болды.

Республикада жаратылыстану жөніндегі әдебиеттің негізінен Қазақ ССР Ғылым академиясының баспасы және Қазақ мемлекеттік баспасы, сондай-ақ жоғары оқу орындарының баспалары шығаратын. Ал Академия жұмысының негізгі көрсеткіштерінің бірі – ғылыми әдебиет шығару болып есептелінді. Сондықтан да бұл мәселеге әрдайым көңіл бөлініп отырды. 1946 жылы 25-26 маусымда өткен Ғылым академиясының бірінші мәжілісінде редакциялық-баспалық кеңестің (РИСО) құрамы бекітілді. Оған кіргендер М. Әуезов, С. Байшев және редакциялық кеңестің төрағасы болып Қ.И. Сәтбаев сайланды [2]. Сондай-ақ, ол «ҚазССР

ҒА Хабаршысы», «КСРО ҒА Қазақ филиалының Хабарлары» журналдарының жауапты редакторы болып тағайындалды [3].

1946 жылы қарашада Академия Президиумының Редакциялық-баспалық кеңесі «Баспа және ҒА-ның баспаханасы туралы Ережелерді» бекітті [4]. Екі жылдан соң (1948) баспа өз алдына «Ғылым баспасы» атты мекеме болып құрылды [5].

Алғашқы жылдары баспаның қызметінде кемшіліктер аз болмады, тақырыптық жоспарлар орындалмады (1-ші кестені қараңыз).

Кесте 1 - 1948-50 жылдар аралығындағы Академиялық баспаның тақырыптық жоспарының орындалуы [6]

Жылы	Аталмыш саны		
	Жоспар	Орындалуы	Пайыз
1948	107	85	75,7
1949	177	81	49,7
1950	162	131	80,9 ⁵

Академияның институттарынан қолжазбалар өз мерзімінде тапсырылмады, көптеген тақырыптар бойынша зерттеулер уақтылы орындалмай жылдан-жылға кейінге қалып отырды. Жоспарды бекіткенде олардың нақты орындалуына тиісті көңіл аударылмай, соның салдарынан жоспарлы 181 атаудан 1951 жылы 54 қолжазба тапсырылмады [7]. Баспа ондаған қолжазбаларды сапасыздығы үшін редакциялық кеңеске қайтарды [8]. Кітаптарды көркемдік безендіру және полиграфиялық орындауда да (қате, жырту, өшіру) кемшіліктер аз болмады. Мысалы, 1949 жылы жарыққа шығаруға дайындаған әр басылымда жырту болған [9]. Көптеген жағдайда кітаптар төменгі сортты қағаздарға басылып, жеңіл-желпі түптеме салатын, бұл академиялық басылымға сай келмейтін. Осыған орай бұл мәселе Ғылым академиясы Президиумында жиі қаралып талқыланып отырды, нақты ұсыныстар берілді (1949 жылы 21 қыркүйек, 1950 жылы 4 сәуір т.с.с) [10]. 1956 жылғы болған Қазақстан Компартиясының VIII съезі ғылыми мекемелер мен баспалардың ғылыми әдебиет шығару жөніндегі қызметін жетілдірудің қажеттілігін атап көрсетті [11]. Қолға алынған шаралардың нәтижесінде ғылыми әдебиетті шығару бірте-бірте жақсара бастады. 1956 жылы баспа бірінші рет тақырыптық аталымдар жоспар бойынша 16,8 пайызға артық орындады [12].

Президент Қ.И. Сәтбаев Академия баспасына үнемі қамқорлық жасады. Ғылыми кітаптардың мәдениетін көтеру жақында дүркін-дүркін келелі мәселелерді көтеріп, оның шешімін табуға мұрындық болды. «Ғылым – халық шаруашылығын дамыту қызметінде» (1956) деген мақаласында ғылыми жұмысты өркендетуде ғылымдағы көкейкесті мәселелерді талқылаудың, ондағы кемшіліктерді ашып көрсететін келелі ойдың, өткір пікірдің маңызын ерекше көрсетті. Ол бірсыпыра ғылыми мекемелерде ойдағыдай талқылауға жағдай жасалынбағанын, әлемдік ғылым мен техниканың жетістіктерін пайдаланбайтынын тілге тиек ете отырып: «Біздің кейбір ғылыми-зерттеу институттарымыз ғылыми жұмыстарды өндіріспен ұштастыра білмейді. Бір уақытта зерттелген мәселелермен қайта шұғылдану орын алып келеді. Республика жоғары оқу орындарының көбінде ғылыми жұмыс нашар өрістенген. Профессорлар мен оқытушылардың көпшілігі ғылыми-зерттеу жұмысына ат салыспайды. Мемлекет мүддесі, халық шаруашылығын өркендету міндеті – ғылыми мекемелердің жұмысындағы елеулі кемшіліктерді жедел жоюды талап етеді», – деп жазды [13].

Қ.И. Сәтбаев, академия институттары жоғары сапалы ғылыми еңбектер, оның ішінде теориялық, ірі іргелі академиялық басылымдар, монографиялар шығарумен айналысуды ұсынды. Ғылыми еңбектер өзектілігімен, тереңділігімен ерекшеленуі

тиіс деп талап қойды. Академик бұл талаптарды ең бірінші өзіне қойды. Оны 1958 жылы жарық көрген «Орталық Қазақстанның металлогениялық болжам карталары» деген атақты монографиясынан көруге болады. Автор кітаптың кіріспесінде : «Сонымен біздің жұмысымыздың күпиясы – жан-жақты зерттеп, алғашқы бақылау мен деректерді толық жинап, талдауды нақты жүргізіп, тұжырымдаған кезде әділдікке жүгіну, ең ақырында творчестволық еңбекте коллектив болып жұмыс істеу. Міне, біздің іздеу тәсіліміз, тұжырымдап айтқанда, мұны металлогенияның комплексті жаңа әдісі деп айтуға болады», - деп көрсетті.

Қ.И. Сәтбаевтың ғылыми әдебиеттің дамуына қосқан үлесі туралы айтқанда, жаңа ғылыми терминдер мен ұғымдарды айқындауда және нақтылауда үлкен жұмыс істегеніне назар аудару қажет. Мәселен, «металлогениялық дәуір», «кен формациясы» т.с.с. жаңа терминдерді енгізді.

Академияның ғылыми еңбектерін шығарумен шұғылданған «Ғылым» баспасының материалдық-техникалық базасын нығайту мәселелеріне айтарлықтай көңіл аударылды. 1950-ші жылдардың соңында бұл баспада 25 редактор, 11 корректор, 3 техникалық редактор, 2 суретші жұмыс істеді. Барлығы 98 полиграфия қызметкерлері бар баспахана ұжымын құрады [14]. Баспахана жаңа машиналармен, қаріптермен, терімді беттеу, жалпы кітап макеттеу техникасымен жабдықталды. Терудің біршама бөлігі «Линотип» атты механикаланған машиналарда жасалды [15].

Академияның баспасы республикадағы ірі баспалардың біріне айналуына Қ.И. Сәтбаев зор үлес қосты. Оның өнімдері баспа табақ есебіндегі көлемі жағынан өзге республикалық баспалардан анағұрлым алдыда тұрды. Баспа өнімі 1952 жылы 250 баспа табактан 1959-1960 жылы 2000 дейін көтерілді.

Ғылыми әдебиеттің қалыптасуына академиялық институттар, ауыл шаруашылық ғылымы академиясының ғылыми зерттеу институттары, республиканың жоғары оқу орындары, сондай-ақ жекелеген министрліктер үлесін қосты. Ғылымның жоғарғы қарқынмен дамуы және әртүрлі салаға бөлінуі, республикадағы зерттеу жұмысының кең қулаш жаюы, зерттеу ой-өрісінің жетістіктері, оларды іс жүзінде қолданудың нәтижесі жаңа ғылыми басылымдардың тууына ықпал жасады.

50-жылдардың ортасынан бастап ғылыми зерттеу әдебиетінің үлес салмағы үздіксіз артты. Аталған уақытта ғылыми басылымдардың жалпы саны – 56 пайыз, көлемі 78,5 пайызға жетті.

Басылымдардың тақырыбында сол кезде дамыған білім салалары жөнінде әдебиеттер басым болды. Қазақстан ғалымдарының металлогения, астрофизика, астроботаника жөніндегі еңбектері дүниежүзілік мәні бар жаңалықтармен ғылымды байытты. Әлемге белгілі ғалымдар Қ.И. Сәтбаев, Г.А. Тихов, Ф.Г. Фесенков және басқаларының еңбектері басылып шықты.

Академия ғалымдары қоғамтану және гуманитарлық салада да көлемді жұмыстар істеді. Оның ішінде «Қазақ ССР тарихының» I және II томдары сияқты маңызды еңбектерді атап өтуге болады. Қазақтың атақты ғалым-ағартушылары Шоқан Уәлиханов пен Ыбырай Алтынсариннің «Таңдамалы шығармаларының» тексерілген мәтіндері, Қазақстанның тұңғыш археологиялық картасы баспаға әзірленді. «Қазақ эпосы», орыс және қазақ тілдерінде шыққан «Қазақ ертегілері», «Қазақ әдебиеті тарихының очеркі», атақты ақындар Абай Құнанбаев, Жамбыл Жабаев, Нұрпейіс Байғанин т.с.с. шығармалары жеке кітаптар түрінде жарияланды. Әдебиеттанудың, тіл білімінің, философияның, құқықтың, экономиканың, өнердің түрлі мәселелері жөнінде бағалы еңбектер жарияланды. Олардың кейбіреулері шет тілінде жарыққа шықты (соның ішінде чех, болгар, қытай тілінде).

Ғылыми әдебиет тақырыбы бойынша ғана емес басылым типі жөнінен де алуан түрлі бола бастады. Қазақстанның және басқа да одақтық республикалар ғалымдарының шығармалар жинағы және республикалық конференциялардың,

сессиялардың материалдары, монографиялар, ғылыми-көпшілік кітаптар жарық көрді.

Қазақстанда академик Қ.И. Сәтбаевтың әдеби-ғылыми мұрасын жүйелеп, зерттеуде үлкен жұмыс атқарылды. Оның дәлелі – ғалымның еңбектері мен өміріне арналған әдебиеттер әр түрлі үлгіде шығарылады:

- көптомдық басылымдар;
- таңдамалы еңбектер;
- монографиялар;
- тақырыптық жинақтар;
- құжаттар жинағы (хаттары мен жазбалары);
- мақалалар;
- баяндамалар;
- дәрістер;
- түрлі форумда, кездесулерде сөйлеген сөздері.

Академик Қ.И. Сәтбаевтың жүз жылдық мерейтойына орай 1998 жылдың сәуірінде Қазақстан Республикасының Үкіметі оның ғылыми мұрасын басып шығару туралы Қаулы қабылдады [16].

Бұл шешімді орындау үшін «Ғылым» баспасы 1998-2001 жж. 8 томдық «Еңбектерінің жинағын» басып шығарды. Ғалымның жарияланған 790-нан астам еңбегінен 390 еңбегі осы басылымға енді [17]. Басылымдағы материалдар тақырып бойынша орналасқан және әрбір том нақты бір мәселеге арналған, әр томның ішіндегі жұмыстар хронологиялық реті бойынша орналасқан. Осы басылымның ішіне енген жұмыстардың негізгі тақырыптық бағыттары:

- Жезқазған мыс-кен орны.
- Қазақстанның минералды-шикізаттық ресурстары.
- Қазақстандағы геологиялық зерттеу. Металлогениялық зерттеулер.
- Республикадағы ғылымның дамуы мәселелері.
- Мәдениет, білім мәселелері. Жастар тәрбиесі.

Қ.И. Сәтбаевтың классикалық зерттеулері геологиялық ғылымның дамуында белгілі бір кезеңді құрап, кейінгі зерттеулерге үлгі болды. Солардың ішіндегі «Металлогенические и прогнозные карты Центрального Казахстана» монографиясы – ғылыми - геологиялық әдебиеттің елеулі ескерткіші. Академик Қ.И. Сәтбаевтың бастауындағы бұл еңбектің авторлары ұжымы 1958 ж. Лениндік сыйлықты иеленді.

Қ.И. Сәтбаев еңбектерінің басым көпшілігі ғылымды ұйымдастыру және оны насихаттауға арналған. Алматыда 2000 ж. жарық көрген Қаныш Имантайұлының 8 томдық әдеби мұрасының жинағына енген еңбектері соны айғақтайды. «Наука Казахстана: 1941-1951 гг.» (Т. 5), «Наука Казахстана: 1955-1963 гг.» (Т. 6), Ғалымның «Қазақстанда өндіргіш күштердің онан әрі дамытудың кейбір мәселелері» (1955), «Қазақстан ғылымы мен өндіргіш күштері» (1961), «Ғылым практикамен күшті» (1961), «Ғылым алдыңғы шепте болсын» (1962), «Ғылымның өндіріспен байланысы нығайтылсын» (1963) деген секілді еңбектерінде ғылым – елдің өндіргіш күштерінің жетекші бір бөлімі, оның нәтижесі республика экономикасы мен мәдениетінің өркендеуіне тікелей әсер ететіндігін атап көрсеткен-ді [18]. Ол: «Еліміздің өндіргіш күштерін мықтап өрге бастыруда шешуші факторлардың бірі ғылым болмақ... Өзінің зерттеу жұмыстарын көкейкесті мәселелерге бағыттай отырып жүргізу нәтижесінде Қазақ ССР Ғылым академиясы республикамыздың алуан түрлі өндіргіш күштерін ашу және оларды игеру ісін тездетуге зор көмек көрсетіп келді», - деп жазды [19].

Соңғы 8-томында Қ.И. Сәтбаевтың еңбектерінің және оның өмірі мен қызметіне арналған биобиблиографиясы берілген. Бұл материалдар ғалымның әдеби-ғылыми мұрасының мазмұндарын жан-жақты ашуға көмектеседі.

Биобиблиографияның құрылымы төмендегідей:

1. Академик Қ.И. Сәтбаевтың өмірі мен қызметінің негізгі даталары
2. Ғылыми еңбектерінің алфавиттік және хронологиялық библиографиясы
3. Қ.И. Сәтбаевтың редакциялаған еңбектердің алфавиттік көрсеткіші
4. 1923 жылдан бастап өмірінің соңғы жылдарына дейін республиканың, бүкілодақтың және шетелдік ақпарат құралдарында басылған мақалалары тақырыптарының библиографиясы
5. Қ.И. Сәтбаевтың өмірі мен еңбектеріне арналған әдебиеттер. Кітаптар. Мақалалар.
6. Қ.И. Сәтбаевпен бірлескен авторлардың есімдер көрсеткіші.
7. Қ.И. Сәтбаев туралы кітаптар мен мақалалар авторларының библиографиясы
8. Қ.И. Сәтбаевтың есімімен аталған мұражай, ескерткіш және мүсін тізімдері.
9. Қазақстан қалаларының көшелері мен алаңдарында Қ.И. Сәтбаевтың құрметіне салынған ескерткіштер.

Қаныш Имантайұлының 1967-1970 жж. бес томдық «Таңдамалы еңбектері» жарыққа шығарылған. Онда ғалымның өмір бойы жинаған Қазақстанның өндіргіш күштерін, өнеркәсібін, ғылымы мен мәдениетін дамытуға арналған өте бағалы тәжірибесі жинақталған.

Бұл библиографиялық сирек басылым болуына байланысты 1989 ж. Қазақ ССР-нің Ғылым Академиясының Президиумы жанындағы техника және ғылым тарихы комиссиясының шешімі бойынша академик Қ.И. Сәтбаевтың «Ғылым және мәдениет туралы мақалалар жинағы» жарияланды. Аталмыш жинаққа автордың публицистикалық материалдарымен қатар – әдебиет пен өнертану, тарих, оқу-ағарту ісі, жастар тәрбиесі туралы еңбектері енді.

Қ.И. Сәтбаев қазақ халқының рухани қазынасы – ауыз әдебиетіндегі рухани мұраға айрықша мән беріп, оның зерттелуіне айтарлықтай үлесін қосқан. Ғалымның бастамасымен 1927 жылы Мәскеу қаласындағы Нәзір Төреқұлов басқарған ССРО Халықтары баспасынан «Ер Едіге» атты кітап алғаш рет жарыққа шықты. Содан кейін «Ер Едіге» дастаны өткен ғасырдың 80-жылдарының аяғына дейін жарық көрмеді. Сәтбаевтың кітапқа жазған Ер Едіге жайлы алғысөзін қазақ эпосы туралы байыпты зерттеу деп бағалауға болады. Осы жинақта 1923 жылы «Қазақ тілі» газетінде алғашқы рет жарияланған ғалымның халық әні жайлы жазған «Обаған» атты мақаласы да басылды.

Қ.И. Сәтбаев еңбектерінің басылым түрінің бірі – құжаттар жинағы: 1999 ж. «Атамұра» баспасынан қазақ және орыс тілдерінде «Қ.И. Сәтбаев: Хаттары мен жазбаларынан» атты құжаттар жинағы жарық көрді [20]. Кітап академик Қ.И. Сәтбаевтың өмірі мен қызметін зерттеуде құнды мәліметтермен және Қазақстан ғылымының қалыптасуымен, даму кезеңдерімен толығырақ танысуға көмек береді. Кітапта Жезқазған кен орнын игеруге және металлургиялық комбинат құрылысына байланысты құжаттар мол игерілген. Жарияланып отырған мәліметтер хронологиялық түрде орналастырылған.

Бірінші бөлімде ғалымның өмірбаянының аз зерттелінген ерте кезеңіне (1920-1930 жж.) қатысты құжаттар берілген. Онда сол кездері ауыл мұғалімі, кейін халық соты болған жас Сәтбаевтың күнделікті және қысқаша іскерлік естеліктерімен қатар, оның әлеуметтік бағыттағы тұжырымдамалары келтірілген. Ондағы құжаттар Сәтбаевтың қай салада, қандай қызметте болмасын, үнемі үлгілі және ерекше дарын иесі болғанын айғақтап тұр. Сол кезеңде күнделіктерінде жазған естеліктеріндегі алуан түрлі табиғи байлықтарды иелене отырып, ауыр жағдайдағы халықтың өмірін түзегісі келген асқақ арманынан, оның нағыз ұлт жанашыры болғанын байқаймыз.

Қ.И. Сәтбаевтың айқын ұйымдастырушылық таланты соғыс жылдарында көрінеді. Сол жылдардағы хаттар мен естеліктер ҚазГАФ-тың Ғылым академиясына айналуына қарқынды ықпал жасағандығына куәлік береді.

Ғылымды ұйымдастырудың жаһандық мәселелерімен айналысып жүрген Қ.И. Сәтбаев болашаққа үміт сыйлайтын жас ғалымдармен кездесуге және сұхбаттауға уақыт тауып, олардың тағдырына ықпал етті, қазақ ғылыми интеллигенциясының, ғылыми кадрлардың көбеюіне барынша ықпалдасты.

Кітаптың соңында замандастарының, әріптес-ғалымдардың ол жайлы естеліктері және оның өмірі мен қызметіндегі негізгі даталар көрсетілген.

Бұл жинаққа Қ.И. Сәтбаев хаттары мен құжаттарының тек қана бір бөлігі енгізілген. Қалған мәліметтер де зерттеушілер үшін таптырмас дерек.

Кітаптың құрастырушысы, алғысөз бен түсініктемелерінің авторы –тарих ғылымдарының кандидаты Ғ.О. Батырбеков. Оның үлкен де тиянақты жұмысын жүргізгенін ерекше айту керек.

Ғалымның мақалалары, баяндамалары, түрлі форумдарда сөйлеген сөздері, дәрістері, хаттары ақпарат құралдарында үнемі жарияланды. Ондағы теориялық және методологиялық мәселелердің көкейкестігі қазіргі кезде де маңызды.

1960 ж. 13 тамызда Қазақстан мұғалімдерінің III съезінде Қ.И. Сәтбаев сөйлеген сөзінде қоғамдағы халық мұғалімінің алатын орнын, оның жастарды тәрбиелеудегі міндеттері туралы: «Оқушыларға қоғамның ең пайдалы мүшесі боларлық, ғылым саласына жөн-жоба сілтеу – мұғалімнің бірінші парызы», – деп ерекше атап көрсетті. Бұдан соң президент: «Ғылым Академиясының ірі ғылыми баспасы бар. Академияның бұл баспасы әрбір екі күнде көлемі 10-15 баспа табақтық бір ғылыми кітап шығарды. Оның бұл ғылыми еңбектері тек біздің елімізге ғана емес, шет елдерге де кеңінен тарап отыр. Академия 250-ден астам ғылыми мекемелермен ғылыми кітаптар алмасып тұрады. ... Академия өзінің «Хабаршылар» сериясын шығарды, олар республиканың ғылымы мен шаруашылығының жеке салаларындағы ғылыми жетістіктеріне арналған, көптеген монографиялық еңбектер шығарады. Республиканың өмірін және табиғи байлықтарын зерттеудегі соңғы жаңалықтар жазылған Академияның осы еңбектері мектептердің барлық кітапханаларында болса екен деген тілек білдіргім келеді» деп ғылыми әдебиеттерді даярлау және жарыққа шығару мәселелері мен ғылымды дәріптеу жолдары туралы айтты [21].

Қ.И. Сәтбаев халқының болашақ ұрпағын дұрыс тәрбиелеу, санасын өсіру, білім-ғылымға бейімдеу жолында талай еңбек етті. Мысал үшін, ғалым жастар мен мектеп туралы бірнеше мақала жазған: «Сөзімді сіздерге арнаймын», «Қазақстан пионеріне», «Зор болашақ», «Политехникалық оқудың жүзеге асырылуын тілеймін», «Ғалымдардан бір тілек», «Школа и время» т.б. Бұл жарияланымдар ғалымның оқу-ағарту ісі және жастар тәрбиесі мәселелеріне көзқарасын бейнелеумен, ғылымды балалар тілімен дәріптеуімен бағалы. «Білім және еңбек» журналы редакциялық алқасының мүшесі болды. Осы басылымның 1960 жылғы 3-санында «Еңбекте шындал» деген мақаласында жастарға арнап, яғни болашаққа қарап, былай деп жазған: «Біздің Республикамыздың геологиялық картасында Менделеев таблицасындағы барлық элементтерді кездестіруге болады. Міне, осы қазынаны игеруге Қазақстанға жалынды жастар келіп жатыр. Сол жас жұмысшылардың, жас құрылысшылардың ішінен алдымен республикамыздың ұл-қыздарын, қазақ жастарын көбірек көрсек дейміз» [22]. «Мектеп пен заман» мақаласында академик мектептің қайта құрылуы туралы айта келе, білім берудегі өзгерістер қоғамның экономикалық, әлеуметтік және мәдени өміріндегі өзгерістерімен сәйкесе жүруі керек» - деп атап көрсетеді. «Бағдарламадан қажетсіз материалдарды алып тастап, оның орнына негізгі заңдылықтарды оқытуға көңіл аудару керек» деген ұсыныс жасады. Мысалы, тарихты оқыту барысында оқушылардың шамадан тыс тарихи дата, оқиға аттарын есте сақтауға мәжбүр болғанын, ғалымның пікірінше, пәннің ішіндегі кейбір тақырыптарды баланың ой өрісінің жалпы дамуына тигізетін әсері болмағандықтан алып тастауға болады. Оның орнына тарихи оқиғалардың экономикалық және әлеуметтік себептерін тереңдете түсіндіру дұрыс. Басқа да оқу пәндерінде қосалқы материалдар аз емес» [23], – дейді президент.

Қ.И. Сәтбаев тарапынан айтылған кемшіліктер оқыту жүйесінде әлі күнге дейін бар. Баспасөз арқылы бұрыннан мәлім болып келгендей, өткеннің оқиғаларын, көрнекті тұлғалардың объективті түсіндірілуін және де жасөспірімдердің дұрыс тарихи түсінігін қалыптастыру үшін Қазақстан тарихы бойынша мектеп және ЖОО оқулықтарын қайта қарастаратын қажеттілік туды. [24]

Қазақстандағы 1991-2014 жж. баспа өнімі (2–5 кесте, қосымша) туралы мәліметтер бұл саладағы жұмыстың келесі бағыттарда жүргізілуін қамтиды.

1. Гуманитарлық және қоғамдық ғылымдар саласындағы басылымдар басымдық танытады, техникалық және инженерлік ғылымдар саласындағы кітаптар айтарлықтай аз.

2. Шетел тілдеріндегі басылымдардың меншікті салмағы салыстырмалы түрде көп емес. Қазақ авторларының еңбектерін ағылшын, орыс, француз немесе неміс тілдеріне аудару үшін қаржылық көмек керек.

3. Халықаралық ғылыми кеңістікке сіңісу үдерісін қамтамасыз ету мақсатында ғылыми басылымдардың электронды нұсқада жариялануын белсендендіру қажет.

№№ 3-4 кестеде арнаулы мақсатты және тақырыптық тараулар бойынша шығарылған әдебиеттер туралы мәліметтер берілген.

Біз осы жылдары кітап өнімдерінің барлық түрінің (бұқаралық-саяси бөлімінен басқа) басылым санының артқанын байқаймыз.

Соның өзінде шығарылымның негізгі өсімі оқу және оқу-әдістемелік әдебиетке тиесілі – 2014 ж. бұл басылымдардың саны 1991 ж. салыстырғанда 7,3 еседен көбірек артқан.

Өз шешімін күтіп тұрған мәселелердің қатарына – саналы оқу және балалар мен жасөспірімдерге арналған кітаптарды шығаруын кеңейтуді жатқызуға болады. Еліміздің саяси, экономикалық, мәдени салаларындағы түбегейлі өзгерістер кітап ісінде жиналған тәжірибенің мәнін сын көзімен түсіну, кітап шығару мен таралудың қазіргі заманға сай түрлері мен әдістерін табуды қажет етеді.

1963 жылдың 13 наурызында өткен ҚазКСРҒА-ның жылдық жиынындағы өзінің кіріспе сөзінде Қ.И. Сәтбаев: «Бізге жас ғылыми мамандардың кәсіби дайындығына осыдан да көп көңіл бөлу керек, ол ең алдымен республикамыздағы маңызды да бір жағынан аса тапшы математика, механика, ядролық физика, жартылай өткізгіштер мен қатты денелер физикасы, биофизика, биохимия, радиохимия, электроника, радиотехника және т.с.с. сияқты мамандықтармен тығыз байланысты» [25], – деп атап көрсеткен еді. Қазақстан Ғылым академиясының алғашқы президентінің бұл өсиеті қазіргі күннің міндеттерімен үйлесімді. Сондықтан да Қ.И. Сәтбаевтың ғылыми-шығармашылық мұрасын зерттеудің маңызы өте зор.

Жалпы айтқанда еліміздің экономикасы, ғылымы мен мәдениетінің дамуында ғылыми кітап маңызды рөл атқарады. Отандық ғылыми әдебиеттің қалыптасуы мен дамуында, оның бастауында тұрған – академик Қ.И. Сәтбаев Ғылыми басылымдардың сапасы мен мәдениетін қалыптастыра білді. Ол бір жақты ғана шектелмей, ғылым мен өндірісті ұштастыру, ғылымды жастар арасында дәріптеу, оқыту ісін жетілдіру, жас мамандарды даярлау мәселесін жоғары деңгейде көтерді.

Әдебиеттер

- 1 Советтік Қазақстан ғылымы. 1920-1940. – Алматы, 1960. – 21 б.
- 2 ҚР ҒжБм БВММ. 2- қ., 1-т., 13-іс, 2-п.
- 3 ҚР ҒжБм БВММ. 2- қ., 1-т., 13-іс, 1-п.
- 4 ҚР ҒжБм БВММ. 2- қ., 1-т., 13-іс, 131-134-п.п.
- 5 ҚР ҒжБм БВММ. 2- қ., 1-т., 13-іс, 107-іс, 12 п.
- 6 ҚР ҒжБм БВММ, 38-қ., 1-т., 7а-іс 222 п. ҚР ҒжБм БВММ 38-қор 1-тізбе. 7а-іс. 42-43 п.
- 7 ҚР ПМ. 708- қ., 12-т., 1867-іс, 130- п.

- 8 ҚР ПМ. 708-қ., 15-т., 1570-іс, 35- п.
9 ҚР ҒжБм БВММ 38-қ., 1-т., 7а-іс, 205- п.
10 ҚР ҒжБм БВММ 38-қ., 1-тізбе. 7а-іс, 122- п.
11 Резолюция VIII съезда Коммунистической партии Казахстана по отчетному докладу ЦК КП Казахстана. – Алма-Ата, 1956. – С.21.
12 Нинбург Б.Я. Издательская деятельность Академии наук Казахской ССР // Наука Казахстана. 1920-1960. – Алма-Ата, 1960. – 666 с.
13 Сатпаев К.И. Избранные статьи о науке и культуре. – Алматы: «Ғылым», 1989. – С.62.
14 ҚР ҒжБм БВММ. 38-қ., 1-т., 45 а-іс, 144-145-п.п.
15 ҚР ҒжБм БВММ. 38-қ., 1-т., 45 а-іс, 193-п.
16 ҚР Үкіметінің 1998 жылғы 14 сәуірдегі № 332 қаулысы (Қ.И. Сәтбаевтың туғанына 100 жыл толуына арналған мерейтойлық мерекелерді дайындау және өткізу жөнінде) // ҚР Президенті мен ҚР Үкіметінің актілер жинағы – 1998,- №11. 37-39- бб.
17 Сатпаева М.К. Завершено юбилейное издание трудов академика К.И. Сатпаева. // Вестник МОН РК. – 2002. – С. 122-129.
18 Сатпаев К.И. Собрание трудов. В восьми томах. Т.6. – Алматы: РИО ВАК РК, 2000. – С.267-277; С.351-361; С.434-436.
19 Қазақстанның ғылымы мен өндіргіш күштері // Собрание трудов в 8-томах. Т. 6. – Алматы: РИО ВАК РК, 2000. – 303 с.
20 Ананьева С. Издательство «Атамұра» представляет // Наука Казахстана. – 1999. – 1-15 февраля; Нүрпейіс Қ. Ғылым жолы бірде шуақ, бірде ызғар // Егемен Қазақстан. – 1999. – 7 мамыр.
21 Сәтбаев Қ.И. Ғылым мен мектеп. – ЕПЗ // Қазақстан мұғалімі. – 1960. – 13 август; Сәтбаев Қ.И. Қазақстан – менің Отаным. – Алматы: Ғылым, 1999. – 433-437-бб.; Сатпаев К.И. Собрание трудов. В 8-томах. Т.8. – Алматы: НИЦ «Ғылым», 2001. – 214 с.
22. Сәтбаев Қ.И. Еңбекте шыңдал // Білім және еңбек. – 1960. – №3. – 1-б.; Сатпаев К.И. Собрание трудов. В 8-томах. Т.8. – Алматы: НИЦ «Ғылым», 2001. – 216 с.
23 Сатпаев К.И. Школа и время // Учитель Казахстана. – 1961. – 31 августа; Сатпаев К.И. Собрание трудов. В 8-томах. Т.8. – Алматы: НИЦ «Ғылым», 2001. – С. 224-225.
24 Тұрлығұл М. Үзік-үзік оқылатын Отан тарихы // Егемен Қазақстан. – 2008. – 20 тамыз; Сатыбалдиев Ғ. Оқытудың оқулықсыз жолы бұлдыр // Қазақстан мұғалімі. – 2003. – 1 қыркүйек.
25 Сатпаев К.И. Основные итоги работы Академии наук КазССР в 1962 году и очередные задачи // Собрание трудов. В 8-томах. Т.6. – С.417

БЕКИШЕВ А.С.

Заведующия музеем редких книг РГП «Ғылым ордасы»

РАХИМЖАНОВА С.Р.

Канд. филол. наук, книговед

К.И. САТПАЕВ: СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ АКАДЕМИЧЕСКОГО КНИГОИЗДАНИЯ

Резюме

В истории становления и развития отечественной научной книги особое место принадлежит академику К.И. Сатпаеву. При его непосредственном руководстве в 1946 году было создано типография и издательство Академии наук, которая занимала ведущее место в изданий научной книги.

Высокие темпы развития и дифференциация наук, широкий размах исследовательской работы в республике вызвало появление новых изданий, в которых фиксировались достижения исследовательской мысли и результаты их практического применения. Труды казахстанских ученых по металлогении, астрофизике, астрофизике, астроботанике обогатили науку открытиями мирового значения. Были опубликованы работы таких всемирно известных ученых, как К.И. Сатпаев, Г.А. Тихов, Ф.Г. Фесенков и др.

Ключевые слова: издательство «Наука», издательство, редакционный совет, издательская деятельность, академические издания, научные труды, редакторские и корректорские работы, монография.

A.S. BEKISHEV

(Head of the Museum of Rare Books, «1Gylm ordasy» RSE)

S.R. RAHIMZHANOVA

(Candidate of Philology, bibliologist)

K.I. SATPAYEV: formation and development of the academical book publishing

Summary

In the history of formation and development of national scientific book a special place belongs to Academician K.I. Satpayev. With his direct leadership in 1946, was created typography and publishing Academy of Sciences, which is a leader in the publication of scientific books.

Rapid development and differentiation of Sciences, wide scope of research in the country led to the emergence of new publications, which were fixed to achieve research ideas and results of their practical application. Proceedings of the Kazakh scientists on metallogeny, astrophysics, astrophysics, astrobotany enriched science discoveries of world importance. Were published works by such internationally renowned scientists as K.I. Satpayev, G.A. Tikhov, F.G. Fesenkov et al.

Keywords: publishing house «Science», publishing house, editorial Review Board, publishing activities, academic publications, scientific works, editing and proofreading works, monograph.

Бәйбә - 3. Әлем халыктары тілдерінде шығарылған кітаптар мен кітапшалар (1991-20014 азе.)

Әдісәдә	Е'юәі пәі ү	Оюәіі ү (мың дана)	Көлемі (мың баспа аяа.)	Қазак о'е'і ая		І дү п о'е'і ая		Үйғыр о'е'і ая		Ағылшын о'е'і ая		І әі п о'е'і ая		Оюәі бос о'е'і ая	
				Е'юәі пәі ү	Оюәіі ү (мың аяа)	Е'юәі пәі ү	Оюәіі ү (мың дана)	Е'юәі пәі ү	Оюәіі ү (мың аяа)	Е'юәі пәі ү	Оюәіі ү (мың аяа)	Е'юәі пәі ү	Оюәіі ү (мың аяа)		
1991	1534	32327,00	358971,00	549	13930,10	895	17887,80	6	48,40						
1992	1226	30512,00	308774,00	488	13729,90	672	15365,80	32	71,90	5	83,30				
1993	1159	25267,00	277314,00	522	13382,60	577	11337,80	36	114,80	2	50,20				
1994	1148	18999,00	199240,00	565	12548,10	538	6090,00	20	71,40	3	2,20				
1995	1115	13051,00	119728,00	606	8854,50	483	3918,00	13	159,00	1	7,70				
1996	1226	21014,00	209634,00	627	14682,10	542	6048,60	38	338,80	1	5,00				
1997	1015	13148,00	135741,00	458	7367,30	413	4999,20	28	84,00	3	6,10	8	53,5		
1998	1384	17592,00	159870,00	567	9468,40	623	6982,10	31	73,40	41	131,90	Дрзязкы не выделены	1	1,0	
1999	1301	11540,00	96267,00	434	3847,00	669	3930,30	14	27,50	19	162,30	-	2	0,8	
2000	1777	9781,00	101660,00	606	4265,25	858	3704,091	22	35,95	9	9,80	не выдел	1	5,0	
2001	2400	12629,00	141642,00	994	6912,30	1267	5155,60	64	66,70	17	115,70	18	69,8	7	34,4
2002	3031	13419,00	158918,00	1139	6400,92	1387	5646,43	49	38,68	23	475,50	12	97,63	7	36,18
2003	3576	14403,00	166221,00	1535	6819,34	1515	6152,48	82	63,90	42	385,80	13	94,19	16	37,94
2004	3906	12765,00	167189,00	1476	6090,47	1616	5054,32	126	78,50	36	404,46	10	82,81	9	25,75
2005	3478	13869,00	180341,00	1539	6732,95	1428	5879,96	65	72,66	43	344,70	14	99,70	8	30,70
2006	4121	13671,00	189033,00	1881	7045,62	1551	5195,48	67	49,19	76	538,81	27	102,22	23	31,80
2007	4211	12819,00	214718,00	1885	6789,92	1539	4286,65	58	90,54	43	367,95	23	78,73	15	22,90
2008	4611	12387,00	183196,00	2049	6412,22	1558	4612,78	63	53,54	50	189,73	7	17,85	8	12,80
2009	4211	14783,00	205279,00	1874	5684,68	1508	4093,08	57	54,40	49	261,70	9	35,00	7	11,50
2010	4364	15756,41	229996,16	1940	8291,72	1651	5970,13	85	74,28	45	313,15	15	40,15	16	23,90
2011	5234	16300,57	230145,74	2552	9171,79	1790	5414,96	55	34,69	89	318,77	17	16,45	21	13,65
2012	4401	15799,75	199751,25	2087	8789,77	1568	5938,77	53	66,17	62	339,19	19	22,04	16	14,10
2013	5033	13824,29	185537,90	2449	8045,25	1651	4552,80	37	44,20	97	501,13	11	10,98	7	5,45
2014	5104	13847,50	183974,89	2307	6965,73	1856	5065,73	60	43,50	125	779,75	14	10,01	18	9,78
Барлығы:	70566	389504,5	4603142	31129	202227,9	28155	153282,9	1155	1807,7	887	5843,24				

Байға - 4. Қазақстан баспалары мен баспа ісімен айналысатын мекемелер шығарған әдебиеттердің арнаулы мақсаты бойынша бөлінуі

Мазмұны	1991		2000		2001		2008		2009	
	Кітап саны	Таралымы (мың дана)	Кітап саны	Таралымы (мың дана)	Кітап саны	Таралымы (мың дана)	Кітап саны	Таралымы (мың дана)	Кітап саны	Таралымы (мың дана)
Бұқаралық-саяси басылымдар	230	3742,9	95	129,58	120	159,80	150	263,10	121	343,18
Ғылыми байға әуі байға	396	4248,5	379	209,51	582	348,50	637	429,44	689	455,62
Оқулықтар	234	8072,5	579	7419,84	794	10404,00	1855	7758,13	1692	7870,04
Көркем әдебиеттер	198	7593,1	275	399,50	375	685,00	759	1083,48	694	917,53
Балаларға арналған әдебиеттер	112	6585,4	30	37,40	41	27,60	183	623,20	123	377,61
Анықтамалар	42	976,0	84	901,90	80	261,90	159	780,86	146	238,85

Мазмұны	2010		2011		2012		2013		2014	
	Кітап саны	Таралымы (мың дана)	Кітап саны	Таралымы (мың дана)	Кітап саны	Таралымы (мың дана)	Кітап саны	Таралымы (мың дана)	Кітап саны	Таралымы (мың дана)
Бұқаралық-саяси басылымдар	141	224,27	62	90,35	62	121,40	45	82,35	40	56,45
Ғылыми айлп ә і әд	778	625,44	999	689,09	905	689,09	1228	991,13	1157	733,79
Оқулықтар	1937	12271,70	2448	10709,08	1537	11042,91	1514	8505,36	1708	8322,56
Көркем әдебиеттер	626	830,12	644	1005,77	622	811,30	769	999,39	731	931,73
Балаларға арналған әдебиеттер	111	256,60	287	1357,43	171	344,79	182	610,29	96	200,59
Анықтамалар	168	590,83	208	853,16	107	436,94	159	296,38	122	315,74

Е̇ай̇ - 5. Кітаптар мен кітапшалардың тақырыптық тараулар бойынша бөлінуі (1991-2014 ағ.)

Тақырыптық тарау	Е̇ай̇ пай̇	Таралымы (мың дана)
Білім беру мәселелеріне арналған әдебиеттер	17819	209734,02
Саяси, әлеуметті-экономикалық мәселелеріне арналған әдебиеттер	15104	41088,16
Көркем әдебиет	12986	53203,78
Жаратылыстану-ғылыми дебиеттер	4732	5745,79
Ғылым, мәдениет және БАҚ мәселелеріне арналған әдебиеттер	3109	5532,21
Техникалық әдебиеттер	4236	5266,02
Филология ғылымдар мәселелеріне арналған әдебиеттер	3439	13675,93
Медициналық әдебиеттер	2461	6250,63
Ауыл шаруашылық мәселелеріне арналған әдебиеттер	1770	8866,99
Балалар мен жасөспірімдерге арналған әдебиеттер	1290	17702,50
Өнер мәселелеріне арналған әдебиеттер	1025	4378,04
Дене шынықтыру және спорт мәселелеріне арналған әдебиеттер	534	1607,66
Барлығы	68505	373051,76

Такырыптык тарау	Ғ-бай пай ы										Таралымы (мың дана)				
	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2009	2010	2011	2012	2013	2014			
Билм беру мөселелерине арналган өдебиеттер	940	1166	1246	1136	1191	1293	7510,05	11736,48	9857,56	12232,04	9773,80	10589,20			
Саяси, өлеуметтi-экономикалык мөселелерине арналган өдебиеттер	1033	1095	1246	1032	1172	1054	2139,67	1573,66	2211,05	1310,52	986,73	867,28			
Көркем өдебиет	848	786	992	813	1108	966	1175,64	1089,25	1791,19	1112,10	1553,64	1313,26			
Жаратылыстану-ғылыми дебиеттер	311	328	476	359	407	413	201,47	209,84	358,62	201,23	197,30	186,48			
Ғылым, мәдениет және БАҚ мөселелерине арналган өдебиеттер	114	107	133	131	145	209	62,96	187,26	216,09	194,64	122,22	127,29			
Техникалык өдебиеттер	252	314	367	352	333	384	181,09	229,31	220,75	204,55	125,50	153,88			
Филология ғылымдар мөселелерине арналган өдебиеттер	179	165	290	211	330	283	181,90	288,00	448,96	133,44	314,94	222,83			
Медициналык өдебиеттер	172	149	143	86	96	118	104,7	101,10	164,68	90,40	91,60	41,95			
Ауыл шаруашылык мөселелерине арналган өдебиеттер	67	59	74	95	42	158	40,92	39,94	30,42	65,90	19,87	48,51			
Балалар мен жасөспiрiмдерге арналган өдебиеттер	38	22	111	92	78	90	159,00	42,20	172,34	158,00	301,14	200,59			
Өнер мөселелерине арналган өдебиеттер	66	52	97	73	95	89	77,35	52,41	109,85	62,85	318,08	71,46			
Дене шынықтыру және спорт мөселелерине арналган өдебиеттер	27	30	44	29	36	47	17,43	47,85	55,84	22,98	12,39	24,50			
Барлығы	4047	4273	5219	4409	5033	5104	11852,2	14023,6	15637,4	15788,7	13817,21	13847,23			

МАРГУЛАН Д.А.

вице-президент Общественного фонда имени академика А.Х. Маргулана
ТЛЕУБЕРДИНА З.

сотрудник отдела по работе с архивами и историко-документальными
коллекциями личного происхождения ЦГА РК

ПУТЬ УЧЕНОГО

(К 110-летию А.Х. Маргулана)

*«Он – сын, рожденный на счастье казахского народа,
еще при жизни ставший легендой»*

Аннотация

Данная статья посвящена 110-летию выдающегося ученого Казахстана А.Х. Маргулана. Авторами статьи на основе архивных документов всесторонне изучены биография, научная и творческая деятельность исследователя. А.Х. Маргулан был разносторонней личностью. Он ставил перед собой решение фундаментальных проблем. Перед ним стояли сложные задачи: привести в систему такие науки как история, археология, этнография; организовать крупные экспедиции по исследованию исторических памятников, выпуск монографии по истории и литературе, воспитание молодежи, склонной к науке.

А.Х. Маргулан – основатель археологической и этнографической наук в Казахстане, по его инициативе был организован ряд значительных экспедиций по данным направлениям в самые глубинные районы казахских степей. В материалах к библиографии ученого говорится о его большом вкладе в изучение городских цивилизаций Южного Казахстана. Им были обнаружены и изучены древние городские культуры в бассейнах рек Сыр-Дарья, Талас, Шу. Кроме того, под его руководством неустанно проводились работы по исследованию древних культур эпохи бронзы и ранних кочевников на территории Центральной Азии. А.Х. Маргулан внес огромнейший, неопенимый вклад в отечественную науку. И данная статья в раскрыла его заслуги по личному архиву ученого.

Ключевые слова: А.Х. Маргулан, ученый, этнография, археология, культурное наследие, архивные документы, исторический памятник.

Основными вопросами реализации Государственной программы «Культурное наследие» являются сохранение, изучение и использование историко-культурного наследия народа Казахстана. Новое поколение использует богатство материальной и духовной культуры, созданной предыдущими поколениями, для дальнейшего творчества.

В рамках реализации государственной программы «Культурное наследие» Центральный Государственный архив провел большую работу. Закончилось научное описание документов личного архива Алькея Хакановича Маргулана, академика Академии наук Казахской ССР, заслуженного деятеля науки Казахстана, ученого-археолога, этнографа, востоковеда, историка, филолога, общественного деятеля – выдающегося ученого, представляющего собой своеобразное явление в области гуманитарных наук Казахстана, как ученый с универсальным знанием, охватывающий многогранные стороны науки.

А.Х. Маргулан родился 11 мая 1904 года в Баянауле близ озера Жасыбай в простой казахской семье. Его отец, Хакан, в свое время был известным знатоком народного творчества. В пять лет Алькей научился читать и писать. Благодаря

прекрасной детской памяти, он наизусть знал эпосы «Кобланды», «Алпамыс», «Коруглы», «Козы Корпеш и Баян сулу», «Мунлык-Зарлык».

Начальное образование Алькей получил в аульской школе. Учился в трехклассной русской школе, организованной аульным обществом в Баянауле. Поступив в 1919 г. на учительские курсы в г. Павлодар и окончив их в 1920 г., вернулся в родной аул учителем второй Далбинской школы I ступени в Баянаульском районе. В 1921–1925 гг. юноша является слушателем Семипалатинского педагогического техникума.

В годы учебы в Семипалатинске Алькей сотрудничает с редакциями журнала «Таң» и газеты «Қазақ тілі». В 1925 г. по окончании техникума по совету М.О. Ауэзова Алькей Хаканович едет учиться в Ленинград, где поступает на литературный факультет Восточного института и одновременно слушает лекции на историко-филологическом факультете в Ленинградском университете.

Начало научной деятельности А. Маргулана можно отнести ко времени учебы в Ленинграде. Будучи студентом он приобщился к научно-исследовательской работе. И тогда его интересовали материальные и духовные памятники седой древности Казахстана. Он занимается сбором архивных материалов по истории и культуре казахского народа, литературной деятельностью – в его переводе казахский читатель познакомился с произведениями русских и зарубежных писателей.

В 1926–1927 гг. молодой, энергичный студент, будущий ученый, участвует в Казахской и Алтайской экспедициях Особого комитета по исследованию союзных и автономных республик Академии наук СССР под руководством академика А.Е. Ферсмана и профессора С.И. Руденко. Это были начальные шаги в большую науку. Итогом его участия в работе экспедиции явилась публикация первых научных статей, в которых он охарактеризовал этнические группы казахского народа.

В документах архива можно прочитать, что в 1929 г. по окончании учебы в Институте и защиты дипломной работы о творчестве Абая Алькей Хаканович работал в Комитете нового алфавита при Наркомпросе Казахской ССР. С 1931 г. по 1934 г. учился в аспирантуре Государственной академии материальной культуры в Ленинграде. Здесь он изучал восточные источники, специализировался по археологии и искусству Восточного Туркестана, принимал участие в работе археологических экспедиций, совмещая учебу с преподавательской работой в Ленинградском Восточном институте. В 1936–1938 гг. – стажер, научный сотрудник Института истории материальной культуры Академии наук СССР.

В связи с открытием в 1938 г. Казахского филиала Академии наук (КазФАН) СССР в Алма-Ате он был приглашен на родину. И с этого времени ученый непрерывно работал в системе КазФАН СССР, позднее преобразованном в Академию наук Казахской ССР, заведя секторами истории и археологии, отделами палеолита и этнографии Института истории, археологии и этнографии Академии наук Казахской ССР им. Ч.Ч. Валиханова. В документах служебной деятельности А.Х. Маргулана сохранилась копия постановления Совета Народных Комиссаров Казахской ССР от 7 декабря 1945 года «Об организации Академии наук Казахской ССР».

В документе об основных датах жизни и деятельности академика А.Х. Маргулана указывается, что в 1943 г. он защитил диссертацию на соискание ученой степени кандидата исторических наук на тему «Историческое значение ярлыков и пайцзе», посвященную изучению памятников кыпчакской письменности, а через два года – итог его многолетних исследований – диссертацию на соискание ученой степени доктора филологических наук на тему: «Эпические сказания казахского народа».

«Перед А. Маргуланом стояли сложные задачи: привести в систему такие науки как история, археология, этнография; организовать крупные экспедиции по исследованию исторических памятников, выпуск монографии по истории и литературе, воспитания молодежи, склонной к науке».

В 1946 г. был избран членом-корреспондентом, в 1958 г. академиком Академии наук Казахской ССР, а в 1960 г. ему было присвоено звание профессора.

А.Х. Маргулан – основатель археологической и этнографической наук в нашей республике, по его инициативе был организован ряд археологических и этнографических экспедиций в самые глубинные районы казахских степей.

В материалах к биобиблиографии ученого говорится о его большом вкладе в изучение городских цивилизаций Южного Казахстана. Им были обнаружены и изучены древние городские культуры в бассейнах рек Сырдарья, Талас и Шу.

Под руководством А.Х. Маргулана неустанно велись археологические изыскания древних культур эпохи бронзы и ранних кочевников на территории Центрального Казахстана. В свете отчета ученого о работе Центрально-Казахстанской экспедиции 1951 года Ученый совет Института истории, археологии и этнографии констатировал: «...Центрально-Казахстанской экспедицией проведена значительная работа по исследованию памятников эпохи раннего металла на территории Карагандинской области, примыкающей к пустыне Восточной Бетпакдала и северного Прибалхашья... Раскопками группы памятников вскрыт богатый материал, позволяющий судить об уровне развития производительных сил населения Центрального Казахстана в период раннего металла, ...установить ведущую форму хозяйства, которая выражалась в пастушеском скотоводстве, крупном общественном разделении труда, земледелии, выработке руд и плавке металла (меди, олова, бронзы), раскопки дали значительный антропологический материал...», а также Ученый совет отметил, что Центральный Казахстан является одним из крупнейших очагов бронзовой культуры. Учитывая это обстоятельство, необходимо продолжение и более углубленное изучение бронзы Центрального Казахстана, проведение в ближайшие годы раскопок как могильников, так и поселений андроновцев.

В экспедициях были не только открытия и находки, но и тревоги и переживания за памятники культуры и их сохранность. В одном из писем Президиуму Академии наук Казахской ССР и в Институт истории, археологии и этнографии ученый пишет: «Глубокими археологическими разведками установлено, что в районе освоения целинных земель и новостроек подвергается разрушению и гибели большое количество историко-художественных памятников, имеющих большое научное значение. Это, прежде всего, каменные сооружения (менгиры, кромлехи, дольмены), великолепные гранитные стены (цисты), относящиеся к эпохе бронзы. Если не принять срочные меры к их исследованию, они исчезнут бесследно для науки...».

В личном архиве А.Х. Маргулана имеются материалы Центрально-Казахстанских археологических экспедиций Академии наук Казахской ССР, которые тоже переданы на государственное хранение. Эти документы рассказывают о памятниках Бегазы-Дандыбаевской культуры: некрополи, курганы, мавзолеи комплексов Айшырак Б, Аксу-Аюлы, Бегазы, Бесоба, Бугулы, Былкылдак, Дарат, Егизек, Курьлыс, Ортау, Сангру, Шлым, Кобдик, Тагибай-Булак и др., менгиры, жертвенники, поселения: Атасуское, Бугулинские, Каркаралинские, Каратомар, Улытау, Шортанды-Булак, селище Жамантас, плотины в комплексах Алтын, Жаксы-Керегетас, Жетым-Шоки и др. Они состоят из планов комплексов и отдельных поселений, плавильных печей, планов и разрезов курганов и оград, жилищ и землянок, их рисунков до и после раскопа, рисунков находок из некрополей, мавзолеев и жилищ: каменные орудия горного дела, каменные, кремневые орудия, ювелирные молотки, бронзовые предметы, керамические, медные, кристаллические, костяные изделия, сосуды, их фрагменты и др., наскальные гравюры; фотографий объектов исследований.

В группу памятников культуры ранних кочевников входят такие комплексы, как Жаксы-Кызылтау, Канаттас, Улытау. В этой группе есть т.н. курганы «с усамы»

в местностях Аксай, Баспалдак, Джанайдар, Кара-Бие, Койтас, Сарысу, Тогузбай-Куль и др.

Среди материалов археологических экспедиций есть документы, свидетельствующие о памятниках тюркского периода (планы тюркских оград), средневековья – это городища Улытау: Айбас-Дарасы, Домбагул, Жузбай-Куль и др. (планы каменных крепостных сооружений, укреплений, поселений и т.д.), а также о памятниках архитектуры доисламского периода: мавзолеи, уйтас, дингек и дынги, надгробные сооружения (планы и разрезы, рисунки и фотографии), памятниках архитектуры Казахстана (XVIII–XIX вв.): мавзолеи, мазары, башни, надгробные сооружения, кумбезы (планы и разрезы, рисунки и фотографии).

На большом материале археологических исследований территории Центрального Казахстана были написаны и изданы монографии: «Древняя культура Центрального Казахстана» (в 1967 г. удостоена премии Академии наук Казахской ССР имени Ч.Ч. Валиханова), «Бегазы-Дандыбаевская культура Центрального Казахстана», «История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней» в пяти томах.

Еще до издания монографии «Бегазы-Дандыбаевская культура Центрального Казахстана» архитектор П.Н. Рагулин (г. Москва), участвовавший в Центрально-Казахстанских археологических экспедициях, поздравляя А.Х. Маргулана с избранием академиком Академии наук Казахской ССР, писал: «...В газетах сообщалось, что космонавты приземлились в районе Аркалыка и Тургайских степей, до которых мы добрались в экспедиции.

Разом встает целый ряд воспоминаний о неизвестном, тогда еще, Байконуре, Улу-Тау, реках Чу, Сары-Су, Кенгир, Кара-Кенгир и др., о всех приятных и опасных переживаниях... Поочередно встанут те памятники, которые мы обследовали и обмеряли.

Примите дань моей благодарности и моего глубокого уважения и почтения.

Пожелаю скорейшим образом закончить огромный труд, причем уникальный труд – о всех экспедициях по Казахстану. Это очень и очень интересно. 28 марта 1978 г.».

Появление работы А.Х. Маргулана «Бегазы-Дандыбаевская культура Центрального Казахстана» стало большим событием в научной жизни республики. Этот труд снискал признание народа, которое с благодарностью звучит и в письмах к ученому: «Уважаемый Алькей Хаканович! Получил Вашу замечательную книгу «Бегазы-Дандыбаевская культура Центрального Казахстана», в которой раскрыли историческое развитие и культурный период древнейших племен нашего Казахстана...

От души желаю Вам крепкого здоровья, счастья Вашей семье, больших творческих успехов в работе и долгих лет жизни». К. Дюсембеков, Джекказганская область Шетский район, 28 января 1980 г.;

«Құрметті, Әлкей Хаканович! Сіздің «Бегазы-Дандыбаевская культура Центрального Казахстана» атты еңбегіңізді барлық Қазақстан жұртшылығы, ғылым, өнер сүйер барша халық сияқты Улытау өңірінің халқы үлкен қуанышпен, сүйіспеншілік сезіммен қарсы алды...

Қымбатты, Әлкей Хаканович! Сізге ұзақ жылдар халық игілігіне жемісті еңбек етуіңізге тілектестік білдіреміз». М. Абаканов, Джекказганская область Улытауский район, 28 марта 1980 г.

В документах архива указывается, что в 1940-1941 гг. А. Маргуланом написано более 10 научных трудов – исследуются темы: наследие М. Жусупа, тюркские эпосы, среди которых эпос об Едиге и Орак-Мамае, Алишер Навои и казахская литература, Ч. Валиханов и история Средней Азии, А. Суворов, Ж. Жабаев и др. В 1941 г. совместно с К. Жумалиевым был составителем учебника «Казахская литература» для 8-го класса средней школы. В Центральной научной библиотеке Академии наук

Республики Казахстан сохранилась рукопись неопубликованной статьи «Сырым-батыр» (1946), в которой дается оценка восстанию под руководством С. Датова, как национально-освободительному. Выпущена книга «Из истории городов и строительного искусства Древнего Казахстана» (1950).

Начиная с 1955 г., вернулся к теме Абая и Шокана и начал издавать сборники, в которые вошли легенды, археологические и этнографические сведения, исторический фольклор, материалы из архивных фондов. Результатом работы в этом направлении в 1958 г. стало издание избранных трудов Чокана Валиханова. А.Х. Маргулан отредактировал найденные в архивах страны произведения Ч. Валиханова, выполнил всю черновую работу. В 1957–1967 гг. он возглавил академическое издание собрания сочинений Ч.Ч. Валиханова в пяти томах.

Были отклики: «Глубокоуважаемый и дорогой Алькей Хаканович, выражаю Вам мою искреннюю благодарность за прекрасный подарок, присланный мне Вами. Он будет служить мне обильным источником для моих штудий по Достоевскому. Издание прекрасное, строго научное, с очень ценным аппаратом и образцовой статьей, которая читается с неослабным интересом... Вы показали себя превосходным биографом как, разумеется, и научным редактором. Желаю Вам полного успеха в Ваших дальнейших трудах!» [Л.] Гроссман, ученый, г. Москва, 19 ноября 1959 г.;

«Әлке, Сізге құрметті сәлем! Сіздің бізді есіңізге алып, жіберген фотосуреттеріңіз үшін, Шоқан еңбегін әлемге танытқаныңызға біз Шоқан ұрпақтары Сізге мәңгілік құрметте екенімізді хабарлай, еңбегіңіз жана беруіне, ғұмырыңыз ұзақ, кішіпейілдігіңіз арта түсуіне тілектестік білдіреміз». Ж. Кулышев, Кокчетавская область, Володарский район, 2 марта 1971 г.

Продолжением многолетнего исследования наследия Чокана стала монография «Чокан и Манас». «В этой работе А.Х. Маргулан на основе сравнительного анализа различных вариантов киргизского эпоса «Манас» дает блестящий его анализ, а также показывает конкретный вклад Ч.Ч. Валиханова в его изучение. А данные, собранные об Абае, остались в виде статей и заметок...».

Ученый обследовал ранее неизученное обширное пространство, каким являлся Казахстан, по всем отраслям гуманитарных наук, – написаны десятки статей по археологии, архитектуре, этнографии, фольклору: «Археологическое изучение Центрального Казахстана», «О конструкции жилища эпохи бронзы», «Этнографическое изучение Казахстана за 50 лет Советской власти», «Памятники древнего искусства Казахстана», о народных эпосах и т.д., необходимо отметить и воспоминания «Еңбек еткен өмір», где повествует о первой встрече и дружбе с М.О. Ауэзовым, годах учебы в Ленинграде, исследовательской работе по поиску документов о Ч.Ч. Валиханове, по экономике и истории, архитектуре и этнографии, о российских экспедициях в Казахстан в фондах Архива Академии наук СССР, Центрального государственного архива литературы и искусства СССР и др.

В соавторстве опубликован фундаментальный труд по истории средневековой архитектуры Казахстана, написаны крупные монографии «Бегазы-Дандыбаевская культура Центрального Казахстана», «Ежелгі жыр аңыздар».

В обращении к Президиуму Академии наук Казахской ССР от 10 мая 1956 г. Алькей Хаканович пишет о необходимости составления и издания альбома казахского народного декоративного искусства (народного орнамента): «Прикладное искусство казахского народа – одно из выдающихся достижений его культурного прошлого. Возникшее на основе народного труда казахские орнаментальные мотивы развивались и накапливались веками. По обилию и многообразию форм они представляют собой богатейшие сокровища и наряду с монументальным эпосом составляют лучшее достояние трудового народа...».

Мысль о составлении альбома народного декоративного искусства у меня возникла давно, еще в 1938 году мною был составлен проект издания такого альбома, который был представлен на рассмотрение бывшего Управления по делам искусств при Совете Министров КазССР.

С тех пор прошло много времени, а культурные запросы нашего народа стали гораздо шире, чем в 30-х годах, далеко шагнула и полиграфическая техника...

Альбому будет предпослано научное предисловие, он будет снабжен комментариями, дается толкование казахских орнаментальных мотивов и казахской искусствоведческой терминологии.

Мой сбор в настоящее время определяется в количестве 500 названий, из которых добрая половина относится к архитектурному орнаменту и стенной росписи. Эту коллекцию можно обогатить путем привлечения редких и весьма уникальных музейных экспонатов, хранящихся в разных музеях нашей страны. Сюда включаются сборы и редкие коллекции дореволюционных собирателей казахского орнамента...».

Этот труд по истории прикладного искусства был издан.

В биобиблиографическом материале упоминается о крупном исследовании «Культура и быт казахского колхозного аула», опубликованном под руководством академика и при его непосредственном участии.

Ученым опубликованы труды не только о прошлом казахского народа, он писал для детей и молодого поколения. Ему предоставлялось слово на страницах журналов «Балдырған», «Білім және еңбек», газет «Қазақстан пионері», «Лениншіл жас», «Қазақ әдебиеті», приглашался в редакцию на обсуждение разных вопросов и к другим формам сотрудничества, на консультации киносъемок «аул-сказки» в постановке «Песни великана» в цирке «Шапито».

Выступления Алькея Хакановича вызывали отклик в сердцах читателей и зрителей: «Құрметті Әлкей ағай! ...Мен сізді ең алғаш «Білім және еңбек» журналынан таныстым, сіздің үлкен тарихшы екеніңізді сонда білдім. Ал мен орта мектебінің 10 классында оқимын. Сізге хатты жазу себебім. Меніңде сіз сияқты үлкен тарихшы, ғалым болғым келеді... Сіздей болу үшін не істеуім керек, қалай жаттықтыру керек? Сіз мектеп қабырғасында жүргенде өте жақсы оқыдыңыз ба?

Ағай, сіз өте бақытты адамсыз. Ал сізден сұрап ақылым осы». Р. Сейталинова, Талды-Курганская область;

«Құрметті ағай, саламатсыз ба! Мен Ташкенттегі университеттің тарих факультетіндегі археология бөлімінің III курс студентімін. Міне Сіздің Отырар қаласы туралы жазған мақалаңызды «Білім және еңбек» журналынан оқып таныстым, сондықтан міне осы жазғы каникул кезінде осы Отырар қаласындағы болатын раскопкаға қатыспақшы едім, бірақ қай кезде басталады? Мені қатысуыма бола ма? Соны Сізден өтініш ретінде сұрап отырмын. Бұл қазу жұмыстары Сіздің басқаруыңызбен өте ме?». О. Молдағазыұлы, г. Ташкент, 8 мая 1961 г.;

«Многоуважаемый Алкей Хаканович! Вчера по Казахскому телевидению удалось увидеть Вас на встрече со старшеклассниками. Весьма обрадован. Ваша беседа с ними настолько была насыщена информацией об истории Казахстана, что мне пришла мысль попросить Вас и редакцию Казахского телевидения организовать снова встречу с Вами, но только русских ребят. Такие беседы трудно переоценить – они архиполезны для воспитания у подрастающего поколения чувства любви и гордости к нашей Родине...». А. Печерский, краевед, Джамбулская область Мерке, 1 февраля 1982 г.

А.Х. Маргулан автор более 400 различных научных трудов.

В документах архива обнаружена такая запись, что А.Х. Маргулан первым сделал перевод «Ер Таргын» с казахского на русский язык. Только о Ч. Валиханове он написал более 50 статей. В творчестве А.Х. Маргулан также занимался переводами: переводил с казахского на русский, с русского на казахский язык, владел арабским и киргизскими языками. Будучи аспирантом, читал лекции на узбекском и казахском языках студентам Ленинградского Восточного института.

Последней по времени написания была монография «Архитектура Центрального Казахстана».

А.Х. Маргулан был разносторонним ученым. Возглавляя многие годы отдел этнографии, он, воспитывая и обогащая глубокими знаниями, навыками

исследовательского труда, подготовил не одно поколение ученых этнографов, археологов и историков.

Значительную научно-преподавательскую деятельность он успешно сочетал с огромной организаторской работой. Возглавлял в течение многих лет отдел этнографии, Координационный совет по этногенезу казахского народа, был членом Всемирного Географического общества, редколлегии нескольких изданий Истории Казахской ССР, Ученого совета Института истории, археологии и этнографии Академии наук Казахской ССР, Специализированного совета по защите докторских и кандидатских диссертаций и др.

Алькея Хакановича приглашали принять участие в дискуссиях по вопросам абаеведения, рассмотрению и оценке подлинности рукописей, для чтения лекций по археологии Казахстана и проведения консультаций с преподавателями, в работе конференций по историческому изучению систем земледелия, Всесоюзных тюркологических конференций, совещаний по вопросам координации научно-исследовательской работы в области археологии и др., по этногенезу туркменского народа, для проведения консультаций среди этнографов и археологов по вопросу общности казахского и каракалпакского народов и др.

А.Х. Маргулан принимал активное участие в различных научных собраниях ведущих ученых мира. На Международном конгрессе ориенталистов выступил с докладом «Открытие новых памятников культуры эпохи бронзы Центрального Казахстана» и на VII и VIII Международных конгрессах антропологических и этнографических наук – «Казахская юрта и ее убранство», «Казахское народное декоративное искусство».

К академику обращались с просьбами оппонировать диссертационные работы в Москве и Ленинграде, Новосибирске и Ташкенте, Фрунзе и Душанбе на темы: музыка и поэзия, литература и история. Им давались отзывы на докторские и кандидатские диссертации в области архитектуры и языка и литературы, физики и химии, рыбной промышленности и др.; по главе «Архитектура Средней Азии» учебника курса Всеобщей истории архитектуры, по истории казахского искусства из программы курса «История искусства народов СССР», на работу по метеоритам, макет 1-го тома Очерков по истории Киргизской ССР.

Ученого приглашали к участию в Историко-этнографическом атласе Средней Азии и Казахстана, сборниках: «Земли древнего орошения», научных трудов по Манасу (с новыми материалами, обнаруженными А.Х. Маргуланом) и др.

Он также занимался общественной деятельностью: был членом Экспертной комиссии по присуждению Премии имени Ч. Валиханова, активно участвовал в работе Общества охраны исторических памятников на территории Казахстана, входил в состав Научно-методического совета по охране памятников культуры Министерства культуры СССР, Редакционно-издательского совета по руководству подготовкой и изданием многотомного Свода памятников культуры народов СССР, вел огромную популяризаторскую и пропагандистскую работу. Выступал с лекциями перед трудящимися республики, со статьями в периодической печати, на радио и телевидении.

Под его руководством защитило докторские и кандидатские диссертации свыше 50-ти человек.

Алькей Хаканович Маргулан — феноменальное явление в истории казахстанской науки. Он был первооткрывателем веками скрытых тайн истории народа. Проехав десятки тысяч километров по Казахстану от его западных границ (городище Сарайчик), через весь Центральный Казахстан до северо-восточных и восточных пределов (горы Шынгыстау, Тарбагатай, Каратау) нашей родины, он открыл и описал памятники материальной культуры с эпохи бронзы и ранних кочевников до позднего средневековья, изучал обычаи и традиции казахского народа, места обитания протоказахских племен. Труды ученого пронизаны любовью к родной земле и гордостью за свой народ. Основой появления фундаментальных трудов явилось органичное сочетание в нем содержания мировой культуры и

традиционных ценностей казахского народа Его перу принадлежат труды по казахскому фольклору, казахскому прикладному искусству и средневековой письменности.

А.Х. Маргулан – единственный ученый, написавший научный труд о Казахстане, как древнейшем центре мировой цивилизации. В Центральном Казахстане ученым открыта уникальная Бегазы-Дандыбаевская культура эпохи бронзы. Об этой самобытной культуре, сконцентрировавшей лучшие творения древних жителей Сарыарки, свидетельствуют грандиозные мавзолеи, поселения древних рудокопов и металлургов, сохранившиеся до наших дней остатки металлургического производства. На основе огромного фактического материала ученый приходит к выводу, что горное дело и металлургия наряду со скотоводством и земледелием были древнейшими видами хозяйственной деятельности протоказахских племен, Об этом свидетельствуют многочисленные горные выработки и металлургические центры, появившиеся в древние времена, как результат деятельности древних рудокопов и металлургов наряду со скотоводством и земледелием, и разбросанные по всей степи. Кроме этого, отмечается присутствие инфраструктуры древних горного дела и металлургии. На древних рудниках Центрального Казахстана были обнаружены шахты, штольни, траншеи, штреки, квершлагги. Для осуществления промывки и мокрой флотации руды существовали водосборные ямы, обнаружено большое число плавильных печей. На основании обнаруженных фактов ученый приходит к сенсационному выводу, что казахские степи благодаря богатейшим недрам были одним из ареалов появления металлической культуры, т.е. наши далекие пращурсы принимали самое активное участие в становлении цивилизации на земле. По подсчетам геологов, горнорудный промысел и металлургия в древние времена местами достигали крупномасштабных форм производства, добыча руды в местах крупных разработок достигала сотен тысяч тонн, т.е. была значительной даже по современным масштабам. В результате получения крупных объемов выплавленной меди в древние времена появились меновая стоимость и экспорт металла. О масштабах этой формы деятельности говорит факт экспорта меди по караванным дорогам в древний Рим, Китай и др. страны. Эти данные, обнаруженные ученым в источниках, подтверждаются открытыми в последнее время в разных странах архивными материалами.

А.Х. Маргулан награжден орденами В.И. Ленина, Трудового Красного Знамени и Дружбы народов, медалями «За доблестный труд в Великой Отечественной войне. 1941-1945 гг.», «За доблестный труд. В ознаменование 100-летия со дня рождения В.И. Ленина», грамотами Верховного Совета Казахской ССР, почетными грамотами Президиума Академии наук СССР и Казахской ССР, ЦК ЛКСМ Казахстана. В 1961 г. ему присвоено звание заслуженного деятеля науки Казахской ССР. Как один из ведущих авторов многотомной истории Алькей Хаканович в 1982 г. был удостоен Государственной премии Казахской ССР.

Алькей Хаканович Маргулан умер 12 января 1985 г. в г. Алматы.

Личный архив академика передан на государственное хранение его дочерью Данель Алькеевной Маргулан, вице-президентом Общественного фонда имени академика А.Х. Маргулана.

Литература

*Публикация подготовлена по документам личного архива академика.

References

*Publikacija podgotovljena po dokumentam lichnogo arhiva akademika.

МАРҒҰЛАН Д.Ә.

Ә.Х. Марғұлан атындағы Қоғамдық қордың вице-президенті

ТЛЕУБЕРДИНА З.

сотрудник отдела по работе с архивами и историко-документальными коллекциями личного происхождения ЦГА РК

ҒАЛЫМНЫҢ ЖОЛЫ

(Ә.Х. Марғұланның 110 жылдығына орай)

Түйін

Мақала Қазақстанның әйгілі ғалымы Ә.Х. Марғұланның 110-жылдығына арналады. Мақала авторлары Ә.Х. Марғұланның өмірі, ғылыми және шығармашылық қызметін мұрағат құжаттары негізінде жан-жақты қарастырған.

Ә.Х. Марғұлан – Қазақстандағы археология және этнография ғылымының негізін салушы. Ғалымның бастамасымен қазақ даласының шалғай аудандарына бірнеше маңызды экспедициялар ұйымдастырылды. Ғалымның библиографиялық материалдарында оның Оңтүстік Қазақстандағы қалалық өркениетті зерттеуге қосқан зор еңбегі айтылады. Сырдария, Талас, Шу өзендері аралығы өңірлеріндегі ежелгі қалалық мәдениеттерді ашудағы және оларды зерттеудегі үлесі айрықша. Сонымен қатар, ғалымның жетекшілігімен Орталық Азия аумағындағы ерте қола дәуірі мен ежелгі көшпелілер мәдениеті зерттеу жұмыстары да үздіксіз жүргізілді. Ә.Х. Марғұлан отандық тарих ғылымына баға жетпес үлес қосты. Аталмыш мақала ғалымның еңбегін өзінің жеке мұрағатында сақталған құжаттар негізінде ашады.

Түйін сөз: Ә.Х. Марғұлан, ғалым, этнография, мәдени мұра, мұрағаттық құжаттар.

MARGULAN D.A.

Vice-President of the Academician A.Kh. Margulan
Public Foundation

TLEUBERDINA Z.

Employee of the Department for Work with Personal Archives and Historical-Documentary Collections, Central State Archives of the Republic of Kazakhstan

THE PATH OF THE SCHOLAR

(By the 110 th Anniversary of A.Kh. Margulan)

Summary

The present paper is devoted to the 110th anniversary of the outstanding scientist of Kazakhstan A.Kh. Margulan. The authors of this paper comprehensively studied the biography, research and creative activities of the researcher (on the basis of archival documents). A.Kh. Margulan was a versatile personality.

A.Kh. Margulan is a founder of Archaeology and Ethnography in Kazakhstan.

On his initiative there was organized a series of significant expeditions on these scientific areas to the most remote parts of the Kazakh steppes. The materials on the bibliography witness about his great contribution to the study of urban civilizations of the Southern Kazakhstan. A.Kh. Margulan discovered and studied the ancient urban cultures in basins of the Syr Darya, Talas, Shu rivers. In addition, under his leadership there was carried out a tireless work on studying the ancient cultures of Bronze Age and early nomads in Central Asia, A.Kh. Margulan made an enormous and invaluable contribution to the national science. And this paper disclosed his merits in full.

Keywords: A.Kh. Margulan, scholar, ethnography, cultural heritage, archival documents.

ҰЛЫ ЖЕҢІСКЕ – 70 ЖЫЛ
ВЕЛИКОЙ ПОБЕДЕ – 70 ЛЕТ
THE 70TH ANNIVERSARY OF THE GREAT VICTORY

ӘОЖ 94(574)

ОРАЗБАҚОВ А.Ж.

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті,
Қорқыттану және өлке тарихы ғылыми-зерттеу институты директорының
орынбасары, т.ғ.к., доцент

**СОҒЫС ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚЫЗЫЛОРДА ОБЛЫСЫНДАҒЫ
ГОСПИТАЛДАР**

Аннотация

Мақалада Ұлы Отан соғысы жылдарында Қызылорда облысы аумағында орналасқан әскери госпиталдардың жұмысы зерттелінеді.

Түйін сөздер: Ұлы Отан соғысы, госпиталь, медицина, Қызылорда, тыл.

Қандай да бір соғыс болмасын, ол елдің тыныштығын бұзып, азаматтарын отанын қорғауға жұмылдырып, халықа қасірет әкелетін, саясаттың тығырыққа тиген кезінде басталатын мемлекеттер арасындағы қарулы күрес. Дүниежүзі тарихында кішісі бар, үлкені бар аты ел есінде қалған осындай 5 мың әскери қақтығыстар болған екен. Бұл соғыстардың ең үлкені, көргендердің есінде әлі жүргені, дүниежүзінің барлық халықтарына қайғы-қасірет әкелгені – екінші дүниежүзілік соғыс болды. Бұл соғыста дүниежүзінің 72 мемлекеті, әлем халқының 80% қатысып, ұрыс қимылдары 40 елдің аумағында жүргізілді. Әскер қатарына 110 миллион адам алынды, соғыс шығыны 60-65 миллион адам болды, оның 27 миллионы ұрыс даласында қаза тапты.

Биыл халқымыз осы сұрапыл соғыстағы Жеңістің 70 жылдығын атап өткелі жатыр. Соғыстағы адам шығынының көбеймеуіне өз септігін дәрігерлер мен орта ауқым медицина қызметкерлері көрсетті. Солардың күні-түні атқарған қызметі барқасында миллиондаған сарбаздар жарақаттарынан айығып шығып, жанұяларына қосылды. Мақалада біз КСРО госпиталдары негізінде Қызылордадағы жұмыс істеген госпиталдар туралы тоқталамыз.

Соғыс жылдарында майданда және госпиталдарда жұмыс істеуге 700 мың медицина саласының қызметкерлері шақырылды. Олардың 280 мыңы дәрігер, 11 мыңы фармацевтер, 57 мыңы фельдшерлер, қалғандары медбикелер және санинструкторлар болды. Бұған қоса Қазақстандағы медициналық оқу орындары, оның ішінде Қызылордада орналасқан Симферопольден көшірілген Қырым медициналық институтын қосқанда 5 мыңнан аса дәрігерлер мен 17389 фельдшерлер оқу орындарын соғыс кезінде бітіріп көбісі майданға аттанды.

Медицина қызметкерлері тылдағы госпиталдарда ғана емес, шайқас далаларында да қажырлы еңбегімен көзге түсіп, жаралыларды өлімнен құтқарып, өз өмірлерін қиды. Тек 1941 жылдың өзінде 427 дәрігер, 611 фельдшерлер қаза тапты. Бұл кеңес әскерлерінің шегінген кезеңі болған. Шегінген кезде көбісі мерт болып, із-түзсіз жоғалып кеткендер қатарына ілінді. 1941 жылы 1273 дәрігер мен 1776 фельдшерлер із-түзсіз кетті. Соғыста бетбұрыс байқалды деген 1943 жылдың өзінде майдандардағы және тылдағы госпиталдарда 3556 дәрігер мен 7637 фельдшер қаза тапты [1, 43-6.]. Қаншама санитарлар алғы шеппен, тылдағы госпиталдарды бомбалау кезінде қаза тапты. Ұлы Отан соғысы кезінде 117 госпиталь жау қолына түсті, 17 госпиталь қоршаудан шығу кезінде үлкен шығындарға ұшырағандықтан таратылды, 14 госпиталь із-түзсіз кеткендер санатында. Бұлардың қатарындағы дәрігерлердің 41%, фельдшерлердің 43%, медбикелердің 100% жуығы әйелдер

болды [2, 306-309-бб.]. Соғыс кезінде әскерге шақырылған медицина саласы қызметкерлерінің 200 мың дәрігері, жарты миллионға жуық орта медициналық қызметкерлері 1 миллион адамға лайықтап жасалған 6000 эвакогоспитальда әскери киім киіп, өздерінің отан алдындағы борышын өтеді. Ұлы Отан соғысы кезіндегі медицина саласында қызмет еткендердің еңбегі қиын да қауіпті болғанын КСРО ХКК 1941 жылғы 23 тамыздағы №281 бұйрығынан көруге болады. Ұрыс даласынан 25 жаралыны қаруымен алып шыққаны үшін «Әскери Қызыл Ту» орденімен, 80 жаралыны алып шыққаны үшін «Ленин» орденімен, 15 жаралыны алып шыққаны үшін «Ерлігі үшін» медалімен марапаттау көзделді. Соғыс кезінде Кеңес Одағының батыры атағын алған 47 медицина қызметкерінің 23-і ұрыс даласында қаза тапты. 13 медицина саласының қызметкерлері қолбасшылар алатын ордендермен марапатталды, олардың қатарында 18 Даңқ орденінің толық иегерлері бар. 115 мың әскери медицина саласының және 30 мың денсаулық сақтау мекемелерінің қызметкерлері орден-медалдармен марапатталды. 22326905 жаралы мен ауруларға көмек берді. Олардың 14685593-і жаралы болса, 7641312-сі аурулар болды. Госпиталдарға жараланып, не сырқаттанып түскендердің 17157243-і, яғни 76,9% қайтадан әскер қатарына жіберілді. 3798158-і, яғни 17% әскерден босатылды немесе демалысқа жіберілді, 1371504-і, яғни 6,1% қайтыс болды. Жарақат алған жауынгерлердің 70,8% қолынан не аяғынан жарақат алғандар болды [3,244 б.]. 1352 күнге созылған бұл соғыста күніне 11398 кеңес әскерінің солдаттары мен офицерлері жараланып я қаза тауып отырған. Кеңес халқы да өз көмегін аямады, соғыс кезінде 5,5 миллион адам қан тапсырып донор болды.

Ұлы Отан соғысының бастапқы айларында эвакогоспиталдар екі жүйеге бағынды, Қызыл Армияның бас әскери-санитарлық басқармасына және Денсаулық Сақтау Халық комиссариатына, ал 1941 жылдың қазанында бұл екі мекеменің эвакогоспиталдары Денсаулық сақтау Халық комиссариатына берілді. 1941 жылдың 10 қазанында Халық комиссарының орынбасары С.И. Миловидов басқарған эвакогоспиталдардың бас басқармасы құрылды. Осыған сәйкес Қазақстанда және облыс орталықтарында, оның ішінде, Қызылордада эвакогоспиталдар басқармасы құрылды. Госпиталдардағы жаралыларға сапалы ем жасау үшін әрбір госпиталда дәрігерлерден «госпиталдық кеңес» құрылды.

Мемлекеттік және қоғамдық мекемелердің жаралыларға көмегін реттестіріп отыру үшін «Жаралыларға және ауруларға көмек беретін жалпы одақтық комитет» құрылды. Комитет жұмысын ВКП(б) ОК хатшысы А.А. Андреев басқарды.

Бұл комитет госпиталдар орналасатын ғимараттарды жөндеуге, отынмен қамтамасыз етуге, тағы басқа көмек беру істерімен айналысты. Мысалы осы комитеттің тікелей араласуының арқасында облыстық партия комитетінің шешімімен облыстағы үш госпитальға қосымша құрылыс материалдары беріліп, 1942 жылдың өзінде Жаңақорғандағы 3980 госпиталінде пештер қайта салынып, балшықпен емдеу бөліміне жылыту жұмыстары жүргізілді және госпитальге су торабы тартылды. Ал 3978 және 3979 госпиталдарында ағымдағы жөндеу жұмыстары жүргізілді.

Облыс көлемінде орналасқан елді мекендердің еңбекшілері, бақша дақылдарын өсіретін шаруашылықтар, көбінесе өз еріктерімен госпиталдардағы жаралыларды әке-балалары сияқты көріп, қауын, қарбыз, әңгелек, жүгері және бақша өнімдерінен дайындалған қауынқақ, тұздалған қияр, қызанақ сияқты азықтарды жаралыларға әкеліп тұрды. Қала мектептері мен орта және жоғары оқу орындарының білім алушыларымен оқытушылары госпиталдарға көмек жасау үшін оларды бөліп алып, концерттер қойып, жаралылардың үйіне хат жазуға көмектесті және басқа да көмектерін аямады.

Бұрынғы Сталин колхозының төрағасы болған Оразбақов Ыбырай Оразбақұлының естеліктерінде: «Ұлы Отан соғысы кезінде қауын-қарбыз піскенде бірнеше арбаға тиіп, бірінші арбаға естияр біреуді отырғызып, қалғандарына кішкентай балаларды отырғызып, қаладағы госпиталдарға жіберетінбіз. Барғанда госпиталь әкімшілігіндегілер мұны неге әкелдіңдер десе, колхозшылар тегін

жаралылар жесін деп беріп жіберді дегенді естігенде қуанып, сол жерде-ақ қауын-қарбыздарды сойып жаралыларға беретін. Осылай біздің колхоздың балалары қаладағы госпиталдарды аралап шығып, кешке үйлеріне келгенде жаралыларды көргенін, айтқан сөздерін және әскердегі әкемді, ағамды сұрадым білмейді екен деп ас үстінде айтып беретін», – делінген. Ыбырай көкеміздің айтуынша, соғыс кезінде Сталин колхозынан мұндай бірнеше керуен жіберілді. «Тіпті күн суытқанның өзінде қауын-қарбыз, талқан, сөк болса да госпиталдарға жіберуге тырысатынбыз» делінген. Өмірінің соңына дейін диқаншылықпен айналысқан Ыбырай Оразбақұлы кезінде колхоздың төрағасы болдым деп көкірек қақпай, сексеннен асқан жасында жамбасы сынып жүрмей қалғанының өзінде, балаларының «өзіміз істейміз» – дегеніне қарамай, сүйретіліп барып егістіктің арам шөбін жұлып, суғарып келетін. Осындай Сыр елінің еңбекқор азаматтарының арқасында қазақтың бауырмалдығы, аузындағы нанын еліне келгендермен бөлісіп жейтіндігі, госпиталдардан айығып шығып, еліне қайтқан солдаттар арқасында КСРО-ның барлық жеріне танылды.

Қазақстан Халық Комиссарлар кеңесінің 1941 жылғы №1829-821 қаулысына сай 1941 жылдың қазанына дейін Қазақстанда 6400 орындық эвакогоспиталдар жұмысын бастады. Қазақстан үкіметінің екінші тапсырмасына сәйкес 1941 жылдың соңына дейін тағы 5800 адамға орындар дайындалды. Бұған қоса санаториялар мен демалыс үйлерінің базасында 1941 жылдың соңына дейін 910 орындық 6 эвакогоспиталь ашылды.

Қазақстан үкіметінің тапсырмасына сәйкес 1941 жылдың соңына дейін Қазақстанда 13110 орындық госпиталдар өз жұмысын бастау тапсырылса, Қызылорда облысында 1941 жылдың 11 қазанында құрылған құрамында 6 адам бар [4,178-п.] эвакуацияланғандарды жайғастыру комиссиясының 1941 жылдың 16 қазанындағы шешіміне сәйкес облыста жұмыс істеп жатқан госпиталдардағы орындарға қосымша 1500 орындық госпиталдарды орналастыру туралы шешім қабылданды. Шешімге сәйкес:

1. Облыс аймағындағы №4 госпиталды қосымша 80 адамға, №2 госпиталды 170 адамға, Жаңақорғандағы госпиталдарды 200 адамға кеңейту көзделді. Бұл кезде госпиталдар бір жүйеге біріктірілмегендіктен госпиталдардың нөмірлері облыс көлеміндегі санына қарай берілетін. №2 госпиталь – кейін 3978 нөмірін алса, №4 госпиталь 3979, Жаңақорғандағы госпиталь 3980 нөмірін алған.

2. Қазалы және Қызылорда педучилищелерін біріктіріп, оқу орнын Қазалыға көшіріп Қызылорда педучилищесі негізінде 250 орындық госпиталь ашу көзделді.

3. Сырдария ауданының орталығын Каз-Рис колхозына көшіріп – аудан кеңсесінде 100 орындық эвакуациялық пункт ашу жоспарланды.

4. Сауда техникумының базасында 300 орындық госпиталь ашу көзделді.

5. Мальков көшесіндегі 6 мектепті, Сталин атындағы 7 мектепке қосып №6 мектеп ғимаратында 300 орындық госпиталь ашу көзделді.

6. Жаңа-Қазалыдан 300 орындық госпиталь ашу жоспарланды [5,17-18-пп.].

Осы шешімге сәйкес 18 қазаннан бастап белгіленген ғимараттарды босату тапсырылды. Қызылордада көптеген госпиталдарды орналастыру туралы шешімінің қабылдануына түрткі болған негізгі себеп, қаланың темір жол торабы бойында орналасуы және Қазақстанның көптеген қалаларына қарағанда майданға жақын болуы болды-ма деген ой келді.

1941 жылдың желтоқсанында Солтүстік Қавказдан 9150 орындық 20 эвакогоспиталь Қазақстанға көшірілді. Оның 1800 орындық үш госпиталы Қызылорда облысына орналастырылды. 1941 жылдың 22 желтоқсанында Қызылорда облысындағы үш эвакогоспиталь Ташкентте орналасқан № 60 эвакуациялық пунктке бекітілді. Алайда Ташкенттің Қызылордадан қашықта орналасуы және басқа республика жерінде болуы Ташкент тарапынан Қызылорда госпиталдарына керек заттардың толық емес және уақытылы түспеуіне әкелді. Осыған байланысты Қызылорда облыстық партия комитеті 1942 жылдың 9 желтоқсанында Ташкентті болып жатқан жағдайлар туралы хабардар етті [6,141 п.]. Қызылордадағы госпиталдан айығып шыққандар Ташкентке жіберіліп, сол жерден

әскерге аттанатын болды. Қызылорда госпиталдеріне көп көмекті Қырым медицина институтының ұжымы көрсетті. Қызылордаға көшіп келгенде Қырым медицина институты өзінің жеке құрамын толық сақтады. Мұнда 21 профессор, кафедра менгерушілері, оқытушылары толық болды және бес курста 530 студент оқыды. Оның бірінші курстағы 200 студенті Қызылордада қабылданды және құрамында жерлестеріміз көп болды [7,98-б.]. Бұл институт Қызылордада 4 рет 200 маманнан шығарып, жартысын майданға, қалғандары Қызылорда облысының аудандарына, Қазақстанның басқа жерлеріне және азат етілген аудандарға жіберілді. Бұған қоса институт емдеу-хирургиялық госпиталы есебінде жұмыс істеді.

Қызылордадағыэвакогоспиталдар осы институттың клиникалық базасына айналды. Соғыс кезінде Қазақстанда, оның ішінде Қызылордада жұмыс істеген дәрігерлердің 38,8% КСРО-ның әр қалаларынан келген жоғары дәрежелі ғалым мамандар болды. Бұлар әскерге кеткен жергілікті дәрігерлердің орнын толықтырды. Қазақстан және Қызылорда дәрігерлері мен орта медицина қызметкерлерінің санын көбейткен келесі бір топ, соғыс жылдары күштеп Қазақстанға қоныс аударылған халықтардың өкілдері болды. Күштеп қоныс аударылғандардың құрамындағы медицина саласының қызметкерлері облыстың барлық ауруханалары мен емханаларына жұмысқа алынды.

Госпиталдар ғалымдардыңөздық ойларын тікелей іске асырған орындарға айналды. Озық ойлы іс-тәжірибелер арқасында емдеудің жаңа үрдістері пайда болған Алматы, Семей госпиталдарымен бір қатарда Қызылордада орналасқан 3978, 3979 және Жаңақорғанда орналасқан № 3980 госпиталдар болды. Бұдан бөлек облыс аймағында Қысқы мерзім болса да жаралыларды емдеумен айналысқан №1581, №2061, №2103 және Арал, Қазалы қалаларында орналасқан тағы екі эвакогоспиталдар болған. Ашып айтсақ:

1. № 3978 әскери эвакогоспиталі 1941-1944 жылдар аралығында қазіргі «Жібек жолы» сауда ойын-сауық орталығына қарсы жерде орналасқан қалалық емхана негізінде жұмыс істеді. 1941 жылдың 24 қарашасындағы мәлімет бойынша осы госпитальда 557 жауынгер емделді.

2. №3979 әскери эвакогоспиталі 1941-1944 жылдар аралығында қазіргі Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің №1 оқу ғимаратының қарсы бетінде орналасты. 1941 жылдың 24 қарашасындағы мәлімет бойынша бұл госпитальда 247 жауынгер емделген.

3. Қызылорда қаласына көшіп келген Қырым медицина институты емдеу-хирургиялық госпиталі ретінде 2 жылдан астам уақыт жұмыс істеді.

4. Жаңақорған қыстағындағы №3980 әскери эвакогоспиталі кейін больница 1941-1945 жылдарда Жаңақорған санаторий жанында, санаторий базасын пайдаланып жұмыс істеді.

5. Арал қаласында әскери-ветериналдық академияның филиалы және әскери-емдеу госпиталі жұмыс жүргізіп, қалада жалпы 500 төсектік емдеу орындары жарақат алған жауынгерлерді емдеумен айналысты.

6. Қазалы қаласында әскери-санитарлық бақылау пункті жұмыс істеп, 500 төсектік емдеу орындары жаралы жауынгерлерге қызмет көрсетті.

7. Облыс территориясында №1581 көшіру-емдеу госпиталы болды, мұнда 1941 жылдың 6 қарашасынан – 1942 жылдың 20 тамызына дейін жаралы жауынгерлерді емдеді, орналасқан жері туралы мәліметтер жоқ.

8. Облысымызға №2061 әскери-емдеу госпиталі көшіп келіп, 1941жылдың 26 маусымынан 1942 жылдың 22 тамызына дейін жаралы жауынгерлерді емдеу жұмысын жүргізді, орналасқан жері туралы мәлімет жоқ [8].

9. Соғыс шайқастары жүргізіліп жатқан КСРО территориясынан №2103 әскери-емдеу госпиталі көшіп келіп, 1941 жылдың 6 қарашасынан 1942 жылдың 20 тамызына дейін жаралыларды емдеді, орналасқан жері туралы мәлімет жоқ [9, 11-б.].

Жаралы жауынгерлерді емдеп, қатарға қосуда қосымша дәрі-дәрмектердің, әсіресе витаминдердің көмегі көп болды. Бұрын Қазақстанға басқа республикалардан әкелінген дәрі-дәрмектер соғыс жылдары Қазақстанда өндіріле

бастады. Медицина саласының ғалымдары жаралыларға өте пайдалы гематогенді Алматы, Орал, Қызылорда ет комбинаттарында шығаруды жолға қойды.

1942 жылдың 20 қаңтарында Қазақстанға эвакуацияланған 26600 орындық, тағы 55 госпиталь келді. Бұл госпиталдар облыстарға бөлініп берілді. Бір жағынан облысқа эвакуацияланған госпиталдар келіп жергілікті мамандармен толықтырылып жатса, екінші жағынан қоршауда қалып жойылған және жанадан құрылған әскери құрамалар үшін Қазақстандағы госпиталдар майдандарға адамдарымен, құрал-саймандарымен, керек-жарағымен жіберіліп жатты. 1941 жылы 9350 орындық 26 госпиталь жіберілсе, 1942 жылдың қаңтарында тағы 3900 орындық 13 госпиталь жіберілді.

Егер соғыс барысында бір поездбен келген жаралылар бір облыс орталығында қалдырылса, енді облыс орталықтарындағы госпиталдар жарақатына қарай маманданып бөліне бастады. Сондықтан бір қалаға басынан жараланғандар, екінші бір қалаға аяғынан, үшінші қалаға денесінен жараланғандар поездан түсіріліп кететін болды.

1942 жылдың екінші жартысында майдан тұрақталып, майданнан алыс Қазақстанға жаралыларды тасу қажеттілігі жойылғасын және майдан шептеріндегі госпиталдар көбейгесін Қазақстанға жаралыларды әкелу қысқарды. 1942 жылғы 24 қыркүйектегі Қазақстан Халық Комиссарлар Кеңесінің қаулысына сәйкес эвакогоспиталдардағы орындар 23475-тен 15500-ге қысқарды. Бір жағынан келіп, бір жағынан кетіп жатқан барлық госпиталдарды қосқанда 1942 жылы Қазақстанда 43310 орындық 106 эвакогоспиталь жұмыс істеген. Ал жалпы алғанда 1941-1945 жылдары Қазақстанда 59465 орындық 155 эвакогоспиталь болған, бұлардың 44915 орындық 110 госпиталі жаралыларды қабылдаған. Ал 14550 орындық 45 госпиталь жаралыларды қабылдамастан майданға жіберілген.

Қазақстан госпиталдарындағы жауынгерлер орта есеппен 72 күн ем алған. Бұл негізінен госпиталдардағы емін жалғастыру үшін келгендер есебінен болып тұр. Ал жараланғаннан кейін Қазақстан госпиталдарына түскендер орта есеппен госпитальда 148,5 күн ем алған. Осы жерде айта кету керек Қазақстан сияқты ішкері аймақтарға ауыр жаралылар ғана әкелінетін, ал жеңіл жаралылар майданның жақын тылында орналасқан госпиталдарға жіберілетін. Соғыс жылдары госпиталдарды тексерген көптеген комиссиялар емделіп, айығып шыққан жауынгерлердің госпиталдарда көп екенін айтады. Сырт көзге олар айығып шыққан болып көрінгенімен, госпиталь дәрігерлері оларды толық айықтырып шығуға тырысты және осыған байланысты олар көп жағдайда «Дені сауларды әдейі алып қалып жатыр» – деп сөгіс алып жатты. Осыған байланысты Қазақстан үкіметі мен кәсіподақтары бірігіп 1942 жылдан бастап емдеуден өткен жаралыларды тезірек қатарға қосу үшін санаторийлер мен демалыс үйлері базаларында емдеуді жалғастыратын 1560 орындық бірнеше госпиталдар ашу туралы шешім қабылдады. Осыған сәйкес Қазақстан үкіметінің 1942 жылғы 12 желтоқсандағы №581 өкімімен Қызылорда облысының Жаңақорған поселкісінде 300 орындық балшықпен емдейтін аурухана ашылып, жұмысын тоқтатқан №3980 госпитальдың медициналық құрамы, құрал-саймандары және «Жаңақорған» курортының қосымша шаруашылығы осы ауруханаға берілді. 1918 жылдан жұмыс істеп келе жатқан Жаңақорған курортының негізінде құрылған № 3980 госпиталіндебұған дейін жаралыларды емдеу жұмысы жүргізілген болатын. 1942 жылдың 1 қаңтарынан–1 қыркүйегіне дейін мұнда 796 жаралы хирургиялық жолмен ем алып, күн жылыған наурыз-шілде айларында 386 адам балшықпен ем алған. Бірінші қыркүйекке дейін бұл жаралылардың 188 ғана госпитальда қалған, қалғандары ем алып, жазылып шықты. Жаңақорған госпиталіне аурулары асқыныпкеткендерді әкелетін, олардың 30% қайтадан әскер қатарына алынғаны басқа госпиталдарға қарағанда төмен болса да, ауруы асқынып түскен Жаңақорған госпиталінің ем алушылары үшін жоғары көрсеткіш болды. Бұл госпитальдан емделіп шығарылған басқа жауынгерлердің 8% қосымша әскери бөлімдерге жіберілсі, 59% уақытша жарамсыз деп танылды. Осы кезеңде майданға жақын госпиталдарға емдеуге қалған жеңіл жаралылардың 80% қайтадан майданға

жіберіліп отырды. Бұл көрсеткіштерден-ақ Жаңақорған госпиталінің ауыр жаралылармен жұмыс істегені көрініп тұр. Госпитальдың бас дәрігері Медовардың Қызылорда облыстық партия комитетінің бюросында айтқанындай: «Балдақтарымен келгендер бізден балдақсыз кетті». Соғыс жылдары мамандар жетіспей жатқанда осы госпитальдың негізінде жергілікті орта кәсіптік білімі бар мамандар дәрігердің жұмысын атқаруға тартылып, жақсы маман болып шықты [3,269-270 п].

Қызылорда облыстық денсаулық сақтау бөлімі соғыс жылдары облыс көлеміндегі госпиталдардағы емдеу жұмыстарын қадағалап, назарда ұстады және емделушілердің жазылып шыққандығын куәландыратын комиссиялар құрып госпиталдармен тығыз байланыста болды.

1943-1944 жылғы қысқартулардан кейін 1945 жылы Қазақстанда 810 орындық 11 госпиталдар жұмыс істеді. Олар Ақмола, Алматы, Батыс Қазақстан, Семей, Оңтүстік Қазақстан облыстары және Алматы қаласында орналасты. 1945 жылдың өзінде Қазақстан госпиталдарының жұмысы қауырт болғанын 1945 жылдың 24 мамырында Алматыға 400 жаралысы бар соңғы эшелонның келгенінен көруге болады.

Соғыстың бітуімен Қызылорда облысындағы госпиталдар өз жұмысын тоқтатса да, Жаңақорғандағы жаралыларға арналған аурухана жұмысын тоқтатқан жоқ. Бұл жерде айта кететін тағы бір нәрсе 1943 жылдан бастап кеңес жауынгерлерін емдеген Ақтөбе, Ақмола, Жамбыл, Семей және Повлодар облыстарындағы 8 госпиталь әскери тұрғындарды емдеуге көшіп 50-ші жылдарға дейін жұмыс істеді, ал Қызылордадағы құрылыстарда жұмыс істеген басым көпшілігі жапон тұтқындары қалалық емханада емделді.

Соғыс жылдары Қазақстан госпиталдарына түскен жаралылардың 55,5% қайтадан әскер қатарына қосылды. Бұл Қазақстандағы медицина саласы қызметкерлерінің арқасында, госпиталдарды керек-жарағымен қамтамасыз еткен жергілікті мекемелер мен халықтың қажырлы еңбегі және Жаңақорған санаторийі сияқты емі қонымды жерлердің болуы арқасында іске астыдеуге болады. Госпиталдардан шыққандардың қатарға қайта қосылғандары жағынан Қазақстан Ресеймен Украина госпиталдарынан кейінгі 3-ші орынды алды. Госпиталдардан шыққан басқа жауынгерлердің 4,6% ем алу үшін отпускке жіберілсе, 38,7% запасқа жіберілді.

Соғыс кезінде мыңдаған жауынгерлер мүгедек болып қалды. Емделіп шыққанан кейін олар қайыр сурамай жұмыс тауып кетуі үшін госпиталдарда мамандық алып шығатын түрлі үйірмелер жұмыс істеді. Мұнда мүгедектерден ювелирлер, колхоз санақшылары, колхоз председателдері, шаштараздар, мұғалімдер, электромонтерлер, киномеханиктер, музыканттар, мүсіншілер тағы көптеген мамандар даярланды. Соқырлар үшін баянистер курсы жұмыс істеді. Осындай курстарда Қазақстан бойынша 1942-1945 жылдары жалпы саны 83359 соғыс мүгедегінің 28483-і мамандық алып шықты, оның 4176 басшылық қызметке орналасты. Ал жалпы Ұлы Отан соғысы кезінде 2 млн 576 мың КСРО азаматы мүгедек болып қалды. Осындай қосымша үйірмелер 1942 жылдан бастап Қызылорда облысындағы барлық госпиталдарда жұмыс істеді. Бұған тікелей госпиталь басшылары және жергілікті собез қызметкерлері жауапты болды. Олар тек оқытуға ғана емес, сонымен қатар жұмысқа тұрғызуға көмектесті. Осыған байланысты көптеген мүгедектер бірінші кезекте Қызылорда госпиталдарына және Қызылорда мен Жаңақорғандағы мекемелерге орналастырылды.

Ұлы Отан соғысы кезінде Қызылорда қаласына эвакуогоспиталдардың жұмыс істегені куәландыратын белгі есебінде Ақмешіт мөлтек ауданындағы «Сырдария» сауда орталығына қарсы бейіттің төрінде орналасқан госпиталдарда қайтыс болған солдаттардың бейіттеріне қойған белгілерді айтуға болады. Қызылордадағы госпиталдарда қайтыс болған 69 солдаттардың есімі, кезінде Мырқы Исаевтың басшылығымен шығарылған «Боздақтар» кітабында енгізілді [10, 449-484-бб.].

Ұлы Отан соғысы жылдарында Сыр елінде жұмыс істеген госпиталдар тарихы әліде көп зерттеулерді талап етеді. Қызылордадағы госпиталдар өз есебін Ташкенттегі №60 эвакуациялық пунктке тапсыруына байланысты облыс мұрағаттарында бұл туралы мәліметтер аз. Бірақ соғыс кезінде облыста ем алғандар саны мындап саналатыны белгілі.

Әдебиеттер

- 1 Советские Вооруженные Силы 1918-1988 гг. – М., 1987.
- 2 Поляков Л.Е. Цена войны. – М., 1985.
- 3 Кривошеев Г.Ф. Россия и СССР в войнах XX века. Статистическое исследование. – М: ОЛМА-ПРЕСС. – 2001.
- 4 ҚОММ. 283-қ., 10-іс.
- 5 ҚОММ. 283-қ., 95-іс.
- 6 ҚООМ. 2681-қ., 2-т., 2542-іс.
- 7 Жакупова М. Тыловые эвакогоспитали Казахстана и Республик Средней Азии (САВО). – Алматы, 2005. – 272 б.
- 8 Перечень №28 частей и учреждений медицинской службы Советской армий, со сроками вхождения их в состав действующей армий в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. Приложение к директиве Генерального штаба от 28 апреля 1961 г. №2083. – М. 1961.
- 9 Боздактар. Қызылорда облысы. – Алматы, 1995. – II-том. – 456 б.
- 10 Боздактар. Қызылорда облысы. – Алматы, 1956. – III-том. – 512 б.

References

- 1 Sovetskie Vooruzhennye Sily 1918-1988 gg. – M., 1987.
- 2 Poljakov L.E. Cena vojny. – M., 1985.
- 3 Krivosheev G.F. Rossiya i SSSR v vojnah XX veka, statisticheskoe issledovanie. – M, «OLMA-PRESS». – 2001.
- 4 KOMM. 283-k., 10-is.
- 5 KOMM. 283-k., 95-is.
- 6 KOOM. 2681-k., 2-tizbe, 2542-is.
- 7 Zhakupova M. Tylovyje jekakogospitali Kazahstana i Respublik Srednej Azij (SAVO). - Almaty, 2005. – 272 b.
- 8 Perechen №28 chastej i uchrezhdenij medicinskoj sluzhby Sovetskoj armij, so srokami vhozhdenija ih v sostav dejstvujushhej armij v gody Velikoj Otechestvennoj vojny 1941-1945 gg. Prilozhenie k direktive Generalnogo shtaba ot 28 aprelja 1961.– №2083. – M. 1961.
- 9 Bozdaktar. Kyzylorda oblisy. II-tom. – Almaty, 1995, 456 b.
- 10 Bozdaktar. Kyzylorda oblisy. III-tom. – Almaty, 1956. – 512 b.

ОРАЗБАКОВ А.Ж.

Қызылординский государственный университет имени Коркыт Ата,
заместитель директора Института Коркытоведения и истории края,
к.и.н., доцент

ГОСПИТАЛИ В КЫЗЫЛОРДИНСКОЙ ОБЛАСТИ В ГОДЫ ВОЙНЫ

Резюме

Статья посвящена работе военных госпиталей в годы Великой Отечественной войны.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, госпиталь, медицина, Кызылорда, тыл.

ORAZBAKOV A.Zh.

Korkyt Ata Kyzylorda State University, Deputy Director of the Institute of Korkyt Studies and History of the Region, Candidate of Historical Sciences,

HOSPITALS IN KYZYLORDA REGION DURING THE WAR

Associate Professor

The paper is devoted to the work of military hospitals during the Great Patriotic War

Keywords: the Great Patriotic War, hospital, medicine, Kyzylorda, rear.

**КАЗАХСТАН В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ:
АРХЕОГРАФИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ
(ОБЗОР МАТЕРИАЛОВ НАУЧНОЙ ЭКСПЕДИЦИИ В ЮКО)**

Аннотация

Великая Отечественная война – это память народа, которая будет жить веками. Поэтому из года в год вопросы и проблемы связанные с периодом ВОВ поднимаются неоднократно, исследуются, пересматриваются и тем самым не теряют, своей актуальности.

В данной статье отражены некоторые материалы научно-археографической экспедиции в Южно-Казахстанскую область, в т.ч. в г. Шымкент (в январе 2015 г.) с целью исследования фундаментальных вопросов периода Великой Отечественной войны. Во время экспедиции были изучены материалы архивов, библиотек, музеев города, из которых получены сведения о развитии промышленности и сельского хозяйства, о военно-мобилизационной работе партийных советов, военных комиссариатов и общественных организаций, о финансовых взносах в фонды обороны на вооружение, сбор и изготовление теплой одежды и обуви для фронтовиков и помощь населению освобожденных от фашистской оккупации районов, о медицинском обслуживании населения и положения женщин и детей в военное время и мн. др.

Ключевые слова: ВОВ, экспедиция, археография, промышленность, мобилизация, музей, ветеран, герой, архив, библиотека.

К началу 1940-х годов население Шымкента составляло 20986 человек [1]. Из них казахов – 23,3 %, русских – 42,2 %, узбеков – 23,3 %, прочих – 11,2 %. Промышленность города в военный период развивалась интенсивно и стояла не на последнем месте. По сведениям архивных документов в Шымкенте появились крупные промышленные предприятия – Свинцовый завод им. М.И. Калинина, Химико-фармацевтический завод Ф.Э. Дзержинского, Хлопковый завод, Кирпичный завод, Маслоэкстракционный завод и т.д. Смелая рационалистическая инициатива рабочих помогла Шымкентскому химзаводу освоить производство новых препаратов имеющих огромное значение для страны, а также разработать некоторые инновационные методы замены дорогостоящих веществ на менее дешевые. Например, каустическая сода была заменена обыкновенной строительной известью и это помогло сэкономить огромные средства. Наряду с крупными предприятиями развивались и организации легкой промышленности. Например, Хлопковый завод выпустил 7963 т. волокна, а Хлебокомбинат – 14831,23 т. хлебобулочных изделий [1] и т.д. Развивалась и местная промышленность. В архивных документах отражены некоторые данные о развитии местных комбинатов по районам ЮКО (табл. 1).

Таблица 1 – Выполнение плана валовой продукции в январе 1941 г. комбинатами Обл Местпрома

№	Наименование комбинатов	Вид издержки	январь		
			план	факт.	% выполн.
1	Арысский Р. И.К.	тр.	36.0	36.1	100.3
2	Бостандыкский Р. И.К.	-	15.5	8.0	051.6

3	Джувалинский Р. И.К.	-	29.9	31.0	103.7
4	Келесский Р. И.К.	-	4.5	9.2	204.4
5	Кзыл-Кумский Р. И.К.	-	4.1	0.6	14.6
6	Ленгерский Р. И.К.	-	36.8	26.6	72.3
7	Пахта-Аральский Р. И.К.	-	24.4	26.0	106.6
8	Сайрамский Р. И.К.	-	17.4	26.5	152.3
9	Сары-Агачский Р. И.К.	-	16.0	10.4	65.0
10	Сузакский Р. И.К.	-	6.1	6.0	98.4
11	Туркестанский Р. И.К.	-	49.2	49.0	99.6
12	Тюлькубасский Р. И.К.	-	46.1	39.0	84.6
13	Фрунзенский Р. И.К.	-	8.1	-	-
14	Чаяновский Р. И.К.	-	8.0	8.4	105.0
15	Чимкентский Пищеком	-	22.4	24.8	110.7
Итого		тр.	324.5	301.6	93.0

Торговый оборот в 40-х годах XX в. составлял 17455 тыс. руб. [1]. Однако все эти данные были приведены по отчетам плановых работ советских пятилеток.

По данным других архивных документов за 1944 г. нужно отметить, что существовало множество затруднений и нарушений, связанных с поставкой сырья и продуктов для местного населения и военных, а в некоторых местах люди погибали от голода. К примеру, положение со снабжением хлебом рабочих и служащих в Тюлькубасском и Фрунзенском районах было достаточно напряженным. По Тюлькубасскому району наряд на хлеб на февраль 1944 г. был не выполнен, т.к. не была выполнена мобилизация транспорта для вывозки 200 тонн хлеба районными организациями. Фрунзенский район за февраль также не получил 3 тонны хлеба [2]. По сведениям специального сообщения начальников УНКГБ ЮКО, майоров государственной безопасности Володина и Говорова секретарю Южно-Казахстанского Обкома КПб КазССР Назикову за март 1944 г. Фрунзенский район находился в крайне затруднительном положении со снабжением хлебом населения, т.к. для обеспечения населения вместо положенных в месяц 32 тонн хлеба, систематически поставлялось всего 8-12 тонн. В связи с не выполнением плана ежемесячной поставки и задержкой выдачи хлеба населению на 10-12 дней позже, отдельные семьи оказались в крайне тяжелом состоянии, были отмечены случаи заболевания и смерти на почве недоедания [3]. По Джувалинскому району население из-за задержки поставки хлеба также страдало от голода. Острую нужду в продовольствии переживали семьи фронтовиков Отечественной войны и эвакуированные. Представители Райкомов партии не всем семьям оказывали помощь. По архивным данным всего по Джувалинскому району на 1944 г. имелось 2749 семей военнослужащих, из которых: 1670 семей получали государственное пособие, 257 – пенсию, 217 – по аттестатам и 605 по неизвестным причинам ничего не получали. Большинство семей жили в плохих материальных условиях и страдали от голода. Всего за 1944 г. по всем районам Шымкента было выдано всего 2 тонны муки [3]. И это на весь год. По Шаульдерскому району имелись случаи поедания домашних животных. По Туркестанстанскому району голодали около 300 детей, для спасения которых реальных мер не предпринималось. И таких случаев по областям и районам ЮКО, в т.ч. и Шымкента было сотни. Много было жалоб и писем с просьбой оказания помощи голодающему населению. По всем этим данным видно, что в военные годы ситуация временами доходила до критического состояния, население области страдало от голода и болезней и было доведено до

изнеможения. Конечно, нельзя сказать, что в военные годы все было терпимо. Каждое историческое событие имеет две стороны, которые необходимо учитывать. Следует лишь отметить, что желание выжить, и освободиться от фашизма было настолько велико, что, не смотря на тяжелое положение и все перипетии, многие люди, старались не только выжить, но и работать, и не сдаваться.

Но, не смотря на такие невзгоды и проблемы, большинство населения бросило огромные силы на тыловые работы и обеспечение Красной армии всем необходимым. Огромную роль сыграли героические подвиги самих солдат, их могучее желание свободы способствовало победе советского народа в Великой Отечественной войне.

Из числа ветеранов Великой Отечественной войны г. Шымкента следует выделить таких как: А.А. Аскарлов (1922-2001), С. Бакбергенов (1920-1997), Т. Бердияров (1925-1988), А. Жылкышиев (1918-1995), К. Камбаров (1921 г.р.), Р. Райымкулов (1913 – 1978), Н. Толендиев (1922-2003), Р. Исетов, С.О. Рахимов и мн. др. А.А. Аскарлов в военный период одновременно служил и учился в полковом училище и получил звание полковника (1942-1946 гг.), С. Бакбергенов до начала Великой Отечественной войны работал в военном училище Москвы, а во время войны участвовал в сражениях Северо-Западного фронта, в таких местах как Новгород, Псков, Калинин, Холм, Великие Луки и т.д. Служил офицером-связистом, командиром взвода знаменитой дивизии Панфилова. А. Жылкышиев был награжден орденом Отечественной войны первой степени и двойным трудовым Красным знаменем. Н. Толендиев ушел в армию, едва закончив педучилище. Он также награжден многочисленными орденами и медалями. К. Камбаров был награжден орденом писателей-фронтовиков «Великой Отечественной войны». Р. Исетов участвовал в боях отряда красных следопытов им. Героя Советского союза А. Барканюка. Этот отряд 11 октября 1944 г. под руководством Р. Исетова уничтожил 50 вражеских офицеров и солдат и завладел 37 пушечными снарядами, 2 станками пулеметов, 2 противотанковыми винтовками, 40 простыми винтовками и 1 огнеметом. За эти заслуги Р. Исетов 24 марта 1945 г. получил звание героя Советского Союза. С.О. Рахимов во время войны служил командиром 37 и 47 дивизий 39 гвардии советской армии, в 1943 году получил звание генерал-майора. Был награжден орденом четырехзначного Красного Знамени и орденом II степени Суворова-Кутузова предназначенного для состава военачальников Красной Звезды. В 1965 г. ему было присвоено звание Героя Советского Союза. Памятник, посвященный С.О. Рахимову, гордо стоит в Парке Победы. Численность участников и героев Великой Отечественной войны настолько огромна, что в одной работе невозможно перечислить всех. В Областном архиве Шымкента хранится специальный сборник, посвященный только героям Южно-Казахстанской области [4].

В 2012 г. по указу акима ЮКО А. Мырзахметова в центре города в Парке Победы открылся музей «Ерлик» посвященный памяти героев Великой Отечественной войны и Афганской войны. Он является филиалом историко-краеведческого музея. И хотя музей еще молодой, в нем содержится огромное количество экспонатов, медалей, орденов, картин, фотографий, отрывков из газетных и архивных материалов, скульптур хранящих память о героическом прошлом. Директором музея является Кудайбергенова Акмарал Асанкызы, которая, любезно предоставила нашей научной группе ознакомиться с имеющимися материалами. Структура музея состоит из четырех залов и галерей. Первый зал посвящен непосредственно Великой Отечественной войне, второй зал – труженикам тыла ВОВ, третий зал – этнографическим материалам военного периода, четвертый зал – Афганской войне. В галерее находятся картины, бюсты и скульптуры, также посвященные героям и труженикам тыла ВОВ. Для данной проблемы более всего интересны экспонаты первого и второго залов. В первом

зале находятся материалы, касающиеся не только самих героев войны, но и их семей. Здесь находятся награды и медали героев Советского Союза, газетные вырезки о Бауржане Момыш-улы, Жамбуле Жабаеве, Сабыре Рахимове, Маншук Маметовой и Алие Молдагуловой, о 28 героях-панфиловцах, об участниках Сталинградской битвы, взятии Брестской крепости и др. Второй зал содержит материалы, относящиеся к тыловикам ВОВ. Во время войны старики, женщины и дети работали на заводах и фабриках. В начале войны повсеместно в ЮКО прошел митинг посвященный военному фронту. Им разрешили работать на Свинцовом заводе. Даже дети и молодые девушки просились на фронт. В этом зале находятся фотографии многих ветеранов-тыловиков работавших на различных заводах ЮКО, в т.ч. и Шымкента. Здесь же находится фотография Кажмукана Мунайтпасова. Он сам лично собрал 100 тыс. рублей. За его счет был построен самолет им. Амангельды Иманова. Имеется письмо о постройке данного самолета (ПО-2) и назначении его пилотом младшего лейтенанта Шалабаева. Также в зале хранится письмо девушек-работниц сельхозартели «Красная звезда» Сайрамского района о разрешении сбора средств на постройку танковой колонны им. Маншук Маметовой. В письме говорится, что на постройку уже было собрано 160 тыс. рублей. В целом оба зала хранят много интересной и полезной информации о периоде ВОВ. Ежегодно музей проводит региональные конференции и встречи с фронтовиками и ветеранами Великой Отечественной войны.

В годы войны патриотизм населения и желание свободы было настолько огромно, что многие отдавали последнее ради победы над фашизмом. Причем патриотизм людей, выражался не только в трудовой деятельности, но и в различных областях экономической и социальной жизни. В их числе — добровольные взносы денежных средств на вооружение, сбор и изготовление теплой одежды и обуви для фронтовиков, забота о раненых, инвалидах и семьях воинов, помощь населению освобожденных от фашистской оккупации районов. В связи с этим повсеместно по ЮКО начались реализация массовой подписки населения для военных займов на военный фронт. Только по Арысскому району за 1942 г. была осуществлена 100 % подписка рабочих и служащих на военные займы государству. Активное участие в подписке на заем приняли домохозяйки и активистки женсоветов. С исключительным подъемом прошла подписка по колхозам. Плановая цифра подписки 1 490 000 рабочими была перевыполнена на 1 580 000. Всего по району подписка достигла 4 025 000 руб. [5]. Успеху размещения займа значительно способствовала разъяснительная работа среди населения. Парторганизации провели наглядную агитацию, заранее подготовив лозунги, плакаты и т.д. Кроме того были проведены агитационные работы о значимости военных займов для вооруженного фронта и победы над Германией по радио и телевидению ЮКО и в самом Шымкенте на казахском и русском языках. Также парторганизациями была проведена проверка работы военно-учебных пунктов, оказана помощь в налаживании обучения запасных солдат второй категории. В архивных материалах первой половины 40-х годов XX в. отражены некоторые результаты мобилизации призывников на фронт. По этим данным видно, что в 1940-году военкоматами ЮКО в кадры Красной Армии из казахов было призвано всего 307 человек. Из их числа:

1. Арысский РВК – 17 чел.
2. Бостандыкский – 19 чел.
3. Келесский – 49 чел.
4. Каратасский – 25 чел.
5. Кзыл-Кумский – 13 чел.
6. Пахта-Аральский – 139 чел.
7. Сузакский – 21 чел.
8. Чаяновский – 20 чел.
9. Сайрамский – 4 чел.

Более успешно проходила мобилизация женского населения на тыловые работы. Вовлечение женщин в производство стало делом первостепенной важности для общественных организаций. Пятый пленум Компартии Казахстана (25 июня 1941 г.) обратил особое внимание партийных, советских, профсоюзных и комсомольских организаций на подготовку кадров вместо ушедших на фронт. Пленум признал необходимым учесть на предприятиях тех мужчин, которые могут быть призваны в армию и начать массовое обучение новых рабочих из числа женщин и молодежи. 5 августа 1941 г. Чимкенсткий облисполком принял решение «О подготовке женских кадров на автотранспорте для замены мужчин призванных в Красную Армию». Этим решением руководители обязывались: - обеспечить подготовку по ускоренной программе из числа женщин-водителей автомашин III класса, автослесарей, автоэлектриков и шино-рабочих [6, с. 12]. В городе проводилась большая работа по реализации данного решения. К концу 1941 г. по городу работало на основных предприятиях и учреждениях 2398 женщин. На производство пришло женщин из домохозяек – 557 человек [6, с. 13]. Женщины-патриотки с первых дней войны с большим вниманием взялись за изучение сложных производственных профессий. Так, в вагонно-ремонтном пункте станции Чимкент работало 100 женщин, 45 из них являлись квалифицированными мастерами. Как и во всех организациях города, настойчиво занимаясь непосредственно в цехах, у станков, под руководством опытных мастеров, они за короткий срок овладели специальностями. По инициативе девушек комсомольской организации станции Чимкент были организованы курсы по подготовке квалифицированных работниц железнодорожного транспорта. И только за 1941 г. курсы окончили 1762 девушки в республике [6, с. 14].

Огромное стремление к победе проявилось во взносах средств в фонды обороны, на строительство танковых колоний, авиа эскадрилий, кораблей, бронепоездов. На основе обращения молодежи Чимкентского железнодорожного узла о постройке танкового подразделения было принято постановление «О необходимости внести 2-х

Здневный заработок на постройку танкового подразделения им. Комсомола Казахстана». Только за 1941 г. по области на постройку танкового подразделения было собрано 225390 руб. Кроме того, были собраны отдельные средства с различных районов ЮКО для постройки танковых колонн и эскадрилий самолетов в 1942-1943 гг., список сведений которых отражены в архивных документах Шымкента (табл. 2).

Таблица 2 – Сведения о поступлении средств на постройку танковых колонн и эскадрилий самолетов [7].

Наименование районов	в тыс. рублях
Арысский	1836
Бостандыкский	3039
Джувалинский	560
Каратасский	984
Келесский	2457
Кзылкумский	882
Кировский	2697
Ленгерский	3098
Пахта-Аральский	2800
Сайрамский	2045
Сары-Агачский	2817
Сузакский	987
Туркестанский	2073
Тюлькубасский	1935

Фрунзенский	925
Чаяновский	1337
Шаульдерский	1251
Чимкентский	983
Чимкент, город	836
Итого	33498

Также было собрано множество средств на изготовление теплых вещей для Красной армии. В архивах Шымкента существует несколько фондов посвященных сведениям о сборе таких средств и изготовлению вещей. В работе в качестве примера приведена лишь малая часть (табл. 2).

Таблица 3 – Сведения о наличии сырья и изготовленных теплых вещей для Красной Армии [7].

Наименование районов	Полушубки			Жилеты		
	Собрано с населения	Получено от переработки	Всего	Собрано с населения	Получено от переработки	Всего
Арысский	117	190	307	500	42	42
Бостандыкский	3	104	107	400	9	9
Джувалинский	235	44	279	500		
Каратасский	73	23	96	400		
Келесский	220	50	270	400		
Фрунзенский	910	70	280	200		
Кировский	15	-	15	100	166	166
Ленгерский	77	80	157	500		
Сары-Агачский	53	76	129	300	24	24
Сайрамский	69	38	107	400	1	1
Пахта-Аральский	83	318	401	300		
Сузакский	301	29	330	100	73	73
Туркестанский	58	-	58	400	243	643
Кзылкумский	62	-	62	500		
Тюлькубаский	43	-	43	400	1	1
Чаяновский	101	-	101	200	24	24
Шаульдерский	635	74	709	200		
Чимкентский	10	-	10	200		
Чимкент, город	143	149	292	2	6	8

В самые трудные годы войны большое внимание обращалось улучшению медицинского обслуживания населения, особенно женщин и детей. Во всех городах Казахстана, в т.ч. и в Шымкенте значительно увеличилась сеть учреждений по охране материнства и детства. Число женских и детских консультаций возросло с 203 (в 1940 г.) до 300 (в 1945 г.), молочных кухонь со 104 до 126, постоянных яслей с 461 до 540 [8, с. 10] и т.д. В музее «Ерлик» сохранились сведения о врачах и медицинских работниках военного периода. В частности сохранилось воспоминание врача-фтизиатора, кавалера ордена Ленина Кислицыной Марии Алексеевны, работавшей главным врачом в одном из госпиталей Шымкента. Она вспоминает, что в годы войны туберкулез был одним из распространенных тяжелых заболеваний. И буквально шла борьба за жизнь каждого больного. В связи чем, было предпринято несколько методов лечения. Каждому новорожденному стали делать противотуберкулезную вакцинацию БЦЖ. Другим методом явилась химиопрофилактика, предупреждающая заражение людей, живущих вместе с больными или часто встречающимися с ними. Для больных с тяжелыми формами болезни предпринималось оперативное вмешательство. Эти сведения говорят о том, что, несмотря на трагическую ситуацию, по мере возможности людям старались улучшить медицинское лечение.

В итоге из исследованного материала следует заключить, что, не смотря, что Великая Отечественная война принесла множество слез и потерь, люди своим желанием выжить и победить совершали героические подвиги на обоих фронтах, как в бою, так и в тылу. И население Южно-Казахстанской области и Шымкента, в частности, помнят и чтят своих героев и вместе со всеми казахстанцами готовятся к празднованию 70-ти летнего юбилея Великой Отечественной войны.

Литература

- 1 ОА ЮКО. Ф. 83. Оп. 1. Д. 462. Л. 38.
- 2 Шымкентский Региональный Государственный Архив (ШРГА). Ф. 40. Оп. 7. Д. 96. Л. 42.
- 3 ШРГА. Ф. 40. Оп. 7. Д. 96. Л. 55-56.
- 4 Наши земляки – герои Советского союза. – Чимкент, 1983. – 320 с.
- 5 ШРГА. Ф. 40. Оп. 6. Д. 276. Л. 10-12.
- 6 Чимкент в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.). Хронологический справочник (по архивным материалам). – Чимкент, 1986. – 90 с.
- 7 ОА ЮКО. Ф. 83. Оп. 1. Д. 462. Л. 38-39.
- 8 Жакупова М.А. Тыловые эвакуогоспитали Казахстана и республик Средней Азии (САВО) в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.). – Астана: Елорда, 2005. – 272 с.

References

- 1 ОА ЮКО. Ф. 83. Оп. 1. Д. 462. Л. 38.
- 2 Shymkentskiy Regionalnyj Gosudarstvennyj Arhiv (ShRGA). F. 40. Op. 7. D. 96. L. 42.
- 3 ShRGA. F. 40. Op. 7. D. 96. L. 55-56.
- 4 Nashi zemljaki – geroi Sovetskogo sojuza. – Chimkent, 1983. – 320 s.
- 5 ShRGA. F. 40. Op. 6. D. 276. L. 10-12.
- 6 Chimkent v gody Velikoj Otechestvennoj vojny (1941-1945 gg.). Hronologicheskij spravochnik (po arhivnym materialam). – Chimkent, 1986. – 90 s.
- 7 ОА ЮКО. Ф. 83. Оп. 1. Д. 462. Л. 38-39.
- 8 Zhakupova M.A. Tylovyjevakogospitali Kazahstana i respublik Srednej Azii (SAVO) v gody Velikoj Otechestvennoj vojny (1941-1945 gg.). – Astana: Elorda, 2005. – 272 s.

НЕСІББАЕВА Ж.Ж.

Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының АҒК, т.ғ.к.

ҚАЗАҚСТАН ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ЖЫЛДАРЫНДА: АРХЕОГРАФИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУ (ОҚО ҒЫЛЫМИ ЭКСПЕДИЦИЯ МАТЕРИАЛДАРЫНА ШОЛУ)

Түйін

Ұлы Отан соғысы көптеген қасірет-қайғылар әкелсе де адамдар өздерінің одан әрі өмір сүру және жеңіске жету ниеттері арқасында екі майданда да, соғыста және тылда да ерен ерліктер көрсетті. Оңтүстік Қазақстан облысына және Шымкент қаласына жасалған ғылыми экспедиция кезінде қоғамдық ұйымдардың әскери-мобилизациялық жұмыстар бойынша қызметтеріне, тыл еңбеккерлері жұмыстарына, майданға қаржы жинау, жіберу жұмыстарына қатысты және жалпы 1941-1945 жж. ОҚО мен Шымкент қ. қоғамдық-саяси және экономикалық ахуалы туралы көптеген мұрағаттық материалдар табылды. Қаланың парктері мен музейлері де ҮОС қаһармандары мен тыл ардагерлері жайлы ақпараттарды сақтаған. Мұның барлығы Қазақстан халқының өз батырларын еске сақтап,

күрметтеуде және елмен бірге Ұлы Отан соғысындағы жеңістің 70-жылдығын атап өтуге даярлануда екендігін көрсетеді.

Түйін сөздер: ҰОС, экспедиция, археография, өнеркәсіп, әскерге алу, мұражай, ардагер, батыр, мұрағат, кітапхана.

NESSIPBAYEVA ZH.ZH.

Senior Researcher of the Institute of History and Ethnology
named after Ch.Ch. Valikhanov, Candidate of Historical Sciences

**KAZAKHSTAN DURING THE GREAT PATRIOTIC WAR:
ARCHAEOGRAPHIC STUDY (REVIEWING MATERIALS OF THE
RESEARCH EXPEDITION TO THE SOUTH KAZAKHSTAN REGION)**

Summary

In spite of the Great Patriotic war brought a lot of tears and losses, the people with their desire to survive and to win accomplished heroic exploits on both fronts, both in a fight and in a rear. During a scientific expedition in Shymkent the great number of the archived materials of touching activity public organizations was found on military-mobilization works, on work of rear, on collection and dispatch of monetary resources to military front and in general on the social and political and economic state of SKA, including and Shymkent in 1941-1945.

The parks and museums of city also keep information about the heroes of the Great Patriotic war, and about veterans of a rear. All of it witnesses that the population of Kazakhstan remembers and honors the heroes and together with all the people of Kazakhstan prepares to celebrate the 70th anniversary of the Great Patriotic war.

Keywords: Great Patriotic war, expedition, archaeography, industry, mobilization, museum, veteran, hero, archive, library.

**ТАРИХ ТОЛҚЫНЫНДА
В ПОТОКЕ ИСТОРИИ
IN THE STREAM OF HISTORY**

ӘОЖ 94(574)

САРКЕНОВА К.А.

Халықтану және тарихи тұлғатану мәселелері
бөлімінің ғылыми қызметкері

**ТОРҒАЙ ОБЛЫСЫНДАҒЫ БАЙҰЛЫ БІРЛЕСТІГІНІҢ ОРНАЛАСУЫ
(XIX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ – XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫ)**

Аннотация

Мақалада XIX ғасырдың II-жартысы – XX ғасырдың басындағы Торғай облысының құрылуы, аумағы, тұрғындарының саны және облыс бойынша этностық құрамы мәселелері қарастырылған. Сонымен қатар мақалада облыстағы қазақ болыстары мен әкімшілік ауылдары, ондағы Кіші жүз, әсіресе Байұлы бірлестігіне қарасты ру-тайпалардың қоныстары XX ғасырдың басындағы «Жер пайдалану» деректері бойынша берілген.

Түйін сөздер: Торғай облысы, Орынбор генерал-губернаторлығы, Елек, Николаев, Ырғыз, Торғай уездері, халқының саны, этностық құрамы, қоныстану, көктеу-күзеу, жаз жайлау, қыс қыстау.

Торғай облысы 1868 жылы Орал облысымен қатар құрылып, әкімшілік жағынан Орынбор генерал-губернаторлығына бағынды. Облыс аумағы Елек (Ақтөбе), Николаев (Қостанай), Ырғыз және Торғай уездеріне бөлінді. Батысында Орал облысымен, солтүстігінде – Орынбор және Тобыл губерниясымен, шығысында – Ақмола облысымен, оңтүстігінде – Сырдария облысы және Арал теңізімен шектесті. Бұл аймақта 1870 және 1897 жылдары 340 216 және 453 416 адам мекендеп, олар төрт уезд бойынша төмендегідей орналасты:

Кесте 1 - 1870 және 1897 жылдардағы Торғай облысы тұрғындарының саны [1]

уездер	1870 жыл	1897 жыл	Жалпы көлемі (қв. верста)
Ақтөбе	79 602	115 215	50 360,0
Ырғыз	85 903	98 697	128 660,0
Қостанай	104 994	152 556	72 740, 0
Торғай	69717	86 948	148 020, 0
Барлығы	340 216	453 416	399 780, 0

Облыс көлемінде де, уездерде де халықтың этностық құрамында қазақтардың саны басым болды.

Кесте 2 - 1870-1897 жылдардағы Торғай облысы тұрғындарының этностық құрамы (үсті – абс. сан, астыңғы бөлігінде – уездер бойынша жалпы сандық пайыз) [2]

уездер	1870 жыл				1897 жыл			
	Қазақтар	Орыстар	Украиндар	Басқалар	Қазақтар	Орыстар	Украиндар	Басқалар
Ақтөбе	<u>79,6</u> 100,0	-	-	-	<u>109</u> 95,1	<u>3,2</u> 2,9	<u>1,0</u> 0,9	<u>1,4</u> 1,1

Ырғыз	<u>85,0</u> 98,9	<u>0,9</u> 1,1	-	-	<u>97,1</u> 98,4	<u>0,9</u> 0,9	-	<u>0,7</u> 0,7
Қостанай	<u>105,0</u> 100,0	-	-	-	<u>118,0</u> 77,4	<u>25,8</u> 16,9	<u>3,5</u> 2,8	<u>5,3</u> 2,9
Торғай	<u>69,6</u> 99,8	<u>0,1</u> 0,2	-	-	<u>86,2</u> 99,1	<u>0,5</u> 0,6	-	<u>0,2</u> 0,3
Барлығы	<u>339,2</u> 99,7	<u>1,0</u> 0,3	-	-	<u>410,9</u> 90,6	<u>30,4</u> 6,7	<u>4,5</u> 1,0	<u>7,6</u> 1,7

1894 жылы Торғай облысында 47 қазақ болысы, 318 әкімшілік ауыл және 70 314 түгін болды. Егер уездер бойынша қарастырсақ, ондағы көрсеткіш мынадай: Ақтөбеде – 10 – 82 – 18199, Қостанайда – 14 – 88 – 20 356, Ырғызда – 12 – 83 – 16 634, Торғайда – 11 – 65 – 14 765 [2, 77-б.].

Торғай облысындағы қазақтардың қыстаулары Торғай, Ырғыз өзендері жағалауларында, Үлкен және Кіші Борсық күмдарында, Қарақұмда орналасты. Сондай-ақ, олар Арал теңізінің солтүстік жағалауын, Сырдария өзенінің төменгі ағысын да қоныстанды. Ақтөбе және Қостанай уездерінің аумақтары Сырдария облысы қазақтарының жаз жайлауы және көктеу-күзеу жайылымдары болды [3]. XX ғасырдың бас кезіндегі жергілікті тұрғындардың жер иелігі туралы мәліметті төмендегі кестеден көруге болады.

Кесте 3 - Торғай облысы қазақтарының XX ғасырдың бас кезіндегі жер иеліктері [4]

Уездер	Зерттеу жылдары	Шаруашылықтардың саны	Жер аумағы, десятина				
			Қыстаулардың аумағы	Көктеу, күздеулік жайылымдар	Қыстық жайындар	Жаздық жайылымдар	Барлық жер иеліктері
Ақтөбе	1910	17 837	4 179 623	924	-	1 004 000	5 184 547
Қостанай	1909	18 210	6 700 253	106629	-	1 748 717	9 154 769
Ырғыз	1911	17 328	-	-	-	-	12 729 000
Торғай	1909	15 344	-	-	-	-	10 520 000
Барлығы %		68 719	10 879 876 41,0	107 633 0,4		2 752 717 19,2	37 588 316 19,5

Сонымен қатар 1917 жылы Ақтөбе уезінде қазақтар 2 330 234 десятина жерінен (5,7%), ал Қостанай уезінің қазақтары 3 701 986 десятина (45,1%) жерінен айырылып қалғаны да мәлім [2, 78-б.]. Торғай облысының төрт уезіне де көшпелі, жартылай көшпелі мал шаруашылығы тән болды. Табиғи жайылымдар, өзен-көлдердің көптігі, нулы қамыстың молдығы шаруашылықтың аталмыш түрлерін дамытуға қолайлы келді.

а) Ақтөбе уезі

Ақтөбе уезі Торғай облысының солтүстік-шығыс бөлігінде орналасты. Ол солтүстікте Орынбор казак әскері жерлері және Қостанай уезінің кей бөлігімен, батыста – Орынбор казактары, Орал казак әскері жерлерімен, оңтүстік шекара сызығы тұтастай Орал облысымен, шығыста – Ырғыз уезімен шектесті. Уезд аумағы 50 389 кв. верста немесе 5 240 456 десятина жерді қамтыды [5, 1-, 2-б.]. Әкімшілік жағынан уезд 12 болысқа, әр болыс әкімшілік ауылдарға немесе старшындықтарға бөлінді. Олардың жалпы саны 92 болды. Әр болысқа орташа 1474 шаруашылықтан келді. Ал, негізінде, болыстардың құрамындағы шаруашылықтардың саны 909 бен 2320-дің арасын қамтыды [5, 3-б.].

А.И. Добромысловтың еңбектерінде XIX ғасырдың соңында уезде 10 болыс, 82 ауыл, 18 199 шаңырақ болғаны келтірілген [6, 491-б.]. Ал 1903 жылғы

деректерде бұнда 12 болыс, 1912 жылы – 16 болыс, 1913 жылы 19 болыс болған [7]. XX ғасырдың басында зерттеушілер бұл аймақ туралы былай деп жазды: «Ақтөбе уезі табиғи-тарихи қатынастары жағынан... Қостанай уезіне ұқсас: оның екеуі де суреттеліп отырған өлкенің қара топырақты белдігіне жатады және кей жерлері тұтасқан орманды дала, негізінен, жалпақ дала; уезд жерінің жартысына жуығы шаруашылыққа қолайлы. Жері құнарлы болғандықтан мұнда қоныстанушылар арасында ғана емес, қазақтар арасында да егін шаруашылығы жақсы дамыған. 1910 жылы 17 837 шаруашылықтың 17 127-сі (96%-ы) егіншілікпен айналысқан; олар 190811 десятина жерге егін екті, орташа есеппен бір шаруашылыққа 11,1 десятинадан келді. Бұл Қазақстан бойынша ең жоғарғы көрсеткіш» [8].

Сонымен бұл уездің 12 болысында 104 441 адам тұрды. Олардың орналасуында біркелкілік болған жоқ.

Кесте 4 - 1899 жылғы санақ бойынша уездегі халық саны мынадай болған [5, 154-155-б.]

№	Болыстар	Әк. ауыл саны	Шаруашылық ауыл саны	еркектер			әйелдер			Барлығы
				Барлығы	Оның ішінде(жасы)		Барлығы	Оның ішінде (жасы)		
					18-60	14-17; 60-тан жоғары		16-55	14-15; 55-тен жоғары	
1.	Аралтөбе	8	193	4525	2238	673	4137	2082	500	8662
2.	Ойсылқара	9	185	4578	2259	623	4169	2037	568	8747
3.	Теректі	9	169	5497	2952	733	4758	2384	655	10255
4.	Ақтөбе	6	111	3510	1663	478	3231	1517	400	6741
5.	Бестамақ	9	87	5441	2711	736	4737	2319	559	10178
6.	Бөрлі	5	59	3893	1992	506	3470	1705	460	7363
7.	Бөрті	12	121	6601	3505	831	5830	2966	803	12431
8.	Қаратоғай	7	81	4482	2448	553	4008	1979	517	8490
9.	Елек	5	55	3157	1692	383	2804	1435	355	5961
10.	Қаракобда	5	67	2997	1486	331	2782	1338	349	5779
11.	Түзтөбе	10	69	5995	3086	754	5220	2582	668	11215
12.	Қобда	7	39	4460	2216	599	4159	1992	531	8619
	Барлығы	92	1236	55136	28248	7200	49305	24336	6365	104441

Ақтөбе уезінде, негізінен, Жетіру бірлестігі руларының тұрғындары басым болды. Байұлы бірлестігінен Алтын, Жаппас, Қызылқұрт руларының көшікандары осы уездің кейбір аумақтарыболған. Мысалы, Жаппас руынан тараған кейбір аталар Тама, Арғындармен бірге Аралтөбе болысы 4-әкімшілік ауылға қарасты Үшқатты өзені бойын, Қызылқұрт руының Аманжол Жантықұл ақсақал бастаған осы болыстың 5-ауылы Ор өзені Дамбар-Бұтақ сағасын, ал Ойсылқара болысы 1-әкімшілік ауылдың Алтын руының Есенжол Байдалы ақсақалға қараған бөлігі Дүберсуді, Алшын (Шеркеш) руының Үмбет Тілеп бастаған ауылы Теректі болысы 8-әкімшілік ауылдың Жарқайың аумағын қыстағаны, т.б. деректерден белгілі [5, 10-, 22-, 28-б.].

ә) Қостанай уезі

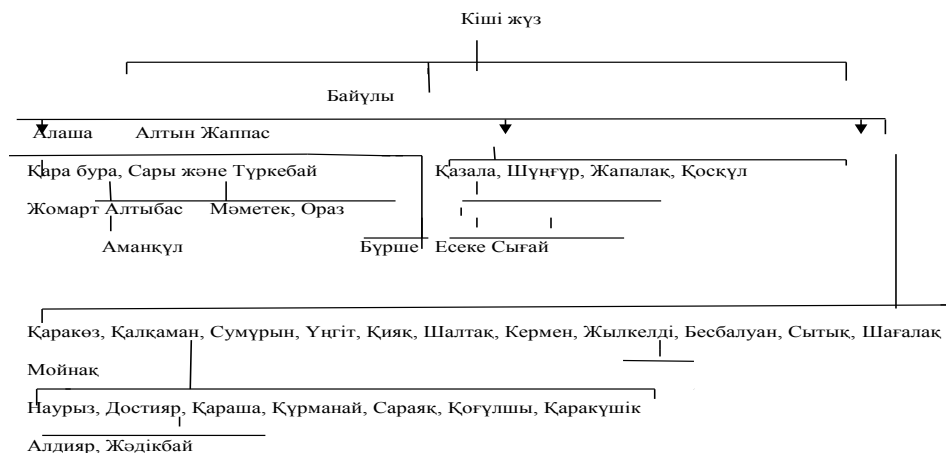
Қостанай уезі Торғай облысының солтүстік-шығысын қамтыды. Батысы мен солтүстігінде Орынбор казак әскері жерімен, шығысында – Ақмола облысымен, оңтүстігінде – Торғай облысының Торғай, Ырғыз және Ақтөбе уездерімен шектесті. Уезд аумағы 1898 жылғы зерттеу бойынша 88 026 кв. верста немесе 9 154 769 десятина жерді қамтыды. Зерттеуші А.И. Добромисловтың пікірінше, уезде 14 болыс, 88 ауыл, 20 536 түгін болған [6, 491-б.]. Басқа зерттеулерде уезде 10 болыс

(Мендіқара, Кеңарал, Обаған, Қарабалық, Арақарағай, Аманқарағай, Дамбар, Бестөбе, Жетіқара, Құмақ), сонымен қатар оларға қосымша 1 746 441 десятина жерді қамтыған Сарыой, Шұбар, Желқуар, Сүйіндік секілді болыстар болған [9, 1-б.]. Уезді ру-тайпалық құрылымына қарай орналасқан 200 мыңға жуық адам мекендеді. Ондағы ру-тайпалар бір-біріне қолайсыз жағдайлар туғызбау үшін белгілі бір маршрут пен шатқалдарды пайдаланып отырды. Көші-қонда көшпелі қазақтар орналасқан басқа аймақтардағыдай оқшаулық әрқашан сақталды. Мысалы, Қостанай уезінің Мендіқара, Обаған, Аманқарағай, Дамбар, Сарыой және Шұбар болыстарын Орта жүздің Қыпшақ, Керей, Арғын рулары, ал Сүйіндік пен Желқуар, Құмақ және Жетіқара болыстарын Жетіру бірлестігінің Жағалбайлы руы қоныстады. Байұлы бірлестігінің Жаппас руы, негізінен, Бестөбе болысын мекендеді. Сонымен бірге Бестөбе болысын Байұлы бірлестігінің Алаша, Алтын, Байбақты, Шеркеш рулары да қоныстаған. Уездің солтүстік-батысындағы (Кеңарал, Арақарағай, Қарабалық және Дамбар) жайылымдарды ежелден екі ірі тайпа – Қыпшақ (Орта жүз) пен Жаппас (Кіші жүз) бірлесіп пайдаланып отырған [9, 43-б.]. Жаппас руының бірқатар қауымдары Желқуыр өзені бойын, Сандықсор, Айқамыс, Сопалы, т.б. көлдердің төңірегінде қоныстанды. Олардың көпшілігі Қарасудың оң жағасын, Алқасор, Жаңғызкөл, Майтау, т.б. көлдер төңірегін, сонымен бірге Обаған, Тобыл өзендері бойларын, т.б. жерлерді де иемденген [8, 58-б.].

Уезде егін шаруашылығы жақсы дамыды: 1909 жылы жалпы есепке алынған 18 010 шаруашылықтың 15 951-і (88,5%-ы) егіншілікпен айналысып, олардың егістік жер көлемі 107 440 десятинаға жеткен [8].

1898 жылғы маусым-қыркүйек айларында Қостанай уезін зерттеген экспедиция өз материалдарында Кіші жүздің Байұлы бірлестігі руларының осы уезд болыстарындағы қоныстары туралы мәліметтерді нақтырақ береді. Е.П. Добровольский, Н.Ф. Дмитриев, Г.Н. Шапошников, П.А. Хворостанский, А.Г. Бутковский, А.А. Боровский, И.М. Уродков және А.М. Снегирев [9] қатысқан далалық облыстарды зерттеу жөніндегі экспедиция Қостанай уезі қазақтарының жерді пайдалану мәселелерін зерттей келе, әрбір болыста орналасқан рулардың қыс қыстауларын, жаз жайлауларын, көктеу мен күзеулерін, егістік және шабындық жерлерін көрсетеді, сонымен қатар олардың шежіресін қоса келтіреді. Қазақ руларының қоныстану мәселесін зерттеудегі орыс экспедициясы жүргізген мұндай шежірелік сызбалардың, әрине, ғылымда алатын маңызы өте зор.

Қостанай уезіне Сырдария облысы және Торғай облысының басқа уездерінен көшкен қазақ руларының шежірелік сызбасы орыс экспедициясы мәліметтерінде кездеседі. Мысалы, Байұлы бірлестігінің осы уездегі рулары онда былайша таратылып көрсетіледі: [10]

Кесте көрсеткеніндей, он екі ата Байұлы бірлестігінен, негізінде, Алаша, Алтын және Жаппас рулары Қостанай уезінде неғұрлым шоғырлана орналасқан. Болыстар бойынша олардың орналасуын орыс деректері бойынша төмендегідей беруге болады:

1) Арақарағай болысындағы Жаппас руының шежіре сызбасы [10, 221-б.]

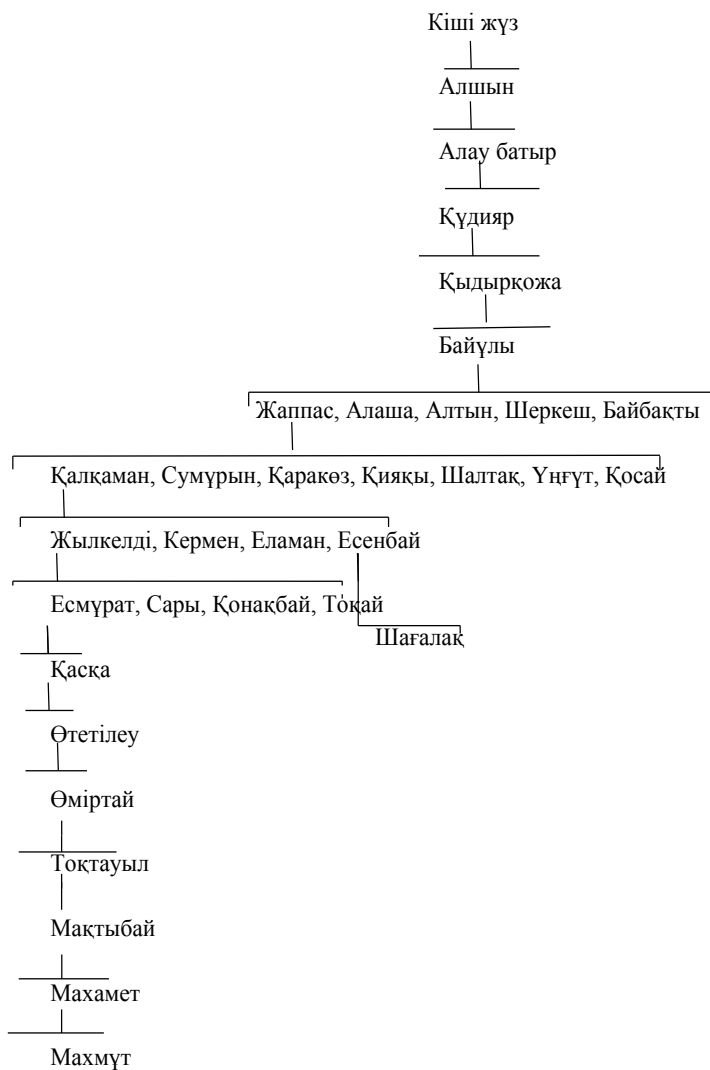
2) Қарабалық болысындағы Жаппас руының тармақтары [10, 222-б.]

3) Дамбар болысындағы Жаппас руы аталары [10, 224-б.]

4) Бестөбе болысындағы Байұлы бірлестігінің рулары [10, 225-б.]

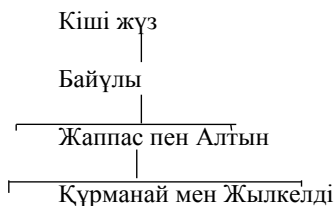

Зерттеуші С. Қондыбайдың пікірінше, бұндағы Алау – тек алан жұртының эпонимі ғана емес, Кіші жүз – алшындардың шежірелік түп-атасы, көдімгі алаш, алшын этноұғымдарына негіз болған есім-эпоним. Алау батыр – Қырым цикліндегі топтасқан батырлар қатарында айтылатын, сипаты жағынан жыр-шоғырдың ең ежелгі қабатына жататын, нағыз мифті-эпикалық Қырым мен Ұрымның көрінбейтін ерендерінің бірі. «Әуелде ол, сірә, – деп жазады автор, – Алағ (Алак) формасында аландар мен печенегтер танымдық жүйесінде қолданылған, ал*дей-бұлғар-касогтарда оның аты басқа болып *Алсиық (Альциагар)* түрінде айтылған, кейінгі екі-үш дүркін жүргізілген қайта қауымдасуларда қалыптасқан Әлімұлы–Байұлы екілік бірлестігінің түпкі атасына айналған» [11, 108-109-бб.]. Альциагарлардың екінші атауы – *кутригур*. Кейбір тарихи құжаттарда котраг түрінде де жазылып қалған бұл этнонимнің бастапқы нұсқасы – Құтыр-Оғыр (кутр-угор), яғни бізге беймәлім әлдебір Құтырдың оғыры, руы, жұрты. Ал бүгінгі сиық-байұлының арғы атасы жай ғана Бай деп те, Қыдыр/бай, Қыдыр/кожа, Қыдыр/сиық деп те аталады. Жалпы Кіші жүздік шежіреде Әлімнің арғы атасы болып есептелетін Қудияр (Қыдуар) да осы бір есімнің кейінгі құбылуының бірі. Осы Қыдырбай, Қыдырқожа, Қыдуар есімдері мен Кутр, котраг есімдері бір текті. Бұл – тек сөздік ұқсастыққа негізделгені ғана, бұлардан басқа да қосалқы тарихи-географиялық, сандық-танымдық ұқсастықтар бар, сондықтан V – VII ғасырлардағы альциагар-кутригурлар бүгінгі Байұлының, сондай-ақ қазақтың басқа да жекелеген шағын руларының арғы ата-бабаларының бірі деуге әбден болады [11, 308-309-бб.].

5) **Жітіқара болысындағы Байұлы бірлестігіне қарасты рулар** [10,226-б.]

6) **Сарыой болысында орналасқан Байұлы бірлестігі** [10, 228-б.]

7) **Шұбар болысындағы Байұлылар** [10, 228-б.]

Ырғыз уезі Торғай облысының оңтүстік-шығыс бөлігінде орналасты. Уезд оңтүстікте Сырдария облысымен және өз облысының басқа уездерімен шектесті.

Уезд аумағы 12 649 800 десятина, яғни ресми 13 240 000 десятинадан аз келетін, жерді алып жатты. Олардың болыстар бойынша қамтылуы төмендегідей болды: [12]

№	болыстар	Аумағы (десятина)
1.	Талдық	1 048 000
2.	Бақсай	818 400
3.	Қызылжар	576 000
4.	Аманкүл	1 007 000
5.	Кенжеғара	1 703 600
6.	Тәуіп	1 720 800
7.	Теректі	953 400
8.	Толағай	571 800
9.	Темірастау	453 800
10.	Қарасай	1 653 600
11.	Шенгел	
12.	Қабырға	700 800
13.	Ордақонған	722 400
14.	Құланды	718 800

Сонымен XX ғасырдың басында 108 446 қазақ өмір сүрген 14 болыс болған екен. Енді осы уезд халқының санын XX ғасырдың басындағы орыс деректері бойынша көрсетсек, ол төмендегідей сипатталады: [13]

	Болыс-тар атауы	Тіркеудегі бар халық														Бар-лығы
		Еркектер							Әйелдер							
		Бар-лығы	60-тан жоғ.	18-60 жас	14-17 жас	8-13 жас	1-7 жас	1-ден төмен	Бар-лығы	55-тен жоғ.	16 – 55 жас	12 – 15 жас	7 – 11 жас	1 – 6 жас	1-ден төмен	
1	Талдық	5516	278	2704	490	821	1186	37	4868	324	2373	441	742	966	21	10384
2	Бақсай	5288	347	2649	423	770	1036	63	4772	374	2330	468	665	894	41	10060
3	Қызылжар	3623	218	1789	328	524	684	89	3312	272	1612	300	477	560	91	6944
4	Аманкүл	4910	308	2344	439	731	1022	66	4509	370	2205	434	614	829	57	9419
5	Кенжеғара	5353	356	2635	495	804	1001	62	4785	323	2434	490	656	819	63	10138
6	Тәуіп	5594	296	2744	520	845	1137	52	5159	335	2579	541	715	939	50	10753
7	Теректі	2480	109	1249	197	371	495	59	2353	203	1126	197	340	421	66	7833
8	Толағай	2962	134	1534	285	414	574	21	2793	199	1417	280	376	492	29	5755
9	Темірастау	2871	128	1402	242	436	648	15	2571	187	1218	288	379	474	25	5442
10	Қарасай	2697	137	1301	268	391	542	58	2412	174	1139	275	335	454	35	5109
11	Шенгел	3903	218	2005	339	560	738	43	3324	242	1574	377	431	657	43	7227
12	Қабырға	2489	110	1236	262	323	517	41	2384	188	1147	264	297	443	45	4873
13	Ордақонған	4116	228	2040	364	586	811	87	3676	305	1707	392	504	684	84	7792
14	Құланды	3561	198	1756	322	475	697	113	3156	241	1477	317	423	610	88	6717

Ырғыз далалары ежелгі заманнан Сырдария өзенінің жағалаулары мен Арал теңізінің солтүстік жағалауынан осында келетін қазақ руларының жазғы және көктеу-күзеу жайылымдары болған. Орал казак әскерін құру және оларды шеп бойымен орналастыру, ал одан кейін – Сырдария шебін құру Кіші жүз тайпаларын бірте-бірте Ырғыз далаларына тұрақтауға мәжбүрледі, сөйтіп XIX ғасырдың соңына таман олардың көші-қоны тек уезд аумағымен ғана шектелді.

Тұрғындарының басым көпшілігі Әлімұлы бірлестігінен (Шөмекей, Төртқара, Шекті, Қаракесек рулары) болды, олардың қыстаулары Ырғыз өзенінің жағалауларында, Торғай өзенінің жоғарғы ағысында, Арал теңізі жағалауындағы Қаракүм, Үлкен және Кіші Борсық құмдарында, теңіз жағалауларындағы камыстарда, Шалқар – Қарасу, Мешіт – Қарасу көлдерінің төңірегінде, Мұғаджар тауларының солтүстік-шығыс бөктерлерінде, Шет-Ырғыз, Қарасай, Қайынды, т.б. өзендердің бойында, көптеген шатқалдарда шашырай орналасты. Торғайдың төменгі сағасында, оның сол жағалауында Жетіру бірлестігіне қарасты Телеу

руының қыстақтары жатты. Орта жүз Уақ тайпасы қауымдарының аздаған топтары шектілер арасында Құланды түбегінің маңында (Арал теңізі) және жағалаудағы аралдарда қыстады [8, 60-б.].

Байұлы бірлестігінен Сырдария облысы Қазалы уезіне қарасты Алтын руының ғана осы уездің Тәуіп болысында жаз жайлауы орналасты.

в) Торғай уезі

Торғай уезі облыстың қиыр оңтүстік-шығыс бөлігіне орналасты, ол облыс жерінің 37,2 %-ын қамтыды. Оңтүстік-батысында уезд Сырдария облысының Перовск және Қазалы уездерімен, батысында Ырғыз уезімен, солтүстігінде Торғай облысының Қостанай уезімен, шығысында – Ақмола облысының Атбасар уезімен шектесті. 1893 жылғы санақ бойынша мұнда 72 897 адам болып, олардың 391-і отырықшылықпен, 72 506-сы көшпелі шаруашылықпен айналысқан.

XX ғасырдың басында орыс ғалымдары былай деп жазды: «Торғай уезінің табиғаты да Ырғыздағы сияқты өте жұтаң, уездің басым бөлігі (2/3-ге дейін) түлдырсыз сор мен қуаң дала; тек аздаған солтүстік бөлігі ғана өзгешелеу. Сондықтан уезд отарлаудан біржола сырт қалған». Дегенмен, қазақтардың егіншілікпен айналысқанына мына мәліметтер куә: 1908 жылғы 14 370 шаруашылықтың 3 355-і егін еккен, албұл олардың жалпы санының 23,3 %-ын құрады [8, 60-б.].

1911 жылғы орыс деректері бойынша уезде 93 242 халқы бар 12 қазақ болыстары болды: 1-, 2-Наурызым, Тосын, Майқара, Шүбалаң, Қаракөген, Сарықопа, Қараторғай, Сарыторғай, Қайдауыл, Ақкөм, Қызылжыңғыл. Ондағы халықтың демографиялық келбеті төмендегідей болды: [14]

№	Болыстар атауы	Отбасылары	Бар халық												Барлығы
			еркектер						әйелдер						
			Барлығы	60-тан жоғары	18-60 жас	14-17 жас	8-13 жас	0-7 жас	Барлығы	55-тен жоғары	16-55 жас	12-15 жас	7-11 жас	0-6 жас	
1	2-Наурызым	1392	4207	272	2018	365	645	907	3765	329	1722	403	518	793	7972
2	1-наурызым	1235	4196	286	1985	356	650	919	3804	350	1775	390	522	767	8000
3	Майқара	1041	3293	223	1589	274	530	677	2908	281	1430	305	369	523	6201
4	Тосын	2482	8115	415	4058	752	1234	1656	6931	552	3396	713	921	1349	15046
5	Сарықопа	1064	3338	206	1620	283	504	725	3181	280	1551	327	390	633	6519
6	Шүбалаң	1232	3500	245	1647	307	532	769	3231	267	1560	328	449	627	6731
7	Қаракөген	827	2609	182	1295	203	388	541	2369	216	1139	247	292	475	4978
8	Қараторғай	989	3447	212	1656	282	535	762	3133	244	1519	334	385	651	6580
9	Сарыторғай	1424	4409	193	2187	410	701	918	4118	292	1903	490	577	856	8527
10	Қайдауыл	1706	5469	270	2620	508	917	1154	5137	369	2357	557	757	1097	10606
11	Ақкөм	939	2846	159	1340	245	452	650	2563	208	1212	281	348	514	5409
12	Қызылжыңғыл	1113	3452	178	1849	285	512	628	3221	260	1580	348	456	577	6673

Уезде, негізінен, Орта жүз қазақтары – Арғын мен Қыпшақ мекендеді. Арғындар Қопа, Мерген көлдерінің төңірегін, Сары Торғай жағалауларын, Жыланшық өзенінің төменгі ағысын және уездің орталық және батыс бөлігіндегі басқа да жерлерді жайлады. Қыпшақтар уездің шығысы мен оңтүстігін – Жыланды өзенінің

сол жағалауын, Қарынсалды, Тасты, Үлкен Қайыңды, Торғай, т.б. өзендердің бойын мекендеді. Уездің оңтүстік-батысында, Сарыкопа, Сарымойын көлдерінің төңірегі мен басқа да жерлерді Кіші жүздің Әлімұлы (Шекті руы) мен Байұлы бірлестіктері (Алтын және Жаппас рулары) жайлады, бірақ олар сан жағынан Орта жүз руларына қарағанда әлдеқайда аз болды [8, 60-61-бб.]. Байұлы бірлестігінің Жаппас пен Алтын рулары Тосын болысының 13 ауылында ғана кездесті. Олар Әлімұлының Шекті, Жетірудың Тама руларымен қатар уездің батыс бөлігінің шетінде орналасқан аталмыш болысты қоныстады. Солтүстігінде Қостанай уезімен, батысында Ырғыз, оңтүстігінде Сырдария облыстарымен шектесті. Шығысында оған Торғай уезінің келесі алты болысы – 1-Наурызым, Майқара, Шүбалаң, Аққұм, Қайдауыл және Қызылжыңғыл жанасып жатты [2, 174-б.].

Әдебиеттер

1 Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. – Вып. 87. Тургайская область. – Спб., 1904. – 2-3-бб.

2 Қазақ ру-тайпаларының тарихы. Тама. 1-том. 3-кітап. – Алматы: Алаш, 2005. – 76-77-бб.

3 Арғынбаев Х., Мұқанов М., Востров В. Қазақ шежіресі хақында. – Алматы, 2000. – 416-бб.

4 Арғынбаев Х.А., Қауанова Х.А., Ходжаева Р.Д. Пастбищные угодья и их сезонное использование // Хозяйство казахов на рубеже XIX-XX вв.: Материалы к историко-этнографическому атласу. – Алма-Ата, 1980. – 62-б.

5 Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Тургайская область. Актюбинский уезд. – Т. 7. – Воронеж, 1903. – 1, 2, 3-б.

6 Добромыслов А.И. Тургайская область. Исторический очерк. – Т. I. – Тверь, 1902. – 86 с.

7 Карта Актюбинского уезда Тургайской области с показанием киргизских волостей и общин. Составлена по данным Статистического отдела Тургайско-Уральского Переселенческого района. – Оренбург, 1912.

8 Мұқанов М. Қазақ жерінің тарихы. – Алматы: Атамұра-Қазақстан, 1994. – 58-59-бб.

9 Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Тургайская область. Кустанайский уезд. – Том V-й. – Воронеж, 1903. – 1-, 43-б.

10 Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Тургайская область. Кустанайский уезд / Сведения о киргизских ордах и родах по волостям Кустанайского уезда. – Том V-й. – Воронеж, 1903. – 218-б.

11 Қондыбай С. Есен-қазақ. – Толық шығармалар жинағы. 4-т. – Алматы: Арыс, 2008. – 400 б.

12 Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные статистической партией Тургайско-Уральского переселенческого района. Иргизский уезд / Хворостанский П. Предисловие. – Спб., 1913. – 6-б.

13 Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные статистической партией Тургайско-Уральского переселенческого района. Иргизский уезд. – Спб., 1913. – 18-226-бб.

14 Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные Статистической партией Тургайско-Уральского переселенческого района. Тургайский уезд. – Оренбург, 1911. – 16-226-бб.

References

- 1 Pervaya vseobshchaya perepis naselenia Rossiskoi imperi, 1897. – Vip. 87. Turgaiskaya oblast. – Spb., 1904.– 2-3-b.
- 2 Khazakh ru-taipalarynyn tarihy. Tama. – 1-tom. – 3-kitap. – Almaty: Alasch, 2005. – 76-77-b.
- 3 Argyubaev H., Mukanov M., Vostrov V. Khazakh schezhiresy hakinda. – Almaty, 2000. – 416-b.
- 4 Argyubaev H.A., Khauanova H.A., Hodzhaeva R.D. Pastbischnye ugodya I ikh sezonnoe ispolzovanie // Khozyastvo khazakhov na rubezhe XIX-XX vv.: Materialy k istoriko-ethnograficheskomu atlasu. – Alma-Ata, 1980. – 62-b.
- 5 Materiali po kirgiskomu zemlepolzovaniyu, sobrannye i razrabotannye ekspeditshie po issledovaniyu stepnykh oblastei. Turgaiskaya oblast. Aktubinski uезд. – T.7. – Voronezh, 1903.– 1-, 2-b.
- 6 Dobromyslov A.I. Turgaiskaya oblast. Istoricheski ocherk. – T.1. – Tver, 1902. – 86 s.
- 7 Karta Aktubinskogo uездаTurgaiskoi oblasti s pokazaniem kirgiskikh volostei I obschin. Sostavlena po dannym Statisticheskogo otdela Turgaisko-Uralskogo Pereselencheskogo raiona. – Orenburg, 1912.
- 8 Mukanov M. Khazakh zherinin tarihy. – Almaty: Atamura-Khazakhstan, 1994.– 58-59-bb.
- 9 Materiali po kirgiskomu zemlepolzovaniyu, sobrannye i razrabotannye ekspeditshie po issledovaniyu stepnykh oblastei. Turgaiskaya oblast. Kustanaiski uезд. – T.5. – Voronezh, 1903.– 1-, 43-b.
- 10 Materiali po kirgiskomu zemlepolzovaniyu, sobrannye i razrabotannye ekspeditshie po issledovaniyu stepnykh oblastei. Turgaiskaya oblast. Kustanaiski uезд / Svedenia o kirgiskikh ordakh i rodakh po volostyam Kustanaiskogo uезда.– T.5. – Voronezh, 1903.– 218-b.
- 11 Kondybai S. Esen-khazakh. – Tolyk schygarmalar zhinagi. 4-t. – Almaty: Arys,2008. – 400 b.
- 12 Materiali po kirgiskomu zemlepolzovaniyu, sobrannye i razrabotannye statisticheskoi partiei Turgaisko-Uralskogo pereselencheskogo raiona. Irgizskoi uезд / Hkvorostanski P. – Predislovie. – Spb., 1913. – 6-b.
- 13 Materiali po kirgiskomu zemlepolzovaniyu, sobrannye i razrabotannye statisticheskoi partiei Turgaisko-Uralskogo pereselencheskogo raiona. Turgaiskiuezd. – Orenburg, 1911.– 18-226-bb.
- 14 Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные Статистической партией Тургайско-Уральского переселенческого района. Тургайский уезд. – Оренбург, 1911. – 16-226-bb.

САРКЕНОВА К.А.

Научный сотрудник отдела проблем
народонаселения и исторической персоналистики

ТЕРРИТОРИЯ И НАСЕЛЕНИЕ ОБЪЕДИНЕНИЯ БАЙУЛЫ В ТУРГАЙСКОЙ ОБЛАСТИ (2-АЯ ПОЛОВИНА XIX – НАЧАЛО XX ВВ.)

Резюме

В данной статье рассматривается образование Тургайской области, ее территория, народонаселение, этнический состав. По материалам землепользования казахов исследуются административно-территориальные преобразования в

Младшем жузе в начале XX века, в особенности родовые земли отдельных племён объединения байулы, таких как алаша, алтын и жаппас.

Ключевые слова: Тургайская область, Оренбургское генерал-губернаторство, уезды, народонаселение, этнический состав, коктеу-кузеу, кыстау, жайляу.

SARKENOVA K.A.

Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch.Valikhanov,
Research Fellow

THE TERRITORY AND THE POPULATION OF BAYULY TRIBE ASSOCIATION IN THE TURGAI REGION (2-ND HALF OF THE XIX CENTURY)

Summary

This article discusses the formation of Turgay region, its territory, population, and ethnic composition. The author researched the administrative-territorial reforms in the Kishi Zhuz (Younger Horde) in the beginning of the twentieth century (based on the materials describing the land use by the Kazakhs), especially the ancestral lands of some tribes of the Baiuly tribe association (such as Alash, Altyn and Zhappas).

Keywords: Turgay region, Orenburg general-government, counties, population, ethnic composition, spring pastures (kokteu-kuzeu), wintering (kystau), summer pasture (zhailau)

ӘОЖ 94 (574).084.5/5.6 «1926/1932»

ОРАЗОВ Р.Е.

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология
институтының ғылыми қызметкері

ЖЕТІСУ: ҚАЗАҚ БАЙЛАРЫН ТӘРКІЛЕУДІҢ БАРЫСЫ МЕН САЛДАРЫ

Аннотация

Мақалада 1928 жылы Жетісу жеріндегі байларды тәркілеу науқанының барысын мұрағат құжаттары арқылы қарастырылады. Автор мақалада Жетісу өлкесіндегі байлардың тәркілеуге ұшырап, Орал өңіріне жер аударылғандағы аянышты тағдырларын, олардың жоғарғы билік орындарына жазған арыз шағымдарын бұрын айналымға енген деректер арқылы ашып көрсетеді. Сонымен қатар байларды тәркілеу науқанымен қатар басталған шекаралық аймақ тұрғындарының жаппай Қытай жеріне көшу мәселелерін де құжаттар негізінде анықтаған.

Түйін сөздер: Жетісу, Батыс Қытай, ОГПУ, тәркілеу, бай, би, болыс.

XX ғасырдың жиырмасыншы жылдары қазақ даласындағы жүргізілген ірі байларды тәркілеу науқаны дәстүрлі қазақ қоғамына жасалған ауыр соққының бірі еді. Еліміз тәуелсіздік алғаннан бері тәркілеу науқанына қатысты ондаған ғылыми диссертациялар қорғалды. 1997 жылы С. Мұқтарұлының «Кәмпеске» атты еңбегі және 2013 жылы «1928-1934 жылдардағы қазақ ауылының тағдыры» атты құжаттар жинағының бірінші томы (1928-1929 жылдың сәуірі) жарық көріп көпшілік назарына ұсынылды. Дегенмен де қорғалған диссертациялар мен жарық көрген еңбектерді парақтағанымызда Жетісу жерінде жүргізілген тәркілеу науқаны туралы нақтылы әрі жүйелі мұрағаттық дерек кездестіре алмадық. Сонымен,

Жетісудағы тәркілеу науқаны басқа аймақтардағыдай болмады ма деген оймен мұрағат материалдарын саралағанымызда көп нәрсе зерттеушілер назарынан тыс жатқанына көзіміз жетті.

Тәркілеу науқанының алдында, яғни 1928 жылдың басында «Жетісу үшқыны» газетінде жарық көрген мәліметтерге назар аударсақ, Алматы округіндегі аудандар мен ірі елді мекендердегі халықтың саны төмендегідей болды [1]:

№	Аудандар мен елді мекендер	қазақ	орыс	үйғыр	дүнген	барлығы
1	Лепсі	575	27007	659	-	29221
2	Есік	316	22980	31	97	23597
3	Шу	247	16812	10	4401	21570
4	Талдықорған	1054	34013	85	26	35308
5	Шелек	1201	3615	16406	525	33553
6	Жаркент	1610	9183	29826	1231	42071
7	Андрей	1073	29810	-	-	30935
8	Сарканд	3602	42831	-	-	46591
9	Іле ауданы	40476	56	-	-	40532
10	Қастек ауданы	41924	140	-	-	42064
11	Қордай ауданы	22365	485	18	-	22883
12	Шоқпар ауданы	46230	349	-	-	46579
13	Еңбекші қазақ ауданы	47830	87	-	-	47917
14	Октябрь ауданы	25072	131	-	-	25203
15	Қарқара ауданы	54329	1601	6	-	55936
16	Малайсары ауданы	43606	260	-	-	43886
17	Балқаш ауданы	20309	80	-	-	20389
18	Қаратал ауданы	47005	152	-	-	47156
19	Бүйен Ақсу ауданы	53479	101	-	-	53582
20	Бөрібаев ауданы	30458	232	-	-	30690
21	Алакөл ауданы	23723	49	-	-	23723
	Барлық ауылдық елді мекендер	506484	190972	57044	6284	763366
	Алматы қаласы	3006	30328	4794	1294	45385
	Барлық округ бойынша	509496	221300	61838	7578	808751
	Оның ішінде: татар, өзбек және басқа да ұлттар					18545

Қазақ байларын тәркілеу туралы Декрет 1928 жылдың 27 тамызында қабылданған еді. Декрет бойынша тәркілеу науқаны 20 қыркүйекте басталып, 1 қарашада аяқталуға тиіс болды. Бұл заң сол жылдың қыркүйек және қараша айларында зорлық-зомбылықпен жүзеге асырылды. Сонымен ірі байларға көшпелі аудандарда ірі қараға шаққанда 400 бастан жоғары малы бар, жартылай көшпелі аудандарда 300 бастан жоғары малы бар қожалықтар жатқызылды. Отырықшы аудандарда мұндай жеке 150 бастан жоғары қарай болды. Алайда ауқатты шаруалардың көпшілігінде мұндай көлемде мал басының болмауына байланысты, бірнеше туыстас қожалықтар бір шаруашылық ретінде күшпен біріктіріліп, тәркіленді. Қазақстан үкіметінің ресми дерегі бойынша, осы науқан барысында 696 шаруашылық тәркіленген. Шын мәнінде, кәмпескеленген шаруашылықтар сандары мыңнан асып кетті.

Тамыздың 30-да қабылданған Қазақстанның көшпелі, жартылай көшпелі және отырықшы аудандарын белгілеу туралы Қазақ АКСР ХКК-нің арнаулы қаулысымен көшпелі аудандарға Алматы округінен таза көшпелі аудан Балқаш деп анықталса, ал Қарғалы, Сөгеті, Алтын Емел, Қаратал, Қоңыр өлең, Қарқара, Шоқпар, Қордай, Бүйен Ақсу, Бөрібаев, Қастек, Алакөл аудандары жартылай

көшпелі деп есептелінеді. Енді осы аудандар бойынша ірі байлардың малдарын, дүние мүліктерін тәркілеу қалай жүзеге асырылғанына тоқталайық.

Алматы округі бойынша тәркілеу науқаны декрет қабылданған күннен бастап өз жұмысын бастаған. Аймақтық атқару комитетінің жанынан 1928 жылы 27 тамызда 5 адамнан тұратын округтік тәркілеу комиссиясы құрылады. Оның құрамына комиссия төрағасы Әбдрахманов, округтік жер басқармасының меңгерушісі Леонов, округтік «Қосшы» одағының төрағасы Айтхожин, округтік ОГПУ бөлімінен Шевченко, аудандық жер-орман қызметкерлері одағының төрағасы Тастанбеков енеді. Алматы округі аудандарына байларды анықтау үшін төмендегі адамдар бекітілді. Қастек ауданына Әбдрахманов, Жексембетов, Еңбекші Қазақ ауданына Теміров округтік ОГПУ-ден, Бүйен Ақсу ауданына Беков, Доспанов, Бөрібаев ауданына Рамазанов, Ержігітов, Балқаш ауданына Әміров, Тәжібаев, Іле ауданына Садырбаев, Зарипов, Қаратал ауданына Жанақов, Малай Сары ауданына Османов, Қордай ауданына Ғатауллин, Тастанбеков, Шоқпар ауданына Айтхожин, Октябрь ауданына Бүркітбаев, Қарқара ауданына Серғазин, Сейфуллин жіберіледі [2, 39,43-пп.]. Бұл кезде қазіргі Райымбек (Кеген, Нарынкол) және Ұйғыр аудандары Қарқара ауданына қараған болатын. Өкімет орындары шекаралық аудандарда тәркілеу жұмысын жүргізуде өте абай болды. Сол кезде Қытаймен шекаралық аудандарға Алматы округінен: Қарқара, Жаркент, Октябрь, Сарқанд, Андреевск, Алакөл, Бөрібаев, Бүйен Ақсу аудандары жатса, Семей округінен: Үржар, Мақаншы, Тарбағатай, Зайсан, Марқакөл, Шыңғыстау, Қызылтас, Катонқарағай аудандары қарады. Сондықтан да шекаралық аудандарда тәркілеу болмайды деген желеумен түсіндіру жұмыстарын жүргізу үшін Серғазин мен Сейфуллинді Қарқара ауданына жіберілді. ОГПУ мәліметтеріне қарағанда Алматы облысы бойынша 70 ірі бай шаруашылықтарды тәркілеу тізімі жасалынады. Бұл тізім қаралып бірден орталыққа жіберіледі. Бірінші топқа 60 шаруашылық, екінші топқа 10 шаруашылық жатқызылады. Бірінші топқа хан, сұлтан ұрпақтары, екінші топқа кеңес үкіметіне қарсылар енгізілді. Дегенмен өлкелік комиссия біраз өзгертулерден кейін бірінші топқа 57, екінші топқа 27 ірі бай шаруашылықтың тізімін бекітеді. Осы материалдар негізінде Қарқара ауданы бойынша бірінші топқа 15 шаруашылық кіргізіледі [3, 2-3 пп.]. 1928 жылғы 30 тамыздағы Халық комиссарлар кеңесінің қаулысы бойынша бай деп танылғандар Жетісу мен Сырдария аймақтарының ауқаттылары – Орал аймағына, Оралдың байлары – Жетісуға, Гурьевтікі – Петропавлға, Қарқаралыныкі – Қостанайға, Семейдікі – Сырдарияға, Павлодардікі – Ақтөбеге, Қызылорданыкі – Адай аймағына, Ақмоланыкі – Гурьевке, Ақтөбенікі – Қарқаралыға, Қостанайдікі – Семейге жер аударылатын болып бекітіледі [3, 27-п.].

Мұрағат қорларында сақталған ОГПУ қызметкерлерінің 1928 жылы 3 қыркүйекте жинаған аса құпия деген №910/л мәліметтерге назар аударсақ, сол кездегі Қарқара ауданы 49-шы шекаралық сызық аймағы саналып, осы аудандағы бірінші санатты байлардың тізімі берілген. Тізімде Құнпияев Әбдікерім Қарқара ауданының Құрман ауылының қазағы. Отбасылы, жанұясында он адам бар. Мал шаруашылығымен айналысады, жартылай отырықшы. Малынан 1850 бас ірі қарасы және 1000 бас ұсақ малы бар. Бес адамды жалдамалы ретінде ұстайды. Әбдікерім бұрынғы болыстың баласы. Шаруашылығын төрт бауырының атына жазған, іс жүзінде бәрі бірге тұрады. Ұзақов Дәулетхан Қарқара ауданының Есекартқан ауылының қазағы. Отбасылы, жанұясында бес адам бар. Малынан 235 бас ірі қара, 450 бас ұсақ малы бар. Екі жалдамалы адам ұстайды, сонымен қатар жүйелі түрде контрабандамен айналысады. Байпақов Мақай Қарқара ауданының Жабыр ауылының қазағы. Отбасылы, жанұясында тоғыз адам бар. Мал шаруашылығымен және жер өндеп жартылай отырықшы өмірде, жалдамалы үш адам ұстайды. Малынан 277 бас ірі қара, 1500 бас ұсақ малы бар. 10 десятина жерді өңдейді. Қазіргі кезде Талдықорған уездік комитетінде жұмыс атқарады. Бұрынғы болыстың баласы. Өтеулов Әбдірашбай Қарқара ауданының Құрман ауылының

қазағы. Мал шаруашылығымен және жартылай отырықшы өмірде. Үш жалдамалы адам ұстайды. Малынан 210 бас ірі қара, 500 бас ұсақ малы бар. Патша заманында болыс және би қызметін атқарған. Заңсыз саудамен және контрабандамен айналысады. Өскенбаев Құдайберді Қарқара ауданының Қарасаз ауылының қазағы. Отбасылы жанұясында жеті адам бар. Мал шаруашылығымен және жер өңдеумен қатар жартылай отықшы өмірде, екі жалдамалы адам ұстайды. Малынан 199 бас ірі қара, 503 бас ұсақ малы бар. Жыл сайын бірнеше десятин жерді өңдейді және шөп шабады. Өз ауылында беделді, ықпалды тұлға. Сұлтанқұлов Ибрагим Қарқара ауданының Сүмбе ауылының қазағы. Жартылай көшпелі шаруашылықпен айналысады. Малынан 327 бас ірі қарасы, 300 бас ұсақ малы бар. 1 жалдамалы адам ұстайды. 3 әйелі бар. Отбасында 7 адам. Кеңес үкіметіне қарсы үгіт жасайды. Қытайға көшіп бара жатқан жерінен қолға түсті. Көлтхив Сұраншы Қарқара ауданының Көкбел ауылының қазағы. Отбасында жеті адам бар. Жартылай көшпелі шаруашылықпен айналысады. Малынан 150 бас жылқысы, 30 бас ірі қарасы, 8 түйесі, 800 бас қойы (321 ірі малға айырбастаған) 3 десятина егіні, 2 жалдамалы жұмысшысы бар. Патша заманында үш жыл болыс болған, сауатты, өз ортасында ықпалды. Қанапияев Бегалы Қарқара ауданы Қолтық ауылының қазағы. Жартылай көшпелі шаруашылықпен айналысады. Малынан 350 бас жылқысы, 15 бас ірі қарасы, 300 қойы және 10 түйесі (425 бас ірі малға айырбастаған) бар. Отбасында 5 жан, егін екпейді, 2 жалдамалы адам ұстайды. Өз ауылында ықпалды тұлға, кеңестік билікке қарсы. Мүлкібаев Егемберді Қарқара ауданы Жабыр ауылының қазағы. Жартылай көшпелі шаруашылықпен айналысады. Малынан 150 бас жылқысы, 30 бас ірі қарасы, 2 түйесі және 800 бас қойы (315 бас ірі қараға айырбастаған) бар. Жер өңдеу құралынан 1 соқасы бар. Отбасында 7 жан. 4 жалдамалы адам ұстайды. Заңсыз ұсақ саудамен айналысады. Болыстың баласы, сауатты. 1926-1927 жылдары контрабандалық тауарлармен ұсталды. 1925 жылы заңсыз қару сақтағаны үшін іс қозғалған. Бектенов Жайшыбек Қарқара ауданы Құрайлы ауылының қазағы. Отбасында алты адам бар, екі жалдамалы адам ұстайды, сауатты, жартылай көшпелі шаруашылықпен айналысады. Малынан 280 бас жылқысы, 40 бас ірі қарасы, 1000 қойы, 8 түйесі (494 ірі қараға айырбастаған) бар. Патша заманында 6 жыл би болған, патшадан алған медальдары бар. Кеңес билігіне қарсы істерге қатысқан, өз ортасында беделді контрабандамен және ұрлықпен айналысады. Батрактардың еңбек ақысын төлемегені үшін істі болған [4, 1-12 pp.].

Сонымен қатар осы аудандағы байлардың екінші санатына жатқызылған қосымша тізімде Бүбітаев Ижан Қарқара ауданы Қолтық ауылының қазағы. Отбасылы, жанұясында сегіз адам бар. Мал шаруашылығымен және жартылай отырықшы шаруашылықпен айналысады. Екі жалдамалы адам ұстайды. Малынан 140 бас ірі қара және 436 бас ұсақ малы бар. Патша заманында би болған. Заңсыз саудамен және контрабандамен айналысады. Кекелев Сұлтанәлі Қарқара ауданы, Есекартқан ауылының қазағы. Отбасылы, жанұясында тоғыз адам бар. Мал шаруашылығымен және жартылай отырықшы шаруашылықпен айналысады. Бес жалдамалы адам ұстайды. Шаруашылығында 170 бас ірі қара, 400 бас ұсақ малы бар. Батрактармен еңбек келісімін жасамаған. Атаман Дутовтың отрядында қызмет еткен. Өз ортасында ықпалды, сонымен қатар ақсақалдар алқасының мүшесі. Жылқыбаев Әлімжан Қарқара ауданы, Есекартқан ауылының қазағы. Мал шаруашылығымен және жер өңдеумен айналысып, жартылай отырықшы. Төрт жалдамалы адам ұстайды. Отбасылы, жанұясында төрт жан. Малынан 92 бас ірі қара, 350 бас ұсақ малы бар. 1918 жылы ақ гвардияшыл атаман Дутовтың қозғалысына қатысып, Қытайға бірге өткен, кейінен қайта туған жеріне келген. Үстінен іс қозғалып, екі жыл жазасын өтеген. Сұлтанқұлов Рахымбай Қарқара ауданы, Сүмбе ауылының қазағы. Отбасылы, жанұясында бес жан. Мал шаруашылығымен және жартылай отырықшы шаруашылықпен айналысады. Заңды түрде бір жалдамалы адам ұстайды. Малынан 76 бас ірі қара, 300 бас ұсақ малы бар. Патша заманында

6 жыл болыс болған, осы қызметте болғанда 2 рет медаль мен марапатталған. Ортасына ықпалды. Қалың мал алғаны үшін істі болған. Мыңжасаров Алпысбай Қарқара ауданы, Үкірші ауылының қазағы. Отбасылы, жанұясында тоғыз жан. Мал шаруашылығымен және жартылай отырықшы шаруашылықпен айналысады. Екі жалдамалы батрак ұстайды. Шаруашылығында 110 бас ірі қара, 600 бас ұсақ малы бар. Патша заманында старшин және би болған адам. Тәркілеу болады дегенді естіп, малдарын сатқан. Ұзақов Аман Қарқара ауданы, Есекартқан ауылының қазағы. Отбасылы, жанұясында жеті жан бар. Мал шаруашылығымен және жартылай отырықшы шаруашылықпен айналысады. Бір жалдамалы адам ұстайды. Шаруашылығында 174 бас ірі қара, 300 бас ұсақ малы бар. Патша заманында болыс болған. Ықпалды және беделді адам. Бабытаев Мұсатай Қарқара ауданы, Қолтық ауылының қазағы. Жасы сексенде, отбасында сегіз жан бар. Мал шаруашылығымен және жартылай отырықшы шаруашылықпен айналысады. Екі жалдамалы адам ұстайды. Шаруашылығында 107 бас ірі қара, 440 бас ұсақ малы бар. Патша заманында болыс болған және медаль алған. Кеңес билігіне қарсы адам. Заңсыз контрабандалық іспен айналысады. Сайлыбаев Бейсембай Қоңыр өлең ауданы, Сатай ауылының қазағы. Мал шаруашылығымен және жер өңдеумен айналысады. Жартылай көшпелі шаруашылық иесі. Екі жалдамалы адам ұстайды. Контрабандамен айналысады. Шаруашылығында 80 бас ірі қара, 700 бас ұсақ малы, 2 десятина егістік жері бар. Өз малдарын ауылдастарына таратып беруде. Кеңес билігіне қарсы. Бердіғұлов Низамахун Байтүгей ауылының қазағы. Отбасылы, жанұясында сегіз жан бар. Мал шаруашылығымен және диқаншылықпен айналысады. Бір жалдамалы адам ұстайды. Жартылай отырықшы өмірде. Бұрынғы болыс басқарушысы. Шаруашылығында 157 бас ірі қара, 300 бас ұсақ малы бар. Қосшы одағына қарсы болып, кеңес билігінің төменгі сатысындағыларға қарсы топты басқарған. Қытай жеріндегі байлармен байланысы бар. Бектемісов Бақия Байтүгей ауылының қазағы. Отбасылы, жанұясында төрт адам бар. Мал шаруашылығымен және жер өңдеумен шұғылданатын жартылай отырықшы. Екі жалдамалы батрак ұстайды. Шаруашылығында 65 бас ірі қара, 1000 бас ұсақ малы бар. Сонымен қатар контрабандамен айналысады. 1922 жылы жер реформасы кезінде мүлкі ішінара тәркіленген. Мал сатумен шұғылданады [5, 1-13 пп.]

1928 жылғы Жетісудан тәркілеуге ұшыраған ірі байлардың тізімі мұрағат қорында «Байлардың жеке ісі» деген атпен сақталған. Аталған тізім кейінен осы өлкеге тарайтын орыс тіліндегі «Жетісу ұшқыны» газетінің 23 қыркүйектегі №106 (398) саны мен қазақ тілінде жарық көретін «Тілші» газетінің 26 қыркүйектегі №56 (383) сандарында жарияланады. Тізімге назар аударсақ, **Қарқара ауданынан**: 1) Имамбаев Исабек, 2) Дәркембаев Абиыр, 3) Тыштыбаев Дайрман, 4) Манабаев Желібай, 5) Барымтаев Иса, 6) Құмаев Ақшал, 7) Түргенбаев Жазылбек, Байбатшаев Оразалы; **Қастек ауданынан**: 1) Тоқбергенев Әбділда, 2) Асылбеков Есдәулет, 3) Асықов Ахметжан, 4) Келгенбаев (Кельчимбаев болып жазылған- *Р.О.*) Абайылда, 5) Қашкенов Тойбай, 6) Қадырбаев Жылкыбай, 7) Айтқожанов Қасымбай, 8) Жаубасаров Әбділда, 9) Медеуов Беспай, 10) Тойжанов Нүрпейіс, 11) Серікбаев Ахмет, 12) Есенов Айдарбек, 13) Рыскелдинов Әбдіхалық, 14) Құдайбергенев Шолтабай; **Қордай ауданынан**: 1) Ақатаев Құлажан, 2) Хожанбердиев Мүсәпір; **Қаратал ауданынан**: 1) Бұламбаев Саяқ, 2) Қылшабаев Жетібай, 3) Қырбасов Қыраубай, 4) Дикамбаев Арыстанбек 5) Абылайханов Фаурзша Ешмұхаметұлы; **Бәрібаев ауданынан**: 1) Базарбаев Тасыбек, 2) Бақтияров Кеңесбай, 3) Төлеудинов Құндыбай, 4) Мерсаев Әбдікерім, 5) Ахметшалов Мұхамадия, 6) Сыйқымбаев Қасым, 7) Жердентапқанов Садық, 8) Шілікбаев Әбдірахман, 9) Шошақбаев Имашхан, 10) Мәметов Базарбай, 11) Бексұлтанов Заманбек; **Іле ауданынан**: 1) Қараев Әлімбай, 2) Дауталиев Өтеген, 3) Ордабаев Қайыпғали, 4) Халықов Сағит; **Бүйен Ақсу ауданынан**: 1) Маманов Қожахмет, 2) Маманов Махмұтбек, 3) Маманов Сейітахмет Сейітбатқалұлы, 4) Маманов Есенғұл, 5) Тұрысбеков

Айтмұхамбет, 6) Жүсіпов Опы, 7) Тұрысбеков Тәңірберген, 8) Былшықов Бекет, 9) Қылиев Сарыеке; **Алакөл ауданынан:** 1) Малаев Самет; **Октябрь ауданынан:** 1) Әлібеков Мамырбай, 2) Тақсыққожаев Жанғазы; **Еңбекші қазақ ауданынан:** 1) Исмаилов Токсамбай, 2) Жамбауов Қарасарт, 3) Құлмамбетов Жүніс, 4) Абаев Нүрке, 5) Шорымбаев Олжаймбет, 6) Дәулетбақов Ахмет, 7) Бейбітов Шәріп (Жоруп), 8) Жайнақов Дүйсебек, 9) Дәркенбаев Дәулетбақ, 9) Сергібаев Жүнісбай, 10) Бескемпіров Райс; **Балхаш ауданынан:** 1) Әшімов (Ойшимов) Әлімбек, 2) Исмаилов Тезекбай, 3) Исмаилов Дәркембай, 4) Шығыров Жаманқұл, 5) Тлеуқабылов Әбіл, 6) Бөрібаев Қожай; **Шоқпар ауданынан:** 1) Тлеужанов Атош, 2) Мәркенов Әлімбай, 3) Мәркенов Сапанбай, 4) Өмірбеков Мешітбай, 5) Есмамбетбаев Оразалы; **Алтынемел ауданынан (Малайсары):** 1) Шолбаев Ерасыл, 2) Даулбаев Есімбай, 3) Байтулатов Бекбатыр, 4) Самаев Балдыбай, 5) Бұғыбаев Рахматулла [6, 5-17 pp.].

Сонымен қатар мұрағат құжаттарындағы деректерге үңілсек, 1928 жылы 8 қыркүйекте Ораз Жандосов ОГПУ-дің жергілікті басшысы Шевченконың жинаған мәліметтеріне сүйене отырып, Қазақ өлкелік комитетіне жолдаған Жетісу облысынан тәркіленуге тиіс қосымша тізімде: Қанабек Шиырбаев Бөрібаев ауданында кезінде би болған. Патша заманында алған наградалары бар. 1918-1919 жылдары Алашорда отрядына белсене қатысқан. Қылиев Бейсетбай Бүйен Ақсу ауданындағы Бөрте руынан. Ықпалды ақсақал. Отыз жыл би болған. Опы қажы Жүсіпов өте белгілі және ықпалды атқамінер. Былшықов Бекіш бірнеше ондаған жылдар болыс болған. Кеңес үкіметіне қарсы. Бабаев Қожахмет Малайсары ауданынан Жетісуға белгілі атқамінер. Белдебай (фамилиясын білмеймін) бұрынғы Балғалы болысынан. Белгілі помещик Қожахан қайтыс болғаннан кейін, ол аудандағы ықпалды тұлғаға айналды. Ірі бай. Дәулетбақ Дәркенбаев Еңбекші қазақ ауданынан ірі бай жылқы шаруасы бар. Оның қисапсыз байлығын бүкіл округ біледі. Шалдабай Құдайбергенов Қастек ауданынан, бұрынғы би. Үсақ жеке иелікті. Оның кандидаттығын кезінде Құрылтай жиналысына ұсынған. Дәуіткүл (фамилиясын білмеймін) Қастек ауданынан, ірі би, атқамінер. Оразғұл (фамилиясын білмеймін) Іле ауданынан, ірі бай. Жұмар Ыдырысов Іле ауданынан. Белгілі атқамінердің баласы. Өзі де кезінде болыс болған. Жүнісбай Сергібаев бұрынғы Түрген болыстығы Еңбекші қазақ ауданынан. Белгілі атқамінер. Хамза Саймасаев бұрынғы Талғар болыстығынан. Бай, атқамінер. Белгілі болыс Саймасай Үшкемпіровтың баласы, әкесін кезінде Тұрар Рысқұловтың әкесі өлтірген. Жылқыбай (фамилиясын білмеймін) бай, бұрынғы болыс. Бұрынғы Талғар болысы, Еңбекші қазақ ауданынан. Қорабай (фамилиясын білмеймін) өзім көрмедім, бірақ Шоқпар ауданындағы ірі бай. Бұрын би болған. Байтөре Марин бұрынғы Көкірек болысы, Шоқпар ауданынан. Кезінде болыс болған, бай адам. Асыр Саудабаев және Атабек Оразалин Шу болыстығы, Шоқпар ауданынан. Ірі бай, бұрын болыс болған. Атабек Оразалин белсенді атқамінер. Дәрекбай Кішкенебаев және Нұрланқұл Абылаев бұрынғы Жыланкөз болыстығы Шоқпар ауданынан. Екеуі де ірі байлар және бұрын болыс болған. Оспан (фамилиясын білмеймін) бұрынғы Қыбрай болыстығы Қордай ауданынан. Өте ірі бай. Шойбек Жомартов Қордай ауданынан бай, белсенді атқамінер. Сейдахмет Телтаев Қалығұты болысы Қордай ауданынан. Ірі атқамінер, бұрын болыстық қызмет атқарған. Алғатай (фамилиясын білмеймін) бұрынғы Шөміш болыстығы Қордай ауданынан. Бұрын болыстық қызмет атқарған. Өз ауданына емес округке белгілі тұлға. Құлажан Ақатаев Қордай болыстығы Қордай ауданынан. Токбаун Құтантөрин бұрынғы Сыйқым болыстығы Шоқпар ауданынан [2, 16-18 pp.].

Жетісу өңірінен тәркіленген байларға ОГПУ орындары арнайы іс ашып, олар туралы жан-жақты мәліметтер жинаған. Оны мұрағат қорларындағы құжаттар айғақтайды. Байбатшаев Оразалы туралы мәлімет жинаған ОГПУ қызметкерлері мынадай ақпарат береді: «Байбатшаев Оразалы бұрынғы Жетісу губерниясы,

Жаркент уезі, Ақтоғай болысы Торайғыр ауылының (қазіргі Қарқара ауданы) қазағы. 3 дес. егістік жері, 600 қойы, 100 жылқысы, 20 сиыры, 5 түйесі, (ірі қараға шаққанда 245) бар. Комиссияның хабары бойынша төлдерін есептегенде ірі қарасы 400 бас. Отбасында 7 адам бар. 3 жұмысшыны тұрақты ұстайды. Орыс билігі кезінде болыс болған. Бұрында, қазірде Торайғыр ауылына елеулі түрде ықпалын жүргізеді. Қылмыс заңының 68 және 118-баптары бойынша сотқа тартылған. 1926-27 жылдары ауылды кеңестендіруге қарсы топқа қатысқандығы үшін тұтқынға алынған. Контрабандылармен байланыс жасайды. Сол үшін Шелек заставасы тұтқынға алған. 1927 жылы салық төлеу нысандарын жасырған. Шабындықтарды қайта бөлу науқанына қарсы әрекет жасағандықтан, ол науқан аяқталғанша қамауда отырған. 1918 жылы салық төлеу нысандарын жасырғаны үшін 1275 сом айып төлеген» [7, 1-п.].

ОГПУ-дің 2-бөлім бастығы Ковальшкіннің Фаюрзша Ешмұхаметұлы Абылайханов туралы жинаған мәліметтерінде: «Абылайханов Фаюрзша Жетісу губерниясы, Талдықорған уезі, Ескелді болыстығына қарасты бірінші ауылында (қазіргі Қаратал ауданы) тұрады. 1888 жылы Омбы қаласында дүниеге келген. Омбы губернаторы аудармашысының баласы. 1916 жылға дейін би болған. Оның 100 қойы, 12 сиыры, 103 түйесі, (ірі қараға шаққанда 35) бар. Қолына қарап отырған ешкімі жоқ. Бір бауыры эмиграцияда және ортаншы бауыры Сейдахмет Мұхаметұлы бөлек тұрады, сұлтаннар тарайтын «Төре» тармағынан. Омбы мұғалімдер семинариясын бітірген.

Қазан төңкерісінен кейін Абылайханов Фаюрзша Қытайға қоныс аударып, Сүйдін аймағында тұрған. 1919 жылы ақ гвардияшылардың төңкерісі кезінде Фаюрзша Қытайдан оралады. Қапалдағы ағасы Меңделхан Абылайханов уақытша үкімет комиссары болып сайланғанда, Фаюрзша Абылайханов ақ гвардияшыларға елді мекендерден мал дайындау қызметін атқарады. Ақ гвардияшылар мен Алаш ордасылардың бөлімдері талқандалғаннан кейін, Фаюрзша ақтардың атаманы Анненковпен бірге қайта Қытайдың Сүйдін аймағына кетеді. 1920 жылы Абылайханов Фаюрзша Қорғас арқылы КСРО-ға қайта оралып, Жаркент қаласында милиция бастығы Қасымхан Шанышевпен таныстығы арқасында Қалжат шекаралық аймағына милиция қызметіне кіреді, бірақ өз фамилиясымен емес басқа Аблаев тегімен. Жиырма күннен кейін Аблаев Фаюрзша апиын контрабандасымен айналысып, қарумен қайта Қытайға қашып кетеді. 1927 жылдың наурызында Талдықорған уезіне басқа құжатпен қайта келген. 1927 жылдың шілде айында Абылайханов Фаюрзша бірнеше ауыл ақсақалдары Гаула Шакировпен, Салих және Сатвалинов Себеген және т.б. оның ішінде ағасы Мұхамедшин де бар, жайлауда кездесіп, Қытайда ереуілге шыққан жұмысшыларды қырып, Кеңес үкіметін жоюға кірісу керек дейді. Тындаушылар оған қарсылық білдірмеген. 30 қыркүйекте Бақбантаевтың айтуынша, Фаюрзшаның келуімен оның туыстарының жағдайы жақсарып, олардың шешілмеген істері шешіліп, билік орындарына жүгінуден бас тартқан. Ақпан айында Мұхамедшин Фаюрзша Абылайхановқа 15 бас ірі қара малын жинап берген» [8, 1-2 пп.].

ОГПУ-ің 2-бөлім бастығы Ковальшкіннің Абайылда Келгенбаев туралы алдын ала жинаған мәліметтерінде: «Абайылда Келгенбаев 60 жаста. Жетісу губерниясы Алматы уезі, Ұзын Қарғалы болысы 10 - ауылы Алмалы мекенінде тұрады. Оның 2000 шамасында қойы, 200 жылқысы, 100 ірі қарасы (сыыр және түйе), ірі қараға шаққанда 700 бас. Есептегісі 103, ірі және ұсақ мал 989 бас, ірі қараға шаққанда 301. Қалғандарын жасырған. Отбасында 8 жаны бар. Олардың екеуі әйел. Тұрақты төрт жалшы ұстайды. Айналасындағы кедейлерді қанайды. Жыл сайын Ферғанаға малдарын сату үшін топтап айдайды. Руы – Шағатай. Бұрынғы би, болыс бастығының баласы. Өзі тұқым қуалаған болыс болған. Қазіргі кезде қазақтар арасында өте беделді, әрі ықпалды. Қазақша сауатты. Кеңес үкіметіне, оның саясатына қарсы. Жыл сайын салық төлеуден малын жасырады. Ауылдық кеңеске

өз жақтастарын қоюға ұмтылып, ауылдық өкіметтің жарлықтарына бағынбай, қарсы жұмыстар жүргізеді. Кеңес үкіметіне қарсы үгіттер, бұлдіру әрекеттері туралы әртүрлі хабарлар таратады». Халық Комиссарлары Кеңесі жанындағы ОГПУ-дың Жетісу губерниясы бөлімі бастығының көмекшісі Никольскийдің 1928 жылғы 24 қазандағы Байларды кәмпескелеу жөніндегі Алматы округтік комиссиясы Задоржниковке жолдаған №03004/2 құпия қатынасында: «Қолда бар мәліметке қарағанда Қастек ауданының жер аударылуға тиісті Келгенбаев Абайылданың 100 бас қойын бұрынғы Қастек болысы №14 ауылдың имамы Сайдан Самылтыровқа жасырған. Тиісті шара қолдануды хабарлайды».

Сонымен қатар Қастек ауданындағы №14 ауылдағы ірі байлардың мал-мүлкін кәмпескелеуге келген комиссияның 1928 жылы 28 қыркүйекте толтырған №3 хаттамасының күн тәртібінде біріншіден, Абайылда Келгенбайұлының енші алған балаларын ажырату; екіншіден үй жабдығынан жасырған мүліктерін табу. Абайылда Келгенбайұлының енші алған, алмаған балаларын ажырату туралы ауылдың Қосшы одағы басшысы Пайзрах Ахметбайұлы: Абайылданың үш баласы үш үй. Үлкені Әбу 20 жылдан бері еншісі бөлек, ен таңбасы, жүріп тұруы басқа. Органшы баласы да көп жылдан бері бөлек отбасылы. Ен таңбасы да бөлек. Ең кіші баласы Жәбіл Абайылдамен еншісі бір. Шаруа салығын аз төлеу үшін 22 жылдан бері Жәбілді бөлек үй етіп салықты екі жерден төлеп келеді. Абайылда мен Жәбіл қандай қаражат жұмсаса да бір жерден шығарады. Жәбілдің малы деген 557 бас малды кәмпескелеп алу керек деген. Осы мақсатта мынадай қаулы қабылдаған: Абайылданың амалмен бөлшектеп отырған Жәбілдің атындағы мал Абайылданың малы екені анық. Сондықтан Жәбілдің атындағы мал кәмпескеленіп алынсын. Абайылданың амал қылып тыққан малдарын іздеп табу керек [9, 1-2 пп.].

ОГПУ-дің Шығыс бөлімінің бастығы Ковальшкіннің Есдәулет Асылбеков туралы жинаған мәліметтерінде: «Асылбеков Есдәулет Жетісу губерниясы, Алматы уезі, Ұзын Қарғалы болысы №5 ауылында, Жаманболат деген мекенде (қазіргі Қастек ауданы) тұрады. 46 жаста. Бердәлі селосында 2 дес. жерге бидай егеді. 4 бөлмелі жақсы үйі, қора жайы, жарты дес. жеміс бауы бар. 100 мүйізді ірі қара, 1000 бас ұсақ малдар (ірі қараға шаққанда 300 бас) ұстайды. Шаруашылығын өзіне және бірге тұратын екі баласына еншісін бөліп берген. Есеп бойынша Асылбековтың өзінде 37 ғана ірі қара, 250 ұсақ мал көрсетілген. Балаларымен қосып есептегенде 11 жан, оның екеуі әйел, бәрі бір үйде тұрады. Тұрақты екі жұмысшы ұстайды. Ферғана мен Алматы арасында мал сатумен айналысады. «Үш тоқал» деген рудан шыққан. Бұрынғы би, болыс басқарушысының баласы. Асылбековтың өзі 6 жыл би, 6 жыл болыс болған. Қазір ең беделді, ықпалды, атқамінер болып саналады. Патша билігі тарапынан медаль алып, шекпен киген. Кеңес үкіметіне қарсы үгіт жүргізіп, іріткі салу әрекеттерімен айналысады. Ауылдық кеңестің шешімін орындатпау жөніндегі топтарға қатынасқандығы белгілі болған. Салық төлеу нысандарын жыл сайын жасырады» [10, 1-п.].

Тұрысбеков Айтмұхамет Жетісу губерниясы, Талдықорған уезі, Бүйен Қоянды болыстығының бесінші ауылының қазағы. Жасы отыз бесте. Екі әйелінен он баласы бар. Оның 191 бас ірі қарасы, 925 бас ұсақ (ірі қараға шаққанда 374 бас) малы бар. Отбасында 19 жан, 1928 жылы 1800 сом салықтың ақшасын төлемеген. Кеңестік жүйеге қарсы. Тұрысбеков Айтмұхамед Орал округіне жер аударылғанда, өзімен бірге отбасы мүшелері Нұрбану Тұрысбекова, Жамбы Айтмұхамедова, Шолпан Айтмұхамедова, Дәулетбек Айтмұхамедов, Төлеген Айтмұхамедовтар да бірге барады [11, 1, 22-п.].

Бірінші топқа жатқызылған Маманов Есенғұл туралы ОГПУ-дің 2-бөлім бастығы Ковальшкіннің мәліметінде: «Есенғұл Маманов бұрынғы Жетісу губерниясына қарасты Талдықорған уезі, Бүйен Қоянды болыстығының бесінші ауылының қазағы. Жасы елуде (екінші деректе 48 деп көрсетілген – *Р.О.*). Бір десятина егістік жері, 515 бас ірі қарасы, 1500 бас (ірі қараға шаққанда 815 бас)

ұсақ малы, тізім бойынша 178 бас ірі қарасы, 976 бас (ірі қараға шаққанда 377 бас) ұсақ малы бар. Абдулла атты бірге тұратын баласында 23 бас ірі қара, 130 бас (ірі қараға шаққанда 49 бас) ұсақ мал, барлығы 426 бас мал тіркелген. 1928 жылы 2690 сом жеке салық салған, отбасында 17 жан, экономикалық тұрғыдан ауқатты, бұрынғы би, кезінде Алаш ордаға материалдық көмек көрсеткен, екі рет Қытайға қоныс аударған, кеңес билігіне қарсы [12, 1-п.]. 1928 жылдың 1 қазанында ОГПУ бөлімінің қызметкері Ивановтың тергеу хаттамасында: Есенғұл Маманов 48 жаста, үйленген, 2 әйелі бар, ірі саудагер, мал шаруашылығымен айналысатын әулеттен. Бүйен Ақсу ауданының 10 ауылының тұрғыны, мал шаруашылығымен айналысады. Оның иелігінде 800 қой, 120 жылқы, 30 сиыр, 19 түйе, қыстауында қарағайдан салынған төрт бөлмелі, темір шатырлы үйі бар, сонымен қатар моншасы және басқада қоралары бар. 5 жалдамалы жұмыскер ұстайды. 1 десятина жоңышқа, 4 десятина шабындық, мал жайылатын жері, 3 десятина қарағай мен терек егілген бау бақшасы бар. Бұрынғы тіркеуде онда 10 000-нан 15 000 дейін қой, 500 бас жылқысы, 200 бас ірі қарасы, 20 жалдамалы жұмыскері, екі ағаш үйі, қора-қопсысымен 10000 сомға бағаланған. Сонымен қатар Мамановтар әулеті 11 000 сомға мектеп салып, оның 4000 сомын Есенғұл өз қалтасынан шығарған. 11 гильдияға ие мануфактуралық сауда орындары бар және мал сатумен айналысады. Бір дүкені бар. Банкіде 20 000 сомға ашылған есеп шоты бар, сауатты, 3 жыл молдадан білім алған. 1916 жылы ел арасында саны жоқ соғыс салықтарына қарсы үгіт жүргізгені үшін істі болған. Сол үшін уез бастығы Лебедевке 2000 рубл, оның көмекшісі Маранинге 500 рубль ақша беріп істі жапқан. Кеңестік билік кезінде ұрлығы үшін екі рет айыпталған, бірақ ақталып шыққан. Іс Тұрысбек Мамановпен арадағы келіспеушіліктен туған. Есенғұлдың әкесі Маман өлкеге белгілі бай болып, Меккеге қажылыққа барып, төрт әйел алған. Бірінші әйелінен Тұрысбек, Бейісбек, Сейітбатқал. Екінші әйелінен Алғабек, үшінші әйелінен Күртібек пен Құрманбек. Төртінші әйелінен мен Есенғұл тараймын. Тұрысбек пен Сейітбек үлкен ұлдар қалған үш әйелден туғандарға қысым көрсетіп отырды. Мен үйдің кенжесі болғандықтан әкемнің қолында тұрдым. Әкем менің қолымда қайтыс болды. Әкесінің мал мүлкі Есенғұлдың қолында қалған. Әкесі қайтыс болғанда Есенғұлдың жасы 20-да еді, Есенғұлға әкесінен 30 000 рубль ақша және қисапсыз мал қалған. Есенғұл да төңкеріске дейін мал сатумен айналысып, дәулетті тұрды. 1907 жылы Меккеге қажылыққа барып, оған 3000 рубль ақша жұмсаған. Қажылықтан келгеннен кейін де өз қаржысына мектептер, мешіттер ашып онда кедей балаларды оқытқан. Есенғұлдың қаржысына Ермектасов Мейірман, Сүлеев Біләл және т.б. оқыды.

1918 жылы большевиктерден қорқып, Қытайға қашады. Онда бір екі ай тұрып қайта туған жеріне келіп, 15 күннен кейін бар малымен қайта Қытайға кетеді (алғашында Қытайға малсыз барған). Қытайда 1922 жылға дейін тұрды. Содан кейін туған жеріне қайта келіп, Бүйен Ақсу ауданының оныншы ауылында тұрып, мал шаруашылығымен айналысады. Төңкерістен кейін қоғамдық жұмыстар атқармаған. «1916 жылы майданға қара жұмысқа қазақтарды алу кезінде қазақтар қашуға ниет білдіргенде біз Мамановтар ақылдаса келіп, қашқанмен де патша билігі бізді жазалайды. Сондықтан да өз ауылдастарымызды майданға қара жұмысқа баруға көндірдік», – деп айтады. Есенғұл Мамановтың дүние мүлкін тәркілеу барысы мынадай болды: «Ірі қара 389, 3 күмістелген ертоқым, 1 күмістелген белдік, 1 таза күміс кесек, 2 бау-бақша, 2 киіз үй, 2 ағаштан салынған үй, топырақтан салынған 1 үй, бір тарихи шекпен алғандығы қатталған. Есенғұлдың отбасы мүшелері: Мафтұх Маманов 34 жаста, Абдулла Есенғұлов 24 жаста, Күлжан Есенғұлова 23 жаста, Ыбырайым Есенғұлов 22 жаста, Салиха Есенғұлова 19 жаста, Есжан Есенғұлов 10 жаста, Қалила Есенғұлова 12 жаста, Шолпан Есенғұлова 8 жаста, Тоқтамыс Есенғұлов 3 жаста, Жожан Есенғұлов, Сәуле Есенғұлова 4 жаста, Смағұл Есенғұлов 22 жаста, Мәкүш әйелінің сіңілісі 14 жаста» [12, 2-3, 54 pp.].

Ыбырайым Мамановтың Бүкілодақтық Орталық атқару комитетінің төралқасына жазған шағымында: «Мен Алматыдағы педагогикалық институтты бітіріп, Лепсі қаласында мұғалім болып жұмыс атқардым. Менің Смағұл атты бауырым Ташкенттегі Орта Азия университетінің медицина факультетінің 3 курсына оқиды. Абдулла атты баласы үйлі баранды 1924 жылдан бері бөлек отбасылы, шаруашылығы өз алдына» [12, 60 п.].

Алматы округіне қарасты Қарқара ауданы, Қолтық ауылының тұрғыны Ұлыш Тұңғатарованың Қазақстан Орталық Атқару комитетіне жазған шағымында: «Жетісу округінен тәркіленетін байлардың тізімі «Тілші» және «Еңбекші қазақ» газеттеріне жарияланғанда менің балам Құнпияев Әбдікерім тізімде жоқ болатын. Қарқара ауданына қарасты ауылдар бұрынғы Түзкөл болыстығына қараған ауылдар. Ауылда құрылған комиссия байлар деп мына адамдарды тізімдеді. Олар: Сұлтанқұлов Ыбырайымбай, Кекілов Сұлтанәлі, Ұзақов Дәулетхан және менің балам Әбдікерім Құнпияев. Алғашқы үшеуі менің балама қарағанда әлдеқайда дәулетті, соның бірі Сұлтанқұловтың тек жылқысының өзі 270 бас. Ал менің баламның барлық ірі қарасы 97 бас. Аудандық комиссия қосымша тізімді бекітуге жібергенде, билмеймін Округтік Атқару комитетіне ме немесе Қазақ Орталық Атқару комитетіне ме тізімде менің балам болмаған. Бірақ аудандық комиссия баламды Алматы қаласына жібереді. Балам онда Округтік атқару комитетіне арызданған, ондағылар баламның тәркілеуге жатпайтынын айтқан соң балам ауылға қайтады. Жол жөнекей қаладан 9 верст жерде округтік комиссияның жауапты адамдары Серғазин мен Сейфуллин жолығады. Бірақ баламның қолында босатылғаны туралы жазбаша анықтама болмағандықтан, олар оны қалаға қайта алып кеткен. Одан әрі баламды Орал округіне жер аударып жіберген. Жоғарыда баламмен бірге көрсетілген үш адам үйлерінде қалды. Кейіннен анықталғанындай жарияланған тізім ішінде болған Манабаев Жасыбай ауырып жатқандықтан (грыжамен) аудандық комиссия менің баламның аты жөнін кіргізген. Қазіргі кезде балам 32 жаста. Бұрын патша заманында балам жас болғандықтан ешқандай қызмет атқарған жоқ. Мал шаруашылығымен айналысады, барлық малын ірі қараға шаққанда 97 бас малы бар. Менің естуім бойынша оның әкесі Құнпия Тұңғатаров 1918 жылы орыс - казактарға 25 жылқы берген деген мәлімет. Бұл мәлімет дұрыс емес. Азамат соғысы кезінде, біздің ауылдың үстінен ешқашан ақ әскері өткен жоқ. Аталған жылы шекарадан өтіп келген қытай қалмақтары күйеуімнің жылқыларын барымталап кеткен. Осы барымталап кеткен малды ақ әскеріне беріпті деген жалған мәлімет берілген. Әкесі Құнпия 1919 жылы қайтыс болған. Осындай жаламен менің балам жер аударылып кете барды. Баламның туған жеріне оралуына көмектессеңіздер. Тәркіленген мал туралы мен не балам шағым жазбаймыз. Қазір балам Әбдікерім Орал округі Жымпиты ауданының 19 ауылында», – деп жазады. Өкінішке орай аталған арыз қарауға жатпайды деп жабық қалған [13, 23-25 пп.]. Әбдікерімнің бұдан кейінгі тағдыры былайша өрбіген. Жер аударылған Орал жақтан қашып, Қытайға өтіп, сонда қайтыс болады.

Сонымен қатар осы Қарқара ауданы, Сарытоғай ауылының қазағы Абиыров Батталғазының Орталық Атқару комитетінің төрағасына жазған арызында: «Менің әкем Дәркембаев Абиыр Қарқара ауданының комиссиясының шешімімен бай деп саналып, отбасымен Орал округіне жер аударылдық. Әкемді бай деп есептегенде менің және анам Бұлдыбала Дәркембаеваның малдарын әкеме есептеп жіберді. Біз бөлек отбасылы болсақта дүние мүлкімізді әкеме жазды. Менің анам Бұлдыбала Дәркембаеваның малы 124 қой-ешкі, 28 жылқы, 12 ірі қара, 4 түйе бар еді. Мен 1921 жылдан бастап әкемнен бөлек тұрам, еншімді алғам. Соған қарамастан аудандық комиссия малдарымды әкеме есептеп жіберген. Мен 1928 жылдың 6 желтоқсанында Қазақ Орталық Атқару комитетіне және прокуратураға аталған мәселе бойынша арыз жазғанмын, әлі күнге дейін олардан жауап жоқ. Менің мекен жайым Орал округі Жымпиты ауданы 19 - ауыл. 1929 жыл 2 шілде. Батталғазы

Абиыров» - деп жазған. Жоғарғы билік тарапынан бұл арызға да жауап берілмеген [13, 7-8 pp.].

Алматы округі Қарқара ауданы, Торайғыр ауылының азаматы Оразалы Байбатшаұлының бас прокурор мен кедей-шаруа бюросына жазған наразылық арызында: «1928 жылы 26 қарашада Қазақстан Орталық Атқару комитеті мен Халық Комиссарлар кеңесінің кәмпеске туралы қаулысына наразылар 1-ші қаңтар 1929 жылға дейін арыздарын тапсырсын делінген. Шығарған қаулының мерзімі өткенмен, Орал округіне қаңтардың ішінде келгенімді ескеріп жоғарғы ауданнан Қазақстан Орталық Атқару комитетінің 5 қыркүйек 1928 жылғы газет жүзінде жарияланған кәмпеске туралы қаулысының екінші санатымен шынжыр балақ болған деп, енші-жайы бөлек баламды қосып, 193 қара мал есептеп, малымды кәмпескелеп жер аударды. Аудандық комиссияның қарарын, Алматы округтік атқару комитетінің нығайтып, жоғарғы комиссиялардың кәмпеске заңының 5-ші статьясын толық іс-хатсыз, түсініксіз бұзғанына төмендегі наразылығымды білдіремін.

1. Мен кәмпеске заңының екінші бөлімі 5-ші бабына тура келмеймін. Себебі менің әкем Байбатша әкемнің әкесі Бәке, Бәкенің әкесі Күзен тағы арғы аталарымнан тартып болыс-шынжыр балақ болған емес. Олардың бәрі қара жұмыскер, бәрі мал шаруашылығымен айналысты. Нағыз үзілмес байлық дәуірінде болып та кеткен емес. Енді менің 11-5 бабына ілінуім былайша: менімен бір тума ағам Нұрбай Байбатшаұлы 1912 жылдары Некалай заманының сайлауымен 1916 жылға дейін төрт жыл болыс болған. Нұрбайдың болыстық дәуіріндегі ісі мынау: 1916 жылғы рабочий бересін дегенде оған қарсы тұрып, елге басшы болып бермеу есебін таппаған соң арғы қытай патшасына 800 үй түгелімен үркіп бардық. Сол 16-шы жылы патшалық тарапынан қытай патшасына нота барып, барған елдің малын талап, өздерін қайтадан айдасын деген нотасымен 1917 жылға қарсы барлық малымызды талап, өзімізді қайта шекарадан өткізіп жіберді. Онан қазан төңкерісі шыға бастағанда кәдімгі Жетісу атты казак меньшевикке кез болып, олар большевикке соғыс аша бастап біздің елде қытай кранымен жүріп, 1918 жылы біздің елде болып, сендерді қырамыз, себебі 1916 жылы патшаға қарсы тұрып қытайға кіргенсің деп талай азаматтарды атып, елді шауып, сонымен қатар Нұрбайды елге волосный басшы болдың деп атып өлтірді. Олардан қысым көрген соң Нұрбайдың Смақ деген баласы большевик қызыл әскеріне кіріп, соған жазылып сол дұшпандар мен 1919 жылға дейін соғыста болып, 1920 жылы бұхара соғысына барып, онан босанып елге келді. Мінеки біздің кәсібіміз. Енді бізді қандай дұшпан деп табады? Біз патша үкіметінен, қытай үкіметінен, атты-казактардан қорлық көріп, қазан төңкерісінің арқасында жауыздардан құтылып, шаруашылық дүбірмен жеткенде желкемізден қиюы өте зәбір емес пе? Менің осыларыма комиссия назар аудармай 4 жыл болыс болған ағам үшін шала көшпелі деуге 300 қараға малым толмайтын болған соң жорта істеп отыр.

2. Мен кәмпеске заңының 2-5 баптарына жорта ілігуім кәмпеске комиссиясы Сейфуллин мен Серғазыұлы екеуі кәмпеске заңының 1-ші бабына ілікпейтін болған соң, 2-ші бабының 5-ші тармағымен алып отыр. Қазақстанда нығайтылып газет жүзінде жарияланған тізбеде мен жоқпын. Тізбенің ішінен Жасыбай деген байдың малы нормаға толып, малын кәмпескелеп, өзінің нормасын бере тұрып, оны қалдырып, оның орнына мені іліктірді. Жасыбайдың малын қайтып берді. Бұған қарағанда комиссиялар баймен шығысуы анық. Себебі газетке жариялап, малын алып, бай қалып, орнына мені жіберді. Бұл пара алғандықты сипаттайды. Бұл қылмыс заңының 40-шы және 114-ші баптарына қайшы. Енді өзім және балам турасында: ақылы заңның 6-шы бабы мен негізгі заңның 64-65 баптары бұзылып отыр. Баламның енші жайы бөлек екендігін, менің балам болыс болған Нұрбайдың Смақ атты баласының қызыл әскерлік қызметке жазылғанын ескеріп барлық ісімді округтен алып тексеріп, Жасыбай жөніндегі адамға біздің аудан тізбесін қаратып, кәмпеске комиссиясы қылмыс заңының 109, 114 баптарымен жауапқа тартылса

екен, сөйтіп мені өз еліме қайтарсаңыздар екен, кеткен малымды қайтармаса да ризамын. Жекен жайым Орал округі, Өрнек. Бөрілі базары 12-ші ауыл. 1929 жыл 16 қаңтар [7, 16-19 пп.]. Оразәлі Байбатшаевтің Қазақстан Орталық Атқару комитетіне, аймақтық прокурорға, Алматы округтік кәмпеске комиссиясына, ал баласы Нұрлықожа жоғарғыдағы орындарға бес рет шағымданған. Арыздары қанағаттандырылмаған.

Әкімшілік жолмен жер аударылған Алматы округі Қастек ауданы 14 ауыл азаматы Абайылда (күжаттарда Абайділдә деп жазылған – *P.O.*) Келгенбайұлының Қазақстан Орталық атқару комитетіне жазған арызында: «Менің жасым 80-де, малымды кәмпескелеп, өзімді жер аударуын заңсыз деп есептеймін. Себебі, малым кәмпескелеу жөніндегі заңда көрсетілген мөлшерге толмайды. Мені кәмпескелеуге келген комиссия заңды белден басты. 1919 жылдан еншісі бөлек балам Жәбілдің, сондай-ақ, сол жақта қалған төрт баламның да қолдарындағы малдарын маған теліп, қосып жазып, кәмпеске нормасына толтырды. Сөйтіп, мені заңсыз Орал округіне жер аударды. Біздің ата-бабаларымыз ешқашан бай болмаған. Біздер еңбек адамымыз. Өз еңбектерімізбен мал бағып, күн көреміз. Бізді жер аудару жөніндегі жергілікті өкіметтің заңсыз әрекеттерін айтқандарды, бізді қорғағандарды қорқытты. Үндерін шығармауға зорлықпен көндірді. Біздің еңбекпен тапқан, жинаған малымыз үшін әйелдеріміз бен балаларымыз, туыстарымыз не үшін күйеді? Олардың не күнәсі бар? Балаларымыздың кеңес үкіметіне тигізген зияны жоқ. Олар кеңес мектебінде оқып, тәрбиеленді, бірқатары комсомолға кірді. Біз үшін олар неге азап-ақырет көруге тиісті? Сондықтан арызыма назар салып, бізді жер аударудан босатуды, заңсыз кәмпескеленген малдарымызды қайтаруға мүмкіндік жасауыңызды сұраймын. Қорытындысын Оралократком арқылы хабарлауыңызды өтінемін» [14, 6-7 пп.], – деп жазды. Ал, Абайылданың баласы Жәбіл Абайылдаұлының арызында: «Жетісу ократком қаулысымен 1928 жылы Орал округіне жер аударылдым. Жасым 33-те. Отбасымда өзімнен басқа 6 жан бар. Әкемнен 1919 жылдан бастап енші алғанмын. Қолымдағы малмен кәмпескелеуге жатпаймын. Бұл тек Абайылда мен оның балаларын түгелімен жер аудару мақсатымен істелген жұмыс. Әкемнің бай болғанына мен күйге тиістімін бе? Өз бетімше өмір сүріп, өз еңбегіммен мал жидым. Ешкімнің еңбегін қанағаным жоқ. Сондықтан мені кәмпескелеуден босатып, заңсыз алған малымды қайтаруды өтінемін» [14, 16-17 пп.], – деп жазады.

Бүкілодақтық Орталық атқару комитетіне және ҚазКСР Халық комиссарлар кеңесіне Алматы округі Қастек ауданы №5 ауыл азаматы Жүніс Асылбековтен шағым: «Менің әкем Есдәулет Асылбекұлын кәмпескелеу кезінде шаруашылығы бір деп мүлкімді оған қосып жіберді. Төлдерімен қоса есептегенде әкемнің 21 жылқысы, 5 сиыры, 3 түйесі, 325 қой-ешкісін, менің 41 жылқымды, 4 сиырымды, 2 түйемді, 225 бас қой-ешкімді кәмпескеледі. Атамның екі әйелі болған. Екінші әйелі баласыз болғандықтан мені жастайымнан бауырына салып асыраған. Атам Асылбек 1908 жылы Меккеге жүрер алдында екі әйеліне бар мал мүлікті бөліп берген. Мені бала етіп, бауырына салғаннан кейін сол кісінің есімімен Асылбекұлы болып жазылдым. Бұл жағдайды, менің жеке шаруашылығымның бөлек екендігін, атамның бала етіп асырағанын жергілікті халық та, өкімет те біледі. Солай болса да, әкем Есдәулеттің малының санын көбейтуді көздеп, менің шаруашылығымды, атамнан қалған мүлкімді әкеме теліп отыр. Сондықтан мені Орал округіне жер аудару жөніндегі тоқтамды өзгертуді, мүлкімді қайтаруды сұраймын» – деп жазады. Ал, Әбдірақым Асылбекұлының өтінішінде: «Менің әкем Есдәулет Асылбекұлы 1916 жылы болыс болған еді. Соның тұрасында 1928 жылғы 27 тамыздағы кәмпескелеу тоқтамы бойынша 570 қойы, 35 жылқысы, 9 сиыры, 5 түйесі, екі киіз үйі және 3 бөлмелі там үйі кәмпескеленіп еді. Солардың ішіне менің 20 қойым, бір атым, бір бұзаулы сиырым, 6 қанат киіз үйім кіріп кетіп отыр. 1917 жылы әкем екінші қатын алып, мені өз шешеммен 60 қой, 10 қара беріп, бөлек шығарды. Бұл малдарды оқу жолына сарп қылып, сонан бар қалғаны 20 қой, екі ірі қара. 1922

жылы Алматы қаласындағы 6 айлық мұғалімдер курсына оқып, 1922 жылға дейін Алматы уезі (Ұзын Қарғалы) №5 ауылда мұғалім болдым. 1922 жылы Алматыдағы Қазақ институтына кіріп, биыл 1928 жылы 28 мамырда бітіріп шығып, Жаркент қаласындағы қазақ коммуна мектебіне мұғалім болдым. Бір үйде 4 жанбыз. Шешем 55-те, қарындасым 12 жаста, балам 6 жаста. Аудандық комиссияларға арыз берсем, бөліну акты сұрайды. Алғашқы бөлінгенде акты жасауды білмедік, сол бөлінген күйде кете бердік. Сол үшін сізден әкемнің есебіне кіргізбеуіңізді өтінемін», – делінген [15, 23-25 pp.].

Сонымен қатар Орал округіне жер аударылған Есдәулеттің әйелі Қалипанын Округтік кәмпескелеу комиссиясына жазған шағымында: «Мен бұрыннан үй-жай, бала-шағаммен Есдәулет Асылбекұлынан бөлекпін және екі қатынының бірімін. Оның менен басқа қатыны, бала шағасы бар. Мен екі қатынының бірі болсам, өзім бөлек тұрсам қалайша жер аударады? Бала-шағаммен қалдыруыңызды өтінемін. Әркім өз басын күйттеп, маған ешкім қарайтын емес» [15, 23-25 pp.], – деп жазған хатына билік тарапынан жауап болмаған.

Алматы округі Қастек ауданынан Орал округіне жер аударылып келген Әбілда Жаубасарұлы, Жылқыбай Қадырбайұлы, Есдәулет Асылбекұлы, Әбілда Токбергеновдарының Қазақстан Орталық Атқару комитетінің төрағасы Елтай Ерназарұлына жазған шағымдарында: «Біз өткен жылдың бірінші желтоқсанында Орал округіне келіп, жергілікті өкіметтеріне бөлініп, Орал қаласының маңындағы қазақ ауылдарының ішінде қыстап отырмыз. Біз жоғарыдағы айтылған адамдар барлығымыз 34 жан. Оның көпшілігі ауру, әсіресе балалар мен шал - кемпірлер. Жол үстінде бала-шағадан екі-үш адам шығындап та кетті. Себебі, күн өте суық, бұрын мұндай ауа, тұрмыс, басқа жерге үйренбеген ел күні-түні үйден шықпай ауру үстіне ауру жамап жатыр. Сол үшін сізден төмендікпен өтініп сұранамыз, жазықты болған өз бастарымызды қайда айдасаңыздар да біз разымыз. Жазықсыз қатын-балаға рақым қылуыңызды тілейміз. Егер де бала шағаның халі осы қалпында тұрса, баладан түк қалатын емес. Екінші тілек бала шағаны елімізге қайтармасаңыздар да, өзіміздің үйренген жеріміздің ауасына сәйкес Сырдария округі сияқты жерлерге жіберуіңізді сұраймыз. Біздің мекен жайымыз Орал округі Зауральный ауатком №16 ауыл» [15, 35-п.]. Хатта көретілген жағдайға қарап отырып, жер аударылған байлардың отбасыларының ауыр жағдайына билік тарапы селт етіп шара қолданбағаны құжаттарда тайға таңба басқандай көрсетулі.

1929 жылы 25 ақпанда Алматы округі Бүйен Ақсу ауданына қарасты он бірінші ауылының тұрғыны Метхат Тәңірбергеновтың Бүкілодақтық Орталық Атқару комитетіне жазған шағымында: «Менің әкем Тәңірберген Тұрысбеков 1928 жылы 28 тамызда шыққан декрет бойынша ірі бай деп танылды. Әкемді кәмпескелеу кезінде еншім бөлек менің дүние мүлкімді де әкеме қосып есептеді. Мен 1921 жылдан бері әкемнен бөлек тұратынымды аудандық тәркілек комиссиясының басшысы Беков қаперіне де алмады. Осы жылдан бері салықты уақтылы әкемнен бөлек төлеймін. Әкем үш әйел алған. Менің шешем өзіммен бірге тұрады. Әкем кіші әйелімен бірге бөлек тұрады. Мал мүлкі үшін бөлек салық төлейтінін комиссия ескермеді. Сондықтан да аудандық комиссияның басшысы Беков жолдастан менің арызыма назар аударып, мені туған жерім Алматы округіне қайтаруын сұраймын. Отбасымда: анам 52 жаста, інім 8 жаста, қарындасым 12 жаста, қарындасым 10 жаста, өзім 17 жастамын. Мүмкіндік болса менің жазған арызымды аяқсыз қалдырмасаңыздар», - деп жазады [11, 30-п.].

Дәл сондай шағымды Орталық Атқару комитетіне Айтмұхамед Тұрысбековтың әйелі Нұрбану Тұрысбекова да жазады. «Менің күйеуім Айтмұхаметті Алматы округінің ОГПУ-і алып кетті. Мен өзім төрт кішкентай балаларым мен Орал қаласына жер аударды, тәркілеуден қалған он алты бас малды Алматыдан Оралға дейінгі жол шығынына жұмсадым. Менің бір балам 7 жаста, қызым 13 жаста, қызым 10 жаста, кіші ұлым 4 жаста оларды менен тамақтандырамын. Қазір ақшам жоқ, жағдайым қиын, балаларым жұмыс жасына жетпеген. Күйеуімді бүгінгі күнге

дейін қамаудан әлі босатпады. Сіздерден өтініп сұраймын күйеуім Айтмұхаметті қамаудан босатсаңыздар. Күйеуім әлі ОГПУ-дың Алматыдағы абақтысында. Қазіргі кезде мен аштан өлудің алдында тұрмын. Менің мекен жайым Орал қаласы, Куренная көшесі 7 үй», - деп көрсетеді [11, 32-33 pp.].

Жетісу округі Еңбекші қазақ ауданынан жер аударылған Жүнісбай Сырғабайұлының Қазақ ССР Прокуратураға жазған арызында: «Мен Қазақстан Орталық Атқару комитетінің 27 тамыз 1928 жылғы декреті бойынша отбасымдағы 6 жанмен Жетісу округінен Орал округіне жер аударылдым. Отбасыммен бұл жер аударуға риза емеспін. Оның себебі: патша үкіметі кезінде Алматы уезі Түрген болысында 6 жыл старшын болып істегенімде езілген халықтың мүддесін қорғап, солардың жоғын жоқтадым. Сол үшін біраз уақыт тұтқынға алындым. Бұл жағдай 1916 жылғы 5 тамызға дейін ұласып, Верный абақтысына қамалдым. Бірақ туыстарымның көмегі арқасында сот үкімінен бұрын босанып шықтым. Сонан кейін уақытша үкіметпен 1918 жылы Кеңес өкіметін қолдағаным үшін орыс-қазақ әскерінің қуғынына түстім. Бір інімді казак-орыстар атып өлтірді, екіншісі солардың ұрып-соғуынан мүгедек болды. Мен ауыр жарақат алдым. Өз ауылымнан жасырынып қашып кеттім. Бірақ бар мүлкім солардың талауына түсті. Мен еш уақытта бай болған емеспін, әкем де байлардың қойшысы болған. Мал есебім де кәмпескеленуге толмайды. Малымның есебін кәмпескеге толтыру үшін осыдан 12 жыл бұрын менен енші алған балам Әлидің және үш туысқанымның малдарын қосып менің атыма жазды. Сонда бар болғаны 42 бас ірі қара мен 150 қой. Кеңес өкіметіне ешқандай, ешқашан қарсылығым болған емес. Сол үшін мені отбасыммен бұрынғы мекенімде қалдыруды өтінемін, ал еңбекшілер пайдасына кеткен малдарымнан бас тартамын. 12 желтоқсан, 1928 жыл» – деп жазады [16. 19-п.]. Ал әйелі Халиманың Қазақ ССР Халық комиссары кеңесінің төрағасына жазған арызында: «Мен, Жетісу округі Еңбекші қазақ ауданы №1 ауыл тұрғыны едім. Менің ерім Жүнісбай Сырғабайұлын декрет бойынша кәмпескеледі. Менің күйеуім Жүнісбай осы күні Алматы қаласында тұтқындалып, қамау үйінде отыр. Ал мені 5 жастағы Сұлтанқұл және 8 айлық Қадырбек деген екі баламмен Орал қаласына жер аударды. Сонан қазір Қызылорда қаласына өзер жетіп отырмын. Мұнан әрі жүруге ешқандай мүмкіндігім жоқ. Жанқалтамда бар қалғаны 80 тиын ғана ақша. Өзім еңбекке жарамаймын. Мен дүние мүлкімнің кәмпескеленуіне қайғырғалы отырған жоқпын. Ол аз да болса Қазақстан республикасының нығаю қорына түседі. Бірақ менің және екі баламның осыншалықты қатыгездікке ұшырып, Кеңес өкіметіне қандай зиянкестік жасап, алыс жерге жер аударылып отырғанына түсінбеймін. Туған жерімде өмір сүру құқымды маған неге бермейді? Бес жастағы ұлым мен сегіз айлық емшектегі балам кәмпескеге ұшыраған әкесі үшін неге кінәлі болады? Кеңес үкіметі әлемге бала мен ананы қорғаушымыз деп жар салады. Сонда бұл мәселе балаларым мен маған қатысы болмағаны ма? Сондықтан сізден ерімді абақтыдан тездетіп босатуды және балаларыммен осы Қызылорда да тұруға рұқсат етуді сұраймын. Мұнан басқаның керегі жоқ. Егер де ерімді қамаудан босатпайтындай жағдай болса, онда осы Қызылорда қаласында балаларым мен өзімді қалдыруды өтінемін. Қызылорда қаласы, Шумилов көшесі 20-шы үйде уақытша тұрушы Халима Сырғабай келіні», [16. 25-п.] – деп жазады. Өкінішке орай хат иесінің бұдан кейінгі тағдыры туралы мәліметтер мұрағат қорларында сақталмаған.

Кенестік билік қазақ байларының қоғамдағы өзіндік рөлін есепке де алған жоқ. Мысалы, Бүйен Ақсу болыстығындағы Маман байдың балалары Есенғұл, Тұрысбектердің жиған-терген байлығын ұлт мәдениетіне, мектеп-медресе ашу ісіне арнағаны тарихтан белгілі. Атап айтар болсақ, 1913 жылы «Қазақ» газетінде басылған Есенғұл қажы Мамановтың қазақ романына бөйге жариялағаны туралы хабары қазақ оқығандарының арасында сілкініс тудырды. 1928 жылы Есенғұл қажының баласы Ыбырайым да әкесімен бірге қудалауға түседі. Есенғұл аса ірі бай ретінде тәркілеуге ілініп, Пенза губерниясына, ал үй іші Оралға жер аударылады. Бұл жерде де ОГПУ қудалауын қоймай, Есенғұлдың баласы Ыбырайымды

Красноярск өлкесінің Ачинск қаласынан ары тайганың бір бұрышына бес жылға жер аударды. Осындай азаптан аман оралған, Ыбырайым Маманов тіл білімі саласынан кандидаттық қорғап, ұзақ жыл ҚазҰУ филология факультетінде еңбек етті.

Жоғарыдағы арыз-шағымдарға қарай отырып, ірі қазақ байларын тәркілеудің саяси астарына тоқталсақ, В.И. Лениннің таптар туралы ілімі Қазақстанға зорлықпен жоғарыдан енгізілгенін анық көреміз. Ресейдегі жүргізілген таптар күресі қазақ жеріне ойланбастан көшірілді. Ол кездегі Ресейдің алпауыт капиталистері мен қазақтың ірі байларының арасындағы айырмашылықтар жер мен көктей екендігі тіпті ескерілмеді. Қанаушы таптар туралы зерттеу жүргізген профессор Кушнер: «Мен қазақ ауылында «тап күресі мен әлеуметтік таптарды іздеп едім, бірақ оларды таппадым», өйткені «ауылда капиталистік қатынастар жоқ, яғни таптық жіктелуі жоқ» [17, с. 42], - деуі бұл мәселенің жасанды, саясаттан туған ұғым екендігін көрсетеді. 1928 жылы байларды тәркілеу науқанымен басталған жаппай шекаралық аудандарда Қытай жеріне көшу үрдісі 1933 жылдарға дейін жалғасты.

1930 жылы 25 наурызда ОГПУ басшысы Волленберг пен шекара өскерінің бастығы Ивановскийдің Қазақ Өлкелік комитетінің басшысы Голощекинге жолдаған өте құпия №25777 мәліметтерінде: «1928 жылы Қытайға шекаралық аудандардан 510 шаруашылық, 19 927 бас малды өздерімен бірге айдап кетсе, 1929 жылы 123 бай шаруашылықтар, 11 607 бас мал, орташалар 128 шаруашылық, 474 бас мал, кедейлер 165 шаруашылық, 632 бас мал, барлығы 416 шаруашылық, 19708 бас мал айдап кетті», – деп көрсетеді [18, 74-п.].

1929-1930 жылдары Алматы округінен Қытайға көшкендер жөнінде ОГПУ мәліметтерінде:

Көшкен уақыты	Көшкендердің шаруашылығы	Көшкендер				Ұсталғандар			
		Бай-лар	Орта-лар	Кедей-лер	Барлығы	Бай-лар	Орта-лар	Кедей-лер	Бар-лығы
1929 жыл	Шаруашылық адамдар	5	8	14	27	8	9	2	17
	мал басы	22	36	51	109	-	-	-	-
		1035	251	54	1340				
1930 жыл қаңтар-сәуір	Шаруашылық мал басы	78	170	153	401	24	3	7	37
					6536				3215

Сонымен қатар ОГПУ орындарының 1930 жылдың 1 желтоқсандағы арнайы мәліметтерінде Алматы округінің шекаралық аймақтарынан байлар мен контрреволюцияшылар, кеңес үкіметіне қарсы топтар туралы мынадай ақпарат береді: Малай-Сары ауданынан 85 бай-кулак, 5 молда, 4 орташа, барлығы 94 адам ұсталған; Бүйен Ақсу ауданынан 316 бай-кулак, 3 молда, 5 орташа, барлығы 324 адам; Еңбекші қазақ ауданынан 270 бай-кулак, 7 молда, 5 орташа, 3 кедей, барлығы 285 адам; Бөрібаев ауданынан 143 бай-кулак, 3 молда, 4 орташа, барлығы 150 адам; Сарқанд ауданынан 271 бай-кулак, 19 орташа, барлығы 290 адам; Андреев ауданынан 79 бай-кулак, 6 орташа, барлығы 85 адам; Октябрь ауданынан 61 бай-кулак, 4 орташа, барлығы 65 адам; Қарқара ауданынан 142 бай-кулак, 2 орташа, барлығы 144 адам; Алакөл ауданынан 49 бай-кулак, 4 орташа, барлығы 53 адам ұсталынды. Ұсталынған бай-кулақтар 1416 адам (95,3%), молдалар 18 адам (1,2%), орташалар 53 (3,5%), кедейлер 3. Шелек пен Жаркент аудандарынан мәлімет болмаған. Мысалы, Қарқара ауданынан ұсталған 144 адамның 50-і бандылық әрекеттермен, 13 шаруашылық ру ақсақалдары мен байлардың ұрпақтары ұсталған [18, 95,341-пп.].

1932 жылы Алматы облысынан көршілес республикалар мен Қытай жеріне көшкен шаруашылықтар жөніндегі ОГПУ-дің жинаған мәліметтерінде былайша көрсетілген: [19, 172-п.].

№	Аудандар	Көшкен шаруашылықтар				барлығы	
		Қырғыз	Қытай	Облыс ішінде	Басқа облыстарға	шаруашылық	Жан саны
1	Ақсу	-	800	2192	-	2992	-
2	Кеген	404	5460	-	-	5864	26369
3	Аягөз	-	600	400	100	1100	-
4	Шүбартау	-	-	2622	-	2622	-
5	Балқаш	290	-	2721	-	3011	12044
6	Еңбекші казак	266	-	1494	-	2760	-
7	Қордай	2000	-	-	-	2000	-
8	Қастек	548	-	1719	-	2267	10147
9	Калинин	-	-	2195	-	2195	-
10	Шелек	200	1770	1400	-	3370	-
11	Іле	434	-	1731	163	2328	10029
12	Қаратал	-	-	730	-	730	-
13	Жаркент	150	2900	2900	120	3170	-
14	Шу	3020	-	-	540	3560	-
Барлығы		7312	11530	20 104	923	37 970	58 589

1933 жылы Қытай мен көршілес мемлекеттерге ауа көшкендердің қатарында кеңестік билікке қызмет етіп жүрген белсенді партия мүшелері де болды. Осы жылғы мәлімет бойынша Алматы облысына қарасты 12 ауданынан 120 коммунистік партияға мүше мен үміткерлер өзге елдерге көшіп кетсе, тек қана 47 адам Кеген ауданынан Қытайға көшіп кетті. 24 қарашада Есекартқан ауылынан партия ұйымының басшысы Өмірәлиев, колхоз төрағасы, партияға үміткер Қотырбеков, колхоз хатшысы, комсомол мүшесі Дақсанов, партияға үміткер, бригадир Қалиды ауылдық кеңес хатшысы Өмірәлиевтың ұйымдастыруымен 24 шаруашылық Қытайға көшкен [20, 57 п.].

Қорыта айтқанда, 1928 жылы тәркілеу науқанымен басталған аласапыран 1933 жылдарға дейін жалғасып, шекаралық аймақта қоныстанған халықтың жаппай Батыс Қытай жеріне қоныс аударуға мәжбүр еткенін мұрағат құжаттары айғақтай түседі. Осы жылдар аралығында Қытай жеріне кеткен және қудалауға түскен байлардың тағдыры туралы әлі де жабық қорлардағы материалдарда қандай құнды деректер жатқандығы зерттеушілерге беймәлім екендігі анық.

ОРАЗОВ Р.Е.

научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч. Валиханова

СЕМИРЕЧЬЕ: ХОД И ПОСЛЕДСТВИЯ КОНФИСКАЦИИ У КАЗАХСКИХ БАЕВ

Аннотация

В данной статье отражены архивные документы о конфискации имущества баев в Жетысуйском крае в 1928 году. Автор раскрывает ранее не опубликованные материалы о подвергавшихся конфискации баях в Жетысуйском крае, затем насильно сосланных в Уральские край. Об их трагической судьбе свидетельствуют многочисленные прошения и жалобы данных людей к верховной власти. Также представлен ряд архивных документов о том, что наряду с кампанией по конфискации имущества началась массовая откочевка приграничных жителей в Западный Китай.

Ключевые слова: Семиречье, Западный Китай, ОГПУ, конфискация, бай, волостной, судья.

ORAZOV R.E.

Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov,
Research Fellow

ZHETYSU: COURSE AND CONSEQUENCES OF THE KAZAKH BAIS' PROPERTY CONFISCATION

Symmary

In this paper the author reflected the archival documents about confiscation of the bays' proeprty in Zhetysu region in 1928. The author reveals previously unpublished material on the bays subjected to confiscation of property, and then forcibly exiled to Ural region. The numerous petitions and complaints of these people addressed to supreme authority give evidence of it. In addition the author presented a number of archival documents witnessing about the fact that the mass migration of the border area inhabitants to the West China started along with the campaign on property confication.

Keywords: Zhetysu, West China, confiscation, bays, judge, volostnoy.

Пайдаланган деректер

1 Население районов в Алма-Атинском округе // Джетысуйская искра. – 1928. – 8 января. – №4 (296).

2 ҚР ПМ. 141-к., 1-т., 2065-іс.

3 АО ММ. 591-к., 1-т., 17-іс.

4 ҚР ПМ. 141-к., 17-т., 316-іс.

5 ҚР ПМ. 141-к., 17-т., 306-іс.

6 ҚР ОММ. 5-к., 21-т., 31а-іс.

7 ҚР ОММ. 135-к., 1-т., 129-іс.

8 ҚР ОММ. 135-к., 1-т., 36-іс.

9 АО ММ. 591-к., 1-т., 82-іс.

10 ҚР ОММ. 135-к., 1-т., 111-іс.

11 ҚР ОММ. 135-к., 1-т., 804-іс.

12 ҚР ОММ. 135-к., 1-т., 564-іс.

13 ҚР ОММ. 5 с-к., 10-т., 42-іс.

14 ҚР ОММ. 135-к., 1-т., 456-іс.

15 ҚР ОММ. 135-к., 1-т., 111-іс.

16 ҚР ОММ. 135-к., 1-т., 738-іс.

17 Зверьяков И.А. От кочевания – К социализму. Краевое издательство ОГИЗА в Казахстане. - Алма-Ата-Москва, 1932.

18 ҚР ПМ. 141-к., 17-т., 445-іс.

19 ҚР ПМ. 719-к., 4-т., 82-іс.

20 ҚР ПМ. 141-к., 18-т., 151-іс.

Pajdalangan derekter

1 Naselenie rajonov v Alma-Atinskom okruge. // Dzhetyysujskaja iskra. – 1928. – 8 janvarja. – №4 (296).

2 KR PM. 141-k., 1-t., 2065-is.

3 AO MM. 591-k., 1-t., 17-is.

4 KR PM. 141-k., 17-t., 316-is.

5 KR PM. 141-k., 17-t., 306-is.

6 KR OMM. 5-k., 21-t., 31a-is.

7 KR OMM. 135-k., 1-t., 129-is.

8 KR OMM. 135-k., 1-t., 36-is.

9 AO MM. 591-k., 1-t., 82-is.

10 KR OMM. 135-k., 1-t., 111-is.

11 KR OMM. 135-k., 1-t., 804-is.

12 KR OMM. 135-k., 1-t., 564-is.

- 13 KR OMM. 5 c-k., 10-t., 42-is.
14 KR OMM. 135-k., 1-t., 456-is.
15 KR OMM. 135-k., 1-t., 111-is.
16 KR OMM. 135-k., 1-t., 738-is.
17 Zverjakov I.A. Ot kochevanija – K socializmu. Kraevoe izdatelstvo OGIZA v Kazahstane. - Alma-Ata-Moskva, 1932.
18 KR PM. 141-k., 17-t., 445-is.
19 KR PM. 719-k., 4-t., 82-is.
20 KR PM. 141-k., 18-t., 151-is.

УДК94 (574) “1931/1933”

ARDAK YESDAULETOVA

Professor of Department of International Relations,
L.N. Gumilyov Eurasian National University

AITMUKHANBET YESDAULETOV

Associate Professor of Political Science and Journalism Department,
L.N. Gumilyov Eurasian National University

**«FAMINE IN KAZAKHSTAN IN THE 1930 S:
HISTORIANS' VIEWS EIGHTY YEARS LATER»**

Annotation

This article studies the Kazakh famine of the 1930s through the lens of the Stalin government's economic policy. Existent scholarship views it more as a genocide that affected the Kazakh people considerably more than any economic catastrophe. Despite the opinion that the Kazakh famine does not correspond to genocide, this article shares the latest research that shows that even the history of the U.N. Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (1948) had a political background. The article investigates the economic principles that demanded starvation of Kazakh people because the authors feel that Stalin deliberately implemented a policy that was incorrect: in its theoretical approach and it did not take into account the national and traditional economic relations. When one looks at the Russian economic landscape of the time, one needs to consider facts, such as, the existent nomadic and semi-nomadic economy, visualize the Kazakh Steppes as the area that produced a small quantity of grain, the forced and rapid sedentarization which was managed rapidly without the previous preparation, and the killing and dekulakization of more skilled, effective and rich peasants who might help their poorest relatives to overcome the crisis and survive.

Key words: famine, genocide, Stalin, sedentarization, Kazakhstan.

Introduction

This article discusses the most difficult and most secret period in Kazakhstan's history and in the whole of Soviet history. Today people can understand the deepness and significance of the decisions and the transformation to which those decisions led at that time and, it can be argued, one of the blackest in the whole of Soviet history. Despite the passing of 80 years since the great famine and migration in Kazakhstan, historians and political figures continue to research the reasons behind and the consequences of those events, sacrificed millions of innocent people in order to reach well-being of them and strengthening of leadership.

The authors review the two opposing points of view to the study of the famine in Kazakhstan. Many researchers in the West do not consider this policy as one of genocide.

Russian scholars likewise do not support the idea that the famine and resulting migration qualify genocide. In the case of the latter historians, this point of view has what seems to be an obvious motivation: as Russia is the legal successor of the Soviet Union, if there is recognition of the events of 1931-1933 as genocide, Kazakhstan might legitimately demand compensation for losses during that time. On the other hand, Kazakhstan researchers as well as politicians continue to affirm that the actions of the central government of that time were genocide against the Kazakh nation and crimes against humanity. However, they do not accord this assertion political recognition.

In addition, the article examines the reasons for policies with such cruel outcomes in the context of the larger Soviet Union and the interests of Soviet leadership at that time. The so-called Little October played a crucial role in shifting the national system of social relations and the country's economic life. The famine in Kazakhstan was accompanied by a transition from a feudal system to a socialist bypassed the capitalism stage through rapid industrialization in the cities and sedentarization in the rural areas.

The authors stand in the argument with the Kazakh historians and politicians who consider the conduct of Stalin's policies as crimes against humanity and genocide. This article will demonstrate how those practices correspond to the defining conditions laid down in the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, adopted at the UN in 1948. Stalin's policy led to demographic catastrophe because it reduced the Kazakh population by approximately 42% and resulted in a great emigration of the Kazakhs from their native lands. The authors will demonstrate that one of the goals of the central Soviet government was to clear Kazakh land and settle peasants from Russia and other regions on the Kazakh steppe. The other goal was the destruction of the Kazakh's way of life and system of survival in order to introduce the alien and harmful system which caused starvation and the deaths of nearly half of the population.

Disputes between Kazakhstan's and Western Scholars on the Famine 1931-1933

In the West the discussion of the Kazakh famine began long before the fall of the Soviet Union in 1991 and before access to Soviet archives. One of the first researchers who investigated this tragedy was a scientist from the USA Dana G. Dalrymple. Her work 1964, «*The Soviet Famine of 1932-1934*» [1, pp. 250-284] introduced the American audience to the theme of hunger in Kazakhstan.

An article by well-known expert of a post-Soviet era, Martha Brill Olcott, «*The Collectivization Drive in Kazakhstan*,» [2, pp. 122-142.] was published in 1981. This article served as a basis for Robert Conquest's «*The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine*» [3]. In this book he devoted one chapter to Kazakhstan, and, he suggested that the hunger of the Kazakhs was the prototype for the follow-up that brought the rising terror to people throughout the Soviet Union.

In the Soviet years in a 1965 monograph by Sergei Trapeznikov «*Istoricheskiy opyt KPSS v osushchestvlenii Leninskogo kooperativnogo plana*» (The historical experience of the CPSU in the implementation of Lenin's cooperative plan)[4], the author dealt very sparingly with the issue in passing but was forced to admit that Stalin «Dizzy with Success» had «not been entirely objective». The article described the situation as if the collectivization was started by a local authority and carried out with grave mistakes that the central government only discovered accidentally due to the signals of distress from the local regions. The multi-volume «History of the Communist Party» (1971) explained that the cause of the errors was the novelty of the tasks and lack of experience and, not surprisingly, it put the blame on the local party organization.

However, the census of 1937, the first after 1926, showed the horrible losses caused by the famine. The people responsible for conducting this census and reporting its results were repressed and punished. The results were declared false and were hidden from

society. Only fifty years later did scientists in Moscow have permission to access these data to investigate the results of the 1937 census [5, 3-25].

Russian historian Viktor Kondrashyn has taken the position that famine was merely the result of misguided policies. He has commented that «nobody, not even Stalin, wanted or planned the famine» [6]. Kondrashyn has suggested that the events were the result of mistakes and miscalculations behind a poorly planned collectivization policy.

Even now some researchers do not consider the collectivization policy as genocide. Olcott has pointed out that she has never seen evidence to prove that the policy in Kazakhstan (or elsewhere) was intended to eliminate a particular ethnic group. She has confirmed, however, that the policy was planned to destroy the Kazakh national economy. «In the process of doing this Soviet officials killed off more than half of all Kazakh households, and more than eighty percent of the livestock that served as foundation for the Kazakh economy and its traditional culture» [7].

Olcott encouraged putting the policies pursued in Kazakhstan in the context of Soviet-wide policies. «The burden of responsibility for the pursuit of the policy of collectivization and the ensuing famine has to be shared among many who served in the party, from the highest levels to the lowest» [8].

Sara Cameron defended her Master's degree thesis, which was devoted to the Kazakh Famine, in 2012, and she also did not regard the famine as genocide. «There is no evidence to indicate that these plans for violent modernization ever became transformed into a desire to eliminate Kazakhs as a group» [9].

In Kazakhstan who started to cover this theme were Valery Mikhailov and Anuar Alimjanov. Mikhailov's book *Khronika velikogo dzhuta: dokumental'naya povest (Chronicle of Great Famine)* [10] was issued in May 1990, right after the abolition of censorship by the first and last Soviet President, Mikhail Gorbachev. The book before print was carefully prepared in secrecy. Alimjanov was the head of the Republics Committee of the U.S.S.R., Verhovnii Sovet in 1991. In his book *Poznaniye (Cognition)* [11] he mentioned the famine and referenced Conquest's *The Harvest of Sorrow*, translated into Russian in 1988.

Study of the famine began officially in Kazakhstan in November 1991, on the eve of the dissolution of the U.S.S.R., when the Committee for Investigation under the Verhovnyi Sovet (a Legislative branch) of the Kazakh Republic was organized. Working until November 1992, the Committee studied a mass of archives, documents, statistics data, and oral stories by witnesses. The final decisions of the Committee were a condemnation of Stalin's policy in Kazakhstan in the beginning of 1930s as crimes, and its report considered the escaped and dekulakized people as the victims of political repression. At that time neither the Committee nor historians defined the famine as genocide of the Kazakh people. In contrast, in Ukraine similar tragic events are referred to as Holodomor and were recognized by Ukrainian law in 2006 as an act of genocide against Ukrainians. In 2012, when Kazakh society marked the 80th anniversary of the great famine, historians and activists suggested defining this tragedy as genocide. The Kazakhs, like the Ukrainians, continue to view Josef Stalin's agricultural policies as a form of genocide, implying that they were implemented to kill off the Kazakh (and the Ukrainian) populations deliberately to free their land for farming by Russians who would be organized in a new collectivized form of agriculture.

In all Kazakh scientific and public literature authors express the same idea that years of 1931-1933 were the period of man-made famine and that it was genocide by political regime. For example, Zh. Abylkhozhin, M. Kozybaev, and M. Tatimov [12, 53-71], M. Qoygeldiev and T. Omarbekov [13], Abylkhozhin and Q. Aldajumanov [14], Tatimov and Tatimova [15], Omarbekov [16] all have maintained this position. A collection of documents covering the great famine was issued in Almaty [17, pp. 25-28].

Tatimov Makash warned that when scholars have talked about hunger in Kazakhstan, they have focused on hunger therein the 1930s. However, in Kazakhstan, that period

marked the second hunger. The first was in 1919 - 1922. Thus, when researchers deal with this issue, they must distinguish between the first and second periods. The first hunger was terrible too. «If the 1930s, according to various estimates, killed 1.5 million to 2 million people, in the first hunger - about one million people died. Thus, in over less than 15 years the Kazakhs lost about half of their population» [18].

It was determined that Stalin and his team not only knew about the famine but they also deliberately continued the policies that caused it. Historians have maintained that Stalin ordered the confiscation of grain in fertile regions of Russia, Kazakhstan, the northern Caucasus, and Ukraine not only to break widespread opposition to collectivization but also to increase grain exports in order to buy weapons and fund industrialization.

One of the reasons of mass deaths was creation of conditions inconvenient for traditional life. People deprived cattle, all the food and were forced to die of starvation. Any attempt to hide the food and protect a family from ruin was considered as opposition to the Soviet regime.«The events were characterized not only by the grain requisition crisis but also by a more generalized assault on the Kazakh way of life. This was a campaign to eliminate traditional authority, with the intent to incorporate the Kazakhs into the state governed from Moscow» [19, pp. 237-251].

In 2012 the last conference in Astana devoted to the Great Famine in 1931-1933, encompassed two positions on this issue. Olcott, a specialist of Russia and Eurasia, and Elena Tyurina, the director of Russian archive of economy, did not consider the event as genocide. Nonetheless B. Ayagan, the director of the States' History Institute, expressed an opinion which is widespread in Kazakhstan, «The scale of the tragedy was so terrible that we have full moral responsibility to label it as a manifestation of a genocide policy. This statement stems from the strict norms of International law enshrined in the International Convention on the Prevention and Punishment» [20].

Next year, on May 31, 2013, on the Day of Remembrance of the Victims of Political Repression in Almaty the new film by Yerkin Rakishev «Asharshylyk» («Holodomor») came out. It was based on the data retrieved from the archives of Russia, Kazakhstan, Kyrgyzstan and Uzbekistan. The author of the film also supported the opinion that famine on the 1930s was genocide that jeopardized the existence of the nation.

In March 2010, in the international arena, the European Union condemned the famine in the U.S.S.R. in the 1930s. It paid particular attention to the tragic events in Kazakhstan. The Union strongly considered the policy «as crimes of the Soviet regime against its own people and crimes against humanity». At the same time it stated that people «must reject any attempts to justify these deadly policies, for whatever purposes». The document that contained this statement also included the following: «We should honor the memory of all those who perished in the unprecedented human disaster which occurred during the Great Famine in the former Soviet Union, and recognize them as victims of the deliberate crime of the totalitarian regime» [21].

Stalin's Policy and its Goals in the 1930s: the Case of Kazakhstan

The 1930s were most traumatic period for the Soviet people. This time was marked by the great famine and migration which happened during the early period of Soviet power. The main causes of this tragedy were laid in Stalin's policies and the country's leadership, and the Kazakh people became the first victims of those policies.

After the end of the civil war and a White intervention, the Soviet state started building its economy. In 1928 the first *Pyatiletka* (a five-year economic plan) was launched. This plan (1928–1933) aimed for the country's industrialization and for collectivization in rural areas. The plan intended to increase the rates of industrial output by 16 percent, but the rate was sharply increased in comparison with the control figures. «It was 32 percent, i.e., more than the highest level of the projected plan of industrialization» [22]. The main task of the first and second five-year plans was to achieve in ten years what had taken other countries 50-100 years and to catch up with and surpass those countries in industry. Today this policy is called the Great Leap Forward. Concurrently, the leadership of the U.S.S.R.

conducted collectivization. In the Kazakh steppe collectivization proved more difficult, in comparison with other regions of the U.S.S.R, because it was accompanied by coercive settlement (sedentarization). In the Kazakh steppe collectivization and sedentarization meant complete transformation of the lifestyle which the population had practiced for generations. Hence, this policy led to chaos in local areas and destroyed the economic system of the people in the Kazakh steppe, a system which had allowed the community to survive in naturally hard conditions.

The policy of collectivization was imposed simultaneously with industrialization. They were two sides of the ambitious plan of modernization for the first socialist state. As the U.S.S.R. government did not have any financial support from other states or from any international organization, it could only rely on its own resources, which included a population the vast majority of whom (about 85%) were peasants, retarded and economical weak. The main task the state set for itself was the elimination of the peasantry and an increase the number of industrial workers. Peasants were forced to join *kolkhoses*, which involved common ownership of land, cattle, and equipment, or to migrate to cities and become industrial workers. The rural inhabitants were charged with supplying food, especially grain, as grain was necessary for export to Western markets. In exchange for agrarian goods, the Soviet state received industrial equipment and machinery.

We have suggested that the main immediate cause of the famine was the severe procurement policy followed by the government in the countryside. Why did the government place so much emphasis on this? The answer seems to be that it wanted to secure food in order to (1) obtain foreign exchange, (2) provide for a military war chest, and (3) feed urban workers [1, p. 270].

This policy was enforced by cruel, repressive methods. Millions of people were tortured by hunger, disease, shooting, and jail as the betrayers of the Soviet regime. The Soviet government might arrange for the industrialization of the country, but about the price at which it was achieved the government was silent.

As noted above, the question is whether the central government or Stalin had an awareness of the famine. One camp of historians insists that Stalin was not informed, and hunger was result of mismanagement by the local authorities and party activists. Such scholars have represented history, based upon information available and perspective taken during the Soviet period. However, the other opinion maintains that Stalin was indeed informed about the situation in outlying regions and that he, as the leader, was responsible for deaths of millions of people.

Stalin and his government were, in their own vision, right, because they made efforts to save the socialist state and therefore to prove the superiority of communist ideology. However, they did not take into account the effects of their planned economy. The government exported a significant part of the harvest, even the seed needed for future years. Dalrymple wrote that «the exports, while significant, were not so large that their diminution would have seriously crippled the Soviet export program. And had at least some of the nearly 1.9 million tons of grain been retained in the famine area, many lives would have undoubtedly been saved» [1, p. 272].

That Stalin knew about the terrible famine and consciously continued on the course that led to it is proven by the fact that Uzbek and Kyrgyz leaders wrote to him about flood of starved and extremely poor Kazakhs, who had moved towards the Uzbek and Kyrgyz borders. However, the official documents suggest otherwise.

«First of all, there was an official governmental note signed (in May 1932) by the Chairman of the Council of People's Commissars of Kazakhstan, U. Issayev, which contained an approximate account of what had happened. The Secretary of the Western-Siberian Regional Committee of the All-Union Communist Party, R. Eikhe, and the Chairman of the Central Executive Committee of Uzbekistan, Y. Akhunbabayev, also informed Moscow of the famine and resettlement across Kazakhstan. It seems to be true, since western Siberia and Uzbekistan accepted a great portion of the migrating people

from Kazakhstan and it was the duty of R. Eikhe and Y. Akhunbabayev to notify the Moscow authorities and Joseph Stalin of the situation» [21].

Nazira Nurtazina, a doctor of historical science and professor at al-Farabi University, published the memories of her mother and relatives about the famine and migration. She mentioned also, that, along the Chinese border in the mountainous areas, some Chinese, Kazakh, or Uyghur people fed the starving men, women, and children from the Kazakh steppe and even arranged accommodation for them [23, pp. 5–129]. These provided new facts from oral history.

The archival documents illustrate that the leadership knew about the difficult situation but nonetheless demanded the procurement of grain under the threat of replacing the responsible officials.

«The Central committee and the Soviet of People's Commissars ask you the following question: are you inclined to immediately manage to change for the better in grain procurement, or, if you have abandoned all hope for such change, is it time to bring up the question about replacing the leadership [of your regions] in order to move the grain procurement forward. Signed: Stalin, Molotov» [24].

Archive documents show that signs of famine and diseases were noticed even in spring 1930. There is an «excerpt from the secret summary number 1 of the Aktyubinsk district department of the OGPU [Joint Main Political Directorate] regarding appearance of signs of famine in villages, based on data collected by April 10th, 1930» [25].

«To be continued in Karkaralinsk District 25 cases of famine-caused epidemic typhus with deadly outcomes have been recorded in Yartmaryk community. The outbreak of typhus is spreading. Several districts of Turkmenistan reported recently that poor villagers are suffering from famine. In some of the auls [villages] there are cases of deaths from typhus due to famine, also hydropsy [oedema] due to starvation» [26].

The well-known Kazakh political activist, Turar Ryskulov, who held a high position in Kazakhstan, Kyrgyzstan, and Mongolia in that period, wrote to Stalin twice: on September 29, 1932 and on March 9, 1933. He pointed out that mass Kazakh sharua (peasants) involved in the migration (otkochevka), suffered from terrible hunger and were deprived of the main source of life, i.e., livestock. Great famine in 1932-1933 put the Kazakhs on the brink of extinction as a nation. After these letters the Central Committee of the All-Russian Communist Party (of bolsheviks) decided to give assistance to Kazakh people. T. Ryskulov emphasized that the Soviet power was not able to feed them but that they saved them from the situation that time.

These tragic pages of Soviet Union history were carefully hidden while the existence the U.S.S.R. existed. In the last years of the Soviet Union, when Western scientists began to study the famine of the early 1930s, the Soviet historians pointed out that Stalin and his circle did not have information concerning the mass starvation and death. However, after the dissolution of the U.S.S.R. materials that told a different story and other points of view began to surface. They make it clear that Stalin had known about the situation and that he denied all stories that his party colleagues from national peripheries told him about the famine and its effects.

The Results of Stalin's Policy in Kazakhstan: Genocide or Economic Errors?

The main issue is the matter of whether to define the famine of 1931-1933 as genocide. In Kazakhstan the majority of scholars have come to the conclusion that it was indeed precisely this. This evaluation takes its foundation from the example of Ukraine. In 2006 Ukraine's legislative body, Verkhovna Rada, recognized its country's tragedy in the early 1930s as genocide against the Ukrainian people. However, the parallel situation in Kazakhstan remains a matter of debate.

That the Kazakh scholars are right can be seen from an examination of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide. This was adopted by the United Nations on December 9, 1948 [27].

The Article 2 of the Convention defines genocide as «any of the following acts committed with intent to destroy, in whole or in part, a national, ethnical, racial or religious group ...» including:

- Killing members of the group;
- Causing serious bodily or mental harm to members of the group;
- Deliberately inflicting on the group conditions of life calculated to bring about its physical destruction in whole or in part;
- Imposing measures intended to prevent births within the group;
- Forcibly transferring children of the group to another group.

It is indisputable that the famine of 1931-1933 killed more than two million people in the Kazakh steppe. It resulted from man - made conditions and created situations which made life impossible for hundreds of thousands of peasants who either died or were forced to flee into neighboring areas. Professor Gulnar Kendirbaeva at Columbia University in New York pointed out that «as a result of collectivization, accompanied by the forced settlement of the Kazakhs and Stalin's political repressions, 1,750,000 Kazakhs (42% of the whole population) died from hunger and epidemics» [28, pp. 741-751]. Sergei Maksudov, a well-known historian and demographer, concludes that «the number of Kazakh deaths directly attributable to the famine of 1931-1933 was 1,450,000, or approximately 38 percent of the total population, the highest percentage of any nationality in the U.S.S.R.» [29, pp. 763-796].

Tragic years of famine were accompanied by emigration. People tried to survive and they forced to leave their native lands. They moved to cities and train stations, and then fled Kazakhstan to all the surrounding regions: China, Siberia, Central Asia, and the Urals. Niccolò Pianciola, an Italian researcher, whose focus is history of forced population transfers, pointed out that «starting in the autumn of 1931, the emigration wave assumed gigantic proportions: more than 1.5 million rural Kazakhs fled. According to some estimates 200,000 fled to China, whereas another million poured into other Soviet republics» [19, p. 240]. If the census of the population in 1926 shown that in the neighboring republics «there were 314,000 persons of Kazakh nationality, by the 1939 census pointed out 794,000 people, that is, the excess was 453,000 people. In the period 1926-1939, the number of Kazakhs in Russia increased by 2.3 times, 1.7 times in Uzbekistan, in Turkmenistan to 6 times, 7 times in Tajikistan, Kyrgyzstan - 10 times. 1030000 left out of the republic from 1930 to 1933» [30, pp. 78-80].

Likewise, there is no doubt that at that time people suffered from «serious bodily or mental harm». There is, for example, evidence that the region even saw the cases of cannibalism. In a special report of the Operation's Division of General Administration of the Workers 'and Peasants' Militia at the OGPU «Cannibalism and murder for the purpose of cannibalism. May 31, 1933» we can read the horrible documents regarding it.

Kazakhstan[at the time, a province of the Russian Federation]

Between February 11th and 16th in the city of Aulie-Ata [the OGPU] has apprehended:

1) On the street market, a woman with cooked parts of a human corpse. According to the coroner's report, parts of a corpse of a child aged 6 – 7 years.

2) On the Uzbek cemetery a man of Kazakh nationality with a corpse of a child that was dismembered and cooked.

Also, in the snow by the Uzbek cemetery, a murdered woman, 22, of Kazakh nationality was found dismembered (flesh of legs and arms were missing) [31].

«Whereas the famines of 1917-1924 had occurred in different provinces at different times, in the years 1931-1933 the situation was equally dire in all of Kazakhstan» [19, p. 242].

In Kazakhstan the ratio of the dead to the whole population is believed to be the highest among all peoples of the former USSR. In the article, «*Polveka Molchaniya (Vsesoyuznaya perepis' naseleniya 1937 g.)*» (Half a Century of Silence), which was the first report on the newly opened data from the 1937 census, Yuri Polyakov, Valentina Zyromskaia, and Igor Kiselev published a table of the census results. According the table,

in 1937 Kazakhstan had 84.2 percent of its population noted in the 1926 date. In Ukraine in 1937, the population was 98.1 percent of its earlier size [5, pp. 17-18].

In this context, it is worth mentioning an episode with V. Molotov, Chairman of the Council of People's Commissars, who raised concerns about the mass resettlement from western Kazakhstan. Ph. Golovoshchekin, the First Secretary of the Kazakh Regional Committee, explained away the migration by attributing it to conflicts with class enemies [21].

On balance, the most recent available studies of the famine in Kazakhstan suggest that the event contained all the elements of genocide. Mustafa Chokay emphasized T. Ryskulov's comment that «one of the distinguish leaders of the October revolution», Tobolin, directly stated that «Kyrgyz (Kazakh) as a weak nation in economic terms will have to die out. Therefore, in the name of the revolution, it is more important to spend money not to struggle with hunger but to support fronts» [32, p. 28]. This makes it clear that Kazakhs were considered as weak and the leadership openly stated that deaths there would ultimately lead to the betterment of country.

The government clearly planned to free up territory in order to settle other, in particular Russian, people. Materials from the State Planning Commission Kazakh Autonomic Soviet Socialist Republic (K.A.S.S.R.) directly specified the reasons for settling nomadic and semi-nomadic households: «Subsidence of 380,000 semi-nomadic and nomadic households ... will free up about 60-70 million hectares, which is mainly intended for the construction of large state» [33, p. 2]. In later, post-war Soviet literature such candor was not in evidence, and the purposes behind of settling the Kazakh economy are not specifically addressed. However, State Planning Commission materials from the late 1920s the K.A.S.S.R. show that, under the pretext of re-settling nomads, in fact, the government aimed to evict people from the land of the Kazakhs in order to build a socialist state and collective farms. The farms actually reassigned represented 45 million hectares of «liberated» land. Genocides often occur within a context of warfare or wide social conflict. The latter was so in the Kazakh steppe. For many years ordinary citizens were convinced that the larger political struggle in the rural areas at the end of 1920s was aimed at the small group of kulaks; however the broad mass of peasantry was affected by the move toward a cooperative society in the *kolhozes*. It was, after all, a more sophisticated way of life. «The real history of cooperation was the history of severe trials and errors, the history of ideological debates and political clashes, including armed clashes» [34, p. 121]. Stalinist ideology demanded the destruction of any opposition and complete compliance on the part of citizens. It was most crucially a fight against the *kuklaks* in Russia and the *bai* in the steppes during the 1930s and urbanization of the country, especially at the center of Russia.

In contrast to other Central Asian countries such as Uzbekistan, Kyrgyzstan, and Turkmenistan, Kazakhstan was locked into starvation and famine due to cruel requisitioning of grains in the north, central, and eastern parts of republic. That is why Kazakhstan suffered more than its neighbors from the grain procurement and re-settlement processes. In the bordering countries people did not suffer as severely because they still had both grain and cattle.

This contrast among neighbors strongly suggests that the famine was the result of a plan for genocide, a plan to destroy the Kazakh people as a nation. The policy of the Stalinist regime created and enforced a policy that led to the deaths of almost 42% of the population and led to a crisis in the nation's way of life. The officials, who had power and put such a policy into effect, including Ph. Goloshchekin and his supporters, must bear full responsibility for the Great Famine in 1931-1933. They were the leaders of the U.S.S.R. and in the Kazakh region, and they were aware that the implementation of the task that they had planned, i.e., the radical restructuring the rural economy which had fed millions of people in the shortest possible time, would result in an outcome of catastrophic proportions. Historically, they must be called to account for all the circumstances and conditions that led to starvation in the region. Phrases such as «they did not suppose» and «they could not take into account» no longer hold water as excuses

for their conduct, because even an elementary calculation should have warned them of how totally unrealistic the plans that they had made were.

Conclusion

The so-called Little October in Kazakhstan (aka, The Little Proletariat Revolution) led to collectivization and expropriation of land and resources in the 1930s. Indeed, the transition from one political and economic system (feudal) to another system (socialism), jumping over the social development brought about by capitalism, destroyed the Kazakh traditional nomadic way of life which relied upon neither a proletariat nor capitalist class. Industrialization had taken place in Russia to a certain extent but not in Kazakhstan at that time. The attempt to change a society so abruptly showed ignorance of the region's economic fabric. The extrapolation into the Kazakh regions of changes that may or may not have been appropriate in Russia was wrong.

The sharp turn from one system to another led to the artificial introduction of an alien model of economic and political relations and, as a consequence, led to a struggle with reforms of Soviet power.

Admittedly, the U.S.S.R. was isolated; no international organizations provided financial assistance, and many states did not even recognize the existence of the first socialistic country. Hence, industrialization was carried out by the U.S.S.R. on its own, and this demanded the sort of titanic efforts so inevitable in the context such radical economic transformation. However, the leadership put the transformation of economy and society on a breathtakingly rapid track, and local authorities, eager to fulfill their dictated quotas in even shorter times than those prescribed, provided no counterbalance that took into account local conditions. The leadership was aware of the millions of victims among its citizens but continued, nonetheless to carry out its policies using repressive measures towards those who disagreed with it.

Collectivization, forced sedentarization, and repression of the economically strong country facilities - all combined to explode the traditional structure of the Kazakh village. It had to have been clear that such a course could cause an unprecedented demographic crisis among the Kazakh population. Kazakh publications and foreign researchers have reported the number of victims of the famine of 1931-1933 variously. The spread of these estimates is quite large, but the most common figures range from 2 to 2.3 million people. M. Tatimov has estimated that, of those 1.750 million or 42% of the population died of starvation and accompanying diseases [12, p. 7]. In addition, about 1 million people migrated from Kazakhstan; approximately 600 thousand never returned.

One factor that argues in favor of the idea that this result was intentional is the hiding from their own people of all documents dealing with and all evidence about this terrible toll by Stalin's regime and those that succeeded it. The regime prohibited mention of these events in both scientific literature and fiction. This prohibition made the famine and its consequences a double crime against the people. Stalin's regime created a million refugees who found themselves in desperate conditions in a variety of countries. They fled to China and Central Asian neighboring countries and further to Turkey and Europe. While the majority of them never returned to Kazakhstan, they nonetheless maintained their national traditions and language. Thus, Stalin policies in the 1930s led to cardinal transformation of Kazakh society and its way of life. Nonetheless, was bought a high price paid to radical socialist ideology.

In June 2012, in the Kazakhstan's capital, Astana, a monument to the victims of the famine was opened in commemoration of the 80th anniversary of the tragedy. Condemnation of the policies and actions, that made the monument necessary as crimes of the Soviet regime against its own people and crimes against humanity, are entirely appropriate. Both Kazakh society as well as the rest of the civilized world must reject

any attempts to justify these deadly policies no matter, the reasons why their perpetrators instituted and pursued them.

References

- 1 Dana G. Dalrymple, «The Soviet Famine of 1932-1934», *Soviet Studies*, 15, 3 (Jan. 1964): 250-284.
- 2 Martha B. Olcott, «The Collectivization Drive in Kazakhstan», *Russian review*, 40, 2 (Apr. 1981): 122-142.
- 3 Robert Conquest, *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine*. New-York: Oxford University Press, 1986.
- 4 Trapeznikov S.P., *Istoricheskiy opyt KPSS v osushchestvlenii Leninskogo otkooperativnogo plana*. M.: Mysl, 1965.
- 5 Polyakov Y.A., Zyromsky V.B., & I. N. Kiselev, «Polveka Molchaniya (Vsesoyuznayaperepis' naseleniya 1937 g.)», *Sociological Researches*, no. 6, 1990, pp. 3-25.
- 6 «Russia Publishes Soviet Famine Documents», *Voice of America News/FIND* (Mar. 5, 2009), <http://search.proquest.com.ezproxy.cul.columbia.edu/docview/190527503>
- 7 Olcott. «Kazakhstan's Soviet Legacy». November 30, 2011. <http://carnegieendowment.org/2011/11/30/kazakhstan-s-soviet-legacy/8km9>
- 8 Olcott, Remarks given at conference on «Famine in Kazakhstan,» June 14, 2012. <http://carnegieendowment.org/2012/06/14/challenges-in-studying-collectivization-and-famine/bz96>.
- 9 Sara I. Cameron, «The Hungry Steppe: Soviet Kazakhstan and the Kazakh Famine, 1921-1934», Master's thesis. New Haven, Yale University, 2010, p.19.
- 10 Mikhailov V.F., *Khronika velikogo dzhuta: dokumental'naya povest*. Almaty: Jalyn, 1990.
- 11 Alimjanov A.T., *Poznaniye*. Almaty: Zhazhushi, 1992.
- 12 Abylkhozhin Zh., Kozybaev M. and Tatimov M. «Kazakhstanskaia tragediia», *Voprosy istorii*, no 7.1989, pp. 53-71.
- 13 Koysgeldiev M., Omarbekov T., *Tarikhtaghlnmn ne deydi?* Almaty, 1993.
- 14 Abylkhozhin Zh., Aldajumanov Q. «Etnotsid», *Egemendu Qazaqstan*, May 30, 1992.
- 15 Tatimov M., Tatimov M. «Tragediia Velikoi Stepi», – *Mysl'*, no. 6, 2009, pp. 55-60.
- 16 Omarbekov T., *Golodomor v Kazakhstane: prichiny, masshtabyitogi (1930-1933 gg.)*. – Almaty: Kazakh universiteti, 2011.
- 17 Nurpeys K., Qoysynbaev B. in *Tragediia kazakhskogo naroda (sbornik dokumentov I materialov: golod 20 kh, 30 kh XX veka v Kazakhstane)*. Almaty: Litera-M, 2010, pp. 25-28.
- 18 Tatimov M., *Kazak Genocide (Makash Tatimov - part 1)* <http://www.youtube.com/watch?v=SdpePACdkpY17.08.2008>.
- 19 Pianciola Niccoli, «The Collectivization Famine in Kazakhstan, 1931-1933», *Harvard Ukrainian Studies*, 25, 3/4, Fall 2001, pp. 237-251.
- 20 Ayagan B., «Golod v Kazakhstane: osmysliaya tragediyu», *Kazakhstanskaya pravda*, June 5, 2012. <http://www.kazpravda.kz/c/1338845141>
- 21 Commemorating the victims of the Great Famine (Holodomor) in the former USSR. Report of Political Affairs Committee, Council of Europe Doc. 12173, March 1, 2010.
- 22 «Ekonomika SSSR v kontse 20-ser. 30-gg.», *Lektsionnyy material*, <http://bibliotekar.ru/istoria-economiki-2/46.htm>.
- 23 Nurtazina N, «Great Famine of 1931–1933 in Kazakhstan: A Contemporary's Reminiscences», *Acta Slavica Iaponica*, 32, 2012, pp. 5–129.
- 24 The Archive of the President of the Russian Federation (APRF). f. 3, op. 40, d. 78, l. 117. Telegram from Joseph Stalin and Vyacheslav Molotov to the leadership of

Kazakhstan [at the time, a province of the Russian Federation] and the Middle Volga Region of the Russian Federation regarding failure of grain procurement.

Hand written original document. November 19th, 1931. <http://www.rusarchives.ru/publication/famine/famine-ussr.pdf>.

25 APRF, f. 2, op. 8, d. 747, l. 379-383. The secret summary number 1 of the Aktyubinsk district department of the OGPU (Ob yedinonnoy egosudarstvennoye politicheskoye upravleniye). Verified copy of the original document, April 11th, 1930.

26 APRF, f. 2, op. 8, d. 810, l. 307. Memorandum of the territorial representative of OGPU [Joint Main Political Directorate] of the U.S.S.R. in the Middle Asia regarding the extent of starvation in Turkmenistan [Turkmen SSR]. Original document. April 6th, 1930.

27 The Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, Chapter IV. Human Rights (Paris: the United Nations, 1948). http://treaties.un.org/doc/Treaties/1951/01/19510112%2008-12%20PM/Ch_IV_1p.pdf.

28 Kendirbaeva G, «Migrations in Kazakhstan: Past and Present», *The Journal of Nationalism and Ethnicity*, 25, 4, 1997, pp. 741-751.

29 Maksudov S, «Migratsii v SSSR v 1926-1939 godakh», *Cahiers du monde russe*, 40, no. 4, 1999, pp. 763-796.

30 Tatimov M. *Letopis' v tsifrah*, Alma-Ata: Adilet, 1968, pp. 78-80.

31 APRF, f. 2, op. 11, d. 56, l. 8-10. Izspetsial'noysvodkioperativnogo otdela Glavnogo upravleniya Raboche-krest'yanskoymilitsiipri OGPU, "O lyudoyedstveiyubiystvakh s tsel'yulyudoyedstva". 31 maya 1933 g.

32 Chokay Mustafa, *Turkestan under Soviet Power*, London: Oxford, 1986, p. 28.

33 Kaminsky K.P. *Pyatiletniy plan razvitiya i rekonstruktsii sel'skogo khozyaystva Kazakstana*, Alma-Ata: Almaty kitap, 1930.

34 A. Abdakimov, *Istoriya Kazakhstana: S drevneyshikh vremen do nashikh dney.* – Almaty: Rik, 1994.

АРДАҚ ЕСДӘУЛЕТОВА

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
халықаралық қатынастар кафедрасының профессоры

АЙТМҰХАНБЕТ ЕСДӘУЛЕТОВ

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
баспасөз және баспа ісі кафедрасының доценті

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ 1930-ШЫ ЖЫЛДАРДАҒЫ АШТЫҚ: СЕКСЕН ЖЫЛДАН КЕЙІНГІ ТАРИХШЫЛАРДЫҢ КӨЗҚАРАСЫ

Түйін

Мақала 1930-шы жылдары Қазақстанда болған аштық жайында жазылған. Алпыс жылдай кеңес үкіметі аштық туралы мәліметтерді зерттеушілер және де буқара халық үшін жабық ұстады. Соңғы жиырма жылдан аса уақытта айтылмыш кезеңге қатысты жаңа материалдар көп шыға бастады. 1930-шы жылдардағы кеңес үкіметінің ауыл халқын күштеп отырықшылыққа көшіру (седентаризация), ұжымдастыру саясаты миллиондаған қазақтың аштықтан қырылуына және шет елдерге қоныс аударуына әкелді. Баса назар аударып зерттелген мәселе - Сталинге сол кезде аштық жайындағы мәліметтер белгілі болды ма және де оның ұстанған саясаты қазақ халқының қырылуына әкелгені геноциттің айқындаушы критерилеріне сәйкес келе ме? Бұл мәселе бойынша әртүрлі пікір қалыптасқандықтан, сталиндік режимнің қазақ халқына ұйымдастырған зұлматы квалификация бойынша - геноцитті айқындайтын критерилерге сәйкес деп тұжырымдайды авторлар.

Түйін сөздер: аштық, зұлмат, Сталин, отырықшылық өмір суру, Қазақстан.

АРДАК ЕСДАУЛЕТОВА

профессор кафедры международных отношений Евразийского
национального университета им. Л.Н. Гумилева

АЙТМУХАНБЕТ ЕСДАУЛЕТОВ

доцент кафедры печати и издательского дела Евразийского
национального университета им. Л.Н. Гумилева

**ГОЛОД В КАЗАХСТАНЕ В 1930-х ГОДАХ: ОЦЕНКИ ИСТОРИКОВ
ВОСЕМЬДЕСЯТ ЛЕТ СПУСТЯ**

Резюме

В данной статье рассматривается голод в Казахстане в 1930-х годах. В течение почти 60 лет этот вопрос был закрыт от советских исследователей и простых граждан, но в последнее двадцатилетие появляются все больше новых материалов, касающихся данного периода. В 1930-х годах насильственная седентаризация кочевников и коллективизация привели к беспрецедентному голоду и эмиграции коренного населения. Авторы исследуют, было ли известно Сталину о голоде, и отвечала ли проводимая им политика определяющим критериям геноцида. Существуют два противоположных мнения по этому вопросу; авторы утверждают, что события квалифицируются как геноцид со стороны сталинского режима.

Ключевые слова: голод, геноцид, Сталин, оседлый образ жизни, Казахстан.

**ТАРИХ ЖӘНЕ ДЕМОГРАФИЯ
ИСТОРИЯ И ДЕМОГРАФИЯ
HISTORY AND DEMOGRAPHY**

ЭОЖ 316.35:39

ҚАЛЫШ А.Б.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың профессоры, т.ғ.д.

**ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ СӘТСІЗ ОТБАСТАРЫНДАҒЫ
БАЛАЛАРДЫҢ ЖАҒДАЙЫ**

Аннотация

Мақалада республикамызда сәтсіз отбастарында тәрбиеленіп отырған балалар тағдыры мол деректер және арнайы әдебиеттермен қатар, автор тарапынан жиырма жылға тарта жиналған мәліметтер негізінде сараптама жасалады. Қазақстан халқының бір бөлігінде белгілі бір субъективтік және объективтік себептерге байланысты отбасылық қатынастардың дұрыс болмауы салдарынан отбасы-неке қатынастарының бұзылуы сәтсіз отбастары қатарын арттырып отырғандығы белгілі. Отбасының сәтсіз отбастары қатарына жатқызылуына төмендегідей басты үш себеп бар: некенің бұзылуы, ерлі-зайыптылардың бірінің өмірден озуы және некесіз баланың өмірге келуі. 1999 жылы республикада жоғарыдағы екі көрсеткіш бойынша 1 млн. 675 мың тұрғын немесе Қазақстан тұрғындарының 11% -ы есептелсе, оның 67% отбасы қала тұрғындары. Ал егер некесіз туылған балалары бар әйелдер санына келетін болсақ, көрсетілген сандардың біршама өсетіндігін айқын көруге болады.

Отбасының ажырасу мәселесін зерттеу барысында ата-анасының сәтсіз некеге ұшырауы, көп жағдайда балаларының тағдырында да қайталанатындығына көз жеткіздік.

Ажырасқан еркектер педагогикалық ережелер ұстанымына үнемі бағына бермейді, баласымен қысқа кездесу барысында балаға ықпал етіп қалуға тырысып бағады, баласы үшін үнемі күресте болады. Ажырасқан әйелдің тағдыры да айтарлықтай жақсылықтарға толы емес екендігі белгілі: күйзелістер, жалғыздық, бала тәрбиесінде болып жататын ауыртпашылықтар, қаржылық тапшылық. Онсыз да ауыр жағдайды, тіпті толық қанды отбасы үшін де ауыр тиетін – бүгінгі нарықтық қатынас, ақшаның күнсыздануы, жасырын жұмыссыздық одан әрі шиеленістіре түседі. Сондықтан да балалардың жарқын болашаққа қол жеткізуіне бұрынғы ерлі-зайыптылар ғана төзімділік танытып қоймай, мемлекетте өзінің әкімшілік, сот, әлеуметтік және басқада атқарушы салалары арқылы ат салысуы қажет. Жас жеткіншек өз мәселесінің дұрыс шешімін табатындығына сенімді болып, қазақстандық қоғам үшін қажеттілігін сезінуі тиіс.

Түйін сөздер: сәтсіз отбастары, ажырасу, некесіз бала туу, кәмелетке толмаған балалар.

Мақалада республикамызда сәтсіз отбастарында тәрбиеленіп отырған балалар тағдыры арнайы әдебиеттермен қатар, автор тарапынан жиырма жылға тарта жиналған статистикалық, халық арасынан жиналған мәліметтер, этнографиялық, этноәлеуметтік және мұрағат құжаттары (АХАЖ бөлімдері мен халық соттары) негізінде сараптама жасалады.

Белгілі бір субъективтік және объективтік себептерге байланысты отбасылық қатынастардың дұрыс болмауы салдарынан отбасы-неке қатынастарының бұзылуы сәтсіз отбастарының қатарын арттырады. Бұл бүгінгі қарастырылып отырған тақырыптың өзектілігін нақтылай түседі. Отбасының сәтсіз отбасы қатарына жатқызылуына төмендегідей басты үш себеп бар: некенің бұзылуы,

ерлі-зайыптылардың бірінің өмірден озуы және некесіз баланың өмірге келуі. Қазақстандағы 2009 жылы жүргізілген халық санағының қортындысы бойынша алғашқы екі көрсеткіш бойынша ғана 1 млн. 607 мың 660 адам немесе республика тұрғындарының 13,2 %-ының ішіндегі толық емес отбасылардың 63,4%-ы қалалық тұрғындар екені анықталды [1, 248, 252, 257, 262-бб.]. Ал егер некесіз туылған балалары бар әйелдер санына келетін болсақ, көрсетілген сандардың біршама өсетіндігін айқын көруге болады.

Баласы өсіп келе жатқан отбасының жағдайы ол баланың болашақта қандай адам болатындығында үлкен роль атқарады. Сәтсіз отбасында немесе ортада өскен баланы толыққанды отбасында өскен баламен салыстырсақ, онда бұл баланың қиындыққа көбірек ұшырайтындығы жасырын емес. Бұған бірнеше күрделі себептер де бар. Біріншіден, ол балаға өзінің әке-шешесінің өмірден көрген тауқыметінен сабақ алып үйрену керек. Себебі көп жағдайда мұндай «жұқпалы дерттің» әкеден – балаға, анандан – қызына өтіп жататындығын өмір дәлелдеген ақиқат. Белгілі генетик ғалым А.А. Малиновскийдің пайымдауынша әкенің 25 % мінез-құлығын бала иеленеді. Ал қалған 75% бала әкесіне ұқсамауға тырысады екен [2]. Екіншіден, сәтсіз отбасында тәрбиеленген балалардың басым бөлігінде келешекте қамқор, жауапкершілігі жоғары ата-ана болу үшін отбасылық қатынастардың тұрақты үлгілерінің болмауы. Олар дұрыс отбасы қалыптастыруға тырысып, қалаған болса, онда екінші жартыларымен тіл табысары сөзсіз.

Дегенмен де, статистикалық мәліметтердің көрсетуі бойынша, некелердің бұзылуы мен толық емес отбастарының саны артуда, осыған сәйкес ата-аналарының біреуі жоқ кәмелеттік жасқа толмаған балалардың да саны артуда. Қалыптасқан жағдай бойынша, баласы жоқ отбасыларға қарағанда көбіне балалы отбастары бұзылып жатады. Мысалы, 1999 жылы баласыз отбастарының үлес салмағы 32,2%-ды құраса (1 кестені қараңыз), 2009 жылы бұл көрсеткіш 39,9%-ға ұлғайды [3, с.35; 4, с.38]. Мұндағы мәселені көріп отырғанымыздай бір балалы отбастарының бұзылуы жиі кездеседі. 1999 жылы Қазақстанда ресми 67,8% отбасының некесі заңды түрде бұзылса, 26 753 бала не әкесіз, не шешесіз қалған немесе орта есеппен алғанда 1,5 тастанды балалар болса, соның ішінде көбісі 6 жасқа жетпеген. Ал егер ажырасқан отбасының белгілі себептерге байланысты заңды тіркеуге алынбайтындығын ескерсек, аталған көрсеткіштер санының артатындығы және бұл мәліметтер әлі де болса жігі зерттеуді қажет ететіндігін көреміз.

1999 жылғы санақ қорытындысы бойынша қазақтар барлық тұрғындардың 94,2 және 89,0% құраған, көбіне бір ұлтты яғни қазақы ауылдарда, Қызылорда және Атырау облыстары сияқты аймақтарда 90,6 және 80,7% ажырасушы отбастарында кәмелетке жасы толмаған балалары (орта есеппен шамасы 1,8 бала) болғандығы мәлім болып отыр [6, с.12]. Осыған ұқсас жағдай, бірақ балалары сәл аздау сәтсіз отбастары республикамыздың басқа облыстарына қарағанда Маңғыстау, Батыс Қазақстан, Оңтүстік Қазақстан, Жамбыл облыстары сияқты барлық тұрғындар санында қазақтар басым аймақтарда да байқалады. Керісінше, бала болмауы себебінен ажырасқан отбастары саны облыс, ауылдық жерлерге қарағанда ұлттық құрамы күрделі – Астана және Алматы қалаларында байқалған. Аталған қалаларда 41,2 және 40,1% отбастары баланың болмағандығынан ажырасқан.

Кесте 1 – 1999 жылғы мәлеметтер бойынша Қазақстандағы 18 жасқа дейінгі балалары бар ажырасқан отбастары [3, с. 35]

Облыстар	Барлық ажырасулар	Сонымен қатар (% бойынша)			
		баласыз	балалы	Соның ішінде	
				1 балалы	2 одан да көп
Қазақстан	25583	32,2	67,8	42,6	25,2
Ақмола	1454	38,0	62,0	39,5	22,5
Ақтөбе	1035	33,9	66,1	39,9	26,2

Алматы	2137	33,0	67,0	37,3	27,7
Атырау	543	19,3	80,7	37,6	43,3
Б а т ы с Қазақстан	759	24,8	75,2	48,0	27,2
Жамбыл	1021	27,4	72,6	46,3	26,2
Қарағанды	3016	35,2	64,8	44,8	20,0
Қостанай	2190	32,1	67,9	46,1	21,8
Қызылорда	732	9,4	90,6	40,6	50,0
Маңғыстау	738	23,8	76,3	38,2	37,9
О ң т ү с т і к Қазақстан	1580	26,9	73,0	36,1	36,9
Павлодар	1961	34,5	65,5	43,8	21,7
С о л т ү с т і к Қазақстан	1081	35,1	64,9	46,8	18,1
Ш ы ғ ы с Қазақстан	3366	28,7	71,3	43,8	24,5
А с т а н а қаласы	695	41,2	58,8	40,4	18,4
А л м а т ы қаласы	385	40,1	59,9	40,7	19,2

Бұл статистикалық мәлеметтердің де астарында тағы бір үлкен мәселе жатыр. Ажырасқан отбастары өте ауыр және күрделі мәселеге жолығады – шындықты айтсақ па әлде жасырын ұстасқ па деген пікірде болады. Некенің бұзылуы көп жағдайда әке жағынан болған, яғни ер адамның жаңа отбасын құру үшін немесе суып қалған қатынастарды доғару үшін отбасын тастап кеткен. Алайда, мәселені шешудің бір ғана жолы немесе белгілі бір дайын мәзірі болмасы анық, себебі отбасылық қатынастың бұзылуына түрлі жағдайлар себеп болуы мүмкін. Егер отбасылық қатынастарда жиі ұрыс-керіс болып отбасының моральды-психологиялық жағдайына кері әсерін тигізсе, отбасы мүшелерінің бірінің кетуі, бала мәселесінде аса қиындыққа ұшырамайды. Ал керісінше, ерлі-зайыптылардың арасындағы ондай қиыншылықтар балаға көрсетілмей, жасырылып, ата-анасының әрқайсының балаға деген махаббаты болып тұрған жағдайда ажырасу балаға үлкен қасірет әкелері сөзсіз.

Сондықтанда кез-келген мұндай мәселе отбасының айналасындағы адамдарды ойландыратындығына біз 1989 жылы Алматы қаласында жүргізген сауалнама нәтижесінде көз жеткіздік (2 кестені қараңыз).

Кесте 2 - Алматы қаласы бойынша баласы бар отбастарының ажырасуы

Сауалнамаға қатысушылардың жасы	Барлық жауап бергендер	Соның ішінде, %		
		Ол отбасын тастамауы тиіс	Ол отбасын тастап кете алады	Өте күрделі мәселе
қазақтар				
18-19	35	40,0	2,9	57,1
20-24	132	38,6	6,1	55,3
25-29	156	34,0	10,3	55,7
30-39	223	48,9	8,1	43,0
40-49	108	50,9	9,3	39,8
50-59	58	58,6	8,6	32,8
60+	40	65,0	-	35,0
Барлығы	752	45,5	7,7	46,8

Еркектер	348	50,6	6,6	42,8
Әйелдер	404	41,2	8,7	50,1
орыстар				
18-19	25	32,0	8,0	60,0
20-24	73	34,2	9,6	56,2
25-29	94	30,8	16,0	53,2
30-39	200	36,5	11,0	51,5
40-49	122	42,6	10,7	46,7
50-59	104	50,0	12,5	37,5
60+	155	61,9	7,7	30,3
Барлығы	773	43,3	10,9	45,8

Кестеден шығатын қорытынды сауалнамаға қатысқандардың басым бөлігі, ұлтына қарамастан, бұл өте күрделі мәселе, бұл жерде ешкімнің отбасылық қатынастарға араласуына құқығы жоқ деп есептегенімен, жастық ерекшеліктеріне байланысты жауаптарында түрлі пікірлер айтылғанын айтқымыз келеді. Мысалы, орта және егде жастағы сауалнамаға қатысушылар отбасының ұйытқысы – бала деп есептесе, жастар жаңашылдыққа жандары құмар екендігін, мәселенің өте жауапты іс екендігін көрсетіп, жауаптың үшінші нұсқасын дұрыс деп тапқан. Ескеретіні, ұлтының орыс, қазақ екендігіне, жасына қарамастан «отбасын тастап кетуі мүмкін екендіктерін айтқан» адамдардың болғандығы. Жылдан жылға ажырасып жатқан отбасылар санының артуы дабыл қағатын жағдай. Мысалы, 1950 жылдары әрбір жүзінші отбасы ажырасса, 1960-жылдары әрбір оныншы, 1980-жылдары әрбір төртінші, 1990-жылдары әрбір үшінші отбасы ажырасқан. Мысалы, Қазақстанда 1990 жылы 164,6 мың неке және 43,6 ажырасу фактілері тіркелсе, (26,5 %), 1995 жылы – 116,3 мың және 39,0 мың (33,5 %), 1999 жылы – 85,9 мың және 25,6 (29,8 %) болған [9].

Осындай ауыр да қайғылы жағдайды ескере отырып, болашақ жұбайлардың, оның жанашырларының, тіпті жалпы қоғамның алдында төмендегідей кезек күттірмес мәселелердің толғағы жетіп тұрғандығы аян:

– заңды ажырасудан кейін бала кіммен қалады, және кімнің қолында тәрбиеленетіні;

– егер өз еркімен немесе сот шешімімен баласын тастап бара жатқан болса, ата-ана баласының жағдайын жасау үшін қандай мөлшерде айлық ақша және басқадай көмектер беруі керек;

– өз баласымен тастап кеткен ата-ананың кездесуі мүмкіндігі, оның ұзақтығы қандай болмақ және бала тәрбиесінде ақшалай және материалдық көмектен басқа қандай көмек көрсете алатыны.

Бұл жерде біз қиын жағдай кезінде өзінен туған баланың тағдырын ойламаған ерлі-зайыптылардың дүние-мүліктерін, пәтерлерін және басқа да тұрмыстық заттарын бөлісетіндігіне емес, әртүрлі субъективті және объективті себептерге байланысты ортақ тіл табыса аламаған және оны ажырасу арқылы ғана шешкен отбастары мәселесін қарастырмақпыз.

Бірінші мәселені шешуде, біздің елімізде, тіпті әлемдік тәжірибеде көріп отырғанымыздай заң дәстүрлі түрде анасының пайдасына шешім шығаратындығы белгілі. Себебі, балаға туған анасынан артық ешкім қамқор бола алмайды деген қағида басшылыққа алынады. Алайда сотта баланың кіммен қалғысы келетіндігі жөніндегі пікірі ескерілмейді.

Сонымен, екінші мәселенің шешімі толығымен әкенің мойнына артылады. Сондықтан көптеген еркектер қалыптасқан жағдаймен келісуге мәжбүр болады; сотта да шынайы өмірде де бала тек шешесімен қалатын жағдайда ондаған жылдар бойы қалыптасқан стереотипті өзгертуге тырыспайды.

Сондықтан да біз күрделі де сан қырлы үшінші мәселенің түйінін табуға тырысып көрелік. Мұндай сәтсіз некеге ұшыраған отбастарындағы бала тәрбиесінің қалыптасқан біртекті тетігін ұсыну қиын әрине, дегенменде ажырасқаннан кейін «тастап кеткен» бала мен бозбаланың тәрбиесінде мынандай екі «нұсқаның» қолданылатындығын айтқымыз келеді.

1. Баланың мүддесінің негізінде жасалған, бірақ кеңінен танылмаған пайдалы жолы. Ол бала болашағы үшін бұрынғы ерлі-зайыптылар арасындағы қатынастың бұзылмауы пайдалы болар еді. Екіншіден, бала үшін тәрбие ісінде бұрынғы ерлі-зайыптылардың өзара тіл табысып, дұрыс шешімге келуі.

Бұл жерде бұрынғы ерлі-зайыптылар бала мүддесі үшін мынандай ұтымды және ақылды іс-әрекет етуі қажет:

- себепсіз тартыспау,
- баланы ата-ананың біріне қарсы тәрбиелемеу;
- кез-келген отбасылық мәселеге байланысты туындағын дауды балаға көрсетпеу.

2. Пайдасыз, қолайсыз нұсқа, өкінішке орай қоғамда жиі кездесетін нұсқа. Бұрынғы ерлі-зайыптылардың болашақтағы бала тәрбиесіне қатысты ортақ шешімге келмеуі. Ұрыс-керіс, отбасының құлауына әкелген түсініспеушіліктер ажырасқаннан кейінде жалғасып жатуы. Ата-аналардың бірі, көп жағдайда әйелі, баламен қалған ана үнемі бейтарап ұстанымға келе алмайды. Сондықтан ол бұрынғы жұбайына жағымсыз қатынаста болып, баласын оған қарсы тәрбиелейді.

Кей жағдайларда әйел бұрынғы жұбайына деген ашу-ызаның салдарынан, шаршағандығын, бойындағы кегін баласынан алып, оның өміріне кері әсерін тигізіп жататын жәйттер де жоқ емес. Нәтижесінде бала мен ана арасы алшақтап, әкесінің беделінің жоғарылауына әкеледі.

Шынайы өмірде ортақ бала тәрбиесінде ата-ананың тең дәрежеде қатыспауы жиі кездеседі, баланың әкесі саналы түрде бала өміріндегі аса маңызды үрдістен шет қалады. Кей жағдайда ананың да бала тәрбиесіне селсоқ қарайтын кездерінде жоққа шығаруға болмайды.

Аталған фактілерді ескере отырып, мынандай қортынды жасауға болады. Кейбір жағдайларда, жұмыс басты аналар, жұмыс пен отбасын үштастыра білетін әйелдер, бала тәрбиесінде жұбайының жауапсыздығына көңілі толмайды. Басқа жағдайларда отағасы бұрынғы немесе қазіргі әйелінің жағдайына қарайлайды, осыған байланысты баласымен қатынас орнатады. Егер кейінгі әйелі жолдасының бұрынғы некеден болған балаларына дұрыс көзқараста болмаса, онда баламен әке арасындағы қатынастың жақсы болуы қиынға соғады. Сондықтан да мектеп жасына дейінгі, мектеп жасындағы балалардың әкесімен кездесуі сирек болады. Мысалы, демалыстан кейін, мерекелерде, туылған күндерде. Мұнда түбегейлі түрде басқа қалаға кеткен ата-аналар туралы сөз болып отырған жоқ.

Көбіне аналар, соның ішінде қазақ әйелдері, жұмысбастылыққа салынып, бала тәрбиесін бұрынғы күйеуіне береді. Өз ісімен айналысып, баласының жағдайына бас бұрмайды. Мұнысын уақытының жоқтығымен, және жаңа отбасын құруға деген талпынысымен түсіндіреді. Бұл баланың бойында ешкімге қажет емеспін деген сезім тудырады, өсе келе ол қартайған ата-әжеден өзге ешкімге керек еместігін түйсінеді. Егер бала бұл жасқа дейін отбасын құрып үлгермеген болса, ол өте қайғылы тағдырға әкеледі.

Тіпті жасөспірім балаларды үлкендер күштеп жастығынан айырып, интернаттарға, балалар үйіне өткізуі ең қажетсіз нұсқа болып табылады.

Отбасының ажырасу мәселесін зерттеу барысында ата-анасының сәтсіз некеге ұшырауы, көп жағдайда балаларының тағдырында да қайталанатындығына көз жеткіздік. Мысалы, ажырасқаннан кейін жалғыз басты ана қызын жалғыз өсіреді. Бұл қыз баланың бойында жастайынан «аузы күйген – үріп ішеді» дегендей әкесіне, тіпті барлық ер адамдарға кері көзқарас қалыптастыруы мүмкін.

Нәтижесінде қызы анасының тағдырын қайталауы мүмкін. Ол күйеуінің кез-келген қателіктеріне түсініспеушілікпен қарап, әкесіне деген өшпенділігін күйеуінен алып, өз балаларының тәрбиесінде де салқын қандылық танытады.

Кейбір жағдайда бұрынғы күйеуіне деген ашу-ыза баласын әкесіне қарсы тәрбиелеуге апарды. Әйел адам осы арқылы кек алуды ойлайды. Мұндай әрекет баланың болашақ отбасына деген жауапкершілігіне кері әсер етеді. Ол болашақ әке, отбасы ретінде, қалыптасуына тәрбиеленбейді. Аталған әрекет көп жағдайда ер адамнан қарағанда әйел адамның тарапынан жиі орын алады. Баланың бойындағы әкелік парыз түрлі негізсіз кездейсоқ жағдайларға байланысты қалыптасып, өмірде кездескен бірінші сәтсіздік оның сағын сындырады. Мұндай сәтсіз отбастарында тәрбиеленген балалардың отбасы қатынастарына деген түсініктері ата-анасының мысалында қалыптасып, отбасының ажырасуы мәселесіне аса күйзеле қоймайды. Олар әкелік мейірім, балаға деген сүйіспеншілікті толық түйсінбей, керісінше жұбайымен арадағы кедергі ретінде қабылдайды. Әйелі балаларға көп көңіл бөледі деген қызғаныш сезімге бой алдырады. Осылайша баласынан, әйелінен алшақтайды.

Мұнан да өзге кемшіліктерді айтар болсақ – ер адам әйеліне жұбайы ретінде емес, анасы ретінде қарап, «анасының баласына» айналатын жайттарды да кездестіруге болады. Осылайша өз ата-анасының қайғылы тағдырын қайталайды. Осындай бағдарланған жолы болмайтын адамдар, некеге отырғаннан кейін тез жалығады, немесе тіпті мүлдем отбасын құрмауға шешім қабылдайды. Қоршаған ортасына, әлеуметке өте қиын үйренісіп, қиыншылықтарға жолығады. Анасының баласы үшін таңдаған отбасылық талпынысы, баласының жақсы жанұя болса деген тілегі көбіне орындалмай жатады.

Ажырасқан әйелдің тағдыры да айтарлықтай жақсылықтарға толы емес екендігі белгілі: күйзелістер, жалғыздық, бала тәрбиесінде болып жататын ауыртпашылықтар, қаржылық тапшылық. Ажырасқан еркектерде педагогикалық бразелер ұстанымына үнемі бағына бермейді, баласымен қысқа кездесу барысында балаға ықпал етіп қалуға тырысып бағады. Оны жүзеге асыру үшін жалған мақтау, алдау, ақша, сыйлық беріп, желең сөзбен алдарқатады.

Қорыта келе айтарымыз, нақты деректер арқылы зерттеліп отырған отбастарының, бұрынғы ерлі-зайыптылардың, жалғыз басты ата-анамен қалған көмелеттік жасқа толмаған балалардың күнделікті кездесіп отырған мәселелерінің күрделі, қиын екендігіне көз жеткіземіз. Онсыз да ауыр жағдайды, тіпті толық қанды отбасы үшін де ауыр тиетін – бүгінгі нарықтық қатынас, ақшаның күнсыздануы, жасырын жұмыссыздық одан әрі шиеленістіре түседі. Отбасының экономикалық тұрғыдан қалыпты дамуы мен қатар өскелең ұрпақтың мәдениеттен, өркениеттен тыс қалмауын да қамтамасыз ету қажет. Сондықтан да балалардың жарқын болашаққа қол жеткізуіне бұрынғы ерлі-зайыптылар ғана төзімділік танытып қоймай, мемлекетте өзінің өкімшілік, сот, әлеуметтік және басқада атқарушы салалары арқылы ат салысуы қажет. Жас жеткіншек өз мәселесінің дұрыс шешімін табатындығына сенімді болып, қоғам үшін қажеттілігін сезінуі тиіс.

Әдебиеттер

1 Қазақстан Республикасындағы ұлттық құрам, діни наным және тілдерді меңгеру. 2009 жылғы Қазақстан Республикасы халқының Ұлттық санағының қорытындылары. Статистикалық жинақ. – Астана: Қазақстан Республикасы Статистика агенттігі, 2011. – 350 б.

2 // Комсомольская правда. – 1997. – 25 қараша.

3 Демографический статистический ежегодник Казахстана, 1999. Статистический сборник. – Алматы: Агентство Республики Казахстан по статистике, 2000. – 64 б.

4 Демографический статистический ежегодник Казахстана, 2009. Статистический сборник. – Алматы: Агентство Республики Казахстан по статистике, 2010. – 638 б.

5 Краткие итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан. Статистический сборник. – Алматы: Казстатинформ, 1999. – 211 б.

Referenses

1 Kazakhstan Respublikasyndagy ulttyk kuram, dini nanym jane tilderdi mengeru. 2009 jylgy Kazakhstan Respublikasy halkynyn Ulttyk sanagynyn korytyndylary.

Statistikalyk jinak / Redakciyasyn baskargan A.A. Smailylov. – Astana: Kazakhstan Respublikasy Statistika agenttigi, 2011. – 350 b.

2 Komsomolskaya pravda. – 1997. – 25 noyabrya.

3 Demograficeskii statistsiceskii ejegodnik Kazakhstana, 1999. Statisticeskiisbornik. – Almaty: Agentstvo Respubliki Kazakhstan po statistike, 2000. – 64 s.

4 Demograficeskii stat.ejegodnik Kazakhstana, 2009. Statisticeskii sbornik. – Almaty: Agentstvo Respubliki Kazakhstan po statistike, 2010. – 638 s.

5 Kratkie itog iperepisi naseleniya 1999 goda v Respublike Kazakhstan. Statisticeskiisbornik. – Almaty: Kazstatinform, 1999. – 211 s.

КАЛЫШ А.Б.

профессор КазНУ имени аль.-Фараби, д.и.н.

СУДЬБЫ ДЕТЕЙ В ПРОБЛЕМНЫХ СЕМЬЯХ КАЗАХСТАНА

Резюме

В предлагаемой статье анализируются судьбы несовершеннолетних детей в проблемных семьях республики на основе привлечения широкого круга источников и специальной литературы, собранных автором на протяжении более чем двух десятилетий. Известно, что в таких семьях сосредоточена большая часть того населения Казахстана, у которого по тем или иным объективным и субъективным причинам не сложились семейно-брачные отношения. Ведущими среди этих причин являются три: расторжение брака, смерть одного из супругов и внебрачные рождения. В 1999 г. в республике только по двум первым показателям насчитывалось 1 млн.675 тысяч человек или 11% от всего населения Казахстана и 67% таких семей жили в городах. А если учесть количество женщин, родивших детей вне брака, то становится очевидной, что указанные показатели существенно увеличатся.

Анализ бракоразводных дел также показывает, что неудачный брак родителей нередко впоследствии может повториться и в судьбах их детей. Разведенные мужчины редко придерживаются педагогического такта, постоянно ввязываясь в бесконечную борьбу за влияние на детей во время коротких встреч или свиданий с ними. Незавидна и судьба разведенной женщины: переживания, стрессы, одиночество, трудности в воспитании детей, материальные недостатки. Имеющиеся трудности еще более усугубляются переходными рыночными отношениями, инфляцией, скрытой безработицей, решение которых не по «плечу» даже полным семьям. Считаем, что в достойной социализации детей должны принимать равноправное и действенное участие не только бывшие супруги, проявляя взаимную терпимость, гибкость, но и государство в лице своих административных, судебных, социальных и иных исполнителей, ведомств, чтобы несовершеннолетние дети и подростки постоянно чувствовали, что их проблемы решаемы и они не безразличны для нашего казахстанского общества.

Ключевые слова: проблемные семьи, расторжение брака, внебрачная рождаемость, несовершеннолетние дети и подростки, социализация детей.

KALYSH A.B.

Professor of the al-Farabi Kazakh National University,
Doctor of Historical Sciences

THE FATE OF CHILDREN IN PROBLEM FAMILIES OF KAZAKHSTAN

Summary

This article examines the fate of underage children in troubled families of republic (based on wide range of sources and special literature collected by the author during more than two decades). It is known that in such families there concentrated a large part of the population of Kazakhstan which could not form proper matrimonial relations (by certain objective and subjective reasons).

The analysis of divorce cases also shows that the parents' failed matrimony often can be repeated in the fate of their children.

Key words: problem families, divorce, births out of wedlock, underage children and adolescents, the socialization of children.

ӘОЖ: 31411 (09) (574-430)

ӘПЕНДИЕВ Т.А.

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология
институтының PhD докторанты

ҚАЗАҚСТАНДЫҚ НЕМІСТЕР: ӘЛЕУМЕТТІК-ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ҚҰРАМЫНДАҒЫ ӨЗГЕРІСТЕР (1989-2009 жж.)

Аннотация

Үсынылып отырған ғылыми мақалада, тәуелсіздік жылдарында Қазақстанда өмір сүрген неміс диаспорасының 1989-2009 жылдар аралығындағы сандық көрсеткіші, табиғи өсімі және көші-қон мәселелері қарастырылады. Тәуелсіз Қазақстанда аталған кезеңде неміс диаспорасының көшіп-қонуы мен табиғи өсуіне тікелей қатысты болған әлеуметтік мәселелер мен неміс этносының қоғамдық өмірін зерделеу мақаланың басты міндеттері болып табылады. Сонымен қатар, нақты статистикаға сүйене отырып, осы кезеңде Қазақстандағы неміс диаспорасының сандық құрамының көрсеткіші туралы мәліметтер мақаладан көрініс табады.

Түйін сөздер: Қазақстан, неміс диаспорасы, Германия, статистика, көші-қон, этнос, табиғи өсім.

Қазақстан Республикасы өз тәуелсіздігін алған кезеңнен бері әлемдегі көпэтносты мемлекеттердің қатарынан орын алып келеді. Қазақстан территориясына Патшалық Ресей кезеңінде, Кеңес дәуірі тұсында жан-жақтан өзге этнос өкілдері көптеп көшіп келген. Мұның барлығы Ресей империясы мен одан кейін орнаған Кеңес үкіметінің саясатының арқасында жүзеге асырылды. Соның нәтижесінде Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алған кезден бастап әлемнің көпэтносты мемлекеттерінің біріне айналып шыға келді. Қазақстанда ХІХ ғасырдың соңғы ширегінен бастап өмір сүріп келе жатқан халықтардың бірі немістер болып, олар қазіргі уақытқа дейін республикамыздағы саны көп этностар қатарына жатқызылады.

Қазақстанда ХІХ ғасырдың соңынан бері өмір сүріп келе жатқан этностардың бірі неміс халқы болып, олар Қазақстан жерінде жылдар өткен сайын үнемі көбейіп

отырды. Өйткені, кеңестік кезеңде оларды тарихи отанына көшіруге тыйым салынған болатын. Осының салдарынан 1989 жылғы халық санағы бойынша Қазақстанда неміс халқының жалпы саны 946855 адамға жеткен. Бұл көрсеткіш сан жағынан алғанда Қазақстандағы неміс диаспорасының тарихындағы ең үлкен көрсеткіш болды. Бұл көрсеткіш бойынша неміс халқы республикадағы халық санының 5,8% құрады. Осы көрсеткіштен соң, жалпы саны бойынша немістер Қазақстанда қазақтар мен орыстардан кейін үшінші орында тұрды.

Жалпы өткен ғасырдың 80-жылдарының соңы мен 90 жылдарының басында, нақтырақ айтқанда КСРО халықтарының тарихы мен тағдыры туралы Кеңес билігі бірқатар заңдар мен нормативтік қаулылар қабылдады. Солардың ішінде, ең негізгілерін атап өтсек, 1989 жылы 14 қарашада «Күштеп жер аударылған халықтарға қарсы қуғын-сүргін актілерінің заңсыздығын мойындау және олардың құқықтарын қамтамасыз ету» жөнінде КСРО Жоғарғы кеңесінің Декларациясы қабылданып, арадан көп ұзамай, нақтырақ айтқанда 1990 жылы 11 желтоқсанда болып өткен РКФСР халық депутаттарының съезі «РКФСР-дағы саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау» туралы және 1991 жылдың 26 сәуірінде болып өткен съезде РКФСР Жоғарғы Кеңесі «Қуғын-сүргінге ұшыраған халықтарды ақтау» туралы арнайы заң қабылдады. Бұл заңдар қалған КСРО-ға депортацияланған халықтарға көрсетілген шектеулер мен тиымдардың барлығын алып тастап, оларға бірқатар жеңілдіктер берілді.

Бұл үрдіс КСРО тартылғаннан кейін де посткеңестік мемлекеттерде, соның ішінде Қазақстанда да өз жалғасын тауып жатты. Солардың ең негізгілерінің бірі 1993 ж. 14 сәуірде қабылданған Қазақстан Республикасының «Жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау» жөніндегі қаулысы болды. Бұл қаулының негізінде Қазақстан Республикасындағы өзге ұлттарға саяси және моральдық қолдау көрсетіліп, олардың арасында Кеңес үкіметі тұсында саяси айып тағылған азаматтар ақталды. Солардың ішінде әсіресе ең көп айыпты деп танылған неміс этносының өкілдеріне де жеңілдіктер беріліп, олардың біраз бөлігі саяси қуғын-сүргін құрбандары болып есептеліп, көпшілігі ақталды [1,183-б]. Қуғын-сүргінге ұшыраған этностар арасында немістер де сталиндік зобалаң нәтижесінде небір қиыншылықтардың басынан кешіріп, өздерінің жігерлілігінің, шыдамдылығының арқасында және ең бастысы Қазақстан Республикасында қабылданған осындай заңдар мен қаулылардың шешімінің нәтижесінде ғана осындай мүмкіндіктерге қол жеткізді. Жалпы, кеңестік кезеңде әр түрлі жылдарда Қазақстанға депортацияланған неміс этносының саны 800 мыңға жеткен [2,68-б]. Уақыт өте Қазақстандағы немістердің саны арта түсіп, соның негізінде 1989 жылғы санақтың қорытындысы бойынша Қазақстанда бір миллионға жуық неміс тіркелді. Алайда, Кеңес мемлекетінің ыдырау шағында және тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында өзге этностардың тарихы мен тағдырына қатысты жоғарыда қабылданған мемлекеттік заңдар мен қаулылар, өзге этностармен бірге немістердің де жаппай көшуіне мүмкіндіктер әкелді.

Қазақстан Республикасында өзге ұлттардың тарихы мен тағдырына қатысты осындай заңдар мен шешімдер қабылданған соң, өзге этнос өкілдері өздерінің тарихи отандарына жаппай көшуі орын ала бастады. Олардың арасында орыстар, немістер, гректер және басқа да шығыс-европалық этностар алдыңғы қатарда тұрды. 1992 жылдан бастап немістердің өз тарихи отаны болып табылатын Германия Федеративтік Республикасына жаппай көшуі орын алды. Немістердің Қазақстаннан өз тарихи отанына оралуы негізінен 1992-1993 жылдары ауқымды

түрде жүргізілді. Оның барлығы 1991 жылы Қазақстан Республикасының тәуелсіздік алғаннан кейінгі республика басшылығының Қазақстан халықтарына еркіндік беріп, олардың көшіп-қонуына жағдай жасауынан туындады. Көшу үдерісі әсіресе 1993 жылы Қазақстанда тұратын немістердің толық ақталуынан кейін одан сайын күшейе түсті. КСРО кезінде Қазақстанға күштеп қоныс аударылған халықтар саяси және моральдық теңдікке қол жеткізді. Барлық ұлттар тең құқылы болып, олардың өмір сүруіне кең мүмкіншіліктер жасалды. Осының негізінде 1992 жылдың қазан айында Қазақстанда немістердің 1-ші съезі өтіп, онда неміс этносының мәдени орталықтарын құру туралы шешім қабылданды. 1995 жылы 25 маусымда 2-ші съез өткізіліп, онда Қазақстанның немістер Кеңесі құрылды. Бұл съездерде Қазақстандағы немістердің үдере көшуіне жол бермеу мәселелері көтерілді. Алайда, оған қарамастан, Қазақстаннан көшіп жатқан немістердің қатары азаймады. Керісінше, неміс этносы өкілдерінің басым көпшілігі Қазақстан Республикасынан сыртқа шығу үшін рұқсат күтіп тиісті құжаттарын әзірлеумен шұғылданды. Тәуелсіздік жылдарында Қазақстандағы өз еліне ең көп қоныс аударған этностардың бірі немістер болды [3, 5-б.].

Қазақстандағы неміс диаспорасының көші-қон жағдайына келер болсақ, ол әр түрлі уақытта әр түрлі көрсеткішті көрсетіп отырды. Қазақстаннан немістердің үдере көшуіне негіз болған факторлардың бірі Қазақстан Республикасы өз тәуелсіздігін жариялағаннан кейін көші-қон заңнамасын либерализациялауы болды. Бұл заңнаманың қабылдануы да мемлекетте немістердің санының айтарлықтай қысқаруына себепкер болды. Өйткені, 90 жылдардың басында немістердің жаппай этникалық көшу процесі өзінің шарықтау шегіне жетті. Александр Дедерердің мәліметтеріне қарайтын болсақ, 1992 жылы көшкен неміс диаспорасының жалпы саны 80 мың болса, 1993 жылы 100 мыңнан асты, ал 1994 жылы 120 мыңға жетіп, 1995 жылы 100 мыңға қайта төмендеді. Тек 1997 жылдан бастап, көшетін немістердің саны қысқара түсті. 1999 жылы санақ 353 мың немісті анықтап тіркеді (2,4% халық). Ақпарат құралдарында 2000 жылы жарияланған мәліметтер бойынша эмигранттардың шағын бөлігінің Қазақстанға қайтадан келгеніне қарамастан, 2009 жылы санақ бойынша Қазақстан республикасында барлығы 178, 2 мың неміс қалды (1,11% халық) [4].

Көштің себептерін халықаралық және тәуелсіз сарапшылар әр түрлі себептермен түсіндіріп, олардың бір бөлігі немістердің жаппай көшу себептерін Қазақстандағы экономикалық дағдарыспен түсіндірсе, екінші бір бөлігі немістердің өз тарихи отанына оралғысы келетіндігімен түсіндірді. Ал кейбір сарапшылар, оны Қазақстанда өзге этностарға саяси және моральдық қысым көрсетуі мүмкін деп топшылады. Десек те мұның барлығы Қазақстан үшін де Германия үшін де тиімсіз еді. Себебі, немістер Қазақстанның Солтүстік облыстарында шаруашылық пен өндіріс саласында өзіндік орны бар еді. Қазақстаннан немістердің тарихи отанына оралуына Германия үкіметі де қызығушылық танытып, оның себептері мен барысын айқындауға тырысты. Бұл кезеңде, Германияға ТМД мемлекеттерінен немістер ағылып көшті, [5,123-б.] солардың ішінде Қазақстаннан барған немістердің пайыздық көрсеткіші жоғары болды.

Осы ретте, Германия мен Қазақстан арасындағы саяси байланыстарға азырақ тоқталып өтсек, Германия Федеративтік Республикасы Қазақстанның егемендігін 31 желтоқсан 1991 жылы таныды. Қазақстан Республикасы тәуелсіздігін жариялағаннан бастап екі елдің арасындағы саяси және экономикалық қатынастар қарқынды дамыды. Тәуелсіздік алған жылдары Қазақстан президенті Н. Назарбаев Германияда үш рет ресми сапармен болды. Оның алғашқы ресми сапары 1992 жылы

қыркүйекте болды [6, 232-233-бб.]. Десек те герман үкіметінің Қазақстандағы неміс халқының саяси және әлеуметтік жағдайы қызықтырмай қоймайтын еді. Германия билігінің Қазақстандағы неміс халқының саяси және демографиялық жағдайы туралы мәселелер 1997 жылы ГФР-дің федералдық канцлері Гельмут Кольдің Қазақстанға жасаған сапары кезінде арнайы тақырып ретінде көтерілді. 1997 жылдың мамыр айында Гельмут Кольдің Қазақстанға сапары барысында жасалған арнайы кездесулерде Қазақстан Республикасы Н. Назарбаев Қазақстанда тұратын неміс диаспорасының демографиялық жағдайының маңыздылықтарын ерекше атап өтіп, сонымен бірге екі мемлекет арасындағы ынтымақтастықты сөз етті. Бұл кездесу барысында Қазақстан басшылығы Қазақстанда өмір сүріп жатқан өзге этностардың, соның ішінде немістердің еркін өмір сүріп жатқандығы туралы нақты көрсетті. Мұның негізінде Қазақстан өзге халықтарға пана болып отырған әлемдегі бірден-бір мемлекет екендігі айқындалды. Бұл кездесуден кейін, немістердің көшіп-қонуы туралы Қазақстандағы неміс қауымдастықтары немістерді, «Өз Отаны, Қазақстанды» тастамай осы елдің өзге да халықтарымен бірге отырып, болашақтың бағдарын бірге құруға шақырды. Мұндай шаралар барлық аймақтарда да ұйымдастырылып, 2003 жылдан кейін жаңа басымдықтар байқала бастады. Оның басты мысалы, 2003 жылдан бастап этникалық немістер Қазақстаннан өз тарихи Отандарына жаппай көшуді тоқтатты [7,163-б.].

Германияға немістердің көшуінің азаюымен қатар, 2000 жылдардың басынан бастап, өткен ғасырдың 90-жылдары Германияға көшіп кеткен немістердің Қазақстанға қайта оралу процестері орын алды. Германияға көшіп кеткен неміс отбасыларының Қазақстанға қайта оралуына бірнеше факторлар себеп болды. Олардың ең негізгілерін атап өтсек, біріншіден әлеуметтік жағынан алғанда Германияда өмір сүру Қазақстан мен өзге де посткеңестік мемлекеттеріндегі сияқты оңай болмады, өйткені, олар бірден табысы мол болатын жұмыстарға қабылданбады. Екіншіден, Кеңес үкіметі тұсында жылдар бойы социалистік идеологияны санасына сіңірген кеңестік немістерге Германияның капиталистік қоғамын өзіне сіңіру оңай болмады. Үшіншіден, көшіп келушілерге Германияның берген әлеуметтік квотасы олардың қонысын жаңартуға жетпеді. Германияның Қазақстандағы елшісі Андреас Кертингтің берген ақпараты бойынша, 1993 жылы Қазақстаннан ерте көшіп кеткен 150 неміс отбасы қайта оралды. Ол бұл жағдайды – «жақсы белгі» – деп санайды. 2003 жылы шілденің соңында Павлодар облысының әкімшілік қызметкерлерімен арнайы кездесуінде – жалпы немістер тұратын ықшам ауданында А. Кертинг «осы жылы Германияға көшкісі келетін адамдар көлемі 100 мыңға дейін қысқарды, ал бұл алдыңғы жылдардағы жарты жылдық көрсеткіштің жартысын құрайды», - деп көрсетті.

Германияға көшкісі келетіндердің сандық көрсеткішінің қысқаруы, жаппай үдере көшудің азайғандығын аңғартады. Германия мемлекеті үшін бұл – үлкен жеңілдік болды. Өйткені, Германия КСРО мен Шығыс Европандан жалпы немістердің ағылып келуін қаламады және тіпті оны тоқтату мақсатында шаралар қолданды. 1997 жылы Гельмут Кольдің Қазақстанға жасаған сапарында Қазақстандағы немістердің демографиялық жағдайы туралы сөздің қозғалуы осының әрекеті болуы әбден мүмкін. КСРО-да тұрған көптеген немістер қазіргі Германияға үйренісе алмады, себебі олардың арғы ата-бабалары ол ел жайлы ұмыта бастаған еді [8, 210–224-бб.]. 1990 жылдардың басында Қазақстандағы неміс диаспораларының өкілдері немісшеге қарағанда орысша өте жақсы сөйлей алатын дәрежеде болды. Неміс этносы өкілдерінің неміс тілін жетік білмеуі және оның мәдениетінен алыс болуы тарихи отанға көшу процесін баяулатты. Германияға көшкен қазақстандық немістердің елге үйренісу мәселесі олардың жаңа орынға ықшам топтармен қоныстанып, тек өз орталарына ғана көңіл бөліп және неміс тілін жетік білмеуіне байланысты туындады және содан соң Германияға көшу қиындай түсті. Егер бұрын тек өзінің немістен шығу тегін дәлелдесе, қаңтарда өз күшіне

енген эмигранттар жайлы жаңа заңда, елге көшіп келген оралмандар неміс тілі бойынша емтихан тапсыруға міндетті болды. Мұнан басқа, бүтіндей шектеулер қатары қарастырылды.

Кесте 1 - Аталған кезеңдердегі санақтар бойынша неміс халқының сандық көрсеткіші (1989, 1999, 2009 жылдар бойынша)

Халық	1989 жыл	1999 жыл	2009 жыл
Қазақтар	6496858	7985039	10096793
Орыстар	6062019	4479620	3793764
Немістер	946855	353 441	178 409

1989-2009 жылдардағы халық санағы бойынша берілген кестеде көрсетілген мәліметтерге қарай отырып, Қазақстанда немістердің уақыт өткен сайын тез қарқынмен азайғанын көреміз. Оның ішінде әсіресе 1989-1999 жылдар аралығында неміс халқының саны күрт азайғандығы анық байқалады. Осы уақыт аралығында немістердің бұлай азаюына жоғарыда атап өткеніміздей, олардың өз отаны Германияға үдере көшуі себеп болды. Осы жылдар аралығында немістердің Қазақстаннан жаппай көшуі орын алып, ол осындай ірі демографиялық жарылыстың орын алуына негіз болды. Алайда, кейіннен ХХІ ғасырдың алғашқы жылдарынан бастап, Қазақстаннан немістердің көшуі саябырсыды. Оған кестеде көрсетіліп тұрғандай, 1999-2009 жылдар аралығындағы сандық көрсеткіш дәлел бола алады. 1999 жылы республикамыздағы неміс этносының жалпы саны 353 мыңнан астам адамды құраса, ол 2009 жылы 178 мың адамға қысқарған. Бұл сандар немістердің көшуін азайғандығын көрсетіп отыр [9].

Келесі кезекте, аймақтарда өмір сүріп жатқан немістердің көшу процестері мен олардың сандық көрсеткіштеріне салыстырмалы талдау жасайтын болсақ, тәуелсіздік жылдарында немістердің Қазақстаннан шетелге үдере көшуі Ақмола, Алматы, Қарағанды, Қостанай, Шығыс Қазақстан, Павлодар, Жамбыл, Солтүстік және Оңтүстік Қазақстан облыстарында көптеп орын алды. Қалған облыстар мен Алматы және Астана қалаларынан да немістердің көшуі ірі қарқынмен жүргізіліп, 1989-1999 жылдар аралығында бұл облыстарда өмір сүрген немістердің қатары екі есеге азайған. Бұл факторларға төменде көрсетілген 2-кестедегі сандық көрсеткіштер дәлел бола алады.

Кесте 2 - Неміс халқының аймақтар бойынша сандық құрамы (1989,1999,2009 жылдар бойынша)

Аймақтар	1989 жыл	1999 жыл	2009 жыл
Ақмола облысы	139 032	52 334	30124
Ақтөбе облысы	31 628	10 721	6693
Алматы облысы	94 123	18 927	12835
Атырау облысы	1401	687	544
Батыс Қазақстан облысы	4550	2434	1496
Жамбыл облысы	70 150	11394	6695
Қарағанды облысы	159 208	57 229	39582
Қостанай облысы	110 440	57 410	33421
Қызылорда облысы	1960	376	203
Маңғыстау облысы	1136	554	436
Оңтүстік Қазақстан облысы	44 526	5261	3713
Павлодар облысы	95 342	43 835	24134

Солтүстік Қазақстан облысы	86 716	41 157	23826
Шығыс Қазақстан облысы	66 924	32 141	19933
Астана қаласы	18 913	9591	10263
Алматы қаласы	20 806	9390	7935

Сонымен қатар, кестеде көрсетілген сандық мәліметтерге қарай отырып, 2000 жылдардың басынан бастап аймақтарда немістердің жаппай көшуінің азая бастағанын көреміз. Мұның барлығына жоғарыда аталған фактілер дәлел бола алады. Аймақтарда немістердің жаппай көшіп қонуына тиым салуда Қазақстан Республикасының аймақтарында құрылған неміс мәдени орталықтары маңызды роль атқарды [10].

Қорыта айтқанда, Қазақстанда тәуелсіздік жылдарындағы неміс диаспорасының сандық көрсеткіштері жоғарыдағы динамика бойынша көрсетілді. Жалпы, Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алған кезден бастап, бүгінгі күнге дейін Қазақстандағы неміс диаспорасының табиғи өсім көрсеткіші төмен болған жоқ. Алайда немістердің тарихи отанына оралудың салдарынан тәуелсіздік жылдарында Қазақстанда немістердің саны күрт азайды деуге толық негіз бар. Бүгінгі таңға дейін біздің мемлекет 700 мыңға жуық неміс диаспорасын өз тарихи отанына жөнелтті.

Қазақстан Республикасы өзінің тәуелсіздік алған уақыттан бастап, өзге этнос өкілдеріне қорған бола білді және өзінің жергілікті қазақ халқынан кем көрген жоқ. Әрине, мұның барлығы қазақ халқының санасында қалыптасқан қонақжайлылық пен кеңпейілділіктің бір көрінісі болып табылады. Қазақстан басшылығы немістердің көші-қон процестеріне айрықша назар аударып, Германиядан Қазақстанға қайта оралуға мәжбүр болған неміс диаспорасының өкілдеріне Қазақстанда өмір сүруіне рұқсат берді. Қазіргі таңда, Қазақстандағы неміс диаспорасы қазақ халқымен тығыз араласып бейбіт өмір сүріп келеді және өз кезегінде олар да тәуелсіз Қазақстанның гүлденуіне өзіндік үлестерін қосуда.

Әдебиеттер

- 1 Кабузан В. М. Немецкоязычное население в Российской империи и СССР в XVIII-XX веках (1719-1989): Ист. стат. исслед. – М.: 2003. – 218 с.
- 2 Асылбеков М.Х., Козина В.В. Демографические процессы современного Казахстана. – Алматы: Атамұра, 1995. – 125 с.
- 3 Актуальные проблемы исторической демографии Республики Казахстан // Қазақстан Республикасының тәуелсіздігінің 20 жылдығына арналған білім мен ғылымның өзекті мәселелері: Халықаралық Форумның материалдар жинағы. – Алматы. – 2011. – 10-13 б.
- 4 Всесоюзная перепись населения 1989 года. Национальный состав населения по республикам СССР. Рабочий архив Госкомстата России. Распределение населения по национальности и родному языку. Таблица № 9. Demoscope.ru
- 5 Козина В.В. Демографическая история Казахстана (конец XIX – нач. XXI вв.). – Караганда: Изд-во КарГУ, 2007. – 145 с.
- 6 Тоқаев Қ. Қазақстан Республикасының дипломатиясы. – Алматы 2002. – 568 б.
- 7 Назарбаев Н. Этносаралық және конфессияаралық келісімнің қазақстандық үлгісінің негізін қалаушы. – Алматы: Жеті Жарғы, 2006. – 365 б.
- 8 Земсков В. Н. Спецпоселенцы в СССР, 1930-1960. – М.: Наука, 2005. – 304 с.
- 9 ҚР халқының ұлттық құрамы. ҚР 1999 жылғы халық санағының Қорытындылары. – Алматы: 2000. – 1 т. – 201 б.
- 10 Итоги переписи населения 2009 года в РК. – Алматы, 2010. – 377 с.

References

- 1 Kabuzan V.M. Nemeckojazychnoe naselenie v Rossijskoj imperii SSSR v XVIII-XX vekah (1719-1989): Ist. stat. issled. – M., 2003. – 218 c.
- 2 Asylbekov M.H., Kozina V.V. Demograficheskie process sovremennogo Kazahstana. – Almaty: Atamyra, 1995. – 125 s.
- 3 Aktualnye problem istoricheskoy demografii Respubliki Kazahstan // Kazakstan Respublikasynyn tauelsizdiginin 20 zhyldygyna arnalgan bilim men gylmynyn ozecti maseleleri: Halykaralyk Forumynyn materialdar zhinagy. – Almaty. – 2011. –10-13 b.
- 4 Vsesojuznaja perepisi naselenija 1989 goda. Nacionalnyj sostav naselenija po respublikam SSSR. Rabochij arhiv Goskomstata Rossii. Raspreделение naselenija po nacionalnosti i rodnomu jazyku. Tablica № 9. Demoscope.ru
- 5 Kozina V.V. Demograficheskaja istorija Kazahstana (kones XIX - nach. XXI vv.). – Karaganda: Izd-vo KarGU, 2007 – 145 s.
- 6 Tokaev K. Kazakstan Respublikasynyn diplomatijasy. – Almaty, 2002. – 568 b.
- 7 Nazarbaev N. Jetnosaralyk zhane konfessijaaralyk kelisimnin kazakstandyk ylgisinin negizin kalaushy. – Almaty: ZhetiZhargy 2006. – 365 b.
- 8 Zemskov V. N. Specposelency v SSSR, 1930-1960. – M.: Nauka, 2005. – 304 s.
- 9 KR halkynyn yltyk lcyramy. KR 1999 zhylygy halyk sanagynyn Korytyndylary. – Almaty: 2000. – 1 t. – 201 b.
- 10 Itogi perepisi naselenija 2009 goda v RK. – Almaty 2010. – 377 s.

АПЕНДИЕВ Т.А.

PhD докторант Иститута истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова

КОЛИЧЕСТВА И СОЦИАЛЬНЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ НЕМЦЕВ В КАЗАХСТАНЕ В ПЕРИОД НЕЗАВИСИМОСТИ

Аннотация

В данной научной статье рассматриваются миграционные проблемы немецкой диаспоры, а также численность и демографический рост немецкого этноса в 1989-2009 годах в Казахстане. Раскрыть и анализировать причины миграции немецкого этноса и их социальные положения в годы независимости, считается основной задачей статьи. В статье отражается общее число представителей немецкой диаспоры в цифрах (на основе статистических данных).

Ключевые слова: Казахстан, немецкая диаспора, Германия, статистика, миграция, этнос, естественный прирост.

APENDIEV T.A.

Institute of History and Ethnology named after Ch. Valikhanov, PhD Doctoral

THE NUMBER AND SOCIAL CHANGES OF THE GERMANS IN KAZAKHSTAN IN THE PERIOD OF INDEPENDENCE

Summary.

This research article discusses problems related to migration of the German community, as well as the number and demographic growth of the German ethnic group in 1989-2009 in Kazakhstan. Uncovering and analyzing the causes of the migration of the German nation and their social status in the years of independence, is considered the main task of the article. The total number of the German diaspora representatives is shown in this paper numerically (based on the statistic data).

Keywords: Kazakhstan, the German diaspora, Germany, statistics, migration, ethnicity, natural growth.

**ТАРИХНАМА ЖӘНЕ ДЕРЕКТАНУ
ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ
HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES**

ӘОЖ 323: 316] (574) 043/3/5т

ЖҮГЕНБАЕВА Г.С.

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының
Тарихнама, деректану және заманауи методология
бөлімінің меңгерушісі, т.ғ.д.

**«МӘНГІЛІК ЕЛ» ИДЕЯСЫ ТАРИХИ РЕТРОСПЕКЦИЯДА:
ЗЕРТТЕУДІҢ ӘДІСНАМАЛЫҚ ДИСКУРСЫ**

Аннотация

Тарихи уақыттың аса жылдамдықпен жылжуы, постиндустриалдық қазақстандық қоғамның құндылықтарына жаңа талаптарды қоюда. Бұл орайда мемлекеттік идеология мен ортақ тарихи сана мәселесі екшелене түседі. Мәселенің өзі отандық гуманитарлық ғылымдардың негізгі зерттеу бағыттарының қатарына қойылса керек. Эмпирикалық білімнен тарих философиясына қайрылудың мезгілі келгендігін ескеруді аңғартады. Төменде аталмыш мәселенің кейбір сұрақтарына тоқталмақпыз.

Тіршілік иелері арасында саналылығымен ерекшеленген адамзат ұрпағы өзінің тарихи жадын сақтауға, тануға үмтылуы ілкі тарихи кезендерден бастау алады. Тарихи жад табиғи және әлеуметтік құбылыс ретінде жеке дара қарастыруға, «тарихи сана» термині мен ұғымы ғылымдағы мән-мағынасын анықтауға лайықты.

«Тарихи сана» ұғымы тарихи-философиялық категория екенін ескере отырып, оның ішкі табиғатына үңіліп көрелік. Адамзаттың өткенін сезінуге және оны жоғалтпауға үмтылу қабілеті кәсіби тарих пен тарих философиясының дәстүрлі зерттеу проблемасының біріне айналған [1]. Оның «тарихи сана» термині алғаш рет философ ғалым Ю.А. Леваданың 1969 жылы жарияланған мақаласында қолданылды [2]. Бұдан кейін осы бір «тайғақ» термин ғылыми айналымға тұрақты енген-ді. Болмысты тарихи тұрғыдан пайымдау проблемасы шетелдік тарихнамада тарихшылар: М.А. Барг [1], Б.Г. Могильницкий [3], Л.П. Репина [4], В.В. Зверева [5], М.Ю. Парамонова [5], – философтар: А.И. Ракитов [6], М.Н. Чистанов [7], М. Вебер [8], К. Поппер [9], т.б. еңбектерінде қозғалды. Ал тарихи сананың ілкі бастауы – мифологиялық сананы философ әрі филолог А.Ф. Лосев [10], этнолог К. Леви-Стросс [11] зерттеді. Отандық тарихнама да бұл мәселенің зерттелуі жоқтың қасы.

Адам – тарихи жан иесі, бұл оның әлеуметтік табиғатына ғана емес, әрі руханилығына қатысты. Өйткені адам тарихты және тарих қатынасы барысында ғана қоршаған әлемді, ондағы өзін тани алды. Сондықтан адамның болмысқа және өзіне қатынасының өзі тарихи мәселе болып табылады. Адамның биологиялық «кескін-кейпі» инстинктпен емес, тәжірибемен, өткенге қайрылумен, оны сезінумен, пайымдаумен өмір сүретіндігіне «тарихи сана» дәлел болмақшы. Адамзат баласы жаратылғаннан-ақ онымен бірге «тарихилығы» қатар тұрған еді. Тарихи сананың пайда болуының рухани алғышарты – қоғамдық индивидтің (адамзаттың) өзін табиғат әлемінен бөліп алып және одан айырыла білген кезінен басталды. Өркениеттің елең-алаңында рудиментарлық формада пайда болған сана уақыт өте келе мүлдем өзгергені соншалық, тарихи емес сана (миф) мен тарихи (Джамбаттиста Вико негізін қалаған тарихилық) сана арасында сына пайда болды.

Сырт қарағанда бір-біріне қарама-қарсы көрінетін адамның экзистенциальдық санасы шын мәнісінде, тарихилықтың «бастауы» мен «соңын», қоғамдық индивидтің тарихи шындыққа практикалық және теориялық қарым-қатынасының формасы болатын.

«Тарихи емес» (миф) формасының өзінде-ақ тарихи сана – Жер бетінде табиғи жаратылыстан мүлдем өзгеше – әлеуметтік, яғни тарихи әлемнің пайда болғанын көрсетті. Демек, тарихи сана – табиғаты кереғар бола тұрып – кез-келген дәуірдің мәдениетінің дүниетанымдық сипаты болып табылады. Бұл – мәдениеттің өзінің тарих жемісі, нәтижесі болғандығында емес, оны тану барысында белгілі бір кезенді, әлеуметтік тәжірибені, оның негізі болған тарихи тәжірибені кездестіретін едік. Тарихи сана адамзат қоғамының әр кезеңіндегі материалдық және рухани мәдениеттің белгілерін көрсетер айшығы.

Кеңістік-уақыттық ұғымның қалыптасу тарихы екі фазадан өтеді. Алдымен уақыт өте келе, күн мен түн, жыл мезгілдерінің өзгеруі, аспан жұлдыздарының орналасуы адам жадына түсіп, ол адамның қоршаған табиғи ортаға деген бейімделу процесін көрсетеді. Осы процестің екінші фазасында адам практикалық әрекетін мақсатты түрде жүргізуі барысында өзін танып, саналы тіршілік иесі ретінде түсініп, тарихи санасын «туғыза» бастайды. Адамзаттың әлеуметтік табиғатының қозғалысы оның биологиялықтан тыс жоғары қабілетін көрсетеді. Бұл қабілет тарихи санада ғана өзінің барабар қалпына ие болады. Интеллектуалдық әрекеттің өзі – адамзаттың ұжымдық игілігі. Адам табиғаты тарихи тұрғыдан қарағанда барлық іс-әрекеттердің (өзара қарым-қатынастар, жадты дамыту, индивидтің ұжымдық қол жеткен тәжірибені меңгеруі, т.б.) жинағы.

Бұл мұра ұрпаққа «табиғи» жолмен емес, тарихи тұрғыда, тәрбиелеу механизмі бойынша өтеді. Мұның өзі білім атаулының тарихылығын көрсетеді. Тарих жемісі сонымен бірге, қоғамдық индивидтің тарихи жад негізінде жинақталған тәжірибені қорытуынан, сіңіруінен көрінеді. Осы тұрғыдан қарағанда тарихи процесс – адамның тарихи, әлеуметтік табиғатын жасау, қалыптастыру, құру процесі. Өзі мұрагері болып отырған Өткенді ойша қалпына келтіру арқылы қоғамдық индивид, шын мәнісінде өзінің қалыптасу процесін жасайды. Мұның бастауы архаикалық кезеңнен таралады. Осы кезеңде адамзат барлық нәрсенің шығу тегін, жаратылыстың ғана емес, өзінің де болмысын айқындауға, мәнісін білуге, яғни тарихи ойлауды «ұйымдастыра бастады». Қайдан? Неден? Қайда? деген сұрақтар ежелгі адамзаттың саналы тіршілік иесі ретіндегі ішкі болмысын айқындайтын. Сан тарау сұрақтар, білуге ұмтылыс алғашқы қауымдық діни-наным, сенім мен мифологияны әкелді. Мұның өзі тарихи сананың мифологиялық түрі еді... Ерекше сипаты саналы емес, уақыт ағымынан, яғни «тарихтан» «қорыққан», инстинктивті сана болды. Тарихи сананың қалыптасуы әлемдік мәдениет тарихындағы (кең мағынасында) ерекше мәні зор жаңалық. Қоғамдық индивидтің өзінің, тарихи жадтың жалғаспалылығын, өзі «мәнге» ие болып және ойлай алып, өмір сүретінін түсіне, сезіне алуы жатты.

Адамның табиғат әлемінен шығып өзін айыра білгендігі, тарихи мәдениетінің деңгейі осыдан көрінетін. Қоғамдық индивидуумның әлеуметтік рефлексиясында дамыған тарихи сана – ең соңында жоғары рухани және этикалық құндылықты туғызды. Адам жақсылық пен жамандықты айыру үшін, өзін қоғамдық жан ретінде айыра білуі керек; адамдық, адамгершілік қағидаттарды қалыптастыру үшін өзін тарихпен байланыстыру керек, тарихи бірлікте қарауы қажет. Әлеуметтік-тарихи сананың дәстүрлілік (өткенді аңсау) және прогреске сенім идеясы осы ұғымнан туындаған. Тарихи сананың қалыптасып, дамуына мифологиялық және дискурсивті (пайымдаулық) одан әрі фольклорлық және жазба ойлау зор ықпал етті. Ол XIX ғасырдың ортасында Германияда тарихтану мектебінде тарихилық (историзм – немістің Historismus) принципін пайда болуына үлкен әсерін тигізді.

Ең соңындағы адамзаттың «тарихи санасы» тарихшы М.А. Барг пікірінде дәл пайымдалған: «Мифтегі тарихқа «төзбеушіліктен» бастап, тарихтың кейінгі түрлі формаларынан ойша қашудан – ең соңында ғылыми негізделген тарихи оптимизмге бет алу, сөйтіп өзінің ұғымына толық сай келетін тарихилыққа жету – адамзаттың өз тарихының мәнін іздеудегі сара жолы» [1, 11-12-бб.]. Тарихи сана туралы теориялық пайымдаулардың түйінін тарқата отыралық. Психология ғылымы адамды хайуаннан айыратын басты белгілердің бірі – оның өзінің «өткенін», «тарихын» саналы түрде ұмытпауы, жадында сақтауы деп анықтайды [12, 24-б.]. Бұл «өткен», яғни «тарихи жад» адам баласының өзін-өзі тануы, өзін-өзі сезінуі.

«Өткенді» ұмытпауы – адамның өмір сүрген қоғамының таным-деңгейіне қарай оны реконструкциялау процедурасын туғызған. Бұл «қалыпқа» салынған тарихи сана. Тарихи сананың әр түрлі, әр деңгейдегі мазмұны (өткен өмір туралы «білімді» іріктеп, сұрыптап немесе барынша толығырақ сақтауға тырысу – «тарихи деректердегі ақпараттар») мен формасы (адам санасының, қоғам мүшелерінің қарым-қабілетіне, дамуына, қабылдау мүмкіндігіне байланысты – миф, эпос, аңыз, шежіре, жылнама, анналдар, хроника, ең соңында тарихи ғылыми зерттеулер т.б.) анықталған. Тарихтың, тарихи сананың пайда болуының себебі – адамзаттың өзін танығаннан бастап, өзі туралы біліп ғана қоймай, оны артындағы ұрпағына қалдыруға ұмтылысынан және ата-бабаның өткен өмірін білу арқылы, өзінің бүгінін түсінуге тырысқан табиғи инстинк. Мұның барлығы адамзаттың жаратылысы, оның табиғи-адами психикасының бір қыры.

«Тарихи сананы» түсіну үшін «тарихилық» принципін ашқан ғалымдар оны үш принцип бойынша зерттеуді ұсынды. Мұны интеллектуалдық тарихтағы тарихи жад мәселесін зерттеген Л. Репина мынадай етіп анықтайды: «...Алғашқы, және олардың арасындағы салмақтысы – бүгінгі заман мен өткен кезеңдердің өзгешелігін ажырата, толық сезіне білу. ...Күнәлардың бастысы, өткен заманның адамдары да біздер сияқты және біз тәрізді ойлады деген аңғал сенім еді. Тарихшының ең маңызды қағидасы: «өткен – бұл мүлдем бөлек әлем». Бұл айырманы табудың, анықтай алудың өзі, біздің бүгінгі түсініктерімізді, сезімдерімізді өзгерте алады. Алайда бұл тарихшыларға жеткіліксіз. Олардың мақсаты – ол айырмашылықтарды табу ғана емес, оларды түсіндіру, бұл дегеніңіз – олардың «тарихи ортасына» ену деген сөз. Сонымен, тарихи сананың екінші сыңары тін (контекст).

Зерттеу мәселесін нақты қоршаған әлемнен бөліп алуға болмайды – тарихшы жұмысының қағидасының негізгісі осы. Бұл – барынша терең, жан-жақты білімді қажет ететін қатаң талап және сонысымен ол кәсіби тарихшыны әуесқойдан ажыратып береді. Тарихи сананың үшінші маңызды аспектісі тарихилық – тарихты процесс ретінде түсіну, яғни уақыт ағымындағы құбылыстардың өзара байланысы - өткеннен бүгінге қалай жеттік? – сынды жалпы сұрақтардың жауабына жол табады. Бұл жол өрлеу, құлдырау және өзгерістер процесінде қалыптасады, және тарихшының міндеті оларды ашу болып табылады» [4, 30-31-бб.]. Сонымен, тарихи сана дегеніміз, қоғамның және оның жекелеген әлеуметтік топтарының өзінің өткені мен адамзаттың өткен тарихы туралы таным-түсініктері болып табылады.

Қалыптасуының өзі адамзат тарихымен бірге жасаған «тарихи санаға» барынша әмір жүргізу өткен кеңестік билік тұсында жүзеге асырылды. Біртұтас кеңестік тарихи жадты орнықтыру саясаты қазақ халқының тарихи санасына «қондырылған» жоспарлы үстем науқаннан көрініс тапты. Тарихи санаға арналған кеңестік саясат ұлттар тарихына қатысты мынадай ұстанымды қалыптастырды. Тарихты зерттеудің теориялық-методологиялық әдіснамасына маркстік формациялық методологияны негіздеу; тарихты танудың, зерттеудің ең басты қайнары тарихи деректерге біржақтылық салдарынан ұлттық тарихты сол ұлттың төлтума деректері тартылмауымен «құрастыру», тану; ұлттық тарихты зерттеуші зиялыларды қуғындау. Қазақтың рухани мұраларына қатер төнген 40-жылдардың соңынан басталды. Маркстік методологияның кеңестік ғылымдағы эксперименті

бойынша өткеннің барлық мұрасын таптық тұрғыдан зерттеу, ұлтшылдықпен күрес, одан социалистік реализм, түрі ұлттық, мазмұны советтік әдебиет «жасау» науқандары қазақтың тарихи зердесіне, оның ұлттық рухына жасаған шабуылдарға айналды.

Қазақтың рухани мұрасының кеңестік қуғындауға ұшырауының көрінісі – 1947 жылдың 1 ақпанындағы Қазақстан К(б)П Орталық Комитетінің «Қазақ ССР Ғылым Академиясының тіл және әдебиет институтының жұмысындағы саяси өрескел қателер туралы» қаулысы [13]. Саяси тұрғыдан қазақтың рухани мұралары ғана емес, ұжымдық тарихи сананы қалыптастырушы ақын-жыраулар (Базар, Мұрат, Шортанбай, Шаңгерей, О. Қарашев, С. Торайғыров және басқа ақындар) шығармашылықтары зиянды саналды [13].

1951 жылы 11 қазанда «Казakhstanская правда» газетінде «Қазақ батырлық эпосын зерттеудегі қателіктерге қарсы» мақалада газет «біртұтас ағым» теориясын сынап, ауыз әдебиетін «таптық күрес» тұрғысынан қарастыруды талап етті. Оған 1944 ж. БК(Б)П Орталық Комитетінің Татарстанда феодалдық пиғылдағы «Едіге» жырын әшкерелеген қаулы негіз болды. Газет қазақ эпостарына қарсы идеологиялық ой-пікір туғызуға тырысты. Фольклор зерттеушілері М. Әуезов, Ә. Марғұлан, Қ. Жұмалиев, М. Ғабдуллин, А. Орлов буржуазияшыл-ұлтшылдығы үшін сынға алынды. Бір жарым жылға созылған бұл науқанның нәтижесінде қазақ батырлық жырларынан сау қалғаны, халықтық деп бағаланғаны «Қамбар» мен «Ер Тарғын» болды [14, 46-б.]. Аталған зерттеушілер қудаланды, Е. Бекмаханов сотталды. Оны айыптаушылар ғалым еңбегінде Алаш мұраларын, тарихи фольклорды пайдаланғанын да еске түсіруге тырысты. Фольклортанушылар, рухани мұраларды зерттеушілер таптық ұстанымнан ауытқымауға тырысты. Қазақ тарихын әлемдік өркениеттер ауқымында зерттеуге үмтылған М. Тынышбаев, С. Асфендияров, Х. Досмұхамедұлы сынды зиялылар қуғындалды [15].

Тәуелсіздікті жариялау халықтың өзін-өзі тану, тарихи санасын жаңғырту үрдістерімен жалғасты. Бодандықтан босаған халықтарға тән құбылыс, шынайы тарихи өткенін сағыну, «баяғы алтын ғасырларларды» іздеу, эмоциялық көңіл-күйге ерік беру сәттері де болмай қалған жоқ. Әуесқой тарихшылар қатары артып, тарихқа құмартқан мінберлер мен аудиториялар алаңдары пайда болды. Дегенмен, қазақ мемлекеті халықтың тарихи жадын сілкінтуге, қалыптастыруға тікелей қатысты бірнеше бағдарламалар мен үкіметтік жобаларды жүзеге асырды [16].

Тарихи сананың сан қырлы, сан тараудан тұратын функциясы барынша ұлғайды. Сөйтіп, қазақстандық бірлікке шақыратын, біртұтас тарихи жадты дамытатын тарихи білім «Қазақстан тарихына» қатысты мәселелерді анықтап берді. Бұл «Қазақстан тарихын» оқыту мен орнықтырудың, насихаттаудың және зерттеп-зерделеудің теориялық-методологиялық мәселелерін іздеу, айқындаумен сипатталыны.

Қоғамның толғағы жеткен аса ірі мәселесін пайымдап, зерделеуге Елбасы Н.Ә. Назарбаев «Мәңгілік ел» идеясын негіздеп, жариялады [17]. Мұны түсіну мен ұғыну, талдау мен сараптау отандық гуманитарлық ғылым салаларына міндет пен парыз. Халықтар тарихы мен тарихи сананы зерделеуде XVIII-XIX ғғ. ілімі - еуроцентризм назарына ілікпеген түркілік әлем қалай қабылданар екен, қалай пайымдалар екен деген сұрақтар мен ойқорытулар жалғасын тапты.

Елдің еркіндігі мен өркендеуі ой-саналық жүйенің дамуымен тығыз байланысты. Адамзаттың сан мыңдаған жылдық өмір сүру тәжірибесін ескеріп, қорыта алғанда ғана түрлі саяси катаклизмдерді, идеологиялық біржақтылықтарды ауыздықтауға болады. Көп ұлтты бүгінгі Қазақстанның дамуы мен болашағы сырттан келген жобалар мен басқа үлгі-қалыптар емес, тарихпен негізделген ортақ қазақстандық құндылықтарға байланысты. «Мәңгілік ел» идеясының пайда болуы мен оның өміршең сұрақтарға қатыстылығы осыдан көрінеді. «Мәңгілік ел» идеясын дамыту, оны бүтін қазақстандық қоғамның тұтас идеологиясына

айналдыру ісіне қазақстандық гуманитаристиканың іргелі зерттеулері мен зерттеу бағыттары жұмылдырылғаны аса маңызды.

Мұндағы басты мәселе – қазақстандық қоғамның ұйытқысы, топтастырушысы, өзегі болып отырған жетекші ұлт – қазақтарды тану. Бұл өз кезегінде, біріншіден, өз тарихи қоныстану аймағында қалыптасқан қазақ халқының адамзат өркениетіндегі орнын, сол түрлі өркениеттер мен мәдениеттердің қазақтардың діліне ықпалы мен әсерінің деңгей-дәрежесі, екіншіден, түркілік өркениеттің мұрагерлері қатарында қазақ халқының тарихи – рухани әлемі. Өз уақытында «Мәңгілік ел» идеясы осынау түркі өркениетіндегі мемлекетшілдік сананы, мемлекеттік бірлік пен бірегейлікті тудырушы және сақтаушы символикалық күдіретке ие болды. Ол жөнінде Л.Н. Гумилевтің жазғаны бар [18]. Қазіргі постиндустриалдық қазақстандық қоғамды сол тарихи түркілік өркениет қалдырған құндылықтармен топтастыру, жұмылдыру қалыптасқан мемлекеттің кемелдігін, толысу күдіретін көрсететін идеологияға айналуы мүмкіндігі негізсіз емес. Өткен түркілік кезеңнің мұрасындағы сабақ пен тағылымды парықтау, сонымен қатар дамыған күшті бақуатты, әлеуетті елге айналуының тарихи себептерін таразылау, «мәңгілік ел» идеясымен қанаттана алады.

Әлемдік өркениеттер тарихына жазған еуропалық ойшылдардың еңбектерінде түркілер өркениетінің мүлдем аз немесе қарастырылмауы, оныңсол кезеңнің ғылымында кешеуілдеу еленуінен болса керек. Көшпенділер әлеміне варварлық, жабайылық сипат берген ортағасырлық еуропалық тарихи санада шырмалған түсінік-пайым, кейінгі индустриалдық дамыған қоғамдарда да өз мәнісін жоғалта қоймады.

Соған қарамастан өркениеттің әдістің «қатып қалған» схемаға салынбауы, түркілер өркениетін түсінуге, жан-жақты зерттеп-тануға үлес қоса алады. Бастауын XVIII ғасырдан алатын өркениеттік әдістің толық дамуы XIX-XX ғасырларда жүзеге асты. Алыс шетелдік тарихнамада бұл әдістің көрнекті өкілдері М. Вебер, А. Тойнби, О. Шпенглер және «Анналар» тарихи журналының төңірегіне ұйымдасқан тарихшылар (Ф. Бродель, Ж. Ле Гофф) деп есептеледі. Таяу шетелдік орыс тарихнамасында оның жақтастары Н.Я. Данилевский, К.Н. Леонтьев, П.А. Сорокин [19].

Өркениеттік әдістің артықшылықтары (оның әдістерін кез-келген ел тарихына пайдалану, өзгешелікке, ерекшелікке мән беру, онымен санасу тарихты көп қырлы, процестер ағымында түсінуге мүмкіндік беруі, адамзат тарихының біртұтастығын қабылдау) жетерлік.

Өркениеттер бірі-бірімен салыстырылғанда ғана тұтас жүйе. Бұл зерттеуде тарихи-салыстырмалы әдісті кеңінен пайдалануға жол ашады. Нәтижесінде елдің, халықтың, белгілі бір аймақтың тарихы өзімен өзі тұйықталған жағдайда емес, басқа елдердің, халықтардың, өркениеттердің тарихымен салыстырыла, бағалана қарастырылады.

Бұл тарихи процестерді тереңірек тануға қолайлы, олардың өзіндік ерекшеліктерін түсіндіріп береді. Өркениеттің дамуының белгілі бір өлшемдерін анықтау тарихшыларға әрбір елдің, халықтың, өлкенің жетістіктерін анықтауға, әлемдік өркениетке қосқан үлесін талдауға серпін туғызады. Өркениеттік әдіс тарихи процесте адамзаттың рухани-адамгершілік және интеллектуалдық факторларына баса көңіл аудартады. Бұл тұғырда өркениетті бағалауда дін, мәдениет, діл жетекші рол атқарады.

Қазақ өркениетін, оның ұлттық-рухани ділдік құндылықтарын халқының тарихын зерттеу барысында Ш.Ш. Уәлиханов, М. Көпейұлы, Ш. Құдайбердиев, Алаш зиялылары, Е. Бекмаханов, Ә.Х. Марғұлан алдыңғы орынға қойды [20]. Сондықтан тарихты зерттеудің өркениеттік әдісі қазақ топырағанын да кездеседі деп айтуға сеніміміз бар. Қазақ оқымыстыларының ұлттық тарихты, көшпелілер

өркениетін пайымдық зерделеу принциптері методологиялық демеу ретінде кеңінен қолданған жөн.

Шын мәнісінде алғанда, түркілік өркениет өзінің аса зор әлеуетімен екшелене алады. Түркі әліпбиі мен жазба дәстүрінің пайда болуы озық мәдени дамудың көрсеткіші. Түркілердің төлтума жазу жүйесін енгізуі аса ірі тарихи факт, әлі де болса тарихнамалық пайымдалуы әлсіз бұл мұра, шын мәнісінде, түркілердің көне өркениет ошақтары Қытай, Үнді әлемдері тәрізді бірегей сипатқа ие жұтылмайтын мәдениетті берушілер екендігін дәлелдейді.

Түркілік кезеңдегі алып руханияттың жалғасы араб-мұсылман әлемінде ғылымды дамытты. Бір ғана Әл-Фарабидің ғылыми мұрасы түркі руханиятындағы кемелдікті көрсететін [21].

Дүниежүзілік тарихтың антикалық кезеңі ғылым мен танымның ең алғашқы түп негізін жасап берсе, оны әрі жетілдіру, дамыту, кемелдендіру ісінде Әл-Фарабидің сіңірген еңбегі орасан зор еді. Адамзат дамуының барлық кезеңдерінде өзінің қоғам игілігіне сұранысын жоғалтпайтын ғұламалар тарихта өте сирек. Оған тек Әл-Фараби бабамыздың мұралары ғана төтеп бере алатындығы асыра айтқандық болмаса керек. Ортағасырлық түркілердің көрнекті перзенті, сан алуан тарихи деректерге енген Отырар атырабында дүниеге келген Әбу Насыр Әл-Фараби адамзатқа ортақ игілік - ғылымға, ғылыми танымға еңбек етті. Оның Шығыс пен Батыс ғылымына бірдей дәреже де мойындалуы Әбу Насыр Әл-Фараби бабамыздың бүгінгі тәуелсіз елінің ұрпақтарының әлемдік заманауи ғылыми үдерістерге қаймықпай енуін шабыттандыра түседі.

Ортағасырлық қоғамдық-саяси және рухани-мәдени, ғылыми кеңістікте барынша басымдыққа ие болған араб тілінің екпіні, түркі ғұламаларының тегі мен ныспысынан бастап, шығармашылық мұраларын тануға өз әсерін тигізбей қалған жоқ. Міне, осындай тарихи, саяси алуан себептерге қарамастан, барлық кедергілерді жеңіп, Әл-Фараби есімі мен оның мұрасын ұрпағына табыстаған Ақжан Машанов болды [22]. Ол Әл-Фарабидің ғылымның әр саласына арналған еңбектерін бір ізге түсіріп, жекелей емес, тұтастай талдап, олардың ғылыми маңызын екшеледі. Әл-Фарабидің енгізген жаңалықтары мен антикалық ғұламалар Аристотель, Платон, т.б. көзқарастарын талдап және оларды әрі қарай дамытуға қосқан зор еңбегін дәлелдеді. Бүтін жаратылысты танудың ортақ тінін анықтап, оны ғылыми тұрғыда негіздеуі Әбу Насыр Әл-Фарабидің ғылымдағы шеуіркеу биігі болса, оны елге, халыққа жеткізген А. Машановтай терең зерденің иесі еді. Соның нәтижесінде бүгінгі ұрпақ Әл-Фарабидің және басқа да Орталық Азия ғұламаларының араб-ислам ғылымын аса биік деңгейге көтергендігіне көз жеткізе алады. Әбу Насыр Әл-Фараби түркі руханиятындағы кемелдікті араб-ислам әлеміне танытып берді. Ол дүниетанымдық өресі мен қисындық зердесінің тереңдігінің арқасында ғана араб-ислам әлемін түсінді, таныды, сол кезеңнің ғылыми санасын жоғары өркендетті. Әл-Фараби түркілердің араб-ислам өркениетін дамытуға қосқан мол үлесін әйгілеп қалдырды. Жалпы, түркі өркениетіне қатысты әлі де болса өз ықпалын сақтап отырған көзқарастар мен сынаржақ пайымдамаларға, Әл-Фарабидің өмірбаяны мен мұраларына арналған ғылыми-көпшілік, танымдық анықтамалықтарды насихаттау тетіктерін ойластырған ләзім.

Заманауи жаһандық ақпараттық коммуникацияның тұңғыш баламасыіспетті рөл атқарған трансконтинентальдық Ұлы Жібек жолы Түркі қағандары билігі тұсында барынша өркендеді [23]. Әлемдік тарихта сол кезеңде батыс пен шығысты байланыстырып, өркениеттер мен мәдениеттерді қауыштырған Ұлы Жібек жолының маңызын зерделеу, оны жаңғырту еліміздің экономикалық күш-қуатына, рухани әлеуетін көтеруге серпін туғызбақшы.

Аса ауқымды мемлекет құрып, империялық деңгейге көтерген түркілердің «мәңгілік ел» идеясы өз міндетін атқарумен қоса, кейінгі ұрпақтарға тарихи сабақ боларлық тәмсілін тасқа қашап-ойып жазып қалдырды.

Йоллығ-тегін жазбаларына кейінгі замандардағы (хандық кезең) жыраулардың шығармашылығының үндес, сарындас, тіптен мән-мағынасы, негізгі ойдың (концепциясы) берілу мәнері жағынан өте ұқсас келетіндігі толғандырады. Мұның өзі архаикалық-дәстүрлі қоғамдағы тарихи ой-сананың дәстүрлілігінен болса керек.

Түркі халықтарына ортақ мұра тасқа қашалған төлтумалық жазба жәдігерлердің ғасырларды көктей өтіп сақталуы, бүгінгі күнге жетуі тәуелсіз ел ретінде даму жолына түскен халықтардың тарихын түгендеуге зор мүмкіндік берерін де ескеру қажет. Түркі ескерткіштерінің деректемелік әлеуеті аса зор және әрқилы, әр тарапты болып келеді. Тас жазудың тарихи уақыт бедерінде жоғалмай, болашақ ұрпағына жететін деректік зор маңызын Йоллығ-тегін жазуымен көрсетелік:

«...Айтар сөзім болса,
Мәңгі тасқа жаздым.
Түркінің ендігі халқының бектер
Такқа (кұмар) бектер
Сіз жаңыласыздар ғой.
Мен мәңгі тас... (орнаттым).
Табғаш қағаннан шебер (бедізші) өрнектеттім
Менің сөзімді бұзбады.
Он оқ ұлыңа, татыңа дейін
Енді ол аялдама болса,
Сол аялдама жерге
Мәңгі тас тоқыттым (қалаттым) жаздым
Оны көріп солай біліңдер
Ол тас(ты) (қалат) тым
Бұ жазуды жаздырған –
Йоллығ тегін туысы» [24, 29-30, 56-66.].

Тарихи тұрғыдан түрлі мәдени, ұлттық рухани, діни құндылықтарды синтездеуші бола тұрып, өздеріне ғана тән бірегей түркі өркениеті әлемін қалыптастырған түркі рухының ғылымда, саясатта, экономикада мойындалуы тек уақыт еншісінде. Түркі руханиятына, тарихи өткеніне негізделген ортақ түркілік құндылықтарды терең жан-жақты зерттеп, пайымдау, еліміздің бүгінгі болмысымен және алдына қойған биік мақсаттарымен ұштасып жатса игі. Тарихи тіні мықты «Мәңгілік ел» идеясының өміршендігі айқындала түспекші.

Әдебиеттер

- 1 Барг М.А. Эпохи и идеи. Становление историзма. – М.: Мысль, 1987. – 348 с.
- 2 Левада Ю.А. Историческое сознание и научный метод // Философские проблемы исторической науки. – М.: Наука. – 318 с.
- 3 Могильницкий Б.Г. Введение в методологию истории. – М.: Высшая школа. – 1989. – 174 с.
- 4 Репина Л.П. Культурная память и проблемы историописания (историографические заметки). – М.: ГУВШЭ, 2003. – 44 с.
- 5 Репина Л.П., Зверева В.В., Парамонова М.Ю. История исторического знания. – М.: Дрофа, 2004. – 288 с.
- 6 Ракитов А.И. Историческое познание: Системно-гносеологический подход. – М.: Изд-во полит. Литературы, 1982. – 303 с.
- 7 Чистанов М.Н. Генезис исторического сознания как проблема социальной философии: Автореф. ... канд.филос.наук: 09.00.13. – Томск, 2001. – 17 с.
- 8 Вебер М. Избранные произведения. – М.: Наука, 1990. – 412 с.

- 9 Поппер К. Открытое общество и его враги. – М.: Феникс, 1992. – 528 с.
- 10 Лосев А.Ф. Античная философия истории. – М.: Наука, 1977. – 207 с.
- 11 Леви-Строс Клод. Структурная антропология. – М.: Наука, 1985. – 535 с.
- 12 Балтаулы С. Жантану негіздері (Жалпы психология). – Алматы: Дөнекер, 2001. – 315 б.
- 13 Қазақ ССР Ғылым Академиясының тіл және әдебиет институтының жұмысындағы саяси өрескел кателер туралы // Социалистік Қазақстан. – 1947. – №23 (7303). – 1 февраль.
- 14 Қазақ эпосы жөніндегі дискуссияның қорытындысы // Әдебиет және искусство, 1953. – № 8. – 109-114-бб.
- 15 Жүгенбаева Г. Мұхамеджан Тынышбаевтың өмірі және қызметі. – Алматы: ҚазККА, 2000. – 220 б.
- 16 1997 жылды Жалпыұлттық татулық пен саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу жылы деп жариялау туралы Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Жарлығы // Егемен Қазақстан. – 1996. – 30 желтоқсан; 1998 жылды Халық бірлігі мен ұлттық тарих жылы деп жариялау туралы Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Жарлығы // Егемен Қазақстан. – 1997. – желтоқсан.
- 17 ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы // Егемен Қазақстан. – 2014. –18 қаңтар
- 18 Гумилев Л.Н. Инерционная фаза «Тюркский вечный эль». – http://kiev-grad.com/b/gumilev_iz_istorii_evrazii
- 19 Смоленский Н.И. Теория и методология истории. – М.: Академия, 2007. – 272 с.
- 20 Жүгенбаева Г. Дәстүрлі ауызша тарих. – Алматы: ҚазККА, 2009. – 280 б.
- 21 Аль-Фараби. Избранные трактаты. – Алматы: Ғылым, 1994. – 448 с.
- 22 Машанов А. Әл-Фараби және Абай. – Алматы: Қазақстан. – 1994.
- 23 Қазақстан тарихы. Бес томдық. –Т.2. – Алматы: Атамұра, 2010.
- 24 Айдарбаев Ф. Орхон ескерткіштерінің тексті. – Алматы: Ғылым. – 1990. – 220 б.

References

- 1 Barg M.A. Epokhi i idei. Stanovleniye istorizma. – М.: Mysl, 1987. – 348 s.
- 2 Levada Yu.A. Istoricheskoye soznaniye i nauchny metod // Filosofskiye problemy istoricheskoy nauki. – М.: Nauka. – 318 s.
- 3 Mogilnitsky B.G. Vvedeniye v metodologiyu istorii. – М.: Vysshaya shkola, 1989. – 174 s.
- 4 Repina L.P. Kulturnaya pamyat i problemy istoriopisaniya (istoriograficheskiye zametki). – М.: GUVShE, 2003. – 44 s.
- 5 Repina L.P., Zvereva V.V., Paramonova M.Yu. Istoriya istoricheskogo znaniya. – М.: Drofa, 2004. – 288 s.
- 6 Rakitov A.I. Istoricheskoye poznanie: Sistemno-gnoseologichesky podkhod. –М.: Izd-vo polit. literatury, 1982. – 303 s.
- 7 Chistanov M.N. Genezis istoricheskogo soznaniya kak problema sotsialnoy filosofii. Avtoref. ... kand.filos.nauk: 09.00.13. – Tomsk, 2001. – 17 s.
8. Veber M. Izbrannyye proizvedeniya. – М.: Nauka, 1990. – 412 s.
- 9 Popper K. Otkrytoye obshchestvo i ego vragi. – М.: Feniks, 1992. – 528 s.
- 10 Losev A.F. Antichnaya filosofiya istorii. – М.: Nauka, 1977. – 207 s.
- 11 Levi-Stros Klod. Strukturnaya antropologiya. – М.: Nauka, 1985. – 535 s.
- 12 Baltaully S. Zhantanu negizderi (Zhalpy psikhologiya). – Almaty: Daneker, 2001. – 315 b.
- 13 Kazak SSR Gylym Akademiyasynyn til zhane adebiyet institutynyn zhumysyndagy sayasioreskel kateler turaly // Sotsialistik Kazakstan. – 1947. – №23 (7303). – 1 fevral.
- 14 Kazak eposy zhonindegi diskussiyany korytyndysy // Adebiyet zhane iskusstvo. – 1953. – № 8. –109-114 bb.
- 15 Zhygenbayeva G. Mukhamedzhan Tynyshbayevtyn omiri zhane kyzmeti. – Almaty: KazKKA, 2000. – 220 b.

16 1997 zhyldy Zhalpyulttyk tatulyk pen sayasi kugyn-surgin kurbandaryn eske alu zhyly dep zhariyalau turaly Kazakstan Respublikasynyn prezidenti N.A. Nazarbayevtyн Zharlygy // Yegemen Kazakstan. – 1996. – 30 zheltoksan; 1998 zhyldy Khalyk birligi men ulttyk tarikh zhyly dep zhariyalau turaly Kazakstan Respublikasynyn Prezidenti N.A. Nazarbayevtyн Zharlygy // Yegemen Kazakstan. – 1997. – zheltoksan.

17 KR Prezidenti N.A. Nazarbayevtyн Kazakstan khalkyna Zholdaуy // Egemen Kazakstan. – 2014. -18 kantar.

18 Gumilev L.N. Inertsionnaya faza «Tyurksky vechny el». – http://kiev-grad.com/b/gumilev_iz_istorii_evrazii

19 Smolensky N.I. Teoriya i metodologiya istorii. – M.: Akademiya, 2007. – 272 s.

20 Zhygenbayeva G. Dasturli auyzsha tarikh. – Almaty: KazKKA, 2009. – 280 b.

21 Al-Farabi. Izbrannye traktaty. – Almaty: Gylym, 1994. – 448 s.

22 Mashanov A. Al-Farabi zhane Abay. – Almaty: Kazakstan, 1994.

23 Kazakstan tarikhy. Bes tomdyk. –T.2. – Almaty: Atamura, 2010.

24 Aydarbayev G. Orkhon eskertkishterinin teksti. – Almaty: Gylym, 1990. – 220 b.

ЖУГЕНБАЕВА Г.С.

заведующая отделом историографии, источниковедении и современной методологии Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, д.и.н.

ИДЕЯ «МАНГИЛИК ЕЛ» В ИСТОРИЧЕСКОЙ РЕТРОСПЕКЦИИ: МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ ДИСКУРС ИССЛЕДОВАНИЯ

Резюме

Историческое сознание выступает одним из критериев понимания не только эволюционного пути казахстанского общества, но и является инструментом анализа его современного состояния. Автор в публикации анализирует историю казахов в контексте тюркской цивилизации, в исторической ретроспективе рассматривает зарождение идеи «Мангилик ел», как основного движущего фактора консолидации народа, формировании его исторического сознания.

Ключевые слова: историческая память, исторические источники, тюркская цивилизация, историография, методология истории.

ZHUGHENBAYEVA G.S.

Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov,
Head of Historiography, Source Study and Modern Methodology Department,
Doctor of Historical Sciences

«MANGHILIK YEL» IDEA IN HISTORICAL RETROSPECTION: METHODOLOGICAL DISCOURSE OF THE RESEARCH

Summary

The historical consciousness serves as one of criteria for understanding not only the evolution of Kazakhstanian society, but also as an instrument for analyzing its present condition. In this paper the author analyzes the history of Kazakhs in the context of Turkic civilization, and considers the origination of 'Manghilik Yel' idea as a major motive factor of the people's consolidation, and the formation of their historical consciousness.

Keywords: historical memory, historical sources, Turkic civilization, historiography, methodology of history.

**ТҮРКІ-МҮСЫЛМАН ХАЛЫҚТАРЫ: ХХ ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ
ӘЛЕУМЕТТІК-САЯСИ МӘСЕЛЕЛЕРІНІҢ АЛАШ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІ
ЕҢБЕКТЕРІНДЕ БАҒАМДАЛУЫ**

Аннотация

Мақалада ХХ ғасыр басындағы түркі-мұсылман халықтарының өзара байланыстары мәселесінің Алаш қозғалысы еңбектерінде көрініс табуы қарастырылған. Автор Алаш қозғалысы қайраткерлері еңбектеріндегі мәліметтерді мұрағат құжаттарындағы мағлұматтармен салыстыра талдауға баса мән береді.

Түйін сөздер: Алаш қозғалысы, түркі-мұсылман халықтары, азаттық қозғалыс, жәдидшілдік, өзара байланыс.

1905-1907 жылдары орын алған бірінші орыс революциясы кезінде патшалық Ресейде өрбіген азаттық қозғалыс барысында отарлық езгінің тауқыметін тартқан түркі-мұсылман халықтары өз мүдделерін бірлесе қорғау бағытындағы іс-шараларды жүзеге асырды. Түркі бірлігі идеясы негізінде қарқын алған осы үдерістен қазақ зиялылары да шет қалмай, оның иріміне тартылды. Мұны Алаш қозғалысының көшбасшысы Ә. Бөкейханның 1910 жылы жарық көрген «Қазақтар» атты еңбегінде қазақ даласындағы ұлттық қозғалыста екі саяси бағыт қалыптасып келе жатқанын, оның бірі – батысшылдар, яғни қоғам дамуында батыстық дәстүрді үлгі тұтушылар, ал екіншісі, белсенді топтың көпшілігін құрайтын түрікшілдер екенін атап көрсетуінен де аңғаруға болады [1, с. 76].

Ресей империясындағы түркі-мұсылман халықтарының бірінші орыс революциясы кезінде отарлық саясатқа қарсылық таныту бағытында ұйымдастырылған іс-шаралары кеңестік тарих ғылымында «пантүркизм» мен «панисламизмнің» көрінісі, үстем тап өкілдері мен діндарлардың реакциялық сипаттағы іс-әрекеті ретінде түсіндірілді. Осылайша, маркстік-лениндік ұстаным басшылыққа алынған зерттеулерде түркі-мұсылман халықтарының азаттық қозғалыстағы өзара ынтымақтастығының алғышарттарына және оның даму ерекшелігіне шынайы ғылыми баға берілмеді. Сонымен қатар кеңестік идеология талаптарына сай жазылған еңбектерде түркі бірлігі идеясы арнасында өрбіген оқиғалар мен құбылыстардың бел ортасында болған қайраткерлердің мұраларындағы мәліметтер және бұл үдеріске қатысты Алаш қозғалысы өкілдері тарапынан білдірілген пікірлер есекрілмеді. Мұның астарында М. Шоқай 1931 жылы «Яш Түркістан» журналында жарияланған «Большевизм – түрікшілдіктің жауы» атты мақаласында айтқандай, «біздің өзімізге түрікшілдік және кемалшылдықты ең жексұрын, ең залалды нәрсе етіп көрсетуге тырысу» [2, 187-б.] жатқан-ды.

Бірінші орыс революциясы тұсындағы азаттық қозғалыста түркі-мұсылман халықтарының саяси күштерінің бірлесе, тізе қоса әрекет етуі ХХ ғасыр басында жарық көрген бірқатар еңбектерде әлеуметтік-саяси және мәдени талаптарды көтерген демократиялық сипаттағы күрес ретінде түсіндірілген еді. Бұл орайда К. Залевскийдің [3], Ф. Туктаровтың [4] және М. Бигиевтің [5] еңбектерін ерекше атаған жөн. Олардың еңбектерінде түркі-мұсылман халықтарының арасындағы осы үдеріс патша өкіметінің отарлық саясатына жауап түрінде қарқын алғаны жайлы тұжырым жасалған. Бұл тұжырым М. Тынышбаевтың қазақ жерінде жүргізілген отарлық саясаттың бағыттары жайлы айтқан пікірімен үйлесімділік табатындығы назар аудартады. 1905 жылы 19 қарашада М. Тынышбаев автономияшылдар съезінде отарлық биліктің қазақтарды біріншіден, тіл мен дәстүрді және дінді қысымға алу

арқылы орыстандырып, ұлт ретінде жою; екіншіден, түрлі әкімшілік шаралар мен ережелер арқылы құқықсыз, заңнан тыс тобырға айналдыру; үшіншіден, ата-баба қаны сіңген жерден айырып, құнарсыз, шөлейтті жерлерге ығыстыру бағытын қолға алғанын мәлімдеген болатын [6, с. 30].

Патша өкіметінің озбыр отаршылдық саясаты нәтижесінде тоқырауға ұрынған түркі-мұсылман халықтарының саяси оянуына, азаттық қозғалыста ынтымақтастығының қалыптасып, дамуына жәдидшілдік серпін берген еді. Жәдидшілдіктің бастау көзінде тұрған қырымдық татарлардың көрнекті өкілі И. Гаспыралыны (И. Гаспринский) Ә. Бөкейхан «тарихи мұсылман басшысы» [7, 177-б.] , М. Дулатұлы «түркі ұлтының зор тәрбиешісі, ұлығы, ардақты атасы» [8, 212-б.] деп бағалаған-ды.

Мұсылмандық оқу орындарында діни сабақтармен қатар математика, география, тарих, жаратылыстану секілді т.б. дүниауи (зайырлы) пәндерді оқытуды насихаттап, араб әліпбиін түркі халықтарының тіліне икемдеуді, яғни «қадымшылықтан» «усул-жәдидке» көшуді ұсынған, сонымен бірге 1883 жылдан бастап «Тілде, пікірде және істе бірлік» деген ұранмен «Тарджиман» (Аудармашы) газетін шығаруды қолға алған И. Гаспыралының қазақ зиялылары арасында зор құрметке ие болғанын ол жөнінде М. Сералиннің былай жазуы да байқатады: «Русие мұсылмандары бірін-бірі танымай өздерінің кім екенін түсіне алмай абдырып жатқан, не дүниядан, не ғылымнан, не хабардан құралақан бір құлақ еді. Бұлардың ел екендігін, жұрт екендігін есіне салған біздің мұсылман дүниасынан басқа дүниа барлығын көрсеткен Гаспринский еді. ... Біздер Исмаил бек арқасында өзімізді тани бастадық. Жеңіл тәртіппен оқытудың пайдалы екендігіне, өзіміздің ана тіліміз сүйкімсіз тіл емес, ең қадірлі тіл екендігін білдік. Тілсіз жұрт жансыз жұрт секілді екендігін аңғардық, біз бұрын жансыз өлі кеуде едік, Гаспринский бізге жан бітірді, өлі денеге рух бітірді» [9, 74-75-бб.].

Алаш қайраткері Қ. Кеменгерұлы «Бұрынғы езілген ұлттар» атты еңбегінде атап көрсеткендей, сол тұста И. Гаспыралының «Тарджиман» газеті Түркістан өлкесіне де жетіп, ондағы жастарды оятып, жәдидтер тобын тәрбиелей бастады [10, 24-б.]. Жәдидтердің ағартушылық қызметі реформаторлық сипатта болып, ол негізінен қоғамдық өмірде орын алған феодалдық тәртіпке және патша өкіметінің отарлық саясатына қарсы бағытталды. Жәдидтер түркі-мұсылман халықтарының ерікті, әрі өркениетті болуын, алдыңғы қатарлы халықтармен тең тұруын қалады. Осы мақсатқа қол жеткізу үшін түркі-мұсылман халықтарының саяси элитасы өкілдерінің өзара ынтымақтаса әрекет ету қажеттігін жақтады.

Түркі-мұсылман халықтарының күштерін топтастырып, ұлттық мүддені бірлесе қорғауды ұйымдастырушылар қатырында И. Гаспыралымен бірге Ә. Ибрагимов, Ю. Акчура және Ә. Топчибашы секілді түрікшіл қайраткерлер тұрды. М. Шоқай олар бірінші орыс революциясы басталған сәтте-ақ түрік ұлттық күштерін ұйымдастыру ісіне кірісіп, Ресейге қараған түрік тектестерге орыстармен тең құқық әперуді көздеген референдумға материалдар дайындағанын атап көрсетеді [2, 451-б.].

Бірінші орыс революциясы кезінде түркі-мұсылман халықтарының құқығын қорғау жолында аса белсенділігімен көзге түскен татар халқының көрнекті өкілі Әбдірашид Ибрагимов 1893 Орынбор мұфтилігіндегі қазылық қызметін тастап, Түркияға барып, шетелдік басылымдар арқылы патша өкіметінің отаршылдық саясатын сынға алып, әлем жұртшылығының назарын Ресейдегі «бұратаналар» мәселесіне бұруда елеулі еңбек сіңірген-ді. Ол 1895 жылы Түркияда «Шолпан жұлдызы» атты кітабын жариялады. Оның бұл кітабы Ресейдегі түркі-мұсылман халықтарының ұлттық-саяси мәселелерін көтерген тұңғыш эмигранттық шығарма болды [11, с.].

Ә. Ибрагимов 1904 жылы Ыстамбұл қаласында орыс үкіметінің ұйғарымы бойынша тұтқындалып, абақтыға жабылған кезде, бұл хабар бүкіл Ресейге тарап,

халықтың талап етуімен көп ұзамай босатылған еді. Ол 1904 жылдың қыркүйек айынан 1905 жылға дейінгі мерзімде Қазан, Пермь, Уфа, Троицк, Қызылжар қалаларында болып, ондағы мұсылмандардың жағдайымен танысып, үгіт-насихат жұмыстарын жүргізді және халықтың талап-тілектерін тұжырымдалған өтініш хаттарды Министрлер комитеті төрағасы атына жіберуді ұйымдастырды.

1905 жылы Ә. Ибрагимов Ресейдегі саяси партиялардың ұстанымдарындағы ерекшеліктерді талдай отырып, «Автономия» атты кітабын шығарды. Ол бұл кітабында түркі-мұсылман халықтарының азаттық қозғалысындағы басты міндет автономия алу мәселесі екенін негіздеді. Зәки Уәлиди Тоғанның естелігіндегі мәліметке қарағанда, Ә. Ибрагимовтың аталмыш кітабын шығаруға А. Сыртланов пен С. Жантөрин қолғабыс танытқан [12, с.160].

Ә. Ибрагимов 1905 жылдың желтоқсан айынан бастап «Үлфәт» (Достық) газетін шығаруды қолға алды. Ол бұл басылым беттерінде түркі-мұсылман халықтарының әлеуметтік-саяси және рухани ахуалынан сыр шертетін материалдар жариялауды жүзеге асырды. Алаш қайраткері М. Тынышбаевтың алғашқы жарияланымдары, дәлірек айтқанда, 1905 жылы автономияшылар съезінде сөйлеген сөзі [13] және «Тар заман» [14] атты мақаласы осы «Үлфәт» газетінде жарық көрді.

«Үлфәт» газетінде М. Тынышбаевтың ғана емес, өзге де қазақ зиялыларының мақалалары жарияланды. Мәселен, Ж. Сейдалиннің қазақтардың бас көтерер азаматтарын ұлтық мүддені қорғаудың жолдарын кеңесіп алу үшін бір жиын өткізуге үндеген «Бір қазақтың пікірі» [15] деген мақаласы «Үлфәтта» жарық көрген болатын. Сондай-ақ Ә. Ибрагимов көп ұзамай «Үлфәттің» қазақ тіліндегі қосымшасы ретінде «Серке» газетін шығараруды қолға алған еді [16, 52-п.]. Бұл басылымның ғұмыры патша өкіметінің қуғын-сүргініне байланысты қысқа болғанына қарамастан, оның алғашқы санында Алаш қайраткері М. Дулатұлының отарлық саясатты сынға алып, қазақтардың құқықтарының жоқтығы ыза мен кек тудыратынын мәлімдеген «Біздің мақсатымыз» [8, 29-б.] атты мақаласы жарық көрген-ді. Міне, осы мәліметтердің өзі Ә. Ибрагимовтің бірінші орыс революциясы тұсында қазақ зиялыларын өзге түркі-мұсылман халықтарының саяси элитасы өкілдерімен бірлікте, ынтымақтаса әрекет етуге күш салғанын байқатса керек.

Бірінші орыс революциясы жағдайында өрлеу алған азаттық қозғалыста Ә. Ибрагимов түркі-мұсылман халықтарының саяси күштерінің бірлесуімен қатар, патша өкіметіне оппозицияда тұрған орыс партияларымен және басқа да ұйымдармен тығыз байланыс орнатуды алға қойған мақсатқа жетуде, яғни автономия алуда тиімді болып табылатындығына да ерекше мән берді. Осыған орай сол тұстағы орыс қоғамы ішінде ірі саяси ұйым ретінде танылған кадеттер партиясының П.П. Милюков, П.Б. Струве секілді жетекшілерімен және «Автономияшылар одағы» ұйымының жетекшісі, белгілі поляк лингвист-ғалымы И.А. Бодуэн-де-Куртэнемен жақын қарым-қатынаста болып, олардың өткізген іс-шараларына атсалысып, онда түркі-мұсылман халықтарының мүдделерін білдіру жолында әрекеттенді. Сонымен қатар мұндай шараларға Санкт-Петербуркте оқып жатқан М. Тынышбаев секілді студент жастарды тартты.

Түркі-мұсылман халықтарының 1905-1907 жылдардағы жағдайда бірлігін нығайтуды жақтаған және осы жолда аса белсенділігімен танылған түрікшілі тұлғаның қатарына М. Шоқай Юсуф Акчураны жатқызады. Ол Ю. Акчураның тұлғалық келбебіне және сол тарихи кезеңдегі ұстанымына орай өзінің пікірін былайша білдіреді: «Түркияның ең белсенді азаматы, ең білгір саяси газетшісі бола жүріп, Юсуб бек саяси күрес қажет ете қалған жағдайда өзінің байырғы атамекені Еділ бойына келіп саяси күрес иіріміне сүнгіп кетуші еді. ... Ол кезде біздер бала болатынбыз. Ол кезде біздердің құлағымызға Ресей төңкерісінің күркіреген үні, сарыны ғана естілетін. Есейе келе алдыңғы буынның басып өткен жолдарымен таныс бола бастадық. Солардың арасында Юсуб бектің тұлғасы бізді айрықша қызықтыратын. Бұл күнде романтикалы болып көрінетін түріктік ұғымын ол кездегі

біз сияқты жастардың көз алдында Юсуб бектің тұлғасы жандандырып тұрар еді. Арғы тегі Еділ бойынан шыққан бұл адам Түркиядағы ұлы тұлғалардың бірі, Ресейге қараған түріктердің жол бастаушы көсемі болып қалыптасты, танылды. Көне еуропалықтарда «әр адамның екі отаны болады. Оның бірі – туылған жері, екіншісі – Франция» деген тәмсіл сөз бар. Сол тәрізді «әрбір түрік адамының да екі атамекені бар. Біріншісі – өзінің туылған жері, екіншісі – Түркия» дейді тағы бір аталы сөз. Юсуб бек ол кезде біз жас буындарға армандай болған осы ұғымды өз өмірімен дәлелдеп кеткен абзал жан» [2, 450-451-б.].

Алаш қайраткерлері мұраларында түркі-мұсылман халықтарының азаттық қозғалыстағы өзара ынтымақтастығының ерекше көрінісі студент жастар арасында да орын алған болатын. Түркі халықтарының тарихындағы осы бір үдерістің астарын терең аңғарып, дұрыс бағамдауға М. Шоқай мұраларының өзіндік елеулі ықпалын тигізері сөзсіз. Өйткені, М. Шоқай осы тарихи кезеңде өзі де Санкт-Петербург университетінің студенті ретінде түркі-мұсылмандық студент жастар қозғалысының бел ортасында болып, ол жөнінде «Яш Түркістан» журналында 1933 жылы «Есімдегілерден (Ресейдегі түрік студенттер өмірінен)» [2, 367-370-б.] атты естелік жазып қалдырған-ды.

Ресей империясындағы түркі-мұсылмандық студент жастардың саяси өмірге белсене араласуына азаттық қозғалыс қайраткерелі өзіндік ықпалын тигізді. Бұл ретте М. Шоқай кезінде «Ресейдің қол астында қалған түріктерге жан аямай қызмет етіп келе жатқан қайраткер» [2, 426-б.] деп бағалаған әзірбайжан халқының мәшһүр ұлы Ә. Топчибашев (Ә. Топчибашы) есімін ерекше атауға болады. Оның тікелей атсалысуымен 1898 жылы Санкт-Петербургта түркі-мұсылман халықтарының студент жастарына материалдық көмек көрсетуді және олардың саяси белсенділігін артруды көздеген «Мұсылман қайырымдылық қоғамын» құрылған болатын. Осы ұйымның негізінде бірінші орыс революциясы жылдары өзіндік бағдарламасы бар «Мұсылман студенттердің орталық комитеті» бой көтерді. Бағадрламаға сәйкес ұйымның алдына мынандай міндеттер қойылды:

1. Ресей мұсылмандары арасында ағартушылық жұмыстарын жүргізу.
2. Империядағы мұсылман халықтарына тән ортақ мәселерді шешуде мұсылман студенттердің бірлесе әрекет етуіне негіз қалау;
3. Үкіметтік бастауыш және орта білім беретін орындардың негізінде мұсылмандық мектептер ашуға негіз қалау.
4. Мұсылмандық жоғары оқу орындарының ашылуына қолдау көрсету.
5. Мұсылман халықтары арасында кітапханалар ашуға қолғабыс жасау.
6. Кедей, тұрмысы нашар мұсылман студенттерге моральдық және материалдық көмек көрсетуді ұйымдастыру» [17, 19-п.].

XX ғасыр басында түркі-мұсылмандық студент жастардың ұйымдарға бірігіп, азаттық қозғалысқа дем беруге талпынуы тек Ресей көлемінде ғана емес, сонымен қатар шет елдерге білім алуға барған жастар арасында да көрініс берді. Бұған Түркияға білім алуға барған түркі-мұсылмандық студент жастардың әрекетін мысал ретінде келтіруге болады.

Түркістаннан, Бұқар әмірлігінен, Хиуа хандығынан және Ресейдің түрлі өңірлерінен Түркияға білім алуға барған жастар сонда эмиграцияда жүрген түркі-мұсылмандық қозғалыс қайраткерлерімен тығыз қарым-қатынаста болды. Оларға бірінші орыс революциясынан кейін Түркияға кеткен Ю. Акчура мен Ә. Ибрагимов елеулі ықпал жасады. Олардың араласуымен 1909 жылы Түркияда «Білім таратушы Бұқара қайырымдылық қоғамы» құрылған еді. Бұл қоғам мүшелерінің басым көпшілігін, яғни 250-ден астамы Ресей империясынан Түркияға білім алуға келген жастар құрады [18, 153-п.].

М. Шоқай «өмірінің соңғы ақтық сәтіне дейін жалпы түрікшілдік идеясына шын берілген» [2, 453-б.] тұлға деп таныған Ю. Акчураның ықпалымен құрылған «Білім таратушы Бұқара қайырымдылық қоғамы» Ресей империясынан келген

оқушы жастарға қамқорлық көрсетуді өз мойнына алды. Сондай-ақ оларды осы қоғамның төңірегіне топтасуына жігі көңіл бөлді. Аталмыш қоғамға мүше болған жастар Түркияда жарық көрген саяси мазмұндағы әдебиеттер мен түрлі мерзімді басылымдарды Түркістан өлкесіне және Ресей империясының басқа да аймақтарына тарату арқылы түркі-мұсылман халықтарының саяси оянуына ықпал етуді мақсат тұтты. Олар мұндай бағыттағы әрекеттерін Балқан соғысы кезінде өрістетті [5, 19-п.].

Балқан соғысы жүріп жатқан шақта Ресей жоғары оқу орындарындағы түркі-мұсылмандық студент жастар арасында да саяси белсенділік айқын көрінгенді. Мұны М. Шоқайдың естелігіндегі мына жолдардан да аңғаруға болады: «1910-1914 жылдары Петербург университетінде оқып жүрген болатынмын. Біз, студенттер, саяси бой көрсетуге шығатынбыз. Үкіметке қарсы шешімдер қабылдап, көшелерде демонстрациялар жасайтынбыз. Балқан соғысы Петербургте студенттер қозғалысын қыздыра түсті. Ол кезде Ресей бейтарап болатын. Алайда ол бейтараптылығына қарамастан Түркияға қарсы тұрып, Балқан славяндарына ашықтан-ашық жәрдем беретін. Петербург көшелерінде «Аясофия үстіне крест» коюды талап еткен ереуілдер өтіп жатқан. Міне, осылардың бәрі бізді, студенттерді қатты толқытты. Орыс курстастарымыздың төңкерісшілдіктеріне қарамастан, біз олармен ылғи да бірге шыға алмайтынбыз. Дегенмен, біз – орыс және орыс емес студенттер – бірлікте университетте Балқан славяндарына жәрдем жинаушыларға кедергі жасайтынбыз. Сонда да біз түрік студенттеріне бұлар аз көрінеді. Бұларға қосымша тағы бірденелер істеуді ойластырдық. Ол үшін біз – әзірбайжан, татар және түркістандық студенттер, орыстардан бөлініп, өзімізше әрекет жасамақ болдық. Ол кезде қызмет бабында Петербургта тұрып жатқан түркістандық адвокат Серәлі Лапиннің келісімін алып, сол кісінің үйінде бас қосып тұратын болдық. Осы бір ұмтылыс бас қосуларға қатысқан адамдардың есімдері әлі күнге жадымда сақталып келеді. Татарлардан бұл күнде марқұм болған Нәзіп Құрбанғали мен Сұлтанбек Мамали және қазір көзі тірі Ильяс Алкин, әзірбайжандардан Мирякуб бек, Шейх-Сылам Зада, Әкпар аға және басқалар бар еді. Ал түркістандықтардан Бердіғұлы Қажахан екеуіміз бар едік. Бас қосуымыздың күн тәртібі бір ғана тармақтан тұратын. Егер Балқан соғысына Ресей араласатын болса, онда біздің позициямыз қандай болуы тиіс деген мәселе төңірегінде пікір алысатынбыз» [2, 368-б.].

М. Шоқай айтып отырған түркі-мұсылмандық студент жастар арасында Балқан соғысына байланысты туындаған толқуға 1912 жылы Петербургтегі Әскери-медициналық академияның соңғы курсына оқып жатқан С. Асфендияров та қатысқан болатын. Ол бұл жөнінде Марксизм-ленинизм институтының қазақ филиалында 1933 жылы болған конференцияда сөйлеген сөзінде мынандай мәлімет келтіреді: «Менің есімде 1912 жылдың күзінде, бірінші Балқан соғысы тұсында Петербургте қазақ, татар, өзбек студенттері арасында Түркияны қолдаған үлкен қозғалыс боды. Болгар студенттері бізбен жұдырықтасу алдында тұрды. Сол кездері болып тұрған мәжілістердің бірінде Бөкейхановқа «біз Түркияға барамыз, нағыз ұлтжандылықтың дәлелі осы болмақ дедік». Бөкейханов сонда біздің түрікшілдігімізге үзілді-кесілді қарсы шығып, «өздерінді ешқандай да сағыммен алдамандар, ескі Түркия ыдырау үстінде» деген сияқты ойларды айтып, біздің назарымызды батыстық өркениетке бұрды» [20, 91-б.].

М. Шоқай өз естелігінде Балқан соғысы тұсында түркі-мұсылмандық студент жастар арасында еріктілер ретінде Түркия армиясы қатарына баруға ниет танытушылар болғанын да атап көрсетеді [2, 368-б.]. Сол тұста Түркияда білім алып жатқан ресейлік түркі-мұсылман халықтарының өкілдері, соның ішінде қазақ студенттері де түрік армиясының госпитальдарында жаралыларға көмек көрсету шараларын қолға алған еді. Бұған Орынборда шығып тұрған татар тіліндегі «Вақыт» (Уақыт) газетінің редакторы Ф. Каримовтың (Ф. Карими) Ыстамбұлға

тілші ретінде баған кезінде түрік армиясының госпитальдарының бірінде ерікті түрде жұмыс істеп жүрген екі қазақ студентімен жолығып, олармен бірге суретке түскенін дәлеле ретінде келтіруге болады. Бұл сурет Ф. Каримовтың 1913 жылы «Истамбул мактублари» (Ыстамбул хаттары) деген атпен жарық көрген кітабына енгізілген [21, 149-б.].

Балқан соғысы тұсында түркі-мұсылмандық студент жастар арасында Түркияға қолдау танытып, майданда жараланған түрік әскерілеріне көмек ретінде қаржы жинау қолға алынған еді. Мұны М. Шоқайдың естелігінің мазманынан да аңғаруға болады. Сонымен қатар оның естелігінен елдің түпкір-түпкірінен жиналған осындай қаржыны Ресейдегі Түркия елшісі Тұрхан пашаға тапсыруда да түркі-мұсылмандық студент жастар дәнекерлік қызмет көрсеткенін байқауға болады. Бұл жөнінде М. Шоқай былай деп жазады: «Түркістандық Өтеген Садықұлы деген досымның өзінің Петербургке келмек екенін айтып жолдаған бір телеграммасын алдым. Келетін күні мен оны вокзалға барып қарсы алдым. екеуіміз мен тұрған жерге келдік. «Аздаған алтын ақша әкелдім. Түрік елшісіне өз қолыммен табыс етуім керек еді» деді ол маған енгітіп басып үлгермей жатып. ... Арада екі күн өткен соң, ешкіе таман көшеде адам аяғы саябырлаған кезде, Садық екеуіміз Түркия елшілігіне келіп Тұрхан пашаның қабылдауында болдық. Түрік елшісі кең қабылдау бөлмесінің ішінде оңаша отырып, бізді мұқият тыңдады. Садық оған түрік жаралыларын емдеу үшін шалғайдағы Түркістанда тұратын түрік қандастары жинаған азын-аулақ ақша әкелгенін айтқанда, елшінің көңілі босап, көздерінен жас парлады. Оған қосылып Садық екеуіміз де жылап алдық» [2, 370-б.].

М. Шоқай естелігіндегі жоғарыдағы мәліметтің өзі Балқан соғысы тұсында Түркияға жәрдем ретінде Ресейдегі түркі-мұсылман халықтары арасында қаржы жинаудың қалай жүзеге асырылғанын зерттей түсу қажеттігін аңғартады. Қазір қолдағы бар мәліметтерге қарағанда, 1912-1913 жылдары Түркияға көмек ретінде Орынбор өңірінің мұсылмандары 50 мың сом [22, 6-п.], Ялта мұсылмандары 20 мың сом [23, 148-п.], Кавказ мұсылмандары 150 мың сом [23, 149-п.], Қоқан қаласының тұрғындары 23 мың сом [24, с. 81], Мәскеуде тұратын мұсылмандар 400 мың сом [25, 51-п.], Сырдария облысына қарасты Созақтағы қазақтар 40 мың сом [25, 1-п.], Верный уезінің тұрғындары 10 мың сом [26, 39-п.] жинаған. Осындай жиналған қаржыларды Түркияға жеткізуге түркі-мұсылмандық студент жастар елеулі ықпал жасағаны М. Шоқай естелігінің мазмұны аңғарта түседі. Бұл іс-шараның М. Шоқай өзі айтып көрсеткендей «Ресейді реакция жайлаған, жоғары оқу орындары, әсіресе, университеттер тікелей полицияның бақылауына алынған» тұста жүзеге асырылуы [2, 367-б] түркі-мұсылмандық студент жастар арасында түрік бірлігі идеясының кең қанат жайғанын байқатады.

М. Шоқай өз естелігінде: «Көне досым Мирякуб бек «Кавказ мәселері» хақындағы кітабының бір жерінде сөз арасында 1912 жылғы Балқан соғысына орай өзери (әзірбайжан) студенттер арасында жүз берген толқулар туралы айтады. Ол кездердің көріністері сол тұста орыс жоғары оқу орындарында жүрген түрік жастарының жадында. Қашанда төңкерісшілдігімен мәлім ондағы жастар тек өз өмірін білумен шектеліп қалмайды. Халықаралық жағдайды да жете ұғынып шығады» - деп жазып, түркі-мұсылмандық студент жастар қозғалысы түрікшіл қайраткерлердің жаңа буынын қалыптастыруға елеулі ықпал жасағанын меңзейді.

М. Шоқай мұраларындағы мәліметтер түркі-мұсылмандық студент жастар қозғалысының Балқан соғысынан кейін де қарқын ала түскенін аңғаруға мүмкіндік береді. Бұл ретте 1913 жылы Киевтегі жоғары оқу орындарында білім алып жатқан түркі халықтарының өкілдері Ресейдегі мұсылман студенттерінің мәжілісін өткізу жөнінде ұйғарым жасағанын ерекше атап өтуге болады [27, 1-п.].

Ресейдегі мұсылман студенттерінің мәжілісін өткізу жайлы М. Шоқай оқып жатқан Санкт-Петербург университетіне және өзге де қалалардағы жоғары оқу орындарына жетісімен оған өкілдер сайлау мәселесі қолға алынды. Мәселен,

1913 жылы 4 сәуірде Қазан университетінің бір топ студенттері – Б. Мәмбетов, Ф. Туктаров, И. Ақымбетов, Эфенди Заде Мамет және С. Ямбулатов бас қосып, Киевте өтетін мәжіліске А. Иманбаевты жіберу жөнінде ұйғарым жасады [28, 17-п.].

Бұл мәжілістің күн тәртібіне Ресейдегі мұсылман халықтарының мүддесін қорғау жолдары қарастыру қойылды. Мәжілісті ұйымдастыру бюросына Киев университетінің медицина факультетінің студенті, әзірбайжан халқының өкілі Мажитбек Әлиев жетекшілік жасап, мәжіліске елдегі жоғары оқу орындарынан көптеп өкілдер тарту бағытындағы іс-шараларды қолға алды.

Бірақ та Ресейдегі мұсылман студенттердің мәжілісін өткізуге қызу әзірлік жұмыстары жүргізіліп жатқандығы жайлы мәлімет сол тұста Полиция департаментіне тыңшылар арқылы жетіп, мәжілісті ұйымдастырушылар тұтқынға алынды. Тұтқындалған студенттер қатарында М. Әлиевтен басқа, Новоросийск университетінің студенті Х. Чапчакчи және Москва университетінің студенті А. Халиев болды [27, 61-п.].

Ресей империясында өрбіген азаттық қозғалыста түркі-мұсылман халықтарының арасында бірліктің арта түсуіне және оған студент жастардың тартылуына патша өкіметі тосқауыл қоюдың түрлі жолдарын қарастырды. М. Шоқай және оның бір топ әріптестерінің Петроградта татар тілінде шығып тұрған «Сюз» (Сөз) газетінде 1916 жылы 9 наурыздағы санында «Сират-ул-мустақим» және Петроградтағы оқушы жастар» деген атпен жариялаған мәлімдемесінің мазмұнына қарағанда, патша өкіметі сол тұста түркі-мұсылмандық саяси күштердің арасына іріткі салу жолын таңдап алған. Ішкі істер министрлігі түркі-мұсылман халықтары арасына орыс қоғамы ішіндегідей қаражүздіктер партиясын құру көздеген мақсатқа жеткізе деп санаған. Мұндай партия құруды Ішкі істер министрлігі Петербург қаласының имамы М.С. Баязитовты жүзеге асыра алады деп есептеп, оны өз жағына тартқан.

1914 жылы наурызда Ішкі істер министрлігінің араласуымен түркі-мұсылмандық саяси күштердің арасына іріткі салып, олардың патша өкіметінің саясатына бірлесе қарсылық көрсетуін әлсірете түсетін қаражүздік партиясы бой көтерді. «Сират-ул-мустақим» (Дұрыс жол) деп аталған бұл партияға М.С. Баязитов жетекшілік етті. Оның партиядағы сенімді серіктері қатарында кәсіпкер Ф. Байрашев пен отставкадағы генерал-майор А.Шейх-Али болды. Үкіметтің нұсқауымен құрылған бұл партияның мүшелерінің саны бастапқыда 12 адам ғана еді. Кейіннен партия мүшелерінің саны біртіндеп арта түсті. Ішкі істер министрлігі «Сират-ул-мустақим» партиясының түркі-мұсылман халықтары арасындағы беделін арттыра түсу мақсатында партия жетекшісі М.С. Баязитовты Орынбор мұсылман діни басқармасының мүфтиі етіп тағайындады.

«Сират-ул-мустақим» партиясының құрылуын Петроградтағы түркі-мұсылмандық студент жастар ұлттық мүддені бірлесе қорғауда кедергі келтіреді деп санап, оған мүше болып енгендерді айптаған акциялар өткізуді ұйымдастырды. Петроград қаласындағы түркі-мұсылмандық студент жастарды мұндай акцияға тартуда М. Шоқай белсенділік танытты. Оның жетекшілігімен Петроградтағы жоғары оқу орындарында оқитын Х. Еникеев, С. Рахмақұлов, Ф. Құлахметов, И. Мақсұдов, А. Абызов, Мұхаммед Эфенди-Заде, М. Якупова, З. Вахидова, С. Акчурина, А. Маметқазин, Г. Шараф секілді т.б. студенттер, барлығы 31 студент қол қойған мәлімдеме әзірленді. Түркі-мұсылман халықтарының зиялы қауым өкілдеріне арналған бұл мәлімдеме ұнпарақтар түрінде таратылды және «Сюз» газетінде жарияланды. Ол мәлімдемеде: «Соңғы уақытта ұлттық басылымдарда М.С. Баязитов пен Ф. Байрашевтің сыбайластары Петроградта «Ислам вә мағариф» (Ислам және ағартушылық) атты газет шығаруды қолға алғаны жайында мәліметтер тарауда. Байрашев пен оның әріптестері осыдан екі жыл бұрын «Сирак-ул-мустақим» партиясын құру арқылы өздерінің бетпердесін ашып көрсеткен-ді. Енді олардың шығарып жатқан газеті ұлттық мүддемізге қайшы

қызмет ететіне күмәніміз жоқ. Мерзімді басылымдарда интеллигенция арасында «Сират-ул-мустақим» партиясына қолдау көрсетушілердің шығып жатқаны ақпарат тарауда. Біз, интеллигенция арасында «Сират-ул-мустақим» партиясына қолдау танытушылардың болмауын қалаймыз. Егер де интеллигенция арасында кімде-кім «Сират-ул-мустақим» партиясына материалдық немесе моральдық көмек көрсететін болса, ондайлармен біз барлық қатынасымызды үземіз және оларға байкот жариялаймыз» [29, 60-61-п.], – делінді.

Осы мәлімдеме мазмұнының өзі ХХ ғасыр басындағы түркі-мұсылмандық студент жастардың саяси өмірге қызу атсалысқанын айғақтайды. Сонымен қатар түркі-мұсылман халықтарының саяси күштерін ыдырмай, жікке бөлінбей Мемлекеттік думадағы мұсылман фракциясын төңірегіне топтаса қорғау қажеттігін қолдағанын білдіреді.

Түркі-мұсылмандық студент жастардың мәлімдемесінен соң «Сират-ул-мустақим» партиясы халыққа ықпал ететіндей саяси күшке айнала қоймады. Елдегі түркі-мұсылман халықтарының мүддесін қорғайтын негізгі ұйым ретінде ІV Мемлекеттік думадағы Мұсылман фракциясы танылды. Өз кезегінде Мұсылман фракциясы нәтижелі жұмыс атқару мақсатында өз жанынан бюро құрды. Бұл бюроның жұмысына Ә. Бөкейхан, С. Мақсуди, А. Цаликов, С. Жантөрин, Ш. Мұхамедияров секілді қайраткерлер тартылды. Сондай-ақ түркі-мұсылмандық студент жастар да Мұсылман фракциясы жанындағы бюро ұйымдастырған іс-шаралардан тыс қалмады. Кейінен осы бюроның мүшелері қатарына М. Шоқайдың өзі де енген болатын.

Патшалық Ресейдің үстемдігі жағдайында отарлық езгінің тауқыметін тартқан түркі-мұсылман халықтарының әлеуметтік-саяси үдерістегі байланыстарын шынайы бағамдауда М. Шоқай мұралары маңызды дерек көзі қызметін атқаратындығына жоғарыда келтірілген мәліметтер негізінде көз жеткізе аламыз. Алдағы уақытта түркі халықтарының жаңа заман дәуіріне арналған оқу құралдарын әзірлеу барысында осы мәліметтерді назардан тыс қалдырмаған жөн.

Әдебиеттер

- 1 Бөкейхан Ә. Таңдамалы (избранное). – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 1995. – 478 б.
- 2 Шоқай М. Таңдамалы. – Т.1. – Алматы: Қайнар, – 1998. – 512 б.
- 3 Залевский К. Национальные движения // Общественные движения в России в начале ХХ века. – Т.4. – СПб.: «Общественная польза», 1911. – 326 с.
- 4 Туктаров Ф. Беренче, икинче вә өченче Думадеги мөселман депутатлар һәм аларның килган эшларе. – Казан: «Матбуге Кариме», 1912. – 240 с.
- 5 Бигиев М. Ислахат әсаслари. – Петроград, «Максудов матбугеси», 1915. – 298 б.
- 6 Тынышпаев М. История казахского народа. – Алматы: «Санат», 2009. – 288 с.
- 7 Бөкейханов Ә. Шығармалар. – Алматы: Қазақстан, 1994. – 384 б.
- 8 Дулатұлы М. Алты томдық шығармалар жинағы. – Т.2. – Алматы: «Мектеп», 2013. – 390 б.
- 9 Сералин М. Мақалалары, публицистикалық шығармалары, поэмалары. – Астана: Аударма, 2002. – 344 б.
- 10 Кеменгерұлы Қ. Бұрынғы езілген ұлттар. – М.: КССО халықтарының кіндік баспасы, 1924. – 72 б.
- 11 Валидов Дж. Очерки истории образованности и литературы татар (до революции 1917 г.) – М.-Л.: «Госиздат», 1923. – 215 с.
- 12 Валиди З. Воспоминания. Борьба народов Туркестана и других восточных мусульман-тюрок за национальные бытие и сохранение культуры. – Т. 1. – Уфа: «Китап», 1994. – 410 с.
- 13 Студент Мухамеджан Тынышбаев жаноблариниң хәтбеси // Үлфәт. – 1905. – 26 декабрь.

- 14 Тынышбаев М. Тар заман // Үлфәт. – 1906. – 24 октябрь.
 15 Сейдалин Ж. Бір қазақтың пікірі // Үлфәт. – 1906. – 23 март.
 16 Ресей Федерациясының мемлекеттік мұрағаты (РФММ). 102-к., 240-т., 74 т.3 (1) – іс. – 52 п.
 17 РФММ. 102-к., 245-т. 174-іс.
 18 Ресей империясының сыртқы саясат мұрағаты (РИССМ). 147-к., 485-т., 1256-іс.
 19 Өзбекстан Республикасының орталық мемлекеттік мұрағаты (ӨРММ). И-461-к., 1-т., 1256-іс.
 20 Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. – Алматы: «Санат», 1995. – 368 б.
 21 Карими Ф. Истамбул мақтублари. – Оренбург: «Вақыт», 1913. – 276 б.
 22 РФ ММ. 102-к., 241-т., 74 Ч. 53-іс.
 23 РФММ. 102-к., 240-т., 74-іс.
 24 Абдуллаев Р.М. Интеграционные процессы в мусульманском мире и туркестанские жадиды // Жадидчилик: ислохот, янглишиш, мустақиллик ва тарақиёт учун кураш. – Тошкент: «Университет», 1999. – 218 б.
 25 ӨРОММ. И-461-к., 1-т., 1174-іс.
 26 ӨРОММ. И-461-к., 1-т., 1026-іс.
 27 РФММ. 102-к., 245-т., 174-іс.
 28 Татарстан Республикасының ұлттық мұрағаты (ТРҰМ). 199-к., 1-т., 914-іс.
 29 РФММ. 102-к., 246-т., 74-іс.

References

- 1 Bokejhan Ә. Tandamaly (izbrannoe). – Almaty: «Kazak jenciklopedijasy», 1995. – 478 b.
 2 Shokaj M. Tandamaly. – T.1. – Almaty: Kajnar, – 1998. – 512 b.
 3 Zalevskij K. Nacionalnye dvizhenija // Obshhestvennye dvizhenija v Rossii v nachale NN veka. – T.4. – SPb.: «Obshhestvennaja polza», 1911. – 326 s.
 4 Tuktarov F. Berenche, ikinche va ochenche Dumadegi meselman deputatlar hom alarnuң kilgan jeshlare. – Kazan: «Matbuge Karime», 1912. – 240 s.
 5 Bigiev M. Islahat asaslari. – Petrograd, «Maksudov matbugesi», 1915. – 298 b.
 6 Tynyshpaev M. Istorija kazahskogo naroda. – Almaty: «Sanat», 2009. – 288 s.
 7 Bokejhanov Ә. Shygarmalar. – Almaty: Kazakstan, 1994. – 384 b.
 8 Dulatyly M. Alty tomdyk shygarmalar zhinagy. – T.2. – Almaty: «Mektep», 2013. – 390 b.
 9 Seralin M. Makalalary, publicistikalyk shygarmalary, pojemalary. – Astana: Audarma, 2002. – 344 b.
 10 Kemengeryly K. Byryngy ezilgen yltytar. – M.: KSSO halyktarynyn kindik baspasy, 1924. – 72 b.
 11 Validov Dzh. Ocherki istorii obrazovannosti i literatury tatar (do revoljucii 1917 g.) – M. – L.: «Gosizdat», 1923. – 215 s.
 12 Validi Z. Vospominanija. Borba narodov Turkestana i drugih vostochnyh musulman-tjurkov za nacionalnye bytie i sohranenie kultury. – T. 1. – Ufa: «Kitap», 1994. – 410 s.
 13 Student Muhamedzhan Tynyshbaev zhanoblarinin hatbesi // Ylfat. – 1905. – 26 dekabr.
 14 Tynyshbaev M. Tar zaman // Ylfat. – 1906. – 24 oktjabr.
 15 Sejdalin Zh. Bir kazaktyn pikiri // Ylfat. – 1906. – 23 mart.
 16 Resej Federacijasyнын memlekettik myragaty (RFMM). 102-к., 240-т., 74 т.3 (1) – іс. – 52 п.
 17 RFMM. 102-к., 245-т. 174-іс.
 18 Resej imperijasyнын syrtykuj sajasat myragaty (RISSM). 147-к., 485-т., 1256-іс.
 19 Ozbekstan Respublikasyнын ortalyk memlekettik myragaty (ORMM). I-461-к., 1-т., 1256-іс.

- 20 Kojgeldiev M. Alash kozgalysy. – Almaty: «Sanat», 1995. – 368 b.
21 Karimi F. Istambul maktublari. – Orenburg: «Vakyb», 1913. – 276 b.
22 RF MM. 102-к., 241-т., 74 Ch. 53-is.
23 RFMM. 102-к., 240-т., 74-is.
24 Abdullaev R.M. Integracionnye processy v musulmanskom mire i turkestanskije dzhadidy // Zhadidchilik: islohot, janglanish, mustakillik va tarakijot uchun kurash. – Toshkent: «Universitet», 1999. – 218 b.
25 ØROMM. I-461-к., 1-т., 1174-is.
26 ØROMM. I-461-к., 1-т., 1026-is.
27 RFMM. 102-к., 245-т., 174-is.
28 Tatarstan Respublikasynyn yltyk myragaty (TRYM). 199-к., 1-т., 914-is.
29 RFMM. 102-к., 246-т., 74-is.

РУСТЕМОВ С.К.

к.и.н., доц., ВНС Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова

ТЮРКО-МУСУЛЬМАНСКИЕ НАРОДЫ НАЧАЛА XX ВЕКА: СОЦИО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ В ТРУДАХ ДЕЯТЕЛЕЙ АЛАШСКОГО ДВИЖЕНИЯ

Резюме

Данная статья посвящена историографии социо-политической взаимосвязей тюрко-мусульманских народов в начале XX века. В статье на основе трудов деятелей Алашского движения проанализированы особенности социо-политической взаимосвязей тюрко-мусульманских народов начале XX века.

Ключевые слова: Алашское движение, тюрко-мусульманские народы, освободительное движение, джадидизм, взаимосвязь.

RUSTEMOV S.K.

Candidate of Historical Sciences, Leading Research Fellow
of the Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov

TURKIC-MUSLIM PEOPLES OF THE EARLY TWENTIETH CENTURY: SOCIO-POLITICAL ASPECT IN THE WORKS OF ALASH MOVEMENT

Resume

This paper is devoted to the historiography of socio-political relationships of the Turkic-Muslim peoples in the early XXth century. The author analyzed the peculiarities of socio-political relationships of the Turkic-Muslim peoples in the early XXth century on the basis of works authored by the Alash movement's figures.

Keywords: Alash movement, Turkic-Muslim peoples, liberation movements, Jadidism, interconnection.

КУНДАКБАЕВА Ж.Б.

профессор кафедры истории Казахстана
Казахского национального университета им. аль-Фараби, д.и.н.

МАСТЕРСКАЯ ШЕЙЛЫ ФИЦПАТРИК КАК ПЕРСПЕКТИВНАЯ МОДЕЛЬ ИНТЕРПРЕТАЦИИ ИСТОРИИ СТАЛИНИЗМА В КАЗАХСТАНЕ*

«Я думала в 70-ые гг. XX века и до сих пор думаю, что происхождение, природа и внутреннее развитие сталинизма является одним из самых важнейших вопросов советской истории»
Sheila Fitzpatrick**

Аннотация

В данной статье проанализирован методологический инструментарий американской исследовательницы Шейлы Фицпатрик, основоположника признанной во всем мире научной школы изучения ранних страниц советской эпохи. В работах Шейлы, сначала показан потенциал новых аналитических категорий, появившихся в период дебатов между ревизионистами и представителями тоталитарной модели в 70-80-ые гг. XX века. Затем раскрывается суть методологического поворота к изучению сталинизма под влиянием новой культурной истории в 1990-ые гг., а также новых аналитических категорий. В статье сделан вывод о необходимости тщательного изучения подходов новой социальной и культурной истории в работах Шейлы Фицпатрик и приложении их к изучению сталинизма в Казахстане.

Ключевые слова: сталинизм, американская историография, социальная история, культурная история.

Двадцать лет независимости ознаменовались становлением и развитием в Казахстане новой постсоветской национальной историографии. Многие зарубежные ученые подчеркивают, что в современный период в Казахстане полностью переписан национальный исторический нарратив [1,2,3.]. Между тем, анализ показывает, что в нормативной казахстанской историографии все еще не дана историческая оценка периода советской истории. Доступность архивных документов и методологический плюрализм не привели к какому-либо значительному прорыву в изучении 70-летней истории пребывания Казахстана в составе советского государства.

Во многом это объясняется заметным отставанием постсоветской исторической науки в области новых исследовательских стратегий в изучении прошлого. Работая в течение года в библиотеке Калифорнийского университета в Беркли, я имела возможность внимательно ознакомиться с современной западной литературой о сталинизме***. После окончания Холодной войны был накоплен огромный пласт литературы по данному периоду. Для нас представляют интерес и необычность

* Данная статья написана во время научной стажировки в Калифорнийском университете Беркли (США) как обладателя Международной стипендии Президента РК «Болашак» 2012 г.

** Sheila Fitzpatrick *Cultural Revolution Revisited* // *Russian Review*, Vol. 58, No. 2 (Apr., 1999), pp. 205

*** Период сталинизма Шейла Фицпатрик условно датирует «с 1929 (начало коллективизации и первой пятилетки для быстрой индустриализации) до смерти Сталина в 1953 гг.». См.: Sheila Fitzpatrick *New Perspectives on Stalinism* // *Russian Review*, Vol. 45, No. 4 (Oct., 1986), pp. 357-373. В другой своей статье Шейла подчеркивала содержательную часть термина: «Я использую «сталинизм» как удобный термин для обозначения новых политических, экономических и социальных структур, которые появились в Советском Союзе после великого перелома, связанных с коллективизацией и Первым Пятилетним Планом». См.: Sheila Fitzpatrick *New Perspectives on Stalinism* // *Russian Review*, Vol. 45, No. 4 (Oct., 1986), pp. 357

постановок проблем, и способы их решения, характер используемых источников, а самое главное теоретические и методологические установки, которые используют авторы. В данной статье я хотела ознакомить читателей с творчеством замечательной американской исследовательницы – Шейлы Фицпатрик. Я выбрала ее творчество в качестве объекта анализа в самой первой своей статье, из запланированной серии по современной американской историографии периода сталинизма. Это было обусловлено не только тем, что она является одной из самых значительных фигур в изучении советской истории на Западе. Шейла Фицпатрик является сегодня основоположником научной школы изучения ранних страниц советской эпохи и признанным «лидером в изучении драматичных и темных страниц советской эпохи»*. За более чем сорок лет своей научной деятельности Шейла Фицпатрик стала автором семи монографий, более восьмидесяти научных статей и редактором семи крупных обобщающих трудов ранней советской истории. Но мой выбор обусловлен также тем, что богатство ее интеллектуальной траектории позволило создать многомерную картину советского общества в один из самых драматичных периодов истории. Конечно, в рамках одной статьи показать ее вклад в изучение ранней советской истории, является нелегкой задачей. Поэтому основное внимание в данной статье я хотела бы уделить, прежде всего, основным методологическим подходам в изучении сталинизма, использованным в работах Шейлы Фицпатрик. Думаю, что знакомство с аналитическими категориями, которыми оперирует Шейла Фицпатрик в анализе разнообразных проблем советского общества окажет влияние на методологический дизайн будущих исследований сталинизма в Казахстане.

Сначала я хочу рассказать об интеллектуальном фоне в американской науке (дебаты между ревизионистами и представителями тоталитарной модели), когда началась научная биография Шейлы – в 70-80-ые гг. XX века, чтобы показать какой вклад внесла она в развитие новой социальной истории. Вторая часть статьи посвящена анализу ее аналитических категорий в работах, написанных под влиянием новой культурной истории в 90-ые гг. XX века.

Шейла Фицпатрик как социальный историк и ревизионист в 70-80-ые гг. XX века

Становление Шейлы как историка произошло в тот период, когда в американской историографии главенствовала тоталитарная модель в интерпретации советской истории**. Пылливый ум и научные искания привели ее в этот период в лагерь ревизионистов***.

Еще, будучи студенткой St. Antony's College в Оксфорде, читая американ-

* Признанием ее заслуг в области изучения советской истории является конференция, проведенная в ее честь в Университете Мельбурн 4-6 июля 2006 г., а также сборник статей, посвященный Шейле Фицпатрик. См.: *Writing the Stalinist Era. Sheila Fitzpatrick and Soviet Historiography* eds by Golfo Alexopoulos, Julie Hessler, and Kiril Tomoff Palgrave Macmillan, 2011.

**О тоталитарной модели в исследовании советской истории Шейлы Фицпатрик пишет так: «В этой модели советское тоталитарное государство стремится к преобразованию общества в соответствии с марксистско-ленинской идеологией, с помощью коммунистической партии в качестве агента мобилизации и укрепления ее диктата с политикой принуждения и террора. Общество сводится к объекту инертному и безликому, которое формируется и манипулируется энергичными действиями тоталитарного режима. «Этот взгляд на отношения государства и общества, очевидно, побуждает ученых больше на исследование государственных механизмов, чем социальных процессов. Советские исследования, следовательно, были сильно сосредоточены на государстве и партии, имея дело с обществом почти исключительно в контексте вмешательства государства и партии». См.: Sheila Fitzpatrick *New Perspectives on Stalinism // Russian Review*, Vol. 45, No. 4 (Oct., 1986), pp. 358-359

*** Ревизионизм стал простейшим определением ученых, в то время молодых, которые в конце 1960-70 ых гг. отклоняли тоталитарную модель и искали более комплексное или нюансированное понимание советского общества и политики. См.: [Ronald GrigorSynu *Writing Russia: The Work of Sheila Fitzpatrick // Writing the Stalinist Era. Sheila Fitzpatrick and Soviet Historiography* eds by GolfoAlexopoulos, Julie Hessler, and KirilTomoff Palgrave Macmillan, 2011. Pp. 1-21. P. 9. Сама Шейла Фицпатрик в 2008 г. писала о ревизионизме так: «Ревизионизм было движение 1970 -х гг. изменения общепринятой точки, с эпицентром в Северной Америке, Западной Европе и в частности в Великобритании. Оно достигло признания, некоторые сказали бы доминирования в профессиональной сфере к концу 1980-ых, особенно в связи с социальной составляющей истории // Sheila Fitzpatrick *Revisionism in Retrospect: A Personal View // Slavic Review*, Vol. 67, No. 3 (Fall, 2008), p. 698

скую советологическую литературу, а затем магистрантом в Мельбурне, Шейла посчитала одно из основных положений тоталитарной школы, что «любой политический режим может контролировать общество, не только просто репрессировать его, но и успешно планировать его развитие в нужном направлении, предвосхищая все последствия политического действия» «абсурдным». «Перегруженность тоталитарной модели оценками Холодной войны, как пишет Шейла, «оскорбило ее убеждения, что историк должен быть беспристрастным». В этот же период Шейла задумалась о характере источниковой базы, об одномерности взгляда «сверху-вниз» и о низовом уровне поддержки Сталина – «народной поддержке сталинизма» [4, p.683].

Итогом ее внутренних исканий стал ряд работ, благодаря которым Шейла Фицпатрик стала «ведущим голосом историков-ревизионистов» [5, p.22]. Как она сама позже отмечала:

«Я часто отрицала, что являюсь идеологом или борцом за дело, но на самом деле в 1970-х годах я была единственной женщиной, боровшейся, за установление дисциплины истории в изучении советского прошлого» [6, p.205].

Насколько это было нелегко, будучи молодой, оказаться в стане оппонентов официальной историографии спустя годы Шейла рассказывает так:

«Когда я рассказываю своим студентам о злобности политического климата во время Холодной войны, они выглядят вежливо скептическими. Возможно, что я преувеличиваю, хотя это не ретроспективное преувеличение. Я знаю, что я была ошеломлена и напугана злобой на всем протяжении 1970-ых и долгом пути в 1980-ые. Без сомнения моя собственная реакция была острее всех, потому что я была эмигрантом в США, без green card в течение многих лет, не говоря уж о гражданстве и жилье. Я боялась быть депортированной из-за доноса в Службу Иммиграции и Натурализации» [4, p. 694].

«...Нападки конца 70-х гг. напугали меня так сильно, что некоторое время в начале 80-х гг. я не могла проводить исследования, не говоря уж о том, чтобы писать. Последнее условие существовало более или менее на протяжении 1980-х гг., хотя и с большим трудом мне удалось выжать «Русскую революцию» (по иронии судьбы, мой бестселлер). В это время я отказалась от наполовину написанной книги о социальной мобильности в 20-30-ые гг. и бросила другую - о политике индустриализации, для которой я собрала обширный архивный материал» [4, p. 695].

В это время, тоталитарная модель подчеркивала, что советский режим держался благодаря «безжалостному использованию государством принуждения и террора. Некоторые теоретики тоталитаризма, как Ханна Арендт утверждали, что тоталитарные режимы «распылили» общества, уничтожив или подчинив все учреждения и асоциальные формы, которые могли оказать сами активное социальное сопротивление». А общество рассматривалось «как жертва действий государства, и его реакция представляет собой смесь скрытой враждебности и пассивного принятия силовых обстоятельств» [7, p. 359]. А Шейла Фицпатрик в противовес главенствующей модели, ставит вопрос о социальной поддержке режима. Она размышляет о низовом уровне, «народной поддержке сталинизма», «маловероятно, что режим с террором выжили в одиночку», – отмечает она. [4, p. 683; 5, p. 22]. Уже в работах, написанных Шейлой Фицпатрик в 70-ые гг. XX века, произошел «поворот от культурной политики к изучению общества» [5, p. 22; 7; 8; 9].

По словам Шейлы две ее идеи вызвали особенно ожесточенное неприятие в тот период. Первая касалась культурной революции. Шейле удалось создать панорамный срез общества в эпоху сворачивания НЭПа. Она показывает это время как время борьбы между интеллектуальным авангардом, стремящимся сохранить свою автономию и Коммунистической партией, которая хочет продлить свою гегемонию над всеми сферами жизни. Другая линия борьбы проходила в борьбе

за источники пополнения элиты. Во времена НЭПа элита пополнялась старой интеллигенцией во всех отраслях экономики, это раздражало новую интеллигенцию и ветеранов гражданской войны, которые оказались в позиции подчинения старой элите. Кульминацией растущего недовольства их социальной мобильности был взрыв в 1928 «великого перелома», который привел к отставке руководства министерства и началу культурной революции. Кроме того, в период 1928-1931 гг. партия изменила свои методы: от содействия перешла к силовым методам. Это была точка зрения о том, что жёсткие линии культуры в период НЭПа победили не столько из-за поддержки режима сверху, сколько из-за энтузиазма снизу. [4, p. 683].

Вторая – идея о вертикальной социальной мобильности, результата государственной программы позитивных действий, которую Шейла рассматривала в контексте формирования новой элиты через образование. В своей монографии *Education and Social Mobility in the Soviet Union, 1921-1934* Шейла проблематизирует культурную революцию, используя теорию социальной мобильности. Создание и укрепление позиции новой элиты через систему образования – вот главная идея монографии. Она рассматривает образование как социальный институт, который дает возможность двигаться вверх в системе стратификации рабочим и тем самым пополнять элиту и «получить доступ к роскоши, как в культурной, так и потребительской сфере» [9]. Появление поколения новых промышленных политических руководителей-выдвиженцев, которые правили страной, стало источником легитимности власти. Режим обеспечил огромную степень вертикальной мобильности для всех рабочих и крестьян. (*vydvizhentsy*) [10, p. 688]. Итогом использования теории вертикальной мобильности стали инновационные размышления Шейлы о советском рабочем классе. Она считала, что рабочие оказались в выигрыше от Русской Революции, пополняя ряды партии, через образовательную систему и систему управления. Коммунисты «создали широкий канал для вертикальной мобильности рабочих, поскольку пополнение рабочими членства в партии шло рука об руку с продвижением по службе в качестве управленцев административных и директорских позиций...» «Большевики никогда не пытались осуществить марксистское обещание что рабочие будут править. Но они осуществили простое и более понятное обещание революции – что рабочие и крестьяне будут иметь возможность вырасти в новую руководящую элиту советского государства. Это было воззвание к одному из базовых социальных клиентов режима и одновременно к источнику будущей социальной поддержки» [9, p.16-17]

Таким образом, постановка Шейлой проблемы о социальной поддержке большевиков стала платформой для подхода «история снизу». Это была противоположная точка зрения тоталитарной модели, которая занималась такими проблемами как государство терроризировало, и контролировала своих подданных. И это, была, как отмечалось в юбилейном сборнике, новая перспектива изучения революционной России и сталинизма, которая проблематизирует отношения между государством и социальной группой. Подход «история снизу» внес оживление в исследовательское поле советской истории с вопросами, чьи ответы были раньше предопределены тоталитарной моделью или упускались из виду. Кто оставался в выигрыше от советской системы и как простые люди справляются с возможностями и ограничениями? Каковы были каналы общения между государством и обществом и до какой степени социальные интересы влияли на осуществление власти? Судя по этим вопросам, социальная история, которую Шейла представляла себе в начале 80-х гг. по-прежнему крепко привязана к политике. Но в конце 1980-х хотя она продолжала следовать социально-политическому ряду, общество само по себе все больше и больше становится центральной проблемой в ее работах [5, p.24].

В 1986 г. Шейла написала свою программную статью, где подвела некоторые итоги изучения сталинизма с позиций новой социальной истории и наметила новые перспективы данного подхода [11]*. В данной статье Шейла четко выделила теоретические рамки тоталитарной модели и новой социальной истории в изучении сталинизма. Так, она подчеркнула, что тоталитарная модель была направлена в основном на изучение государства и партии, поэтому соответственно акцентировала свое внимание больше на исследование государственных механизмов, чем социальных процессов» [11, р. 359]. Социальные историки «сделали свой дебют в исследованиях сталинского периода, бросая вызов тоталитарной модели и утверждая, что она дает одностороннюю и упрощенную картину взаимодействия государства и общества [11, р. 373].

Общество в изображении историков тоталитарной школы «сводится к объекту инертному и безликому, которое формируется и манипулируется энергичными действиями тоталитарного режима». Оно, писала Шейла, «часто выглядит как недифференцированное целое в советологических работах, так как внутренние социальные отношения и процессы имеют мало отношения к тоталитарной модели» [11, р. 359]. А структура общества описывается в марксистских терминах (рабочие, крестьяне и интеллигенция), с принятием сталинской посылки «об исчезновении классовых антагонизмов в советском обществе Межклассовые и внутриклассовые конфликты и напряженность так же редки, в западной «тоталитарной» модели, как в советской «социалистической» [11, р. 359].

Главным объектом анализа социальных историков является общество. Социальные историки не согласны, что общество недифференцированное, они также не согласны с дихотомией – государство - против общества. Социальные историки хотят дистанцироваться от сталинско-марксистского анализа, с их тремя категориями – рабочих, крестьян и интеллигенции. Социальные историки не принимают идею общества без внутренних конфликтов и напряжения, или как общества столь инертного, что все движения являются внешними.

Говоря об иерархической организации сталинского общества** и вводя понятие статус***, социальные историки по-новому поставили исследовательские вопросы: «на каких принципах это деление базировалось? Какие типы отношений существовали между разными слоями и классами? Как могли личности улучшить свой социальный и экономический статус или защитить себя от того, кто внезапно

* Во введении цель статьи была определена как : «что нового социальные историки могут сказать на одном из больших традиционных вопросов советологии - природа и динамика сталинизма». Но глубина историографического анализа вывели ее на уровень программной статьи. См.: Sheila Fitzpatrick *New Perspectives on Stalinism // Russian Review*, Vol. 45, No. 4 (Oct., 1986), p. 358

** В статье приводятся следующие «примеры иерархической стратификации. Позиция стахановцев – между квалифицированными и неквалифицированными рабочими, между старыми и новыми рабочими, между рабочими в различных отраслях индустрии, не говоря уж о различиях между осужденными, полусвободными и свободными рабочими. Коллективизированные крестьяне и аграрное общество также интересный пример социальных иерархий. Сам колхоз был иерархической структурой с узким слоем управляющих (председатель, бухгалтер), средний слой рабочих как трактористы и механики и снизу – колхозники, которые работали на полях и умели делать только традиционную крестьянскую работу». См.: Sheila Fitzpatrick *New Perspectives on Stalinism // Russian Review*, Vol. 45, No. 4 (Oct., 1986), p.362

*** Шейла поднимает также вопрос о статусе в советском обществе. Низкое положение занимали крестьяне в силу экономических причин и ввиду отсутствия паспорта, сельские жители занимали более низкий статус чем городские, управляющий персонал административная группа занимала более высокий статус. Последняя предпосылка, конечно, направляется вопрос, который касается всех вопросов статуса, а именно, режим ли вводил эти ценности в общество или наоборот. Привилегированный доступ к материальным ценностям и услугам был сопровождением элитарного статуса в сталинском обществе. См.: Sheila Fitzpatrick *New Perspectives on Stalinism // Russian Review*, Vol. 45, No. 4 (Oct., 1986), p.362

поднялся от удачи судьбы или бы часто обгонял тех, кто был успешным в обществе» [11, p. 363].

На основе многочисленных примеров Шейла приходит к выводу, что «мы по-прежнему значительно недооцениваем разнообразие и сложность сталинского общества, отчасти потому, что мы неявно принимаем некоторые ограничения и предвзятости его сталинско-марксистского анализа» [11, p. 364].

Другим важным открытием Шейлы предыдущего периода стало понятие «социальной мобильности»*. Шейла подчеркивает, что преобладающим видом мобильности в сталинском обществе была вертикальная мобильность. «Включение явления крупномасштабной вертикальной мобильности в нашу интерпретацию сталинизма может повлиять на наши обобщения сталинизма»: сталинский режим дал возможность улучшить социальное положение низших классов и тем самым расширил поддержку населения [11, p. 365].

Введение этого понятия в анализ сталинизма позволяет также по-другому взглянуть на проблему «высокого уровня государственного принуждения», характерного для периода Сталина. Шейла подчеркивает, что одна проблема не может рассматриваться без другой, так как с одной стороны, «государственное принуждение производит произвольную социальную мобильность, как в депортации кулаков, нэпманов экспроприации, Великой Чистки и депортации «классовых врагов» от вновь приобретенных западных территорий в 1940 году». С другой стороны, спонтанная социальная мобильность в начале 30-х гг. создала организационные и управленческие проблемы для государства, побудив его на дальнейшие принудительные действия, как в случае с трудовой дисциплиной и введением паспортов в 1932 году (первоначально введенным для предотвращения массового исхода из деревни в город, так как голод охватил обширные районы сельской местности) [11, p. 366]. В отличие от сторонников тоталитарной модели социальные историки считают, что принуждение, насилие и террор были остро связаны с чрезмерной подвижностью населения, а не сопротивлением населения. «Кроме того, мобильность населения была таким же препятствием для усилий режима по социальной инженерии, как и следствием ее (социальной инженерии)» [11, p. 366]. Социальные историки считали, что фактический контроль со стороны сталинского режима был часто ограничен. Социальные историки выступают против одного из краеугольных камней тоталитарного подхода – взгляда сверху: «большие социальные изменения этой эпохи были продуктом радикальной политики, инициированным сталинским режимом без существенной социальной поддержки и безжалостно реализованной без учета ответов общества» [11, p. 366].

Социальные историки также рассматривают по-другому проблему воспитания в сталинской системе. Если тоталитарная модель рассматривала воспитание

* Это общество невозможно анализировать адекватно в чисто статических условиях из-за исключительной социальной и географической мобильности населения. Десятки миллионов крестьян переехали в города и стали рабочими в 1930 году. Большая часть старого рабочего класса превратилась в белых воротничков и управленческих профессий. Частные торговцы и предприниматели были вынуждены покинуть свои старые профессии и должны были найти новые, «кулаки» были высланы из сел и переселены в отдаленные районы, где многие стали рабочими в новых промышленных предприятиях. Вторая мировая война и послевоенные демобилизации армии привели к дальнейшей крупномасштабной мобильности. Но война и конкретная политика режима поощрения различных видов мобильности объясняет только часть общего явления. Больше, чем что-либо другое, это было необходимый побочный продукт быстрой индустриализации Советского Союза, который создал больше белых воротничков, профессиональные и управленческие виды деятельности, в то же время расширяя рабочую силу синих воротничков и вытягивая крестьян в города. См.: Sheila Fitzpatrick *New Perspectives on Stalinism // Russian Review*, Vol. 45, No. 4 (Oct., 1986), p. 365.

«только в отношении преподавания марксистско-ленинских догм», то социальные историки рассматривают воспитание в более широком смысле – в смысле усвоения «новых социальных и культурных норм». Кроме того, воспитание было не только средством удовлетворения «воспринятого государственного интереса», но и ответом на социальные требования. «В сталинском обществе большое число граждан должны были научиться новым навыкам и осваивать новые социальные роли, потому что они недавно изменили свое социальное положение по вертикальной мобильности»*. В конечном итоге, социальные историки считают, что «термин «воспитание», очевидно, слишком узкий для процесса социального и политического воспитания, не говоря уже о базовом образовании и технической подготовке, которые поглощали так много внимания режима и общества в 1930 году» [11, p. 367].

Подходы новой культурной истории в современном творчестве Шейлы Фицпатрик

В конце 80-начале 90-х гг. несомненно, под влиянием культурной истории Фицпатрик исследовала аналитический статус социального класса для советской истории в двух знаменитых статьях «The Bolsheviks' Dilemma» and «Ascribing Class» [5, p.25; 12; 13]. Шейла Фицпатрик показала, что классовые идентичности в России следует рассматривать «как вещи, выбираемые и манипулируемые личностями, а не производимые по социально-экономическим условиям» [14, p.7].

Шейла Фицпатрик реконструирует процесс создания новой классовой структуры большевиками в сталинской России. Прежде всего, она показывает критерии определения классовой идентичности. Поскольку в России было очень много «неоднозначных случаев», большевики «творчески» переработали марксистские принципы определения классовой принадлежности**. Шейла писала:

«Коммунистическая партия сама использовала гораздо более сложную процедуру определения классовой идентичности ее членов, с помощью двух показателей «социальное положение» (как правило, определяется в этом контексте как основное занятие человека в 1917) и текущая деятельность, и пренебрежение «генеалогией» [13, p. 756].

В другой своей статье Шейла показывает процесс причисления к классам в России за период с 1917 по 1928 гг. [15]**. Это был период, когда классовая принадлежность личности имела большое практическое значение. Структура общества из-за войны и революции была разрушена. Для него была характерна высокая социальная мобильность. На практике большевики считали, что бывшее (дореволюционное) положение более важно, чем настоящее положение. Данный подход имел как свои преимущества, так и недостатки, отмечала Шейла. Положительным моментом была возможность вертикальной мобильности для рабочих и крестьян. Недостатком этого подхода было – стремление «отдельных

* «Фабрики должны были ассимилировать и обучить новых работников, но в то же время новые работники только что из деревни, должны были изучить правила городской и заводской жизни, чтобы выжить. Те же императивы применяются на всех уровнях общества, начиная с колхозов, где новые соглашения должны были быть освоены одинаково и чиновниками и крестьянами. На верхнем уровне общества, члены новой элиты должны были научиться техническим и управленческим навыкам, а также приобрести соответствующую их статусу культурность». См.: Sheila Fitzpatrick *New Perspectives on Stalinism // Russian Review*, Vol. 45, No. 4 (Oct., 1986), p. 365.

** Согласно марксистской теории «Как правило считается, что есть три базовых классовых индикатора:

1. Настоящее социальное положение
2. Бывшая (довоенная или предреволюционная) социальная позиция
3. Социальный статус родителей» См.: Sheila Fitzpatrick *Ascribing Class: The Construction of Social Identity in Soviet Russia // The Journal of Modern History*, Vol. 65, No. 4 (Dec., 1993), pp. 745-770 Published by: The University of Chicago Press, p. 756

*** Шейла Фицпатрик *Классы и проблемы классовой принадлежности в Советской России 20-х годов // «Вопросы истории»*.- 1990.- № 8.- С. 16-31.- [Электронный ресурс].- Режим доступа: http://scepsis.ru/library/id_543.html

граждан фальсифицировать свое социальное происхождение, что приводило к искажению социологических данных, столь усердно собираемых» *.

Озабоченность по поводу классовой принадлежности достигла апогея в 1929-1932 гг. в ходе ликвидации кулачества как класса, борьбы с нэпманами и кампании за «пролетарскую гегемонию» в культуре (что вело к запугиванию «буржуазных спецов» и интенсивному выдвиганию новых специалистов и управленческих кадров из рядов рабочего класса). Сдвиги, происшедшие в обществе в годы первой пятилетки, уменьшили озабоченность правительства по поводу классов и классово-вой борьбы. Это было особенно заметно в сфере официальной партийной и государственной политики, отличной от подсознательного отношения коммунистов, находившихся на нижних уровнях аппарата. В середине 30-х годов политика открытой классовой дискриминации (например, при приеме в высшие учебные заведения, в комсомол и в партию) была прекращена. В 1935 г. Сталин, казалось, объявил об изменении в этом направлении, поддержав комбайнера-стахановца, чьи родители были кулаками, заявив, что «сын за отца не отвечает». В Конституции 1936 г. говорилось о победе над классовыми врагами и констатировалось, что советское общество теперь состоит из двух дружественных классов - рабочего класса и колхозного крестьянства, которые находятся в гармоничном союзе с прослойкой интеллигенции [15, с. 31].

В 1990-ые гг. XX в. с открытием советских архивов Шейла вернулась к тщательному изучению повседневной жизни городских жителей и крестьян в эпоху Сталина. Общество по-прежнему является центральным элементом в ее исследованиях. Но уровень анализа – не классы, а социальные группы. Шейла как и многие социальные историки подчеркивала необходимость фильтровать социальный опыт через социальные группы. В этот период были написаны «наиболее оригинальные и влиятельные монографии полные тщательной реконструкции. Как простые жители жили в эпоху буйных изменений и brutальных представлений 1930-х полные анекдотов и деталей они опираются на большое количество социальных теорий» [16; 17; 18; 19; 20]. Как отмечала Julie Hessler в своей статье в юбилейном сборнике, посвященном Шейле: «Эти две книги, также как и множество их сопро-

* «Избегание отнесения к стигматизированным классам было в числе основных проблем многих советских граждан в 1920-х годах, как это было достижение отнесения к пролетариату и беднейшим крестьянам, чтобы (например), поступить в университет или обеспечить оплачиваемую работу в сельсовете. Существовали многочисленные поведенческие стратегии для избегания класса стигмы и прямого мошенничества, таких как покупка документов, удостоверяющих ложную классовую идентичность, не было редкостью. Но эти практики порождали свою "диалектическую противоположность": более распространенным стало уклонение и манипуляции классовым приписыванием, более энергичные коммунистические боевики стремились «разоблачать» уклоняющихся и раскрыть их подлинную классовую идентичность. Разоблачение классовых врагов подняла на высоту истерию и стала настоящей охотой на ведьм в конце 1920-х и начале 1930-х годов. Самым замечательным эпизодом "классовой войны" в этот период была кампания раскулачивания, целью которой было «ликвидировать кулачество как класс». Это касалось не только экспроприации всех тех, отнесенных к классу кулаков и их "наемников" (podkulachniki), но и депортация значительной части группы в отдаленные регионы страны».

** **Идеи повседневного сопротивления и скрытых толкований** James Scott. Суть идеи состоит в том, что противостояние между безвластными и властными погружены в обман - безвластные симулировали уважение и властные тонко отстаивали свое господство. Крестьяне, крепостные, неприкасаемые, рабы, рабочие, и заключенные не могут свободно высказывать свое мнение в присутствии власти. Эти подчиненные группы, вместо создания тайного дискурса, который представляет собой критику власти говорят за спиной доминирующих. В то же время, властные также развивают частный диалог о практике и цели их правления, который не может быть открыто декларироваться. См.: James C. Scott *Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts* Yale University Press, 1990; **Школы повседневности** Alf Ludke См.: *The History of Everyday Life: Reconstructing Historical Experiences and Ways of Life* Edited by Alf Lüdtke Translated by William Temppler; **Изучение подчиненных групп индийских историков.** Изучение подчиненных групп как течение в историографии возникло в 1832 г. в виде серии статей. Инициаторами была группа индийских ученых, которые выступили против истории с точки зрения элит и евроцентристских позиций. Они были критически настроены против истории Индии, представленной с точки зрения колонизаторов. Центральной фигурой в их исследованиях стали подчиненные группы с точки зрения класса, касты, пола, расы, языка и культуры.

вождающих статей изменили траекторию понимания советской жизни в эпоху Сталина, низведя читателя до быта, семейного стола и рынка и показывая нам, как люди выжили и разжились в экономике хронического дефицита, политической арене беспрестанно расширяющегося государства, в условиях исчезновения старых форм социальной поддержки как церкви и тяжелого нарушения традиционных сетей и иерархий ударов по семье» [5, p. 24].

Но в этот, же период начался новый этап в творчестве Шейлы Фицпатрик также как и во всей западной исторической науке. Он был ознаменован, как отмечала Шейла, значительными изменениями в изучении сталинизма в США, которые произошли в 1990-ые гг. Распад Советского Союза в 1991 г. сделал возможными для постсоветских ученых установить контакты с западными коллегами, а самое главное для тех и других сделал доступными советские архивы. В это же время в западной науке наметился переход от доминирования социальной истории к новой культурной истории [14]. В начале 1990-х гг. волна социальной истории спала, и культурная история стала доминирующим направлением в изучении советской России. Как было отмечено в юбилейной статье работы Шейлы Фицпатрик продолжают выражать разновидности советского опыта» [5, p. 26]. Этот методологический поворот, который сделал востребованным культурные и социальные теории гуманитарных наук в исторических исследованиях, Шейла Фицпатрик называет третьим большим сдвигом в советских исследованиях. Суть его состоит в том, что «новые исследователи сталинизма фокусируются на сталинизме как культуре». Шейла писала:

«Историки новой когорты часто обращаются к сталинизму, как антропологи, анализируя практику, дискурсы, и ритуалы, иногда, впрочем, они, кажется, тянутся за еще не разработанными методиками для изучения сталинских душ». [14, p. 1]

Под влиянием новой культурной истории в 1990-ые гг. творчество Шейлы отмечено новыми крупными открытиями. Среди них особое место занимает изучение советской идентичности. «Но уже неявно поворот к идентичности был шаг от коллективного к индивидуальному как фокус запроса социальной истории. В 2005 г. в книге «TEAR OFF MASKS!» ознаменован итог этой эволюции» [5, p. 26; 21].

Хотя Шейла писала:

«Так получилось, что моя траектория социального историка приземлила меня на территорию, которая была одновременно колонизирована молодыми культурными историками школы советской субъективности» [21, p. 8].

Но подход Шейлы к индивидуальности отличается от подхода молодых ученых «школы советской субъективности». Если молодые ученые «исследовали способы как коммунистическая идеология и политические практики разрешают и формируют сознание личности». Шейла делает акцент на инструментальном манипулировании советскими гражданами официальными категориями [5, p. 28].

Книга Шейлы Фицпатрик «Tear Off the Masks! Becoming Soviet» посвящена «переделке идентичности в обществе, брошенном в хаос революцией». Как люди строят свою идентичность в этот период? Какие социальные последствия и социальные практики (избавление, очищение от вины или обвинения, самокритика, отказ) и умонастроения (подозрительность, тревожная идентичность) развиваются в этой ситуации? Шейла отмечала, что в России дважды – в 1917 г. и в 1991 г. «были аннулированы, признаны недействительными ранее существовавших обычаев самопрезентации и социальные взаимодействия. В таких потрясениях, люди должны изобретать себя, чтобы создать или найти в себе персонажей, которые соответствуют новому послереволюционному обществу». Исследуя процесс моделирования идентичности на индивидуальном, а не групповом и национальном уровне, Шейла выявила такие сопутствующие данному процессу социальные практики как обман, а также разоблачение и обличение [21, p. 4].

В своих более поздних статьях Шейла дальше развивает тему повседневной жизни, но уже на уровне эмоций отдельных людей. В видении советской повседневности «темы достижений и легитимности были оставлены далеко позади и вышли на поверхность личное страдание и тайны простых людей» [22, p. 358].

Заключение

В рамках одной статьи представляется невозможным охватить всю глубину интеллектуального потенциала Шейлы Фицпатрик – одного из ведущих историков в изучении ранней советской истории западного мира. Тем не менее я думаю обращение к ее богатому арсеналу средств в изучении самого драматического периода нашей истории будет весьма полезным для отечественных историков.

Постановка Шейлой Фицпатрик проблемы не только о жертвах, но и лиц, извлекающих выгоду от сталинских репрессий, неоконструктивистский подход к анализу классовой структуры советского общества довоенного периода или ее смелое утверждение о том, что советская культура была по крайней мере частично договорная, а не навязанная, предопределили на многие годы развитие американской историографии сталинизма. Ее вклад в историографию сталинизма это не только умелое применение подходов новой социальной, а также новой культурной истории, но и виртуозный анализ исторических источников. В рамках юбилейной конференции подчеркивалась уникальная осведомленность Шейлы Фицпатрик о советских архивах, ее удивительная способность преобразовывать источники в исторические вопросы. Чего стоят ее статьи о петициях, доносах, жалобах, которые она рассматривала как интригующий класс источников? [23; 24; 25; 26, p. 53].

Хотелось бы завершить статью словами современного американского историка Matthew J. Payne, автора статьи о Казахстане периода коллективизации:

«Подход, открытый Шейлой - понять комплексную диалектику между центральной властью и независимыми социальными акторами в государственных кампаниях, стал толчком для дискуссий вокруг неототалитаризма. Неототалитаризм ставит во главу угла государственный дискурс и намерения в реализации прагматичной политики, избегая при этом создания статической иерархии разработчиков политики сверху и исполнителей политики на дне. Классические работы Шейлы по культурной революции, коллективизации и повседневной жизни показывают, что видение государства на самом верху вопросов имеет значение, но политику также делают желания, стратегические расчеты и условные ответы тех, кто осуществлял их. Более того, ее очень ценное проникновение в механизмы, в рамках которых эта политика осуществлялась, особенно развязывание рук вовлеченных кадров, особенно в случае с Культурной революцией, на самом деле ценно для понимания казахстанской трагедии» [27, p. 62].

Литература

- 1 Шаблей П.С. Символические формы репрезентации истории Казахстана и современность // История и современность. – 2009. – № 2. – С. 170-193.
- 2 Ремнев А. Колониальность, постколониальность и «историческая политика» в современном Казахстане (RUS) // AbImperio. – 2011. – № 1. – С. 169-209.
- 3 Adams L. Can We Apply a Postcolonial Theory to Central Asia // Central Eurasia Studies Review. – 2008. – Vol.7 – №1. – P.2-8.
- 4 Sheila Fitzpatrick Revisionism in Retrospect: A Personal View // Slavic Review, Vol. 67, No. 3 (Fall, 2008). – P.682-704.
- 5 Jullie Hessler Sheila Fitzpatrick: An Interpretive Essay // Writing the Stalin Era. Sheila Fitzpatrick and Soviet Historiography. – NY, 2011. – P. 21-37.
- 6 Sheila Fitzpatrick Cultural Revolution Revisited // Russian Review, Vol. 58, No. 2 (Apr., 1999). – P. 202-209.
- 7 Sheila Fitzpatrick Stalin and Making of a New Elite, 1928-1937 // Slavic Review 38, 3 (September, 1979). – P. 377-402.
- 8 Sheila Fitzpatrick The Commissariat of Enlightenment: Social Organization of Education and the Arts under Lunacharsky, 1917-1921 Cambridge: Cambridge University Press, 1970.
- 9 Sheila Fitzpatrick Education and Social Mobility in the Soviet Union, 1921-1934. – Cambridge: Cambridge University Press, 1979.

10 Review by: Ben Eklof to Education and Social Mobility in the Soviet Union, 1921-1934 by Sheila Fitzpatrick // *Journal of Social History*, Vol. 15, No. 1 (Autumn, 1981), pp. 109-115] / *Slavic Review*, Vol. 67, No. 3 (Fall, 2008).

11 Sheila Fitzpatrick *New Perspectives on Stalinism* // *Russian Review*, Vol. 45, No. 4 (Oct., 1986). – P.357-373.

12 Sheila Fitzpatrick *The Bolsheviks' Dilemma: Class, Culture, and Politics in the Early Soviet Years* // *Slavic Review*, Vol. 47, No. 4 (Winter, 1988). – P. 599-613.

13 Sheila Fitzpatrick *Ascribing Class: The Construction of Social Identity in Soviet Russia* // *The Journal of Modern History*, Vol. 65, No. 4 (Dec., 1993). – P. 745-

14 Sheila Fitzpatrick *Introduction* // *Stalinism: New Directions USA*: Routledge, 1999.

15 Классы и проблемы классовой принадлежности в Советской России 20-х годов // «Вопросы истории», 1990, № 8. [Электронный ресурс].- Режим доступа: http://scepsis.ru/library/id_543.html.

16 Fitzpatrick, Sheila *Stalin's peasants: resistance and survival in the Russian village after collectivization* / Sheila Fitzpatrick New York Oxford University Press, 1994.

17 Fitzpatrick, Sheila *Everyday Stalinism* [electronic resource]: ordinary life in extraordinary times: Soviet Russia in the 1930s New York :Oxford University Press, 1999.

18 Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы. Деревня. — М.: РОССПЭН, 2001 (2-е изд., 2008).

19 Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы. Город. — М.: РОССПЭН, 2001 (2-е изд., 2008).

20 *In the shadow of revolution: life stories of Russian women from 1917 to the second World War* / Edited by Sheila Fitzpatrick and Yuri Slezkine; translated by Yuri Slezkine Princeton, NJ: Princeton University Press, 2000.

21 Fitzpatrick, Sheila *Tear off the masks!: identity and imposture in twentieth-century Russia* Princeton, N.J. :Princeton University Press, 2005.

22 Sheila Fitzpatrick *Happiness and Toska: An Essay in the History of Emotions in Pre-war Soviet Russia* // *Australian Journal of Politics and History*: Volume 50, Number 3, 2004. – P. 357-371.

23 *Writing the Stalin era: Sheila Fitzpatrick and Soviet historiography* / edited by Golfo Alexopoulos, Julie Hessler, and Kiril Tomoff New York: Palgrave Macmillan, 2011.

24 Ronald Suny *Writing Russia: The Work of Shaila Fitzpatrick* // *Writing the Stalinist Era. Sheila Fitzpatrick and Soviet Historiography* eds by Golfo Alexopoulos, Julie Hessler, and Kiril Tomoff Palgrave Macmillan, 2011. – P. 1-21.

25 Sheila Fitzpatrick *Suplicants and Citizens: Public Letter-Writing in Soviet Russia in the 1930s* // *Slavic Review*, Vol. 55, No. 1 (Spring, 1996), pp. 78-105

26 *The Soviet Union in the XXI century* // *Journal of European Studies* 37, 1, 2007. – P.51-71.

27 Matthew J. Payne *Seeing like a Soviet State: Settlement of Nomadic Kazakhs, 1928-1934 in Writing the Stalinist Era. Sheila Fitzpatrick and Soviet Historiography* eds by Golfo Alexopoulos, Julie Hessler, and Kiril Tomoff Palgrave Macmillan, 2011. – P. 59-87.

References

1 Shablej P.S. *Simvolicheskie formy reprezentacii istorii Kazahstana i sovremennost* // *Istorija i sovremennost*. – 2009. – №2. – S.170-193.

2 Remnev A. *Kolonialnost, postkolonial'nost' i «istoricheskaja politika» v sovremennom Kazahstane (RUS)* // *Ab Imperio*.– 2011. – № 1. – С.169-209.

3 Adams L. *Can We Apply a Postcolonial Theory to Central Asia* // *Central Eurasia Studies Review*. 2008. Vol.7 №1. – P. 2-8.

4 Sheila Fitzpatrick *Revisionism in Retrospect: A Personal View* // *Slavic Review*, Vol. 67, No. 3 (Fall, 2008). – R.682-704.

5 Julie Hessler Sheila Fitzpatrick: *An Interpretive Essay* // *Writing the Stalin Era. Sheila Fitzpatrick and Soviet Historiography*. – NY, 2011. – R.21-37.

- 6 Sheila Fitzpatrick *Cultural Revolution Revisited* // *Russian Review*, Vol. 58, No. 2 (Apr., 1999). – R. 202-209.
- 7 Sheila Fitzpatrick *Stalin and Making of a New Elite, 1928-1937* // *Slavic Review* 38, 3 (September, 1979). – R. 377-402.
- 8 Sheila Fitzpatrick *The Commissariat of Enlightenment: Social Organization of Education and the Arts under Lunacharsky, 1917-1921* Cambridge: Cambridge University Press, 1970.
- 9 Sheila Fitzpatrick *Education and Social Mobility in the Soviet Union, 1921-1934*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1979.
- 10 Review by: Ben Eklof to *Education and Social Mobility in the Soviet Union, 1921-1934* by Sheila Fitzpatrick // *Journal of Social History*, Vol. 15, No. 1 (Autumn, 1981), pp. 109-115] / *Slavic Review*, Vol. 67, No. 3 (Fall, 2008).
- 11 Sheila Fitzpatrick *New Perspectives on Stalinism* // *Russian Review*, Vol. 45, No. 4 (Oct., 1986). – R.357-373.
- 12 Sheila Fitzpatrick *The Bolsheviks Dilemma: Class, Culture, and Politics in the Early Soviet Years* // *Slavic Review*, Vol. 47, No. 4 (Winter, 1988). – R. 599-613.
- 13 Sheila Fitzpatrick *Ascribing Class: The Construction of Social Identity in Soviet Russia* // *The Journal of Modern History*, Vol. 65, No. 4 (Dec., 1993). – R. 745-
- 14 Sheila Fitzpatrick *Introduction* // *Stalinism: New Directions USA*: Routledge, 1999.
- 15 *Klassyiproblemyklassovojprinadlezhnosti v SovetskojRossii 20-h godov* // «Voprosyistorii», 1990, № 8. [Elektronnyj resurs]. Rezhimdostupa: http://scepsis.ru/library/id_543.html.
- 16 Fitzpatrick, Sheila *Stalin's peasants: resistance and survival in the Russian village after collectivization* / Sheila Fitzpatrick New York Oxford University Press, 1994.
- 17 Fitzpatrick, Sheila *Everyday Stalinism* [electronic resource]: ordinary life in extraordinary times: Soviet Russia in the 1930s New York :Oxford University Press, 1999.
- 18 *Stalinskiyekrest'jane. Social'najaistorija Sovetskoj Rossii v 30-e gody. Derevnja*. – M.: ROSSPJeN, 2001 (2-e izd., 2008).
- 19 *Povsednevnyjstalinizm. Social'najaistorija Sovetskoj Rossii v 30-e gody.Gorod*. – M.: ROSSPJeN, 2001 (2-e izd., 2008).
- 20 *In the shadow of revolution: life stories of Russian women from 1917 to the second World War* / Edited by Sheila Fitzpatrick and Yuri Slezkine; translated by Yuri Slezkine Princeton, NJ: Princeton University Press, 2000.
- 21 Fitzpatrick, Sheila *Tear off the masks!: identity and imposture in twentieth-century Russia* Princeton, N.J. :Princeton University Press, 2005.
- 22 Sheila Fitzpatrick *Happiness and Toska: An Essay in the History of Emotions in Pre-war Soviet Russia* // *Australian Journal of Politics and History*: Volume 50, Number 3, 2004. – R. 357-371.
- 23 *Writing the Stalin era: Sheila Fitzpatrick and Soviet historiography* / edited by GolfoAlexopoulos, Julie Hessler, and KirilTomoff New York: Palgrave Macmillan, 2011.
- 24 Ronald Suny *Writing Russia: The Work of Shaila Fitzpatrick* // *Writing the Stalinist Era. Sheila Fitzpatrick and Soviet Historiography* eds by GolfoAlexopoulos, Julie Hessler, and KirilTomoff Palgrave Macmillan, 2011. – P. 1-21.
- 25 Sheila Fitzpatrick *Supplicants and Citizens: Public Letter-Writing in Soviet Russia in the 1930s* // *Slavic Review*, Vol. 55, No. 1 (Spring, 1996), pp. 78-105
- 26 *The Soviet Union in the XXI century* // *Journal of European Studies* 37, 1, 2007. – R.51-71.
- 27 Matthew J. Payne *Seeing like a Soviet State: Settlement of Nomadic Kazakhs, 1928-1934* in *Writing the Stalinist Era. Sheila Fitzpatrick and Soviet Historiography* eds by Golfo Alexopoulos, Julie Hessler, and Kiril Tomoff Palgrave Macmillan, 2011. – P. 59-87.

ҚҰНДАҚБАЕВА Ж.Б

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Қазақстан тарихы кафедрасының профессоры, т.ғ.д.

ФИЦПАТРИК ШЕЙЛАНЫҢ ШЕБЕРХАНАСЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ СТАЛИНИЗМ ТАРИХЫН ТАЛДАП-ТҮСІНДІРУДІҢ БОЛАШАҚ ҮЛГІСІ РЕТІНДЕ

Түйін

Мақалада кеңестік дәуірдің ерте кезеңдерінен зерттеулер жүргізу бойынша әлемге танымал ғылыми мектептің негізін салушы америкалық зерттеуші Шейли Фицпатриктің методологиялық әдіснамалары талданған. Алдымен, Шейлидің жұмыстарындағы XX ғасырдың 70-80 жылдарында ревизионистермен тоталитарлық үлгі өкілдерінің арасындағы пікірталастар нәтижесінде пайда болған жаңа аналитикалық категориялардың әлеуеті көрсетіледі. Содан кейін, 1990-шы жылдардағы жаңа мәдени тарихтың ықпалы мен сталинизмді зерттеудегі методологиялық төңкерістің, сондай-ақ жаңа аналитикалық категориялардың мәні айқындалады. Мақалада Шейли Фицпатрик еңбектеріндегі әлеуметтік және мәдени тарихты зерттеудегі жаңа тұрғыларды жан-жақты зерттеу және оларды Қазақстандағы сталинизмді зерттеуде қолданудың қажеттілігі туралы қорытынды жасалған.

Түйін сөздер: сталинизм, Америка тарихнамасы, әлеуметтік тарих, мәдениет тарихы.

KUNDAKBAYEVA ZH.B.

al-Farabi Kazakh National University
Professor of the History of Kazakhstan Department,
Doctor of Historical Sciences

SHEILA FITZPATRIC'S WORKS AS «TRULY A LANDMARK IN STUDIES OF THE STALINIST PERIOD»

Summary

In this paper with high regard for the America's eminent scholar Sheila Fitzpatrick 's substantial contributions to scholarship on Early Soviet Union History are examined her methodological tools and analytic categories has been applied to the Stalin era history. First part of the paper is about potential of Sheila's new analytical categories has created during the debate between revisionists and the representatives of the totalitarian model in the 70-80s of the XX century. Then reveals the essence of the methodological turn to the study of Stalinism under the influence of the new cultural history of the 1990s as well as new analytical categories has been appeared now. In conclusion is highlighted the necessity of careful examination of Sheila Fitzpatrick 's the new social and cultural history approaches to the early soviet era history as well as the ways of using them by Kazahstani historians on the Kazakhstan history in Stalin's period disquisition.

Key words: Stalinism, American historiography, social history, cultural history.

**ФОРМИРОВАНИЕ ОРГАНИЗАЦИОННО-МЕТОДИЧЕСКОЙ ОСНОВЫ
АРХИВНОГО ДЕЛА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН****Аннотация**

В статье всесторонне рассматриваются формирование и развитие организационно-методической основы архивного дела в Республике Казахстан. Организационная основа архивного дела требует регулирования общественных отношений в данной отрасли. В данном вопросе впервые в республике в 1998 году принят Закон Республики Казахстан «О Национальном архивном фонде и архивах», на основе которого разработаны концепция, программы направленные для дальнейшего развития архивного дела. Также подготовлены методические документы, устанавливающие правила методической работы архивных учреждений. Современная организационно-методическая основа архивного дела распространяется на все архивные учреждения и направлена на обеспечение развития и совершенствования архивного дела страны.

Ключевые слова: организационно-методическая основа, архивное дело, архивы, концепция, программа, методический документ.

Эволюцию организационно-методической основы архивного дела Республики Казахстан можно представить в ее динамичном развитии и совершенствовании. Современное состояние архивной отрасли в своем становлении и развитии имеет глубокие корни. Председатель Комитета Р.Х. Сариева в своем выступлении на Республиканском семинаре-совещании, посвященном 5-летию принятия Закона Республики Казахстан «О Национальном архивном фонде и архивах» в 2003 году отметила: «Первым нормативным актом, регулирующим общественные отношения в области архивов и исторических документов, был декрет Совета народных комиссаров от 1 июня 1918 года «О реорганизации и централизации архивного дела в РСФСР». Как известно, Казахстан в то время на правах территориальной автономии входил в состав Российской Федерации. В соответствии с нормами данного декрета документы разрозненных архивов, учреждений царской администрации подлежали в централизованном порядке передаче на государственное хранение, в этих целях создавались государственные архивы. Централизованная система государственных архивных учреждений гармонизовалась с существующим административно-территориальным делением [1, с. 30].

Всем известно, в советский период была налажена система развития архивного дела. В 70-80-е годы прошлого столетия благодаря проведению ряда мероприятий организационного характера удалось добиться значительного улучшения условий хранения, учета и упорядочения документов учреждениями, являющимися источниками комплектования архива. Одним из важнейших мероприятий, обуславливающих повышение уровня работы архива по организационно-методическому руководству и контролю над деятельностью ведомственных архивов, была организация в них единых служб для хранения всех видов документации [2, с. 23].

Однако с распадом Советского Союза и приобретением Казахстаном независимости объективно возникла проблема создания новой нормативно-правовой базы архивного дела ориентированная на требования новых условий. Начата работа над проектом Закона РК «О Национальном архивном фонде и архивах». В аппарате Главного управления архивами и документацией была

создана рабочая группа из числа наиболее опытных специалистов. Подробно были изучены законы зарубежных стран и подготовлена концепция, в которой изложены принципы образования, состава и пополнения Национального архивного фонда, структуры и содержания будущего закона. Проект был принят в первом чтении Верховным Советом в 1994 г. Однако события в связи с известными роспусками двух созывов Верховного Совета приостановили дальнейшее продвижение проекта. Позже работа продолжилась, но уже в другом составе и с учетом тогдашней технологии подготовки законодательных актов. Это означало, что закон должен быть кратким и емким по содержанию. Позже в него были внесены существенные поправки. Было достигнуто компромиссное решение в отношении так называемых отраслевых архивных фондов, вместо которых предполагалось создание специальных государственных архивов [3, с. 5].

Формирование и развитие организационно-методической основы архивного дела Казахстана следует рассмотреть во взаимосвязи с развитием системы органов управления архивным делом в целом, а также архивных учреждений в частности. Все документы методического характера разработанные архивными учреждениями проходят рассмотрение, одобрение и утверждение на Методическом совете при Комитете. Следовательно, освещение вопросов изменения в структуре управления архивным делом думается логичным.

Как известно, в связи с проведенными административными реформами в республике структура и название органа, занимавшегося регулированием архивного дела на общегосударственном уровне изменялись. Главное архивное управление Казахской ССР было переименовано в Главное архивное управление при Кабинете Министров Республики Казахстан. Позднее в 1996 году было упразднено Главное архивное управление при Правительстве Республики Казахстан с передачей его полномочий Центральному государственному архиву Республики Казахстан, являющемуся производственной единицей. Из 19 областных органов управления архивами сохранились лишь пять. В связи с отсутствием законодательной базы механизма взаимоотношений с организациями негосударственной сферы экономики резко уменьшилось количество источников комплектования государственных архивов, что объективно привело к объединению состава документального историко-культурного наследия народа [1, с. 30-31]. Параллельно с этим из-за не разработанности новой базы образовался правовой вакуум. Серьезные изменения в структуре и системе государственных архивных учреждений негативно сказывались на развитии архивного дела страны. В период с 1991-1998 гг. в течение семи лет прежняя нормативная правовая база и методические разработки утратили юридическую силу. Следовательно, нужно было разработать совершенно новую организационную и нормативно-правовую базу архивной отрасли соответствующую правовым реалиям республики.

В 1996-1999 гг. регулированием архивного дела занимался Центральный государственный архив Республики Казахстан. В 1999 году образовался Комитет по управлению архивами и документацией в структуре Министерства культуры, информации и спорта Республики Казахстан и до 2004 года оставался без изменений. С 2004 года – Комитет информации и архивов в том же министерстве, но уже под другим названием. Само министерство менялось несколько раз: с 1999 по 2003 гг. – Министерство культуры, информации и общественного согласия Республики Казахстан; с 2003 по 2004 г.г. – Министерство культуры Республики Казахстан; с 2004 по 2006 г.г. – Министерство культуры, информации и спорта Республики Казахстан; с 2006 по 2010 г.г. Министерство культуры и информации Республики Казахстан; с 2010 года – Министерство связи и информации Республики Казахстан. Согласно Указу Президента РК от 20 января 2012 года Министерство вновь реорганизовано в Министерство культуры и информации РК.

Последнее изменение произошло в соответствии с указом Президента РК в 2014 году «О дальнейшем совершенствовании системы государственного управления

Республики Казахстан» [4]. Комитет информации и архивов Министерства культуры и информации Республики Казахстан упразднен. Министерство культуры и информации Республики Казахстан преобразовано в Министерство культуры Республики Казахстан и создано Агентство Республики Казахстан по связи и информации. Агентство Республики Казахстан по связи и информации как центральный исполнительный орган не входит в состав Правительства осуществляет государственное регулирование в области связи, информатизации, архивного дела и документации.

Сфера деятельности уполномоченного органа архивным делом в республике (ныне Агентство – *Авт.*) охватывает все архивные учреждения республики: государственные архивы, архивы государственных учреждений, организаций и предприятий, рукописные собрания библиотек, музеев, научных учреждений, архивы негосударственных коммерческих организаций, архивы общественных организаций, политических партий и движений, архивы современных религиозных организаций, личные (частные) архивы граждан и специальные государственные архивы Республики Казахстан. Также следует отметить, что документы учреждений – источников комплектования являются значимой частью пополнения Национального архивного фонда Республики Казахстан, который представлен архивными фондами и коллекциями, документальными памятниками, имеющими особое историческое, научное, социальное, экономическое, политическое и культурное значение... Сохранение документов, их учет и описание являются главными задачами ведомственных архивов организаций и учреждений Республики Казахстан [5, с.29].

22 декабря 1998 года Парламентом Республики Казахстан принят Закон Республики Казахстан «О Национальном архивном фонде и архивах» и подписан Президентом страны Н.А. Назарбаевым [6]. Сегодня Закон о Национальном архивном фонде и архивах успешно выполняет свое основное назначение. На его основе создан ряд нормативных правовых актов и нормативно-методических документов, регламентирующих отдельные направления деятельности архивных учреждений. Все положительные факторы, которые благоприятно отразились на общем состоянии архивного дела страны.

Особую роль в развитии архивного дела страны занимают концепция и государственные программы, направленные на улучшение базы развития отрасли. К ним относятся государственные программы развития архивного дела, утвержденные на законодательном уровне: Концепция развития архивного дела в Республике Казахстан на 2001-2005 годы [7], Программа развития архивного дела в Республике Казахстан на 2001-2005 годы [8], Программа развития архивного дела и систем документации Республики Казахстан на 2007-2009 годы [9].

«Концепция развития архивного дела в Республике Казахстан на 2001–2005 гг.» определяла факторы и долгосрочные перспективные приоритеты государственной политики в архивной отрасли и намечала практические пути их реализации. Основная задача Концепции состояла в обеспечении стабильного функционирования архивной сети республики. Концепция зафиксировала состояние архивного дела на тот период, который определялся как нестабильный. В Концепции отмечалось: «Для дальнейшего повышения роли и престижа архивной сферы в обществе, определения места архивной службы в системе государственного устройства чрезвычайно актуальным является дальнейшая разработка и совершенствование законодательной базы» [10].

В целях дальнейшей разработки и совершенствования законодательной базы архивной отрасли были приняты ряд постановлений Правительства республики, в том числе таких, как «Положение о порядке вывоза документов Национального архивного фонда за пределы Республики Казахстан»; «Положение о страховом фонде копий документов Национального архивного фонда», «Основные правила документирования и управления документацией в министерствах и иных

центральных исполнительных органах и ведомствах». [11, с. 6]. Также ставилась задача включения вопросов архивного дела в проекты законодательных и иных актов, в дальнейшем привести в соответствии с законодательством все подзаконные нормативные документы архивной отрасли.

Основные нормативные правовые акты по вопросам архивного дела послужили основанием для дальнейшего развития и совершенствования организационно-методической обеспеченности архивного дела страны. Следует отметить, сферы действия нормативно-правовой базы архивного дела распространяются на государственные архивы, архивы государственных учреждений, организаций и предприятий, рукописные собрания библиотек, музеев, научных учреждений, архивы негосударственных коммерческих организаций, архивы общественных организаций, политических партий и движений, архивы религиозных организаций, личные (частные) архивы граждан, а также на специальные государственные архивы Республики Казахстан [10].

В процессе совершенствования нормативно-правовой базы архивного дела некоторые нормативные акты, регулирующие архивное дело отменялись или изменялись. Так, например в Закон Республики Казахстан «О Национальном архивном фонде и архивах» от 22 декабря 1998 года вносились изменения и дополнения в 2001, 2004, 2006-2007, 2009-2011, 2014 годах, отражающие новые задачи и потребности архивного дела в республике [10]. В результате данных изменений были отменен «Перечень типовых документов, образующихся в деятельности государственных организаций, с указанием сроков хранения». Данный перечень был отменен в связи с утверждением в 2009 году приказом Министра культуры и информации Республики Казахстан «Перечня типовых документов, образующихся в деятельности государственных и негосударственных организаций, с указанием сроков хранения».

Иерархию нормативно-правовой базы архивного дела Республики Казахстан можно представить в следующей структуре: Законы Республики Казахстан, Постановления Правительства Республики Казахстан, Приказы уполномоченного органа управления архивами и документацией, нормативно-методические документы по направлениям деятельности архивных учреждений. Отметим что к основным законам, регулирующим общественные отношения по вопросам архивного дела включают: «О Национальном архивном фонде и архивах», «Об электронном документе и электронной цифровой подписи», «О культуре», «Об информатизации», «Об административных процедурах», «О государственных секретах» и Уголовный кодекс Республики Казахстан, Трудовой кодекс Республики Казахстан.

Нормативно-методические документы по направлениям деятельности архивных учреждений разработаны в соответствии с Законом Республики Казахстан от 22 декабря 1998 года «О Национальном архивном фонде и архивах». В статье приводим важные документы по основным направлениям работы архивных учреждений. По организации работы архивных учреждений разработаны «Основные правила работы ведомственных архивов», «Основные правила работы государственных архивов Республики Казахстан». Отнесение документов в состав Национального архивного фонда РК, организация отбора и приема документов на архивное хранение, их срока хранения регламентируются следующими документами: «Правила отнесения документов Национального архивного фонда Республики Казахстан к объектам историко-культурного наследия Республики Казахстан», «Инструкция о порядке отбора и передачи на государственное хранение кинодокументов и видеофонограмм», «Инструкция о порядке и сроках временного хранения документов Национального архивного фонда Республики Казахстан в ведомственных архивах государственных юридических лиц», «Рекомендации по составлению списков учреждений, организаций и предприятий, являющихся

источниками и потенциальными источниками комплектования государственных архивов Республики Казахстан», «Примерные списки видов учреждений, организаций и предприятий, являющихся источниками комплектования государственных архивов».

По комплектованию и экспертизе ценности документов в архивах следует руководствоваться документами как «Типовое положение об экспертно-проверочной комиссии центрального государственного архива, местного уполномоченного государственного органа по управлению архивами и документацией Республики Казахстан», «Примерное положение о постоянно действующей Центральной экспертной комиссии центрального исполнительного органа и ведомства Республики Казахстан», «Примерное положение о постоянно действующей Экспертной комиссии государственного юридического лица».

Государственный стандарт Республики Казахстан СТ РК 1237-2004 «Документы на бумажных носителях. Общие технические требования к архивному хранению» устанавливает общие технические требования к архивному хранению документов на бумажной основе. «Инструкция о централизованном государственном учете документов Национального архивного фонда Республики Казахстан», «Положение о Государственном страховом фонде копий документов», «Методические рекомендации по ведению централизованного государственного учета документов Национального архивного фонда Республики Казахстан, временно хранящихся в ведомственных и частных архивах организаций – источников комплектования государственных архивов», «Инструкция по выявлению и учету документов на бумажной основе с повреждениями носителя и текста» устанавливают порядок выявления и централизованного государственного учета документов Национального архивного фонда Республики Казахстан.

Порядок и правила использования архивной информации регламентируются следующими документами: «Правила работы исследователей в читальных залах государственных архивов», «Правила выдачи разрешений на временный вывоз за пределы Республики Казахстан документов Национального архивного фонда, находящихся в государственной собственности», «Инструкция о порядке исполнения запросов социально-правового характера, поступающих из-за рубежа», «Инструкция о порядке выдачи и использования изобразительных документов из фондов личного происхождения деятелей культуры и искусства». По подготовке публикации следует руководствоваться «Методическими рекомендациями по подготовке межархивного путеводителя по фондам личного происхождения, хранящимся в государственных архивах Республики Казахстан», «Методическими рекомендациями по подготовке справочников по административно-территориальному делению Казахстана».

Действующая нормативно-методическая база распространяется на государственные архивы, архивы государственных учреждений, организаций и предприятий, рукописные собрания библиотек, музеев, научных учреждений, архивы негосударственных коммерческих организаций, архивы общественных организаций, политических партий и движений, архивы религиозных организаций, личные (частные) архивы граждан, специальные государственные архивы, и охватывает все стороны деятельности архивных учреждений.

Проанализировав формирование и эволюцию организационно-методической основы архивного дела Казахстана можно констатировать следующее. На наш взгляд, уровень развития нормативных правовых и методических документов по вопросам архивного дела республики является достаточным для обеспечения эффективного и стабильного развития архивного дела в современных условиях. В Республике Казахстан имеется современная нормативно-правовая база, включающая документы по всем вопросам архивного дела организационного и методического характера. Было принято большое количество нормативно-

методических документов: инструкций, положений, перечней, типовых и примерных номенклатур. Большое значение имеют принятые в 2011 году ряд нормативно-методических документов как «Правила приема, хранения, учета и использования документов Национального архивного фонда и других архивных документов ведомственными и частными архивами», «Правила комплектования, хранения, учета и использования документов Национального архивного фонда, других архивных документов государственными и специальными государственными архивами», «Перечень типовых документов, образующихся в деятельности государственных и негосударственных организаций, с указанием сроков хранения».

Отдельное внимание заслуживает разработка «Типовых правил документирования и управления документацией в государственных и негосударственных организациях», которые устанавливают порядок организации документирования управленческой деятельности и порядок организации работы с документами несекретного характера на бумажных носителях, управления документацией в государственных и негосударственных организациях и распространяются на организационно-распорядительную документацию. В соответствии со ст. 4 Закона РК о НАФ электронные информационные ресурсы, машиноориентированная и аудиовизуальная документация входят в состав Национального архивного фонда. В связи с этим предстоит развивать и совершенствовать нормативно-правовую базу архивного дела по проблемам электронных архивов.

В целом проделана большая работа в области законодательства, которая позволила устранить многие недостатки как в области архивного законодательства, так и в методическом обеспечении отрасли. Все нормативно-методические разработки направлены на обеспечение развития и совершенствования архивного дела в Республике Казахстан.

Литература

1 Сариева Р.Х. «Закон Республики Казахстан «О Национальном архивном фонде и архивах»: состояние его реализации и перспективы // Материалы Республиканского семинара-совещания, посвященного 5-летию принятия Закона Республики Казахстан «О Национальном архивном фонде и архивах». 19 декабря 2003 года. – Алматы, 2004. – С. 30-46.

2 Грибанова Е.М. Организационно-методическая помощь ЦГА НТД Казахской ССР учреждениям в создании единых ведомственных архивов // Архивы Казахстана. Информационный бюллетень Главного Архивного управления при Совете Министров Казахской ССР. – Алма-Ата, 1987. – С. 23-27.

3 Чупров В.М. Некоторые проблемы законодательной и нормативной правовой базы архивного дела в Республике Казахстан (к 10-летию принятия Закона РК «О Национальном архивном фонде и архивах» (сообщение) // Қазақстан Республикасы Президентінің мұрағаты. Ақпаратты-әдістемелік бюллетень. – 2008. - № 2(6). – С. 5-8.

4 Указ Президента РК от 07.03.2014 г. № 761 «О дальнейшем совершенствовании системы государственного управления Республики Казахстан».

5 Гудкова Л.А. Методические рекомендации по выявлению, учету, описанию и хранению особо ценных документов в ведомственных архивах учреждений-источников комплектования Архива Президента РК // Қазақстан Республикасы Президентінің мұрағаты. Ақпаратты-әдістемелік бюллетень. -2008. – № 1(5). – С. 29-55.

6 Закон Республики Казахстан от 22 декабря 1998 года № 326-1 «О Национальном архивном фонде и архивах» от 1998 года // Казахстанская правда. 1998, 29 декабря; Закон РК «О Национальном архивном фонде и архивах» от 22 декабря 1998 года №326-1 ЗРК с изменениями и дополнениями на 10 июля 2012 г.

7 Концепция развития архивного дела в Республике Казахстан на 2001-2005 годы, утверждена постановлением Правительства Республики Казахстан от 26 января 2001 года № 146.

8 Программа развития архивного дела в Республике Казахстан на 2001-2005 годы, утверждена постановлением Правительства Республики Казахстан от 11 июня 2001 года № 797.

9 Программа развития архивного дела и систем документации Республики Казахстан на 2007-2009 годы, утверждена постановлением Правительства Республики Казахстан от 30 ноября 2006 года № 1153.

10 Состояние и развитие архивного дела в странах СНГ в 1999-2010 гг. Аналитический обзор. Федеральное Архивное агентство Всероссийский научно-исследовательский институт документоведения и архивного дела (ВНИИДАД) / http://www.archives.gov.ua/International/SND_1999_2010.pdf/:

11 Ларин М.В. Сравнительный обзор архивного законодательства стран СНГ // Материалы Международной научно-практической конференции «Правовые проблемы архивного дела в Евразийском регионе». 27 сентября 2002 года. – Астана, 2002. – 53 с.

References

1 Sarieva R.H. «Zakon Respubliki Kazahstan «O Nacionalnom arhivnom fonde i arhivah»: sostojanie ego realizacii i perspektivy // Materialy Respublikanskogo seminarasoveshhanija, posvjashhennogo 5-letiju prinjatija Zakona Respubliki Kazahstan «O Nacionalnom arhivnom fonde i arhivah». 19 dekabnja 2003 goda. –Almaty, 2004. – S. 30-46.

2 Griбанова E.M. Organizacionno-metodicheskaja pomoshh CGA NTD Kazahskoj SSR uchrezhdenijam V sozdanii edinyh vedomstvennyh arhivov //Arhivy Kazahstana. Informacionnyj bjulleten Glavnogo Arhivnogo upravlenija pri Sovete Ministrov Kazahskoj SSR. – Alma-Ata, 1987. – S.23-27.

3 Chuprov V.M. Nekotorye problemy zakonodatelnoj i normativnoj pravovoj bazy arhivnogo dela v Respublike Kazahstan (k 10-letiju prinjatija Zakona RK «O Nacionalnom arhivnom fonde i arhivah» (soobshhenie) // Kazakstan Respublikasy Prezidentiniñ myragaty. Akparatty-adistemelik bjulleten. – 2008. – № 2(6). – S. 5-8.

4 Ukaz Prezidenta RK ot 07.03.2014 g. № 761 «O dalnejšem sovershenstvovanii sistemy gosudarstvennogo upravlenija Respubliki Kazahstan».

5 Gudkova L.A. Metodicheskie rekomendacii po vyjavleniju, uchetu, opisaniju i hraneniju osobo cennyh dokumentov v vedomstvennyh arhivah uchrezhdenij-istochnikov komplektovanija Arhiva Prezidenta RK // Kazakstan Respublikasy Prezidentiniñ myragaty. Akparatty-adistemelik bjulleten. – 2008. – № 1(5). – S.29-55.

6 Zakon Respubliki Kazahstan ot 22 dekabnja 1998 goda № 326-1 «O Nacionalnom arhivnom fonde i arhivah» ot 1998 goda / Kazahstanskaja pravda. 1998, 29 dekabnja // Zakon RK «O Nacionalnom arhivnom fonde i arhivah» ot 22 dekabnja 1998 goda №326-1 ZRK s izmenenijami i dopolnenijami na 10 ijulja 2012 g.

7 Koncepcija razvitija arhivnogo dela v Respublike Kazahstan na 2001-2005 gody, utverzhdena postanovleniem Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 26 janvarja 2001 goda № 146.

8 Programma razvitija arhivnogo dela v Respublike Kazahstan na 2001-2005 gody, utverzhdena postanovleniem Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 11 ijunja 2001 goda № 797.+

9 Programma razvitija arhivnogo dela i sistem dokumentacii Respubliki Kazahstan na 2007-2009 gody, utverzhdena postanovleniem Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 30 nojabnja 2006 goda № 1153.

10 Sostojanie i razvitie arhivnogo dela v stranah SNGv 1999-2010 gg. Analiticheskij obzor. Federalnoe Arhivnoe agentstvo Vserossijskij nauchno-issledovatel'skij institut dokumentovedenija i arhivnogo dela (VNIIDAD) / http://www.archives.gov.ua/International/SND_1999_2010.pdf/:

11 Larin M.V.Sravnitelnyj obzorarhivnogo zakonodatel'stva stran SNG// MaterialyMezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii «Pravovye problemy arhivnogo delav Evroaziatskom regione». 27 sentjabrja 2002 goda. – Astana, 2002. – 53 s.

БАХТОРАЗОВ А.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
Тарих, археология және этнология факультетінің 2 курс магистранты

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МҰРАҒАТ ІСІНДЕ ҰЙЫМДАСТЫРУШЫЛЫҚ-ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРДІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Түйін

Мақалада Қазақстан Республикасы мұрағат ісі саласының ұйымдастырушылық-әдістемелік негізінің қалыптасуы мен дамуы жан-жақты қарастырылады. Мұрағат саласының ұйымдастыру негізі осы салада реттелетін қоғамдық қатынастардың заңды түрде бекітілуін қажет етеді. Бұл ретте республикада мұрағат ісі саласында алғаш 1998 жылы Қазақстан Республикасының «Ұлттық мұрағат қоры және мұрағаттар туралы» Заңы қабылданды. Соның негізінде мұрағат ісі саласын ары қарай дамытуға бағытталған тұжырымдама, бағдарламалар және мұрағат мекемелерінің әдістемелік жұмысын іске асыруды реттейтін әдістемелік құжаттар әзірленді. Бүгінде мұрағат ісі саласының ұйымдастыру-әдістемелік негізінің қалыптасып, дамуы өз деңгейінде барлық мұрағат мекемелерінің қызметін қамтып, осы саланың қалыпты дамуына ықпал етіп отыр.

Түйін сөздер: ұйымдастырушылық-әдістемелік негізі, мемлекеттік емес мұрағаттар, тұжырымдама, бағдарлама, әдістемелік құжат.

BAKHTORAZOV A.

al-Farabi Kazakh National University,
2nd year Master Student of the Faculty of History, Archaeology and Ethnology

FORMATION OF ORGANIZATIONAL AND METHODOLOGICAL BASIS FOR THE ARCHIVING IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Summary

The article comprehensively discusses the formation and development of organizational and methodological basis of archiving in the Republic of Kazakhstan. The organizational basis of archiving requires regulation of social relations in the industry. In this issue for the first time in the country in 1998, there was passed the Law of the Republic of Kazakhstan “On National Archive Fund and Archives” which served as a basis for development of the concept and programs aimed to further development of archival work. In addition there were prepared guidance documents setting the rules for methodical work of archival institutions. The contemporary organizational and methodical basis of archival work covers all the archival institutions and aims to ensure the development and improvement of the country’s archival work.

Keywords: organizational and methodological basis, archiving, archives, concept, program, guidance document.

ЭТНОЛОГИЯ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ
ЭТНОЛОГИЯ И АРХЕОЛОГИЯ
ETHNOLOGY AND ARCHAEOLOGY

ӘОЖ 94 (574) «19» 39.394.012

КАРТАЕВА Т.Е.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, т.ғ.к.

ҚЫСҚЫ ҚОНЫС ПЕН ЖАЙЫЛЫМ ИЕЛЕНУДІҢ АЙМАҚТЫҚ
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ (XIX ғ. аяғы – XX ғ. басы)

Аннотация

Мақалада қазақтардың көшпелі мал шаруашылығын ұйымдастыру жолдары мен ерекшеліктері қарастырылады. Мал отарын қыстан аман алып шығу жолындағы мал шаруашылығын ұйымдастырудың шаралары қыстық жайылым таңдау, қыс кезіндегі көш, қора соғу, қыстық мал азығын дайындаудағы ерекшеліктері алғашқы мәліметтер мен авторлық экспедиция материалдары негізінде берілген. Қыстық қоныс “қыстаудың” ерекшелігі қыстық баспана соғу ісінен, қыстық жайылым көлемінен, қыстауда болу мерзімінен де көрінеді. Ертеде көшпелі мал шаруашылығын кәсіп еткен қазақтар қыс мезгілінде де киіз үйде отырған. Қыстық баспана тұрғызуға негізінен қолданылатын шикізат кесек пен қамыс болды. Қыстық баспана түрлерінің қазақ жерінің табиғи ортасына қарай қалыптасқан аймақтық ерекшеліктері болды. Бұл ерекшеліктер, үйдің, құрылысынан, шикізатынан, қолданыс аясынан және атауынан көрінеді. XVIII ғасырдың екінші жартысы – XIX ғасырдан бастап, қыстауларда қыстық баспаналар соғыла бастады. Қыстау үйлер қалың орманды жерлерде ағаштан, орманы аз жерлерде шикі кірпіштен, қам кесектен, таулы жерлерде тастан тұрғызылды. Қыстау үйлердің соғылуы сол өңірдің табиғат жағдайы мен ауа-райына да байланысты қалыптасты. Қыстау көлемі, қазақ ауылының көлеміне сәйкес шағын болды және қыстаулар ауыл ақсақалының атымен аталды. Қыстауда отыру әр өңірде әртүрлі қалыптасты, солтүстік өңірде қыстаудан наурыздың соңында, ал оңтүстік қазақтары наурыздың басында көтерілген.

Түйін сөздер: қыстау, қыстық жайылым, қыстық көш, қыстық баспаналар, қыстық мал қора.

Қыстау немесе қыстық жайылым таңдау. Қысқы қоныстар мен жайылымдарға ызғырық желден паналайтын ықтасын, жылуыт, күнгеілі таулы жерлер, төбе-төбе күмды адырлар немесе малды бораннан, үскірік желден қалқалайтын орманды, тоғайлы, қамысты жерлер және табиғи ықтасын жерлер таңдап алынды. Қыстаулар ауыл ақсақалының атымен аталған. Мысалы, Айтпанбет ақсақал қыстауы. Қыстауда қоныстану мерзімі әр өңірде әртүрлі қалыптасқан. Отарында мал саны көп малшылар алысқа көшіп, қыстауға қара күзде, яғни қарашада оралып, наурызға дейін отырған. Мысалы, Сыр ауылдарының көбі қыстауында 1 желтоқсан мен 1 наурыз аралығында 90 күн отырған, ішінара кей ауылдар, мысалы, Айнакөл болысының Оғызкеткен қыстауындағы ауылдар 10 наурызға дейін отырған. Көктем ерте түсетін оңтүстік ауылдарында қыстаудан көктеуге 1-ші наурызда-ақ көтерілген [14, ауылдар бойынша берілген кесте]

Көптеген жерлерде қыстаулар тұрақты болса, таза көшпелі мал шаруашылығын кәсіп еткен жекеленген аймақтардағы қазақтар мал қамы үшін қыстауды өзгертіп отырған. Сырдың Қазалы өңіріндегі малшы қазақтар қыста Қызылқұмға көшкен. Аралдың шығыс бетіндегі назар, шүрен, қабак, телеу, жақайым, кете, ожырай, қырғыз, шекті, жанқылыш, әлім рулары қыс кезінде де көшіп қонған. Үстірт,

Маңғыстаудағы адайлар мен табындар қыс қатты болған жылдары оңтүстікке қарай Хиуа хандығының жерлеріне қыстауға көшкен. Хиуа хандығының жерлерін қысқы жайылымға пайдаланғаны үшін 1 түйеге 10 тиын, бір жылқыға – 5 тиын, бір қой үшін – 2 тиын шөп пұлын төлеген [16, с.4] Батыс қазақтары ертеректе ескі қыстауларын *қонғы* деп атаған [4].

Қыс бойына көшіп-қону, таза көшпелі мал шаруашылығымен, әрі сол ауылдардың шабындығы жоқ жерлерде орналасуымен байланысты. Көшудің бұл үдерісі ауа райына байланысты да қалыптасып отырды. Әрине қыс қолайлы болып, мал азығы жеткілікті болса, негізінен қыста көшпеуге тырысқан.

Перовск уезінің Сырдың бойында орналасуы көршілес Ырғыз, Торғай уездеріне қарағанда малдың қыстық жайылымына әдеуір қолайлырақ болған. Солтүстік уездердегі көшпелілерінің бір бөлігінің қысқы жайылымға малдарын Сырдың бойына қарай айдауы солтүстікте қыстың ұзақ, қатты болуымен байланысты. Торғай уезі көшпелілерінің бір бөлігі көршілес Ақмола, Атбасар, Ақтөбе уездеріндегі туыстарын паналаса, бір бөлігі Перовск уезінде қысты өткізген.

1893 жылғы Торғай әскери губернаторының берген есебі бойынша, Ырғыз уезіндегі 6353 шаңырақтың, Торғай уезіндегі 944 шаңырақтың тұрақты өз қыстаулары болмай, қыс уақытында да көшіп қонып жүрген. Олардың ішінде Ырғыз көшпелілерінің бір бөлігі көршілес Ақтөбе уезіне көссе, бір бөлігі қысты Қазалы уезінде өткізген. Ырғыз уезінің оңтүстік-шығысындағы шөмекейлер мен телеулер қыстаулары Қазалы уезі көшпелілерінің қыстауларымен шектесіп жатты. Ырғыз уезінің уақ тайпасының шағын қауымы да Арал теңізінің жағалауында қоныстанған шектілер арасында қыстап жүрген [8, с. 339-340].

Солтүстік уездердегі көшпелілердің қыс кезінде Перовск, Қазалы уездеріне келуі ол жақта қыстың аса қатты болған жылдарымен байланысты. 1879-1880 жылдары қыс аса қатты болып, Торғай уезінен Перовск уезіне қарай 216167 бас мал айдалған [8, с.27].

Батыста қаусыра салынған орыс бекіністері, қоныстанушылар легінің ағылуы, көшпелілердің мерзімдік жайылымын тарылтқан, әрі Кеңес үкіметінің орнауы, байлардың тәркіленуі де көшпелі шаруашылықты тоқтатуға әкеп тіреген. Жайылымдық жерлердің тарылуы тек жаздық жайылымнан ғана емес, қыстық жайылымнан да көрінді. Сырдария мен Қуаңдария бойындағы қыстаулық жерлерге бекеттердің салынуына байланысты, бұл жердегі көшпелілер XIX ғасырдың екінші жартысында Жаңадария мен Қызылқұмға қыстаған.

Қыстауға қайтқанда мал отары *тебін* деп аталған қыстық жайылымда болды. Боранды күндері мал отарын таудың ықтасын бетіне қарай *қорық* деп аталатын жайылымға қарай айдады.

Қыстау маңында әрбір ауыл мүшелерінің егістік, шабындық жерлері, қыстық өрістері болды. Қазақтар дәстүрлі мал шаруашылығында мерзімдік мал жайылымдарында, жайылымдардың жергілікті жерге қарай қалыптасқан түрлері «ақ-торық», «қойбөлек», «ақтебін», «алатөбін» т.б. пайдаланды. *Ақ-торық* – Ертіс жағалауындағы әскерилер есебіне берілген жерлеріндегі қазақтар жалға алып пайдаланатын жайылым атауы. Ақ-торық үшін салық 40-50 тиынды құрады. Ақ-торықты қазақтар көктеу-күздеу үшін пайдаланды. Көптеген ауылдар өз жайлауларына жету үшін, әскерилер жерлерінен кесіп өтуге мәжбүр болды. Әскерилер жеріне күндіз тоқтап дем алғаны үшін 20 тиыннан салық төлеп отырған.

Қойбөлек немесе *қорық* қыстау маңындағы қыс кезінде қой малының азығы үшін пайдаланылатын қосымша жайылым. Бұл жайылым «*атабөлек*» деп те аталды. Бұл жайылымдарға ауылдар малдарын жаймай, оның шөбін кейінге сақтап отырған, яғни бұл мал үшін шөптің қосымша қоры саналған. Қойбөлек немесе қорық әрбір қыстаулық ауылда болды. Қорық шекарасын ақсақал анықтап, шекара қазықтармен, тастармен, ағашпен белгіленді. Қорық үшін ауыл арасында келіспеушіліктер өте сирек болды. Малдар басқа ауыл қорығына қатты

боран кезінде ық іздеп ұзап кетуі мүмкін. Қорық үшін талас болса, оны ауыл ақсақалы шешіп отырған. Егер шөбі шүйгін болса, қорықтың көлемі кіші болды, ал батпақты, соранды болса көлемі үлкендеу болған. Кей жағдайда шөбі шүйгін жерден қорықтың көлемін кеңірек иемденген ауылдан, жайылымды аз иемденіп отырған ауылға бір жайылым бөлегін алып беруге ақсақалдың билігі керек болған. Ақсақал жайылымды бөлген кезде жаңа жайылымды алған ауыл қой сойып, бата қылған. Содан соң, жаңадан ағаш қағып, тас үйіп жаңа шекара белгілеген. Жайылымды ауылдар арасында бөліп алып пайдалану, жалпы жайылым көлемінің ауқымдылығы мен тарлығына байланысты болды.

Ақтебін – қойдың қыстық жайылымындағы шөптерді толық пайдаланып, яғни тебіндеп болған қыстық жайылым, ал *алатебін* – шөптері толық пайдаланылмаған, әлі жайылымдық қоры бар қой малы жайылатын қыстық жайылым атауы [4, с.153-181].

XIX ғасырда Шығыстағы қазақтар қыс кезінде малға азық аз болған кезде жайылымды жалға алып, онда жайылатын мал басына қарай салық төлеген. Олардың негізгілеріне тоқталар болсақ: *көк-алым* – Қазақстанның Шығыс өңіріндегі жергілікті қазақтар арасында XIX ғасырдың екінші жартысында қалыптасқан салық атауы. Мысалы, Павлодар уезіндегі жергілікті қазақтар мал азығын қамтамасыз ету барысында казак жерлеріндегі жайылым үшін 1 шаруашылық ауыл 30 тиыннан 4-5 сомға дейін «көк-алым» салығын төлеген, *тұяқ-ақша* – XIX ғасырдың екінші жартысында Қазақстанның Шығыс өңірінде жергілікті қазақтар және басқа рулар казак жерлерінен жалға алған жайылымына қарай төлеген салық түрі. Мал басына қарай қойдан – 2-5 тиын; ірі қарадан – 4-10 тиыннан; жылқы үшін – 5-30 тиыннан; түйе үшін – 20 тиын төлеген. Бірақ, тұяқ-ақшаны барлық ауыл бірдей төлей бермеген [15, с. 81-127].

Жұт. Малшы қазақ үшін ең үлкен қауіп-қатер жұт болған. Мал басының азаюына жұттың болуы тікелей әсер етті. Мал үшін қолайсыз болып, арты жұтқа әкеп соғатын кезеңдер келесідей себептен туындаған: біріншіден, қар қалың түсіп арты боран мен суыққа айналуы, мұндай қыстың болуына әдетте жаздың күрғақ болуы әсер еткен, мал қыстан арық болып шыққан; екіншіден қыстың басы жылы болып жаңбыр жауып, арты қарға ұласып жерге мұз қатып, нәтижесінде мал жейтін шөп мұздың астында қалуы; үшіншіден көктемнің суық ұзақ болуы. Қазақтар қалың қар түскен уақытта малды жұттан сақтау үшін қыстауларын ауыстырған, мал үшін қыста көшіп жүрулеріне тура келген.

Көшпелі қазақтың малына қауіп қатер тек «қалың қардан» ғана келген жоқ, қасқыр сияқты жыртқыш аңда мал үшін аса қауіпті болды. Әрі мал қатты қыста қора болмағандықтан да үсіп өлген. Қора болмағанда малды ауыл маңындағы ықтасын жерлерде, төбе адырлардың арасында ұстаған. Көшпелі қазақтар қыста қалың қар болса да малдарын жайылымда ұстап, дала шөптерімен қанағаттандырған. Сырдария аңғарында көшіп жүрген қазақтар сайдағы шөптерді мүлдем шаппаған, малдың қыстық қорына азық жинамаған, яғни мал қыстық жайылымда ұсталған [АЭМ]. 1886 жылғы «қыста мал ашық далада ұсталған» деген дерек Сыр өңірінде қора соғу ісінің XIX ғасырдың аяғында орын алғандығын дәлелдей түседі [20, с.70]. Ал, 1889 жылғы статистикалық есепте «Көшпелі қазақтар малдың қыстық азығына қор жинамаған. Отырықшы мал шаруашылығымен айналысатын қазақтар ғана қолда бар малдарына қысқа азық жинайды, сондықтан да отырықшылар малдарына қарағанда көшпелілер малдары қыста көп шығынға ұшырайды» – деген мәлімет айтылса [21, с.33], 1906 жылғы есепте: «Перовск және Қазалы қазақтары қыс мезгіліне шөп қорын жинамайды, жинаса да аз мөлшерде болады», – деген. Бұл дерек Сыр өңірінде шөп шабу ісінің XX ғасырдың бас кезінде әлі баяу дамығандығын дәлелдейді [22, с. 89]. Қыс кезінде қойлар мен түйелерді *ықтырма* деп атаған төбесі ашық айнала киізбен қаптаған қораларда ұстаған.

XIX ғасырдың аяғы-XX ғасырдың басында жұттың жиі болуы, Сыр қазақтарына ауыр тиген, 1879-дан 1880 жылға өтер қыстағы қоян жылының жұтынан кейін

Сыр қазақтары қысқа шөп қорын дайындауға кіріскен, әрі малы азайған қазақтар отырықшылыққа көше бастаған [АЭМ].

Жергілікті ақсақалдар 1930, 1963 жылдары да Сыр бойында жұт болған дейді. Қазалы, Арал қазақтары арасында «Бай - бір жұттық, батыр - бір оқтық», – деген сөз тараған (АЭМ). Жұт байды кедейге айналдырды. Жұттың алдын-алу мақсатында XIX ғасырдың аяқ кезінен көшпелі қазақтар малдың қыстық азығын даярлауды қолға алған. Тарихи деректер Сыр өңірінде әр кезеңде жұттың орын алып тұрғандығын дәлелдейді. Жұт кезінде мал көп қырылған, көшпелілердің отырықшылануына жұттан зардап шегулері де әсер етті. Мұндай ауыр шығынның орнын толтыру қазақтар үшін оңайға түскен жоқ. Осылайша, малынан айырылған көптеген қазақ отбасы біртіндеп отырықшылыққа көшуге мәжбүр болды. Отырықшылану үдерісі қыстық баспана тұрғызуды және пішен шабу, малдың қыстық азығын дауындау ісін де қарқындатты [2, с.70].

Қыстау және қыстық баспана. Қазақтар ертеде қыс мезгілінде де киіз үйде отыра берген. Ибн Рувбехан бойынша қазақ көшпелілері қыс кезінде керегесін тереңдетіп қазылған шұңқырларға орнатып тігілген, екі қабат киізбен жапқан, етегін құммен көмкеріп, сыртынан қамыспен қоршаған киіз үйлерде отырған, ортасында орнатылған ошақта үнемі от жанып тұрған [28, с.9]). Киіз үй көшпелілердің негізгі баспанасы болды [26, 1, с. 566]. Г.С. Загрязский: «Сырдария қазақтары қыста баспанада отыруға мәжбүр емес. Қыстық киіз үй жаздық киіз үйден кіші етіп тігіліп, бір үзікке кем жабылған. Қыстық киіз үйлерді кейбірі екі киіз үзікпен жапса, кейбірі киіз үй сыртын қамыспен қаптаған. Қыста киіз үйді қоңыр, сұр киізбен, жазда ақ киізбен жапқан», – деп киіз үйдің мерзімдік сипатын берген [9, с.114]. Ал, О. Шкапский: «Байлар киіз үйдің сыртынан қыс уақытында тағы бір қабат киіз жабады, кедейлер болса қамыс жабады...», деп киіз үйдің мерзімдік жабықталуының әлеуметтік сипатын көрсеткен [19, с. 127-128]. Бұл екі пікірдің де жаны бар деп қарауға болады. Дегенменде, Перовск уезінен қыстауға оралған қазақтардан түсірген суреттер бай ауылдарында қоңыр киізбен жабылған үйлердің қолданыс аясында кең болғанын айғақтайды. Осыған қарағанда ақ киізбен жабылған үйлер тойларда, астарда және жайлауларда тігілген болса керек.

Киіз үйдің тұрмыс қажетін өтеудегі қызметі мен қолданыс аясын Сыр өңірінен бақылаған автордың бірі Л. Мейер. Ол: «қыс кезінде де киіз үйде тұруды жалғастырып, жылы болу үшін екі қабат киіз жауып, етегін қамыс, құммен бастырған», – деп қыс кезінде үйлердің қамыспен жабылғандығын тағы да растайды [17, с. 249]. Қазақтар жазда негізінен 6 қанат, орташа үйге 8, үлкен үйге 12 қанат дайындаған, ал қыстық киіз үй көбіне 4-6 қанаттан аспаған.

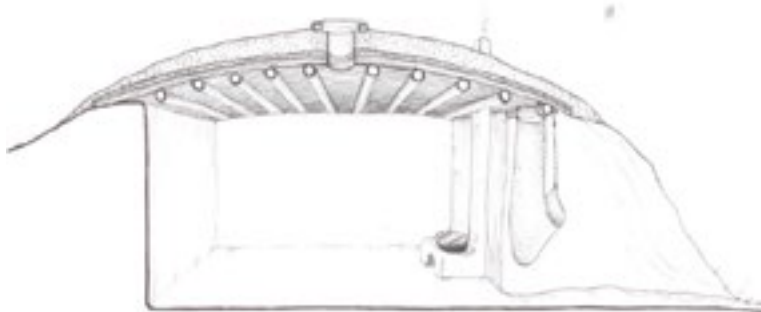
Сыр өңірі қазақтары арасында киіз үйді «қара үй» деп атау кең тараған, бұл «қара шаңырақ» деген мағынаны білдіреді. Бұл өңірде көбіне сұр, қоңыр киізбен жабылатын түрі жиі кездесуінен де қара үй аталып кетуі мүмкін. Сыр бойында қыс кезінде де киіз үйде отыру 1937-1938 жылдарға дейін жалғасқан, - дейді жергілікті ақсақалдар [АЭМ].

Қазақ жерінің қай өңірін алып қарасақ та, тұрақты баспана тұрғызудағы аймақтық ерекшелік баспананың материалынан, шикізатынан көрінеді. Сыр өңірінде баспана тұрғызуда кесек, қамыс, шым, сабан және жергілікті жерде өсетін ағаштар пайдаланылған. Мысалы, қазақ жерінің шығысында ағаштан тұрғызылған дүкен, шарбақ, белдеу үйлер соғылуы сол жерде ағаштың көптігін көрсетеді, ал Сыр қазақтары қыстық баспасында ағашты тек тіреу, төбесін жабу, есігін тұрғызуда ғана пайдаланған, негізгі шикізат кесек, шым, қамыс болды. Осыған орай негізгі шикізаты шым, ши болатын – жертөле, жеркепе, шым-үй; негізгі шикізаты қамыс болатын қақыра, шошала, өлшек; негізгі шикізаты кесек болатын қоржын үй, тіркеспе үй, тоқалтам сияқты түрлері қалыптасты.

Сырдың төменгі ағысы бойында *жертөле* салу үшін жерді аласа етіп 1 метрдей қазып, биіктігі 1,5-2 метрдей болатындай етіп, шидің түбін өріп көтереді. Яғни

шидің түбін кетпенмен қазып алады да, бір-бірінің үстіне қалап, қимен, сазбен бастырады. Сыр қазақтарының тілімен айтқанда үстіне төбесін жабатын ағаш - шабақ салады. Шабақтың үстіне қамыс салады. Қамыстың үсті майда шөппен жабылады, үстіне саздан иленген балшық күйылады. Жертөленің ортасында от жағатын пеші болады [Сурет 1]. Төбесінде әдейі қалдырылған ойықтан түтін тартатын мұржа шығарылады. Жертөленің кейде екі жағында екі үй отырады. Екі терезе қойылады [АЭМ].

О. Шкапский Ойсылқара, Талдық, Ырғыз және Қазалы елді-мекендеріндегі қазақтардың қыстық жертөлесін келесідей суреттеген: «...Жертөле бір бөлмелі, аласа, ағаш еденді, мұржасы төбеге шығатын етіп орнатылған. Кең жертөлелер екі бөлмелі, бір бөлмеде әйелдер ас даярлайды, екінші бөлмеде қонақ күтіледі. Бөлме ортасында төбе берік болу үшін қойылған бақан орнатылған. Жертөлелер қамыстан, кесектен тұрғызылып, сырты балшықпен сыланады. Жертөленің ішінен бір қабырғаға тақалып нар жасалып (еденнен жоғары көтерілген сәкі, жылы отыру үшін жасалады – авт) үстіне киіз төселіп, тұсына кілем ілінген, қалың көрпешелер төселген. Жертөле ішінен киіз үйдегідей жұкаяқ, кебеже, аяққап, төсек, киізбен қапталған сандықтар қойылған. Бір қыстауда 15-20 шаңырақтан, ал кейбір қыстауларда 5-6 шаңырақтан қоныстанды. Қыстаулар көбіне бір-біріне жақын етіп салынған. Қазақтар қыстауда әулеттерімен бірге тұрады» [19, с. 127-128]. Бұл жерде жертөле ішінде нар орнатылған деп отырғаны, бұл үй ішіндегі сәкі, оны жерден ыза өтпес үшін тақтайдан көтеріп жасайды.

Сурет 1 – Жертөле. Графикалық реконструкция.

Шым-үй – шымнан жасалады. Жер қазылмайды, жердің бетінен тек шымнан өрген. Ол үшін шиді түбінен шауып алып, бір-біріне балшықпен қалап, арасына күм салып өріп, қалап шыққан. Үйдің қабырғасын сабан қосып иленген балшықпен сылаған [АЭМ].

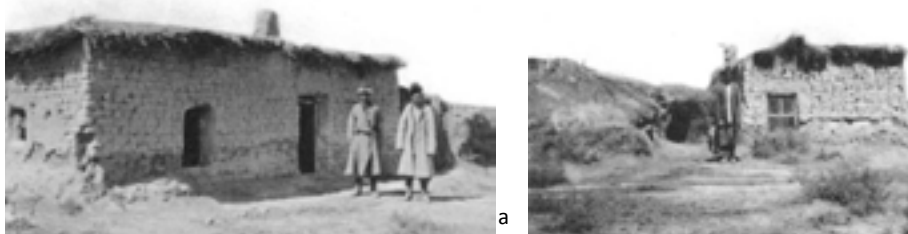
Сыр өңірінің батыс аймағындағы (Арал маңы) қазақтар тілінде жертөле, жеркепе, шым-үйлер шартты түрде *бастырма* деп аталды. Бастырма деп аталу себебі шым, шидің түбі, сабан сияқты шикізатты бір-бірінің үстіне қалап, лаймен бастырып отыруына байланысты. Бастырмалар Сыр өңірінің шығысына қарағанда қысы қатты батысында кең қолданысқа ие болған. Бір жақ қабырғасы ашық, төбесі жабық үй де бастырма деп аталды [5, с.32].

Сыр қазақтарының қыстық баспанасының бірі – *жеркепе*. Өзбекәлі Жәнібековтың зерттеуінше кепе алғашында аңшылардың дала жағдайында қалыптастырған баспанасы болған. Жеркепенің бастапқы бейнесін жерге қадалған сырықтардың басын қосып буатындықтан қаңқасы сүйір болып бітетін, сырты ағаштың қабығымен, аң терілерімен жабылатын қос немесе жерді шұқырлап қазып, ортасына төбедегі түтін шығатын тесіктің ернеуін шабақтауға орайластыра

әр жерден қойылатын, бір-бірімен байланыстырылған тіреуіш ашаларға ағаш бұтақтарын тастап, үстін шөп-шалаңмен жаба салатын, кіріп-шығатын ойығы бар кепе болған, – деп жорамалдауға болады [6, 18-19 бб.]. Сыр қазақтары қыстық үйлердің төбесін жабуды *итарқасын жабу* деп атайды [АЭМ].

Сыр бойындағы бай отбасылар арасында *қоржын үй* деп аталған тіркеспе қыстық баспана түрі кездескен. Қоржын үйде екі үй бір біріне жалғасып кетеді. Қоржын үйде ағайынды отбасылар отырған. Екі үйді асхана қызметін атқаратын дәліз бөліп тұрған. Қоржын үй тұрғызу үшін биіктеу жер тандап алынып, оны кетпенмен тегістеп, сабан, түйеқарын, кепкен жантақ т.б. шөп-шаландар төсеп, малдың тұяғымен таптатқан, ағаш тоқпақпен ұрып нығырлаған. Бұл жерден сыз өтпес үшін жасалған. Жер дайын болған соң қабырға тұрғызатын сызық бойына ор қазылып, оған қамыс төселгеннен кейін қабырға көтерген. Қабырға қамкесектен өріліп, сырты сабан қосылған лаймен сыланған. Қоржын үй сондай-ақ қазақ жерінің Арқа, Жетісу өңірлерінде кездесті [АЭМ].

Қыстаулық баспананың *тоқалтам* деген түрі қамкесектен соғылып, төбесі қамыспен жабылып, аласа етіліп соғылған [Сурет 2]. Кесекті арнайы ағаш қалыптарға балшық илеп салып қолдан күйған. Кесектің сапасын арттыру мақсатында сабан турап қосқан. Е.А. Полочанский 1920 жылдары қыстау-ауылдар қазақ жерінің оңтүстігінде Сырдария, Талас, Шу, Қаратал, Ақсу өзендері аңғарында кездесті дей отырып, қыстау-ауылдың кескіндемесін берген [23, с.6]. М.Д. Спиридонов 1922 жылы «Сырдария қазақтарының қыстауларындағы қыстық үйлер сабан қосылған кесектен өрілген. Үйлердің бір-бірінен ара қашықтығы 0,5-1 шақырым. Аймақтағы суы ішуге қолайлы деген жердің бәрінде 1-2 қыстаудан бар», – деген [25]. Байлар қыстаудың терезесіне шыны қондырса, кедейлер шыны таппаса малдың өңделген қарнын тартқан [8, с.337].

Сурет 2 - Орташа тұрмыстағы қазақтың қыстауы. Перовск уезі, Сауран болысы. 1910 ж. А. Фишер түсірген.

Далалық қыстауларда құрылысы күрделі ауыз үй, оттық үй, жатақ үй, қонақ үй тіркеспелерінен тұратындықтан *тіркеспе үй* деп аталып, ол қазақ даласының көптеген өңірлерінде кездескен. Тіркеспе үй атауы бөлмелердің бір-біріне жалғасып салынуынан туындаған. Бұл – итарқасы қора-қопсысымен бірге жабылып, көбіне қамкесектен тұрғызылып, қабырғасы лаймен сыланатын немесе сырты күйдірілген қышпен қапталатын, ХХ ғасырдағы алғашқы құрылысы күрделі мекенжай. Тіркеспе шымнан да, тақтатастан да соғылған. Ауқатты қазақтар арасында күйген қыштан тұрғызған, ішінара шатырлы тіркеспе үйлер кездескен [6, 52-53 б.]. 1927 жылы КСРО ҒА экспедиция мүшелері сызбасын түсірген Ойыл және Сағыз өзендері аңғарындағы қыстау үйлердің бір қабырғасы тастан, үш қабырғасы саман кірпіштен (сабан қосып иленген шикі кірпіш) өріліп, итарқасы қатар-қатар

қойылған сырғауылдармен жабылып, төбесінен сабан қосып иленген лай құйылды. Там мұржалы қазандықпен жылытылған. Тіркеспе үй жапсарлас салынған екі үйден тұрған. Бір жағында жас отбасы тұрған, екі тамның арасын тастан қаланған ашық қора бөліп тұрған, ал тамның қабырғасына жаптарлас ет, астық, шаруашылық құрал-саймандар сақтайтын, шаруашылық және ас үй қызметін атқарған тастан өрілген шошала салынған [27].

Қақыра деп аталған қыстық үй қамыс, шиден тұрғызылып, сырты балшық-лаймен сыланған. Қақыра қыстың жылы болуына байланысты оңтүстік өңірде, Сырдың орта ағысы бойында, Перовск уезінің шығыс бөлігінде кездескен. Ал, *әулі* деп аталған төбесі тесік, жалғыз бөлмелі жер үй көбіне шаруашылық үшін салынған.

В. Востровтың МКЗ мәліметтерін негізге ала отырып санауы бойынша 1910 жылы Перовск уезі қазақтарының 66%, 1911 жылы Қазалы қазақтарының 55,7% қыстық баспана иемденген. 1910-1911 жылдары Сыр өңірлік қыстық баспаналар 2-3 бөлмелі етіп салынды [5, с.33].

«Туркестанские ведомости» газетінде жарияланған «Заметки охотника» атты мақалада қыс жылы болғанда Оңтүстік көшпелілерінің қыстаудағы үйлерін қоғадан соғатындығы жазылған. Аңшылар, құсбегілер аң аулауға шыққанда *шалаш*, *шатыр* деген үйлер соққан [7, с.151]. Бұларды да уақытша қызмет атқаратын баспана түрлері деп айтуға болады. Балықшылардың да баспанасын «шалаш» деп аталып, айналасы қамыспен қоршалды [АЭМ].

Сыр қазақтарының диалектісінде қыстық баспананы «там» деп атау қалыптасқан. Мысалы үй тұрғызу, салуды «там салу» дейді. А.И. Левшин жазбасында: «Өткен XVIII ғасырдың соңғы жылдарында Кіші жүз төртқара руының қазағы Қараболат Сырдария өзенінің жағасынан кесектен кішігірім бекініс тұрғызып, ортасынан мешіт салған, өзі жанында киіз үйде отырған. Бұл құрылыс кейін Қараболаттам аталып кетті. Көпес керуендері осы осы жерге тоқтап, Қараболаттың қонысынан өткені үшін аз да болса да салық төлеген», – деген [12, с.298]. Яғни, Сыр бойындағы қазақтардың қыстық баспананы «там» деуі ертеден келе жатқан атау деуге болады. Сыр қазақтарының тілінде там сөзі үйдің ішкі бөлмелеріне қатысты да қолданылады. Мысалы, ұйықтайтын бөлме «ішкітам», қонақ күтетін бөлме «үлкентам», «төргітам» деп аталады. Арал, Қазалы өңірінде екі-үш түйе қамыс не топырақ апарып тастап, теңіз жағасынан үй салу үшін сайланған орын «*басқалдақ*» деп аталады. Үйдің сыртынан айнала салынатын қоршау Сырдың Аралға құяр аймағында «шарбақ», Сырдың Теренөзек аймағында «дарбаза» деп аталып, ол жыңғылдың бұтақтарынан киоластырып бекіту арқылы тұрғызылды [АЭМ].

Сыр өңірінде көшпелі шаруашылықтан отырықшылыққа өтпелі кезеңде қыстаудан көше алмаған қазақтар қыстау маңында қамыстан уақытша соғылатын «*шошала*» үйде отырған [24, Приложение, с.3]. Шошала шымнан, қамыстан, қамкесектен, тұрғызылған шағын үй.

Қазақтар арасында тұрақты қыстау үйлерді салу ісінің негізі ерте кезеңнен қалыптасқан, ерте және ортағасырлық қалалардағы тұрғын үйлер, баспана тұрғызу ісінің негізі екендігін дәлелдейді. И.Г. Андреев Семейлік қазақтардың 1779 жылдары ағаштан қыстау үй тұрғызғандығын жазса [3, с.105], И. Добросмыслов қазақ жерінде қыстық баспана тұрғызу ісі XIX ғасырдың басынан бастап кеңінен етек алған дейді [8, с. 337]. Сыр бойындағы қыстауларда баспана тұрғызу ісінің кең қалыптасуы XIX ғасырдың соңғы ширегінен отырықшы мал шаруашылығын кәсіпке айналдыра бастаған тұста кеңінен өрістеген. Статистиктердың: «Сыр өңірінде XIX ғасырдың ортасында көшпелілердің кесектен соққан үйлерді иемденуі сирек кездесті, 3 шаруашылықтың біреуінде ғана қыстық үй болса, қалғандары қысты киіз үйде өткізді. Қыстау әкеден балаға мұрагерлікке өтіп отырған» – деген дерегі XIX ғасырдың ортасында қыстық баспана тұрғызудың кеңінен етек ала қоймағандығын

көрсетеді [8, с.30]. XIX ғасырдың ортасында қыстау үйлерді негізінен бай қазақтар және Сырдария әскери линиясы бойында орналасқан қазақтар иемденген, онда да әлі көп емес еді [18, с.53]. Сыр бойындағы бай қазақтар қыстау үйлердің жанынан киіз үйді қоса тігіп, екі үйді қатар пайдаланған [Сурет 3].

Сурет 3 - Бай қазақтың қыстауы. Перовск уезі, Царская болысы. 1910 ж. А. Фишер түсірген.

Қазақ жерінің Ақмола, Атбасар, Құсмұрын, Жетікөл сияқты орманды-далалы болып келген өңірдегі ең алғашқы баспана түрі “*тошала*” болды. Ол “*тошал үй*”, “*шошақ үй*”, “*шошала*” деп те аталды. Шошалалар бес қабырғалы етіліп, ағаштан қиыстырылған шаңырағы – түндікпен жабылып, адам кіріп шығатын ойығы – киіз есікпен жабылған. Ал, шарбақ шошаланың іргетасы дөңгелек етіп қаластырылып, үстіне 10-15 сырықтан түзілетін сүйір құрылғы орналастырылатын да, ағаш бұтақтарымен шабақтап, киізбен жабылған. Бұл жердегі осы баспананың «шошала» аталуы оның формасына байланысты екені даусыз.

Қазақ даласының Шығыс өңірі мен Алтайдың орманды алқабында тұратын қазақтар ағаш материалының жеткілікті болуына байланысты үйдің қаңқасын ағаш бұтақтарынан қиюластырып тұрғызып, төбесін басын буған қамыспен, шөп-шаландармен жауып, ортасына орнатылған ошақтан түтін тартатын мұржа ойығы балшықпен сыланған *шарбақ үй* деп аталған ағаштан үй соққан. Шығыс Алтай қазақтары 1897 жылдардан бастап *дүкен* деп аталған бөренеден өрген қыстық баспана қолдана бастаған. Дүкен үйдің сыртқы бейнесі киіз үйге ұқсас (бірақ шеңбер түрінде емес), бөренеден бес бұрышты етіп өріп, төбесіне киіз үйдің шаңырағын қойған. Үйдің ортасына киіз үйдегідей ошақ қойылды. Ал, Сыр бойында *дүкен* деп ұстаның шеберханасын атаған, *ұста дүкені* кесектен 1-2 бөлмелі шағын етіп соғылды.

Шығыста ормандардың болуына байланысты орманға жақын тұратын ауылдарда қыстауды ағаштан тұрғызу қалыптасып, соған байланысты “*ағаш тамды найман*” деген сөз қалыптасты [АЭМ]. Алтай қазақтары арасында төрт-алты қырлы етіп, бөренеден өрілген, төбесі конус тәрізді етіп жабылған үйлер де кең тарап, олар “*ағаш-айыл*” деп аталды. Бұл үйдің жалпы биіктігі 3-4 м. болды. Сондай-ақ бұл жердегі қазақтар Сыр бойындағыдай *жер-үй*, *шым-үй* деген баспана түрлерін де қолданған. Атбасарлық қазақтар қыстау үйді шикі кесектен қалап тұрғызған. Ресей Бас штабының офицерлері 1862 жылы Атбасар уезінің Қаракенгір бассейнінде болған сапарларында шикі кесектен тұрғызылған 100 қыстық баспана барына көз жеткізген. Бұл баспаналар құрылысы Сыр өңіріндегі тоқалтамдармен бірдей болған [11, с. 220].

Қазақстанның Шығыс және Орталық өңірінде орналасқан қазақтар XIX ғасырдың екінші жартысында орыс казактары иемденген жерлерде тек қыстауға

ғана құқылы болды. Сондықтан олар қыстаудан ерте көктемде Ертістің жағасына көшеді және қыстауға күздің соңында ғана көшіп келген. Кей ауылдар мал жайылымы үшін, Ертіс жағалауындағы орыс-казак жерлерін күздеу, көктеулік жайылым үшін жалға алған. Күздеуде қыс түскенше отырғандықтан «*келте-қыстау*» деп аталған уақытша баспана иемденген. Келте-қыстау күздеуде малды бораннан сақтау үшін уақытша соғылатын төбесі ашық қоралар мен аласа баспанасы бар уақытша тұратын қоныс. Жергілікті қазақтар арасында күздеу саналатын бұл тұрақ «*жалған қыстау*», «*шолақ - қыстау*» деп те аталды. Бұл жағдай тұрақты қыстауды қамтамасыз ете алмады [15, с.78-81].

Қазақстанның Шығыс өңірінде негізінен Павлодар уезі қазақтары ерте көктемде тұратын *белдеу-үй* деген баспана түрін қолданған. Белдеу-үй қыстық баспана есебінде саналады. Павлодарлық Алтыбай болысының арғындары наурыз айының бас кезінен қыстаудан көтеріліп Ертіс бойына тоқтаған. Ерте көктем салқын болғандықтан қам кесектен немесе шикі кірпіштен үй тұрғызған. Белдеу-үй қара күзде тұратын келте-қыстау сияқты болған. Белдеу-үй аса қатты кедей болмаса, павлодарлық кез-келген қазақ отбасында болған. Қоныстанушылар есебіне берілген жерлердегі белдеу-үй үшін қазақтар әрбір шаруашылыққа 40 тиыннан салық төлеген [15, с. 81, 127]. Солтүстік-батыста ағаштан соғылған қыстау-үйді тек байлар ғана иемденген [8, с. 337].

XIX ғасырдың ортасында көшпелі мал шаруашылығынан отырықшы шаруашылыққа бейімделу үдерісі, тұрақты қыстық баспаналарды салу және дамыту, қазақтардың өмірінде түбегейлі, әлеуметтік-экономикалық, шаруашылық өзгерістер алып келді [2, с. 69-71].

Қорыта келгенде, қазақтардың қыс кезінде отыратын тұрақты мерзімдік қонысы *қыстау* таңдау дәстүрге немесе шаруашылық мұқтаждықтарға ғана емес, саяси жағдайларға да байланысты болды. Қыстау мен қыстық жайылым көлемі ауыл мен отардағы малдың көлеміне байланысты болған, қыстау иелену атадан балаға мұрагерлікке өтіп отырды. Дәстүрлі ортада негізінен қыстауды қара шаңырақтың иесі ретінде кенже бала иемденген.

Қазақ жерінде қыстық баспана тұрғызудың өзіндік аймақтық ерекшеліктері мен айырмашылықтары болды. Бұл айырмашылықтар үй тұрғызуға қолданылатын шикізат түрлерінен және баспананы жабдықтаудан көрінеді. Шығыс жақ өңірде орман-тоғайдың көп кездесуінен ағашты мол пайдаланса, Сыр бойынша ши, шым, саз-кесек, қамыс қолданылып, баспана типтері жергілікті жердің табиғи ерекшеліктеріне қарай қалыптасты.

Қыстаудың мекен-жай ретінде тұрақталуы қыстық баспаналар салу ісі қолға алынған кезден, яғни XIX ғасырдың орта кезінен басталады. Қыстық баспана тұрғызу ісінің кеңінен қолға алынуының тарихи себептерін келесідей ашуға болады: біріншіден, көшпеліліктен жартылай отырықшылыққа өту кезеңіндегі қазақтардың мерзімдік жерлерге бекітіліп, қыстық жайылымдық жерлерінің тарылуы өсер етті; екіншіден, тұрақты мекен жай салу қысқы аяз бен желден қорғану үшін табиғи қажеттіліктен туындады; үшіншіден, патшалық Ресейдің қазақ жерін басқару Ережелерінің енгізілуіне орай қазақ ауылдары қыстауларға тұрақтана бастады; төртіншіден, осы өңірге қоныстанушылардың келуі баспана соғу ісінің қарқынды дамуына өсер етті. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың бас кезінде көшпеліліктен отырықшылыққа кеңінен ауыса бастаған кезеңде қыстаулардың көлемі мен қыстық баспаналардың көлемі де өсе бастады, қыстық баспананы екі-үш бөлмеден асырып салу қалыптасты, тіпті ішінара жалғастырып монша салу да кезікті.

Баспана тұрғызу мен қора соғу ісі қатар дамыған құрылыс болды. Көбіне қыстық баспанаға мал қоралар жалғасытырыла салынды. Мал қораның жапсарланып салынуы, үйдің жылылығын сақтаумен байланысты. Қыстау тұрғызу үшін, желдің өтінен ықтасын болатын жер таңдап алатын болған. Қыстау маңында малдың қыстық жайылымы болды, осыған орай қыстау-ауыл деген атау қалыптасты. Сыр-Арал өңіріндегі ауылдық жерлерде байырғы қыстық баспана – қоржын, тоқалтам типіндегі үйлерде отыру 1980-ші жылдарға дейін сақталып келген.

Әдебиеттер

- 1 Автордын экспедициялық материалдарынан. Бұдан әрі – АЭМ.
- 2 Ажигали С.Е. Эпоха культурно-исторического перелома в казахской степи: середина XIX века // Труды Центрального музея. I вып. – Алматы: Ғылым. – 2004. – С. 67-71
- 3 Андреев И.Г. Описание Средней Орды киргиз-кайсаков. – Алматы: Ғылым, 1998. – 280 с.
- 4 Бөкейхан Ә. Таңдамалы. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы. – 1995. – 477 б.
- 5 Востров В.В. Некоторые вопросы этнографии казахов Кызыл-Ординской области // Материалы и исследования по этнографии казахского народа. Том 18. ТИИ АН КазССР. – Алма-Ата: Издательство АН КазССР, 1963. – С. 30-50.
- 6 Жәнібеков Ө. Жалайырықта. – Алматы: Рауан, 1995. – 111 б.
- 7 Г-ий. Заметки охотника // ТВ. 1888. - №38. - 27 сентября. – С.149-151; – №39. 4 октября. – С.153-154.
- 8 Добросмыслов А.И. Скотоводство в Тургайской области. – Оренбург: Типография П.Н. Жарикова, 1895. – 360 с.
- 9 Загряжский Г. Быт кочевого населения долин Чу и Сырдарьи. // ТВ. 1874. №25. 25 июня. – С.97-98; – №27. – С.106-107; – №28; – С. 110-111; – №30. – С. 118-119; – №31. – С. 123; – №32. – С. 129-130.
- 10 Карутц Р. Среди киргизов и туркмен на Мангышлаке. Пер с нем. Е. Петри. – СПб.: Издание А.Ф. Девриева, 1910. – 188 с.
- 11 Красовский М. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Область Сибирских киргизов. Ч.1., – 428 с.; Ч.2. –464 с; Ч. III. – СПб., 1868. – 264 с.
- 12 Левшин А. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. Перизд. – Алматы: Санат, 1996. – 656 с.
- 13 Материалы по киргизскому землепользованию. Сыр-Дарьинская область. Казалинский уезд. Главное управление землеустройства и земледелия Переселенческого управления. – Ташкент: Типо-литография В.М. Ильина, 1913. – 148 с. приложения 1-17, табл 221. карта 1 лист. (383 с).
- 14 МКЗ. Сыр-Дарьинская область. Перовский уезд. Главное управление землеустройства и земледелия Переселенческого управления. – Ташкент: Типо-литография В.М. Ильина, 1912. – 190 с. приложения 32 с. табл 127 с. 45 с, карта 3 лист. (394 с).
- 15 Материалы по киргизскому землепользованию. Собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Павлодарский уезд. Том. IV. – Воронеж, 1903.
- 16 Материалы по киргизскому землепользованию. Темирский уезд. Естественно-исторический и хозяйственный очерк кочевых волостей юга Темирского уезда. – Оренбург, 1910. – С. 30
- 17 Мейер Л. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Ч.1. Киргизская степь. Оренбургского ведомства. – СПб.: – 1865. – 288 с. 12 л карта, табл.
- 18 Небольсин И.И. Очерки торговли России со Средней Азией // ЗИРГО. Книжка 10. – СПб.: В типографии Имп. АН., 1855. 442 с. 3 л. Табл. 1 карта.
- 19 О.Ш. От Орска до Казалинска (кочевой быт казахского народа) // 1889. – №33. – 15 авг. – С. 127-128; – №36. – 5 сент. – С. 140-141; – №42. – 17 окт. – С.164. – №43. – 24 окт. – С.167-168.
- 20 Обзор Сыр-Дарьинской области. Приложение к всеподданейшему отчету военного губернатора области за 1886 г. – Ташкент: Типо-литография С.И. Лахтина, 1888. – 385 с.
- 21 Обзор Сыр-Дарьинской области за 1889 г. Приложения к Всеподданейшему отчету военного губернатора. – Ташкент: Типография братьев О и Г. Перцевых, 1890. – 82 с.
- 22 Обзор Сыр-Дарьинской области за 1906 год. – Ташкент: Типо-литография ВАС. Меф. Ильина, 1907. – 287 с. приложения I+LXV лист.

- 23 Полочанский Е.А. За новый аул-кстау. – М., 1926. – 38 с.
- 24 Соколовский В.Г. Казахский аул. К вопросу о методах его государственной статистики на основе решений V-й Всеказахской Партконференции и 2-го Пленума Казакрайкома ВКП (б). / Предисл. У. Жандосова. Центр. Стат. Упр. КазАССР. – Ташкент: Отпечатано на стилографе КазЦСУ, 1926. – 49 с. 17 приложения.
- 25 Д.М. Киргизские пустынные степи. – СПб: Издание Западно-Сибирского отделения русского географического общества. – 1922. – №1. – С.34-47; – №2. – С. 87-113.
- 26 Паллас П.С. Путешествия по разным провинциям Российской империи. Ч.1. Путешествие 1768-1769 гг. Перевод О. Томский. – СПб.: Тип. Имп. АН., 1773. – 657 с. 28 вкл.; – Ч.2. 1770 г. – 476 с.; Ч.3. Вторая половина 1772-1773 годов. Перевод Г. Зуева. – 1788. – 480 с. 50 вкл.
- 27 Руденко С. Очерк быта казахов бассейна рек Уила и Сагызга // Казахи: Антропологические очерки. – Вып. 3. – Л.: АНСССР. – 1927. – С.7-32.
- 28 Фазаллах ибн Рузбехан Исфохани. Михман наме-ий Бухара (Записки Бухарского гостя) / Перевод, предисловие и примечание Р.П. Джалиловой. Под редакцией А.К. Арендса. – М.: 1976. – 196 с.

References

- 1 Avtordyn jekspedicijalyk materialdarynan. Bydan ari – AJeM.
- 2 Azhigali S.E. Jepoha kulturno-istoricheskogo pereloma v kazahskoj stepi: seredina XIX veka // Trudy Centralnogo muzeja. I vyp. – Almaty: Gylym. – 2004. – S. 67-71
- 3 Andreev I.G. Opisanie Srednej Ordy kirgiz-kajsakov. – Almaty: Gylym, 1998. – 280 s.
- 4 Bokejhan Ә. Tandamaly. – Almaty. Kazak jenciklopedijasy. – 1995. – 477 b.
- 5 Vostrov V.V. Nekotorye voprosy jetnografii kazahov Kzyl-Ordinskoj oblasti // Materialy i issledovanija po jetnografii kazahskogo naroda. Tom 18. TII AN KazSSR. – Alma-Ata: Izdatelstvo AN KazSSR, 1963. – S. 30-50.
- 6 Zhanibekov O. Zholajyrykta. – Almaty: Rauan, 1995. – 111 b.
- 7 G-ij. Zametki ohotnika // TV. 1888. – №38. – 27 sentjabrja. – S.149-151; – №39. – 4 oktjabrja. – S.153-154.
- 8 Dobrosmyslov A.I. Skotovodstvo v Turgajskoj oblasti. – Orenburg: Tipografija P.N. Zharikova, 1895. – 360 s.
- 9 Zagrijazhskij G. Byt kochevogo naselenija dolin Chu i Syrdar’i // TV. – 1874. – №25. – 25 ijunja. – S.97-98; – №27. – S.106-107; – №28; – S. 110-111; – №30. – S. 118-119; – №31 S. 123; – №32. – S. 129-130.
- 10 Karut R. Sredi kirgizov i turkmenov na Mangyshlake. Per s nem. E. Petri. – SPb.: Izdanie A.F. Devrieva, 1910. – 188 s.
- 11 Krasovskij M. Materialy dlja geografii i statistiki Rossii, sobrannye oficerami generalnogo shtaba. Oblast Sibirskih kirgizov. Ch.1., – 428 s.; Ch.2. – 464 s; Ch. III. – SPb., 1868. – 264 s.
- 12 Levshin A. Opisanie kirgiz-kazachih ili kirgiz-kajsackih ord i stepej. – Almaty. – Sanat, 1996. – 656 s.
- 13 Materialy po kirgizskomu zemlepol’zovaniju. Syr-Dar’inskaja oblast. Kazalinskij uezd. Glavnoe upravlenie zemleustrojstva i zemledelija Pereselencheskogo upravlenija. – Tashkent: Tipo-litografija V.M. Ilina, 1913. – 148 s. prilozhenija 1-17, tabl 221. karta 1 list. (383 s).
- 14 MKZ. Syr-Darinskaja oblast’. Perovskij uezd. Glavnoe upravlenie zemleustrojstva i zemledelija Pereselencheskogo upravlenija. – Tashkent: Tipo-litografija V.M. Ilina, 1912. – 190 s. prilozhenija 32 s. tabl 127 s. 45 s, karta 3 list. (394 s).
- 15 Materialy po kirgizskomu zemlepolzovaniju. Sobrannye i razrabotannye jekspediciej po izsledovaniju stepnyh oblastej. Pavlodarskij uezd. Tom. IV. – Voronezh, 1903.
- 16 Materialy po kirgizskomu zemlepol’zovaniju. Temirskij uezd. Estestvenno-istoricheskij hozjajstvennyj ocherk kochevyh volostej juga Temirskogo uezda. – Orenburg, 1910. – S. 30

17 Mejer L. Materialy dlja geografii i statistiki Rossii, sobrannye oficerami generalnogo shtaba. Ch.1. Kirgizskaja step. Orenburgskogo vedomostva. – SPb. – 1865. – 288 s. 12 l karta, tabl.

18 Nebolsin I.I. Ocherki torgovli Rossii so Srednej Aziej. // ZIRGO. Knizhka 10. – SPb.: V tipografii Imp. AN., 1855. – 442 s. – 3 l. Tabl. 1 karta.

19 O.Sh. Ot Orska do Kazalinska (kochevoj byt kazahskogo naroda) // 1889. – №33. – 15 avg. – S. 127-128; – №36. – 5 sent. – S. 140-141; – №42. – 17 okt. – S.164. – №43. – 24 okt. – S.167-168.

20 Obzor Syr-Darinskoy oblasti. Prilozhenie k vsepoddanejsheму otchetu voennogo gubernatora oblasti za 1886 g. – Tashkent: Tipo-litografija S.I. Lahtina, 1888. – 385 s.

21 Obzor Syr-Dar'inskoy oblasti za 1889 g. Prilozhenija k Vsepoddanejsheму otchetu voennogo gubernatora. – Tashkent: Tipografija brat'ev O i G. Percevyh, 1890. – 82 s.

22 Obzor Syr-Dar'inskoy oblasti za 1906 god. – Tashkent: Tipo-litografija VAS. Mef. P'ina, 1907. – 287 s. prilozhenija I+LXV list.

23 Polochanskij E.A. Za novyj aul-kstau. – M., 1926. – 38 s.

24 Sokolovskij V.G. Kazahskij aul. K voprosu o metodah ego gosudarstvennoj statistiki na osnove reshenij V-j Vsekazakskoj Partkonferencii i 2-go Plenuma Kazakrajkomu VKP (b). Predisl. U. Zhandosova. Centr. Stat. Upr. KazASSR. – Tashkent: Otpечатano na stilografе KazCSU, 1926. – 49 s. 17 prilozhenija.

25 D.M. Kirgizskie pustynnye stepi // – SPb: Izdanie Zapadno-Sibirskogo otdelenija russkogo geograficheskogo obshhestva. – 1922. – №1. – S.34-47; – №2. – S. 87-113.

26 Pallas P.S. Puteshestvija po raznym provincijam Rossijskoj imperii. Ch.1. Puteshestvie 1768-1769 gg. Perevod O. Tomskij. – SPb.: Tip. Imp. AN., 1773. – 657 s. 28 vkl.; – Ch.2. 1770 g. – 476 s.; Ch.3. Vtoraja polovina 1772-1773 godov. Perevod G. Zueva. – 1788. – 480 s. 50 vkl.

27 Rudenko S. Ocherk byta kazahov bassejna rek Uila i Sagyza // Kazahi: Antropologicheskie ocherki. – Vyp. 3. – L.: AN SSSR. – 1927. – S.7-32.

28 Fazallah ibn Ruzbehan Isfahani. Mihman name-ij Buhara (Zapiski Buharskogo gosti) / Perevod, predislovie i primichanie R.P. Dzhililovoj. Pod redakciej A.K. Arends. – M.: 1976. – 196 s.

КАРТАЕВА Т.Е.

КазНУ им. аль-Фараби. Казахстан, г. Алматы

ОСОБЕННОСТИ ЗИМОВОК И ЗИМНИХ ПАСТБИЩ (конец XIX – нач. XX вв)

Аннотация

В статье рассматриваются особенности расположения зимовок и зимних пастбищ, по данным первоисточников и авторским полевым исследованиям.

Места для зимовок выбирали в долинах рек или около озер, в горных лощинах или между песчаными барханами, с достаточным подножным кормом в окрестности для животных и по возможности, защищенная от ветров. Размер зимовых стойбищ зависел от количества скота и размера хозяйств. Земли, занятые зимними постройками переходили по наследству. Раньше казахи и зимой жили в кибитках. Первые постройки казахами зимовок относятся к началу XIX века. Постройки зимовок быстро двигались вперед, со второй половины XIX века, это было связано с сокращением летних и зимних пастбищ, с падением скота от зимних джуд, с оседанием казахов на постоянные места, с введением в действие положения 1868 года. Многие казахские аулы, занимающиеся кочевым скотоводством не имели постоянную зимовку, и продолжали кочевание зимой. Материалы зимовки были связаны с местным природно-ландшафтным особенностям, например в южных регионах строили из глины, камышов, а в восточных, северо-западных, Алтайских, где есть лес и лощина, строили из дерева. Зимовки, также как и кибитки во время летнего кочевания, располагаются небольшими группами, которые носят точно такие же названия, большинство аул носили имя аксакала-руководителя аула. Летним жилищем кибиткой и зимней землянкой не все казахи пользуются в

одинаковое время: северные кочевые-казахи выкочевывают из зимовок в конце марта и возвращаются в них в первой половине октября; а южные, присырдаринские кочевники же начинают кочевание из зимовок с начала марта и возвращаются в ноябре.

Ключевые слова: зимовка, зимное пастбище, зимное кочевье, зимное жилище, загоны для скота.

KARTAEVA T.E.

al-Farabi Kazakh National University
Republic of Kazakhstan, Candidate of Historical Sciences

THE FEATURES OF WINTERINGS AND WINTER PASTURES (THE END OF XIX - XX CENTURIES)

Annotation

The article considers the peculiarities of the location of wintering and winter pastures.

For wintering settlements Kazakhs chose places in valleys of the rivers or near lakes, in mountain hollows or between sandy barkhans, with a sufficient pasture in a vicinity for animals and whenever possible, protected from winds. The size of winterings settlements depended on quantity of cattle and the size of farms. The lands occupied with winter constructions devolved by inheritance. Earlier Kazakhs lived also in the winter in tilt carts. The Prisyrdarinsky region the first constructions by Kazakhs of wintering belong to the beginning of the XIX th century.

Constructions of wintering quickly moved forward, from the second half of the XIX century it was connected with reduction of summer and winter pastures, with cattle falling from winter jute, with subsidence of Kazakhs on constant places, according to the action of provision of 1868. Many Kazakh auls (village) which are going in for nomadic cattle breeding had no continuous wintering, and they continued to lead a nomadic life in the winter. Materials of wintering were connected with local natural and landscape features, for example in the southern regions built of clay, cane, and in east, northwest, Altai where there is a wood and a hollow, built of a wood, in the form of the correct quadrangle, it had window frames with glass, the poorer people instead of glass they sometimes used an animal bubble, roofs flat of a cane, thatch, hay. Winter dwellings, also as well as tilt carts during a summer nomad, settle down by small groups, the most of an aul bore a name of the aksakal – leader of an aul (village). Not all Kazakhs use a winter dugout at the same time: the northern nomadic - Kazakh roamed from winterings in about a half of March also come back to there in the first half of October; and the southern, prisyrdarinsky nomads began to move since the end of the February, some of them in beginning of March and finished in November.

Keywords: wintering, winter pastures, winter encampment, winter house, paddock.

УДК 930:001.83(100)

МУСАЕВ М.

Стажёр-исследователь Академии государственного управления при Президенте
Республики Узбекистан

СОТРУДНИЧЕСТВО ИСЛАМА И ХРИСТИАНСТВА В УЗБЕКИСТАНЕ НА ПУТИ ОБЕСПЕЧЕНИЯ РЕЛИГИОЗНОЙ ТОЛЕРАНТНОСТИ

Аннотация

В статье рассматривается сотрудничество между исламской и христианской конфессиями для обеспечения религиозной толерантности в Узбекистане, приведены мнения, идея и понятия, отражающие научный анализ данных суждений.

Ключевые слова: зороастризм, буддизм, христианство, иудаизм, ислам, конфессия, межнациональное согласие, религиозная толерантность, экстремизм.

Как известно по истории, на территории Средней Азии с древнейших пор в мире и согласия проживали последователи различных религий, таких как зороастризм, буддизм, христианство, манихейство, ислам. В свою очередь, в городах региона, считавшихся главными культурными центрами, действовали мечети, церкви, синагоги. В этих религиозных заведениях представители соответствующих религий выполняли свои обряды, они служили центрами развития религиозной мысли.

Следует отметить, что в процессе обретения Узбекистаном независимости и при дальнейшем укреплении основ стабильного развития не было каких-либо межрелигиозных противоречий или конфликтов на религиозной основе. Как утверждал Президент И. Каримов, «на протяжении тысячелетий Центральная Азия была центром, где контактировали и мирно уживались различные религии и культуры» [1, с.141-142]. В свою очередь Узбекистан является ярким примером проявления веротерпимости по отношению ко всем религиям и обеспечения гармоничного существования и благотворного межконфессионального сотрудничества.

Веротерпимость и толерантность занимают важное место в обеспечении мира и согласия между гражданами и определении целей стабильного развития во всех государствах. Культурное разнообразие, проявление религиозной и этнической терпимости общепризнанно имеют глубокие корни в нашем регионе и считаются неотделимой частью нашей духовной культуры.

Следует отметить, что на территории Узбекистана издревле проживали народы с различной культурной, языковой принадлежностью, приверженцы разных религиозных взглядов. В особенности, прохождение через территорию Узбекистана Великого Шелкового Пути, связывавшего цивилизации Запада и Востока, давало возможность установления культурных связей на мировом уровне. В свою очередь, культура и обычаи коренных народов Узбекистана благотворно повлияли на развитие духовной культуры других народов, религиозных и этнических групп. В результате данный фактор послужил основой для формирования и глубокого укоренения в культуре и менталитете региона веротерпимости.

Большинство мировых религий отражают в своей сути идеи добродетели, мира, дружбы и согласия, созидания. Религии призывают людей к чистоте, смиренности, милосердию, дружбе и терпимости. В частности, мусульманская и христианская религии заключают в себе общечеловеческие ценности и призывают к милосердию, отважности, равному обращению к людям вне зависимости от их взглядов, языка и происхождения.

Издавна религия считается наиболее действенным инструментом влияния на умы людей, и направления общества в том или ином русле. Религиозные учения, как известно по фактам истории, в большинстве случаев плодотворно влияли на культурную и духовную жизнь общества, и тем самым укрепляли в сердцах людей веру в добро. Таким образом, они помогали людям преодолевать испытания, проблемы и сложности, встречающиеся на их жизненном пути. После приобретения Республикой Узбекистан независимости, наравне со всеми сферами общественной жизни произошли фундаментальные изменения и в духовной жизни узбекского общества. В результате глубоких реформ, реализованных в стране, в том числе изменилось отношение общества и людей к свободе совести и вероисповедания, к религии вообще.

На сегодняшний день в Республике созданы все условия для того, чтобы представители разных религий свободно осуществляли свои права в области вероисповедания. Для создания в обществе мира и согласия, гармонии между этническими и религиозными группами путем обеспечения веротерпимости и толерантности по инициативе Президента Узбекистана И.А. Каримова с первых дней обретения независимости претворяются в жизнь меры, направленные на усиление духовного воспитания и прививания молодежи веротерпимости.

Следует отметить, Узбекистан является многоконфессиональной страной, на сегодняшний день в республике действуют религиозные заведения, относящиеся к 16 конфессиям. В свою очередь, в стране созданы все условия для свободного осуществления своей деятельности со стороны религиозных заведений и их активного участия в общественной жизни в стране, опираясь на эти принципы, обращается отдельное внимание на сохранение ценностей различных религиозных групп. Доказательством наших слов может послужить свободная деятельность многочисленных национальных культурных центров.

16 ноября 1995 года в Париже, на 28 сессии собрания стран-членов ООН по вопросам Образования, науки и культуры была принята «Декларация Принципов Толерантности». В 1-й статье данной декларации понятие толерантности описывается как «уважение, принятие и понимание разнообразных способов выражения богатых культур нашего мира и демонстрации индивидуальности человека» [3, с. 91]. Идея веротерпимости по своей сути означает совместное проживание людей – приверженцев разнообразных религиозных учений и взглядов на единой родине, и их сотрудничества на пути претворения в жизнь высоких идей и целей.

Сегодня эта идея обозначает взаимное сотрудничество не только приверженцев религиозных течений, но и всех членов общества. В Узбекистане твердо установлены принципы равного отношения ко всем религиям и их приверженцам. За годы независимости в республике имеются важные достижения в данном направлении. В частности, органы государственной власти осуществили ряд положительных работ в обеспечении межрелигиозного согласия.

Сегодня в Узбекистане полностью обеспечены и закреплены законодательно свобода совести и вероисповедания, право граждан на исповедание любой религии либо неисповедание какого-либо религиозного взгляда. Это обстоятельство полностью отвечает интересам граждан многонациональной и многоконфессиональной страны; следует отметить, Узбекистан накопил достаточно богатый и интересный опыт в упорядочении общественных отношений в данном направлении. Наряду с другими практическими результатами можно упомянуть, что в республике проведены такие мероприятия, как Международный Конгресс межрелигиозного диалога на тему «Мировые религии на пути мира и культуры» при поддержке ЮНЕСКО, и Международная христианско-мусульманская конференция «Под одним небом» совместно с мусульманскими и христианскими религиозными деятелями. По ходу данных мероприятий были широко отмечены 125-летие Русской православной церкви, 130-летие Ташкентской и Среднеазиатской епархии, 100-летие Евангелийско-Лютеранского общества, 100-летие Римско-католической церкви, 100-летие Армянской апостольской церкви, действующих в стране. Начиная с 1998 года в стране работают Ташкентская Православная и Самаркандская Протестантская семинарии.

В годы независимости наряду со всеми сферами общественной жизни намечаются большие положительные изменения в культурной и религиозной жизни Узбекистана. За прошедшее время в стране было построено либо заново отремонтировано большое количество мечетей, церквей, синагог и прочих религиозных заведений. Можно упомянуть, в частности, новые православные церкви в Ташкенте, Самарканде, Навои, католический костел в Ташкенте, армянскую апостольскую церковь в Самарканде, буддийский монастырь в Ташкенте. Эти и другие меры в данном направлении способствуют укреплению атмосферы мира и согласия, гармоничного сосуществования разных религий и обеспечению толерантности и терпимости среди граждан страны. Немаловажно, что веротерпимость и межнациональное согласие, обеспечение мира и стабильности являются важной составной частью национальной идеи страны – «Свободная и благоустроенная страна, мирная и стабильная жизнь».

Реформы и нововведения в области пропаганды веротерпимости и межконфессионального диалога отражаются в политике правительства. 12 февраля 2008 года на международном семинаре на тему «Опыт Узбекистана в обеспечении межконфессиональной гармонии», проведенном в Бельгии, профессор Левенского католического университета Ю. Янсен отметил: «Узбекистан может послужить примером для многих других стран по сохранению и развитию атмосферы толерантности и веротерпимости» [4], что является очередным признанием положительных результатов проводящихся в данном направлении работ.

В политике Узбекистана важное место занимает обеспечение мира и прогресса. Представители всех религий одинаково заинтересованы в царении в стране атмосферы мира, спокойствия, стабильности и согласия. В этих благородных целях представители христианских общин в республиканских и международных духовно-культурных и просветительских мероприятиях Узбекистана выражают свое одобрение и всяческую поддержку реформ, проводящихся в стране на пути обеспечения религиозной толерантности и общественной стабильности [5]. В свою очередь, мусульманские и христианские общины действуют сообща с единой идеей и служат для спокойствия, мира, развития и благоденствия. По мнению архиепископа Ташкентского и Среднеазиатского Икима Василия Захаровича – митрополита Владимира, «Дружеские узы между нами проявляются во всех сферах и, как у каждого православного есть друзья-мусульмане, так и сильны дружеские отношения между священниками и имамами. Если мы обратимся к друзьям-мусульманам с просьбой о помощи по сфере предпринимательства или конституции, то обязательно получим нужное. У нас нет не то что противоречий, но даже недоразумений» [6].

Государство способствует установлению консенсуса и взаимоуважения между гражданами, исповедующими разные религиозные взгляды, либо не исповедующими никакие религии, а также между всеми действующими религиозными организациями, противостоят действиям, направленным на разжигание межконфессиональных конфликтов, экстремизм и религиозный фундаментализм. Это служит непосредственно созданию атмосферы мира, стабильности и согласия, прогресса, развитию духовных приоритетов общества. В Узбекистане не допускается создание политических партий и общественных движений, направленных на религиозные цели, а также деятельность филиалов и отделений религиозных партий, созданных за пределами республики.

Религиозные организации обязаны следовать действующему законодательству республики. Также категорически запрещается использовать религию для пропаганды антиконституционных и антигосударственных идеологий, в целях разжигания вражды между народами и религиозными общинами, нарушения спокойствия граждан и моральных устоев общества, распространения слухов и настроений, дестабилизирующих общественное положение, способных всполошить общество и вызвать панику, и во всех других корыстных целях, направленных против общества, личности и государства. Деятельность религиозных организаций, течений и сект, имеющих отношение к терроризму, наркобизнесу и организованной преступности, запрещена. Об этом пишет Президент И. Каримов в своей книге «Узбекистан на пороге XXI века. Угроза безопасности, условия стабильности и гарантии развития»: «Мы сторонники того, чтобы религия и впредь доставляла до общества высокие моральные, этические и духовные ценности, историческое и культурное наследие. Но мы никогда не допустим, чтобы религия стала флагом или прикрытием для борьбы за власть в государстве, для вмешательства в политику, экономику и законодательство. Поскольку мы считаем такое обстоятельство серьезной угрозой для безопасности и стабильности нашего государства» [7].

Правительство республики поддерживает и обеспечивает мир и согласие между религиозными организациями. Запрещаются действия, направленные на агитацию приверженцев одной религии в другую (прозелитизм), а также любые другие виды миссионерства. Виновные в подобных действиях лица несут соответствующую ответственность, указанную в законодательстве. Это обстоятельство отмечал архиепископ Ташкентский и Среднеазиатский Владимир (Иким): «К сожалению, силы, пытающиеся использовать наши религии в своих корыстных целях, угрожают миру, единству нашего народа, стабильности в Средней Азии. Это есть клерикализм, прозелитизм, экстремизм, квазирелигиозная политизация. Эти силы искажают основы наших религий как под христианской, так и мусульманской масками. Их цели – раскол общества, дестабилизация духовной жизни, разжигание межрелигиозных и межнациональных противоречий» [8].

В стране созданы все условия для выхода за границу представителей всех немусульманских религиозных организаций, и они оптимально пользуются этими возможностями. Как утверждает директор Национального центра Узбекистана по правам человека, председатель комитета Олий Мажлиса Республики Узбекистан по демократическим институтам, негосударственным организациям и органов самоуправления граждан А.Х. Саидов, каждый год более 150 представителей немусульманских религиозных общин едут в паломничество в святые места в Израиле, Греции и России [9]. И. Каримов, участвовавший в мероприятиях, посвященных 125-летию Русской епархии Ташкентской и Среднеазиатской православной церкви, 100-летию евангельско-лютеранского общества, отметил: «Мирное совместное проживание мусульман и христиан в узбекской земле можно считать уникальным и отличным примером межрелигиозного согласия и терпимости по отношению ко всем религиям. Огромный вклад в эти процессы вносит Ташкентская и Среднеазиатская епархия. Человек не может жить без веры. Это имеет очень важное символическое значение сегодня, когда мы твердо идем по пути построения демократического государства, где царят равноправные и культурные отношения между представителями всех религий» [10]. По приказу Президента Республики Узбекистан И.А. Каримова 31 января 2000 за заслуги в укреплении атмосферы веротерпимости и обеспечении мира, согласия и единства между гражданами нашей страны архиепископ Ташкентский и Среднеазиатский Владимир был удостоен ордена «Дустлик». Это тоже является своеобразным свидетельством сотрудничества ислама и христианства в укреплении уз дружбы, уважения и взаимопонимания в Узбекистане.

Литература

- 1 Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таъмин, барқарорлик шартлари ва тараққиёт қафолатлари. – Т.: Ўзбекистон, 1997. – С. 141-142.
- 2 Ўзбекистон Республикасида диний таъкилотларнинг рўйхатга олиниши қўлида 2013 йил 1 апрелдаги маълумотномаси.
- 3 ЮНЕСКО халқаро меъёрий ҳужжатлар (тўплам). – Т.: Адолат. – 2004 йил. – С. 91.
- 4 Межрелигиозное согласие-фактор процветания обществе // Uzbekistan today. – 2008. -14 февраля
- 5 Ибрагимов Э.Ф. Ўзбекистонда христиан конфессиялари фаолияти ва уларнинг диний бағрикенглик аҳваллари шаклланишида тугган ўрни: (24.00.01.) т.ф.н. ... диссертация. – 2009.
- 6 Архиепископ Владимир. ... А друзей ищет на Востоке. – Т. – 2000. – С. 45.
- 7 Каримов И. А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. – Т. 6. – Т., 1998. – С. 58.
- 8 Владимир (Иким). Маънавиятнинг гуллаши. Мустақиллик ва динлараро тотувлик // Демократлаштириш ва инсон ҳуқуқлари. – 1999. – № 3-4. – 40 б.

9 Саидов А.Х. Религиозная толерантность и светская государства а Узбекистан по прав человека. – 2002. – С. 57.

10 Каримов И.А. Рус православ черкови Тошкент ва Ўрта осие епархиясининг 125 йиллигига бағишланган тантанали мажлис иштирокчиларига табриги. – Тошкент: – 1996. – 13 ноябрь.

References

1 Karimov I.A. Ўzbekiston XXI asr bʻyagasida: havfsizlikka taʼdid, barkarorlik shartlari va tarakkijot kafolatlari. – T.: Ўzbekiston, 1997. – S. 141-142.

2 Ўzbekiston Respublikasida diniy tashkilotlarning rʻjhatga olinishi ʻakida 2013 jil 1 apreldagi malumotnomasi.

3 JuNESKO halkaro meyorij huzhzhatlar (tʻyplam). – T.: Adolat. – 2004. – S. 91.

4 Mezhreligioznoe soglasie-faktor procvetaniya obshhestve // Uzbekistan today. – 2008. – 14 fevralja

5 Ibragimov J. F. Ўzbekistonda hristian konfessijalari faolijati va ularning diniy bagrikenglik ananalari shakllanishida tutgan ʻrni. 24.00.01. t.f.n. ilmiy darazhasi uchun jozilgan dissertacija. – 2009.

6 Arhiepiskop Vladimir. ... A druzej iskat na Vostoke. – T.: – 2000. – S. 45.

7 Karimov I. A. Havfsizlik va barkaror tarakkijot jʻlida. – T. 6. – T., 1998. – S. 58.

8 Vladimir (Ikim). Manavijatning gullashi. Mustakillik va dinlararo totuvlik // Demokratlashtirish va inson ʻukuklari. – 1999. – № 3-4. – 40 b.

9 Saidov A.H. Religioznaja tolerantnost i svetskaja gosudarstva a Uzbekistan po prav cheloveka. – 2002. – S. 57.

10 Karimov I.A. Rus provaslav cherkovi Toshkent va Ўрта osijo eparhijasining 125 jilligiga bagishlangan tantanali mazhliis ishtirokchilariga tabrigi. – Toshkent: –1996, 13 nojabr.

МУСАЕВ М.

Ўзбекстан Республикасы Президенті жанындағы Мемлекеттік басқару Академиясы, тәлімгер-зерттеуші

ЎЗБЕКСТАНДАҒЫ ДІНИ ТОЛЕРАНТТЫЛЫҚТЫ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ ЖОЛЫНДАҒЫ ИСЛАМ ЖӘНЕ ХРИСТИАН АҒЫМДАРЫНЫҢ ЫНТЫМАҚТАСТЫҒЫ

Түйін

Мақалада діни толеранттылықты қамтамасыз ету жолындағы ислам және христиан ағымдарының ынтымақтастығы мәселесіне пікір, идея және түсінік беріліп, талдау жасалған.

Түйін сөздер: зороастризм, буддизм, христандық, иудаизм, ислам, конфессия, ұлтаралық келісім, діни толеранттылық, экстремизм.

MUSSAEV M.

Academy of Public Administration under the President of the Republic of Uzbekistan, Trainee Researcher

COOPERATION OF ISLAM AND CHRISTIANITY IN UZBEKISTAN TOWARDS ENSURING RELIGIOUS TOLERANCE

Summary

In this article, this research analyzed the mutual equality of the Islamic and Christian confession, which provide inter-ethnic harmony and religious tolerance in Uzbekistan.

Key words: Zoroastrianism, Buddhism, Islam, confession, Amity among nations, Religious tolerance, extremism.

УДК 94 (574)
ББК 63.3 (5 Каз)
Қ 53

Баспаға Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Ғылыми кеңесінде ұсынылған

Редакция алқасы:

Х.М. Әбжанов (жауапты редактор), С.О. Смағұлова,
Н.А. Атығаев, Д.А. Рахымқұлов

Пікір жазғандар:

Н. Мұхаметханұлы, тарих ғылымдарының докторы,
профессор; Қ. Өскенбай, тарих ғылымдарының кандидаты

Қинаятұлы З.

Қ 53 Қазақ мемлекеті және Жошы хан (екінші басылым). – Алматы: «Елтаным баспасы», 2014. — 360 бет.

ISBN 978-601-7348-45-8

Оқушы қауымның сұранысы бойынша тарих ғылымдарының докторы Зардыхан Қинаятұлының «Қазақ мемлекеті және Жошы хан» атты монографиялық туындысының екінші басылымын назарларыңызға ұсынып отырмыз. Монографиялық еңбектің алғашқы бөлімдері Жошы ханның өмірбаянына, екінші жартысы Қазақ мемлекеттілігінің үлгі, бастауы. – Ақ Орда мемлекеті тарихына арналған. Еңбектің деректемелік негізі бай, тілі жатық, ойы орамды болғандықтан оқушы қауымды бейжай қалдырмас деп сенеміз.

УДК 94 (574)
ББК63.3(5Каз)

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты, 2014

© Қинаятұлы З., 2014

Сатылым бағасы – 1200 теңге

ISBN 978-601-7348-45-8

УДК 070
ББК 76.01
К 26

Баспаға Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Ғылыми кеңесінде ұсынылған

Редакция алқасы:

Х.М. Әбжанов (жауапты редактор), С.О. Смағұлова,
Н.А. Атығаев, Д.А. Рахымқұлов

Күрастырып, алғы сөзі мен түсініктерін жазған және еңбектерін қазіргі әріпке аударған тарих ғылымдарының докторы С. О. Смағұлова

Кәшімов М.

К 26 Шығармалар жинағы / М. Кәшімов. – Алматы:

«Елтаным баспасы», 2014. – 216 бет.

ISBN 978-601-7348-46-5

Кітапқа ХІХ ғ. соңы мен ХХ ғ. 30-жылдары өмір сүрген ақын, журналист Мұхаметсәлім Кәшімовтың кітаптары мен «Айқап» журналына жарияланған мақалалары, очерктері топтастырылып отыр. Автордың еңбектерінде бала тәрбиесі, жер дауы, жесір дауы, әменгерлік, барымта мәселелері, дін-шариғат қағидалары, тазалық, қазақтардың тұрмыс халі, мәдениеті, ағарту ісі, музыка мәселелері көтерілген.

Бұл еңбек гуманитарлық ғылымдар саласы мамандарына, жоғары оқу орындарының студенттері, магистранттары мен оқытушыларына, сондай-ақ көпшілік оқырман қауымға арналған.

Сатылым бағасы – 900 теңге

УДК 070
ББК 76.01

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты, 2014

ISBN 978-601-7348-46-5

© Құраст.: Смағұлова С., 2014

Сатылым бағасы – 1200 теңге

Сатылым бағасы – 1200 теңге

электронных источников количественными методами. Междисциплинарный синтез предложен как подход при изучении их содержания на примере материалов современной истории Казахстана. Исследование основано на обширном комплексе цифровых форм информации, широком привлечении источников историографического и документального содержания, справочных изданий, периодической печати. Впервые в казахстанской историографии электронные источники вводятся в научный оборот и рассматриваются в качестве объекта научного исследования.

Книга ориентирована для специалистов, исследователей современного периода истории Казахстана, преподавателей и студентов, а также всех, кто интересуется проблемами отечественной истории.

ISBN 978-601-4378-42-7

УДК908
ББК 26.89
У13

Рекомендовано:

Ученым советом Института истории и этнологии
им. Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК

Редакционная коллегия:

Х.М. Абжанов (ответственный редактор), С.О Смагулова,
Н.А. Атыгаев, Д.А. Рахимкулов

Рецензенты:

М.Х. Асылбеков, академик, доктор исторических наук, профессор
А.И. Кудайбергенова, доктор исторических наук

Уалтаева А.

У 13 Малые города Казахстана: информационно-исторический аспект. – Алматы: «Изд-во Елтаным», 2014.

ISBN 978-601-7348-53-3

Т. I. – 2014. – 312 с.

ISBN 978-601-7348-52-6

Книга посвящена социально-экономическому и демографическому развитию малых городов Республики Казахстан, отражает историческую ретроспективу образования, развития этих городских поселений и в период независимости. В I том вошли материалы по малым городам Акмолинской, Костанайской, Павлодарской и Северо-Казахстанской областей по состоянию на 2011-2012 год в информационном формате, остальные городские поселения республики войдут в последующие тома и соответствующие временные периоды.

Содержание основано на обширной источниковой базе. В работе использованы статистические материалы, сборники, материалы отчетных докладов акимов городов за 2012 г., данные переписей населения, периодической печати, интернета. Имеются таблицы и научный аппарат.

Автор выражает благодарность акимам малых городов за сотрудничество и помощь, оказанную в подготовке материалов.

Книга рассчитана на специалистов и широкий круг читателей.

УДК 908

ББК 26.89

© Уалтаева А., 2014

© Институт истории и этнологии
им. Ч.Ч. Валиханова, 2014

ISBN 978-601-7348-53-3
ISBN 978-601-7348-52-6

УДК 004
ББК32.81
А 50

Рекомендовано:

Ученым советом Института истории и этнологии
им. Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК

Редакционная коллегия:

Х.М. Абжанов (ответственный редактор), С.О. Смагулова,
Н.А. Атыгаев, Д.А. Рахимкулов

Рецензенты:

Ж.Б. Абылхожин, д.и.н., профессор

Л.И. Бородкин, д.и.н., профессор

Научный редактор:

С.Ф. Мажитов, д.и.н., профессор

Алимгазиев К.

А 50 Современные технотронные источники: информационный анализ исторических гипертекстов. Монография. — Алматы: «Изд-во Елтаным», 2014. — 348 с.
ISBN 978-601-4378-42-7

Начало XXI века ознаменовалось бурными процессами информатизации практически всех сфер жизни. Это особенно коснулось сферу политики, экономики, общественных отношений, повседневной жизни. Возникают новые формы общественной коммуникации, новые форматы презентации, переработки и консервации документальных сведений. Традиционные в понимании историка технотронные источники дополняются появлением новых их видов – электронных. При этом изучение современной истории имманентно подводит к пониманию того, что оно будет неполным без использования этого массива информации, который возникает, распространяется, хранится в цифровой среде и не имеет печатного аналога. Работа представляет источниковедческий обзор

УДК 004

ББК 32.81

© Институт истории и этнологии
им. Ч.Ч. Валиханова, 2014
© Алимгазиев К., 2014

Сатылым бағасы – 1200 теңге

түрде зерттелініп, сараланды. Кітаптың соңында Санжар Асфендиаров пен оның отбасы мүшелерінің өмірі мен қызметіне қатысты тың тарихи құжаттар келтірілген.

Кітап Отан тарихын зерттеуші тарихшы-ғалымдарға, саясаттанушыларға, жоғары оқу орындарының тарих факультеттерінің ұстаздары мен студенттеріне, Санжар Асфендиаров пен оның замандастарының өмірі мен қызметін білгісі келетін барша оқырмандарға арналған.

ISBN 978-601-7348-48-9
ISBN 978-601-7348-49-6

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты, 2014
© Жүнісбаев А., 2014

Сатылым бағасы – 560 теңге

на преподавателей и студентов гуманитарных факультетов.

ISBN 978-601-7348-38-0

УДК 61 (092)
ББК 63.3-8

Баспаға Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Ғылыми кеңесінде ұсынылған

Редакция алқасы:

Х.М. Әбжанов (жауапты редактор), С.О. Смағұлова,
Н.Ә. Атығаев, Д.А. Рахимқұлов

Ғылыми редакторы:

О.М. Қоңыратбаев, тарих ғылымдарының кандидаты, доцент
Пікір жазғандар:

Т.Ә. Төлебаев, тарих ғылымдарының докторы, профессор
С.С. Смағұлова, тарих ғылымдарының докторы, доцент

Жүнісбаев А.

Санжар Асфендиаров: өмірі мен қызметі (1889-1938 жж.). Т. I:
(1889-1918 жж.). – Алматы: «Елтаным баспасы», 2014. – 256 + 12
бет суретті жапсырма.

ISBN 978-601-7348-48-9

ISBN 978-601-7348-49-6

Бұл монографиялық зерттеу еңбегі халқымыздың біртуар азаматы, көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері Санжар Асфендиаровтың 1889-1918 жылдар аралығындағы өмірі мен қызмет жолына арналған. Санжар Асфендиаровтың туған жері мен халқына еңбегі сіңген көрнекті қайраткер болғанымен, оның сан-салалы қызметі мен өмірі осы күнге дейін арнайы зерттеу еңбектің нысанына айнала қоймауы салдарынан көпшілік оқырманға, тарихшыларға, өсіп келе жатқан жас буынға беймәлім.

Кітапта Санжар Асфендиаровтың қоғам және мемлекет қайраткері ретінде қалыптасуы, оның отбасы мүшелерінің өмірі мен тағдырлары, училище мен академияда оқыған жылдары, әскери-дәрігерлік қызметі және Түркістан халықтарының азаттығы үшін күресі тың мұрағат құжаттарының негізінде жан-жақты әрі кешенді

УДК 930
ББК63
Н 55

Рекомендовано:

Ученым советом Института истории и этнологии
им. Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК

Редакционная коллегия:

Х.М. Абжанов (ответственный редактор), С.О. Смағұлова,
Н.А. Атығаев, Д.А. Рахимқұлов

Рецензенты:

М.Х. Абусеитова, доктор исторических наук
А.Т. Қашпаева, кандидат исторических наук

Несипбаева Ж.

Н 55 **Методологические вопросы истории в советской историографии** (60-80-е годы XX в.). – Алматы: «Издательство Елтаным», 2014. – 160 с.

ISBN 978-601-7348-38-0

Казахстанская историография методологии истории сравнительно молода. Она начала свои методологические изыскания с момента обретения Республикой Казахстан независимости. Ее интересует накопленный советской историографией опыт изучения методологических основ исторической науки. В этой связи данная книга включает в себя исследования фундаментальных проблем методологии истории таких, как понятие «методология истории», ее содержание и структура, категория «исторический факт». Хотя многие методологические вопросы в советской историографии носили порой дискуссионный характер, а также не было завершено формирование исторического категориально-понятийного аппарата. Однако следует отметить, что советская историография методологии исторической науки имеет значительный научный пласт специальных методологических исследований. В этой связи обращение к основам методологии истории и к наследию советской историографии представляет огромный научный интерес для казахстанских исследователей.

Так же в монографии выделены узловые моменты интерпретации данных понятий.

Работа рассчитана на специалистов историков, философов, а также

УДК 930
ББК 63

©Несипбаева Ж., 2014

© Институт истории и этнологии
им. Ч.Ч. Валиханова, 2014

Сатылым бағасы – 340 теңге

историософского знания.

Издание адресовано специалистам, исследователям, преподавателям и студентам, а также всем, кто интересуется проблемами методологии, историографии и источниковедения истории Казахстана.

ISBN 978-601-7348-44-1

Сатылым бағасы – 340 теңге

Басылым Қазақстан тарихын зерттеуші мамандарға, магистранттарға, студенттерге, сонымен қатар ұлт тарихына қызығушылық танытатын көпшілікке арналған.

ISBN 978-601-7348-50-2

УДК С94 (574)
ББК 63.3 (5 Каз)
И 89

Рекомендовано ученым советом Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК

Редакционная коллегия:

Х.М. Абжанов (председатель), С.О. Смагулова,
Н.А. Атыгаев, Д.А. Рахимкулов

Ответственный редактор

К.Ш. Алимгазинов

Ответственный секретарь методологического семинара

Ж.Ж. Несипбаева

Рецензенты:

Г.С. Жугенбаева, Ж.Б. Кундакбаева

И 89 История Казахстана: новый взгляд: Сборник материалов методологических семинаров Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, 2012-2013 гг. / отв. ред. К.Ш. Алимгазинов. – Алматы: «Изд-во Елтаным», 2014. – 140 с.

ISBN 978-601-7348-44-1

Сборник содержит тексты выступлений докладчиков на методологических семинарах Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК. Материалы представлены в хронологической последовательности проведения мероприятий, в период за 2012-2013 гг., освещают итоги проведенной научной работы по выполнению приоритетных программ исследований Института, акцентируют внимание на актуальных проблемах изучения национальной истории, в русле современных парадигм

УДК 94(574)
ББК63.3(5Каз)
У43

Басапа ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институтының
Ғылыми кеңесі ұсынған

Редакциялық алқа:

Х.М. Әбжанов (жауапты редактор), С.О. Смағұлова,
Н.Ә. Атыгаев, Д.А. Рақымқұлов

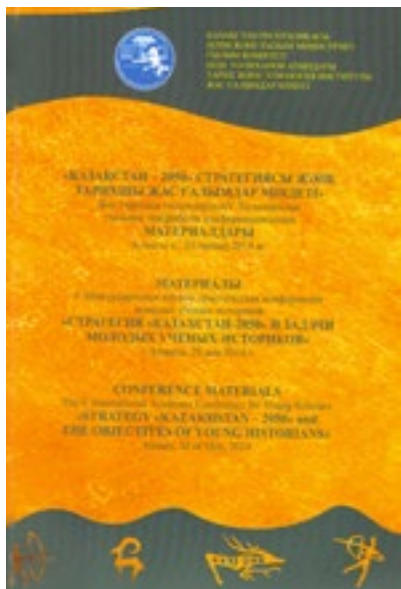
Құрастырушылар:

А.Т. Саурықова, Г.Ж. Өскенбаева, С.Ә. Асанова
У 43 «ҰЛТТЫҚ ТАРИХТЫ ЗЕРТТЕУДІҢ ӘЛЕМДІК ЖӘНЕ ОТАНДЫҚ ТӘЖІРИБЕСІ. I НҮСІПБЕКОВ ОҚУЛАРЫ. Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. Алматы қ., 12-24 желтоқсан 2013 ж. – Алматы: «Елтаным баспасы», 2014. – 76 б.

«МИРОВАЯ И ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ПРАКТИКА ИЗУЧЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИСТОРИИ» I-х НУСИПБЕКОВСКИХ ЧТЕНИЙ. Материалы Республиканской научно-практической конференции. г. Алматы 12-24 декабрь 2014 г. – Алматы: «Изд-во Елтаным», 2014. – 76 с.
ISBN 978-601-7348-50-2

Жинаққа Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтында «А.Н. Нүсіпбеков оқулары» бағдарламасы бойынша өткен «Академик А.Н. Нүсіпбеков және ұлттық тарихты зерттеу» конференциясы мен «Халық тарих толқынында» аясында «Тәуелсіз Қазақстан: мәселелері мен келешегі», «Тарих ғылымының әдісі және әдістемесі», «Қазақстанның этникалық тарихын және мемлекеттілігін зерттеу мәселелері: жана көзқарастар — тың материалдар», «Жүз қария, жүз ауыл», «Оно-өрнек күпиясы», «Шежіре» атты дөңгелек үстел және 2013-2014 ж. жүргізілген экспедиция барысында жинақталған материалдар ұсынылып отыр.

УДК 94 (574)
ББК63.3(5Каз)
© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2014

Сатылым бағасы – 1350 теңге

ISBN 978-601-7348-57-1

УДК 93/94 (063)
ББК 633
Қ 18

Баспаға ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Ғылыми кеңесі (29 сәуір, 2014 ж. №4 хаттама) ұсынған

Редакциялық алқа:

Х.М. Әбжанов — тарих ғылымдарының докторы, профессор,
ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі
Д.А. Рахымқұлов — тарих ғылымдарының кандидаты
Р.Ж. Көбеев — ғылыми қызметкер
А.Ә. Жүнісбаев — ғылыми қызметкер
Жауапты редакторы
А.Ә. Жүнісбаев
Құрастырушы:
А.А. Оралова

Қ 18 «Қазақстан-2050» Стратегиясы және тарихшы жас ғалымдар міндеті» атты жас тарихшы ғалымдардың V Халықар. ғыл.-тәж. конф. материалдары. 20 мамыр 2014 ж. / ред. Х.М. Әбжанов, Д.А. Рахымқұлов. — Алматы: Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының редакциясы, 2014. – 368 б. ISBN 978-601-7348-57-1

Бұл жинақта аталмыш ғылыми конференцияға қатысушылардың Отан тарихы, әлем тарихы, деректану және тарихнама, археология және этнология, «Қазақстан-2050» стратегиясы: ғылым және жастар мәселелеріне қатысты жасаған баяндамалары мен тарих ғылымының әртүрлі аспектілеріне арналған зерттеулері топтастырылған.

УДК 93/94 (063)

ББК63.3

© ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, 2014

Сатылым бағасы – 1200 теңге

ISBN 978-601-7348-56-4

УДК 93/94(063)
ББК 63.3
Қ 18

Баспаға ҚР БҒМ ҒК Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Ғылыми кеңесі (3 маусым, 2014 ж. №5 хаттама) ұсынған

Редакция алқасы:

Х.М. Әбжанов (жауапты редактор), С.О. Смағұлова,
Н.Ә. Атығасов, Қ.С. Алдажұманов
Құрастырушылар: т.ғ.к., доцент З.М. Төлєнова;
т.ғ.к. К.Қ. Нұрымбетова

Қ18 «Қазақстан және әлемдік тарих кеністігі: жалпы мен ерекшелігі «Мәңгілік ел» ұлттық идея арқылы көрінісі» атты халықар. ғыл.-тәж. конф. материалдары. 17 сәуір, 2014 ж. / ред. Х.М. Әбжанов. — Алматы: «Елтаным» баспасы, 2014. – 344 бет. ISBN 978-601-7348-56-4

Бұл жинақта аталмыш халықаралық конференция жұмысына қатысқан отандық және шетелдік тарихшы, әдебиетшілер мен философтардың және экономист ғалымдардың Елбасы Н.Ә. Назарбаев көтеріп отырған «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясын зерттеу, насихаттау, оқу үдерісіне енгізу мәселелері мен көптомдық «Отан тарихын» жазу барысындағы идеялар мен іркілістерді, әлемдік тарихи кеністіктегі Қазақстан және Отан тарихын дәуірлеу, қазақ мемлекеттілігінің пайда болуы, өрлеуі мен өркендеуі, ұлт тарихының әлемдік тарихи үдерістермен ықпалдасуы, тарихтағы тұлғалардың рөлі, тәуелсіздіктің бастау-бұлақтары мен жемістерін ғылыми ойдың соңғы жетістіктеріне сүйеніп, жаңа методологиялық ұстаныммен және «Халық тарих

толқынында» бағдарламасы аясында отандық, шетелдік мұрағаттардан жинақталған тың деректер негізінде қозғаған ойлары мен ұсыныстары топтастырылған.

Жинақ материалдары тарихшыларға, археологтарға, этнологтарға, демографтарға және көпшілік оқырман қауымға арналған.

УДК 93/94 (063)

ББК63.3

© ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, 2014

УДК 94(574)(092)
ББК 63.3-8
А89

Баспаға Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Ғылыми кеңесінде ұсынылған.

Редакция алқасы:

Х.М. Әбжанов (жауапты редактор), С.О. Смағұлова,
Н.Ә. Атығаев, Д.А. Рахымқұлов

Пікір жазғандар:

Құдайбергенов Ә.Н., *тарих ғылымдарының докторы, профессор;*
Алдажұманов Қ.С., *тарих ғылымдарының кандидаты*

Асылбеков М., Төлєнова З.

А 89 Академик М.Қ. Қозыбаев: ғұлама ғалым, ірі қоғам қайраткері / М. Асылбеков, З. Төлєнова. – Алматы: «Елтаным баспасы», 2014. – 280 бет +16 бет суретті жапсырма.

ISBN 978-601-7348-55-7

Сатылым бағасы - 1350 теңге

Кітапта Қазақстандағы тарих саласының дамуына өзіндік үлес қосқан ірі ғалымдардың бірі – академик М.Қ. Қозыбаевтың өмірі, шығармашылық мұрасы, ғылыми-ұйымдастырушылық және қоғамдық қызметіне талдау жасалып, баға берілген. Ғалымның XX ғасыр басындағы Қазақстан тарихына ерекше көңіл бөліп, әлі нақтылана зерттеліп, өзіндік бағасын алмаған, кеңестік идеологияның шырмауында болып келген мәселелерді көтеріп, әділ бағалануына көшбасшы болғаны көрсетілген. Әсіресе, 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысқа, Қазақстанда Кеңес өкіметінің орнауна және азамат соғысы 1920-1930-жылдардың күрделі, қайшылыққа толы мәселелеріне, оның ішінде ашаршылық, зұлмат, қуғын-сүргінге, 1941-1945 ж. Кеңес Одағының фашистік Германияға қарсы Ұлы Отан соғысындағы жеңісіне Қазақстанның қосқан үлесіне арналған іргелі еңбектерінің Отан тарихын дамытудағы орны мен рөлі баяндалған.

Кітап тарихшы ғалымдарға, ғалым өмірін танып білсем деген оқырман қауымға арналған.

УДК 94 (574) (092)
ББК63.3-8

ISBN 978-601-7348-55-7

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты, 2014
© Асылбеков М., Төлєнова З., 2014

УДК 94 (574)
ББК 63.3 (5 Қаз)
Т21

Баспаға Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Ғылыми кеңесінде ұсынылған.

Редакция алқасы:

Х.М. Әбжанов, С.О. Смағұлова (жауапты редактор),
Н.Ә. Атығаев, Д.А. Рахымқұлов

Т 21 Тарих және тарихшы / Құраст.: З.М. Төлєнова, А.А. Оралова.
— Алматы: «Елтаным баспасы», 2014. — 200 бет.

ISBN 978-601-7348-54-0

Бұл кітапта Қазақстандағы тарих ғылымының дамуында өзіндік орны бар белгілі ғалым, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі Ханкелді Махмұтұлы Әбжановтың өмірі, зерттеулері, ғылыми-ұйымдастырушылық және қоғамдық қызметі хронологиялық тәртіппен берілген. Сондай-ақ республикалық баспасөз беттерінде жарияланған әріптестерінің ой-толғамдары мен мақалалары енгізілді.

УДК 94 (574)
ББК63.3 (5Қаз)

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты, 2014
Құраст.: Төлєнова З.М., Оралова А.А., 2014

Сатылым бағасы - 1350 теңге ISBN 978-601-7348-54-0

Сатылым бағасы - 1500 тенге

Кітап Отан тарихын зерттеуші тарихшыларға, саясаттанушылар мен әдебиетшілерге, жоғары оқу орындарының студенттері мен оқытушыларына. С. Асфендияровтың бай ғылыми-шығармашылық мұрасымен танысуға ынта танытқан барша оқырман қауымға арналған.

ISBN 978-601-7317-83-6
ISBN 978-601-7317-82-9

УДК 070 ББК 76.01 А89

*Қазақстан Республикасы Мәдениет министрлігі
«Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін басып шығару»
бағдарламасы бойынша шығарылды*

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
Томды құрастырып, баспаға дайындағандар және жауапты
шығарушылар: Х.М. Әбжанов, А.Ә. Жүнісбаев

Асфендияров Санжар

А 89 ШЫҒАРМАЛАРЫ. Төрттомдық шығармалар жинағы.
Санжар Асфендияров. /- Алматы: «Ел-шежіре», - 2014.

ISBN 978-601-7317-82-9

Т. I: - 368 б.

ISBN 978-601-7317-83-6

Көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері, шығыстанушы-ғалым, қазақтан шыққан тұңғыш профессор Санжар Жағыпарұлы Асфендияровтың төрттомдық шығармалар жинағының I-томына оның 1917-1928 жылдар аралығында мерзімді баспасөз беттерінде қазақ және орыс тілдерінде жарық көрген мақалалары, әртүрлі съездер мен мәжілістерде жасаған баяндамалары, сондай-ақ 1928 жылы Ташкент қаласында жарияланған «Материалы к изучению Востока. Часть I. Причины возникновения ислама» атты алғашқы іргелі зерттеу еңбегі енді.

Қайраткер өмір сүрген дәуірінің ерекшелігін ашып көрсету мақсатында жинаққа енген барлық шығармалардың мәтіндері өзгеріссіз, яғни түпнұсқа күйінде басылып, хронологиялық тәртіпте берілді.

УДК 070 ББК 76.01

© Әбжанов Х., Жүнісбаев А. құраст.
© «Ел-шежіре» ҚҚ., 2014

Сатылым бағасы - 1500 тенге

мақалалары мен баяндамалары, көркем туындысы, ғылыми-көпшілік жанрындағы шығармалары оның Қазақстанда әр түрлі жылдары атқарған сан-салалы қоғамдық-саяси, мемлекеттік және ғылыми-педагогикалық қызметі туралы айқын көрініс бере алады.

Кітап Отан тарихын зерттеуші тарихшыларға, саясаттанушылар мен әдебиетшілерге жоғары оқу орындарының студенттері мен оқытушыларына, С. Асфендияровтың бай ғылыми-шығармашылық мұрасымен танысуға ынта танытқан барша оқырман қауымға арналған.

ISBN 978-601-7317-84-3
ISBN 978-601-7317-82-9

УДК 070 ББК 76.01 А89

*Қазақстан Республикасы Мәдениет министрлігі
«Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін басып шығару»
бағдарламасы бойынша шығарылды*

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
Томды құрастырып, баспаға дайындағандар және жауапты
шығарушылар: Х.М. Әбжанов, А.Ә. Жүнісбаев
Асфендияров Санжар А 89 ШЫҒАРМАЛАРЫ.

Төрттомдық шығармалар жинағы. Санжар Асфендияров.
/- Алматы: «Ел-шежіре», - 2014.

ISBN 978-601-7317-82-9

Т. 2: - 376 б.

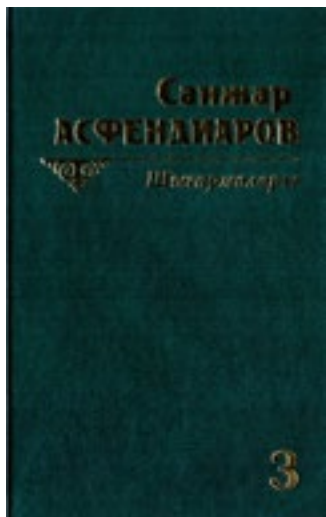
ISBN 978-601-7317-84-3

Көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері, шығыстанушы-ғалым, қазақтан шыққан алғашқы профессор Санжар Сейітжафарұлы Асфендияровтың төрт томдық шығармалар жинағының 2-томына оның 1929-1937 жылдар аралығында мерзімді баспасөз беттерінде қазақ және орыс тілдерінде жарық көрген мақалалары, әр түрлі жиындар мен басқосуларда сөйлеген сөздері, сондай-ақ 1935 жылы жарияланған «Шатер мира» атты тұңғыш әрі жалғыз көркем туындысы, 1936 жылы жарық көрген «Қазақстан» атты кітаптың құрамына енген «Историческое прошлое Казахстана» атты қысқаша очеркісі кірді.

Қайраткер өмір сүрген дәуірінің ерекшелігін ашып көрсету мақсатында жинаққа енген барлық шығармалардың мәтіндері өзгеріссіз, яғни түпнұсқа күйінде басылып, хронологиялық тәртіпте берілді. Жинаққа енген Санжар Асфендияровтың

УДК 070 ББК 76.01

© Әбжанов Х., Жүнісбаев А. құраст.
© «Ел-шежіре» ҚҚ., 2014

УДК070
ББК 76.01
А 89

*Қазақстан Республикасы Мәдениет министрлігі
«Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін басып шығару»
бағдарламасы бойынша шығарылды*

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
Томды құрастырып, баспаға дайындағандар және жауапты
шығарушылар: Х.М. Әбжанов, А.Ә. Жүнісбаев

Асфендияров Санжар
А 89 ШЫҒАРМАЛАРЫ. Төрттомдық шығармалар жинағы.
Санжар Асфендияров. /— Алматы: «Ел-шежіре», - 2014.

ISBN 978-601-7317-82-9

Т. 3:-408 б.

ISBN 978-601-7317-85-0

Қазақ халқының біртуар перзенті, көрнекті мемлекет қайраткері, тарихшы-ғалым, профессор Санжар Сейітжафарұлы Асфендияровтың шығармалар жинағының үшінші томына оның 1935 жылы жарық көрген «История Казахстана (с древнейших времен)» атты ғылыми еңбегі кірді. Аталған кітап отандық тарих ғылымында қазақ халқының көне заманнан бері 1917 жылғы Ақпан революциясына дейінгі тарихын қамтыған алғаш кешенді зерттеу еңбегі болды. Профессор С. Асфендияров бұл ғылыми туындысында қазақ

Сатылым бағасы - 1500 теңге

халқының тарихын кеңес билігі тұсында үстем етіп тұрған маркстік-лениндік тұрғыдан қарастыруға талпыныс жасады.

Кітап Отан тарихын зерттеуші тарихшыларға, саясаттанушылар мен әдебиетшілерге, жоғары оқу орындарының студенттері мен оқытушыларына, С. Асфендияровтың бай ғылыми-шығармашылық мұрасымен танысуға ынта танытқан барша оқырман қауымға арналған.

УДК070
ББК 76.01

ISBN 978-601-7317-85-0

© Әбжанов Х. Жүнісбаев А. құраст.

ISBN 978-601-7317-82-9

© «Ел-шежіре» ҚҚ., 2014

УДК 070 ББК 78.01 А89

*Қазақстан Республикасы Мәдениет министрлігі
«Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін басып шығару»
бағдарламасы бойынша шығарылды*

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
Томды құрастырып, баспаға дайындағандар және жауапты
шығарушылар: Х.М. Әбжанов, А.Ә. Жүнісбаев
Асфендияров Санжар А 89 ШЫҒАРМАЛАРЫ.

Төрттомдық шығармалар жинағы. Санжар Асфендияров.

/- Алматы: «Ел-шежіре», - 2014.

ISBN 978-601-7317-82-9

Т. 4; - 408 б.

ISBN 978-601-7317-86-7

Қазақ халқының ардақты азаматы, ірі қоғам және мемлекет қайраткері профессор С. Асфендияровтың шығармалар жинағының соңғы төртінші томы екі үлкен бөлімнен тұрады. «Ғалым мұрасы» деп аталын бірінші бөлімге С. Асфендияровтың қаламынан шыққан соңғы монографиялық зерттеу еңбегі - «Национально-освободительное восстание 1916 года в Казахстане» атты кітабы кірді. Аталған еңбек 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісін жиырма жылдық мерейтойына орайластырылып 1936 жылы алдымен орыс тілінде, артынан қазақ тілінде баспадан жарық көрді.

Сатылым бағасы - 1500 теңге

Төртінші томның «Ғалым туралы зерттеулер» деп аталатын екінші бөліміне құрастырушы С. Асфендияровтың өмірі мен қызметіне қатысты арналып жазылған ғылыми мақалаларды қосуды жөн деп тапқан. Өйткені шығармалар жинағының соңғы томында оқырман қауым ғалым-тарихшылардың зерттеулерімен танысу арқылы

С. Асфендияровтың ұлт бостандығы үшін күреске толы өмірі, сан-салалы қызметі, қайраткердің тұлғалық келбеті туралы жан-жақты әрі мол мәлімет ала алады. Кітап Отан тарихын зерттеуші тарихшыларға, саясаттанушылар мен әдебиетшілерге, жоғары оқу орындарының студенттері мен оқытушыларына. С. Асфендияровтың бай ғылыми-шығармашылық мұрасымен танысуға ынта танытқан барша оқырман қауымға арналған.

УДК 070 ББК 76.01

ISBN 978-601-7317-85-0

© Әбжанов Х., Жүнісбаев А. құраст.

ISBN 978-601-7317-86-7

© «Ел-шежіре» ҚҚ., 2014

Басуға 15.03. 2015 қол қойылды
Шартты баспа табағы –12,5
Офсеттік басылым
Таралымы 500 дана.

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты, «Отан тарихы»
журналының редакциясында басылды

Редакцияның мекен-жайы:
050100, Қазақстан Республикасы,
Алматы қ., Шевченко көшесі, 28

